

ISTRA U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI I KULTURI

ZBORNİK RADOVA

Istra u hrvatskoj književnosti i kulturi

Zbornik radova

Urednici

Dr. sc. Ivica Matičević

Dr. sc. Antun Pavešković

Glavni urednik:

Dr. sc. Antun Pavešković

Voditelj projekta:

Dr. sc. Antun Pavešković

Suradnici na projektu:

Dr. sc. Ana Batinić

Dr. sc. Boris Biletić

Prof. dr. sc. Valnea Delbianco

Akademik August Kovačec

Dr. sc. Marino Manin

Dr. sc. Ivica Matičević

Dr. sc. Hrvojka Mihanović Salopek

Akademik Krešimir Nemec

Dr. sc. Antun Pavešković

Dr. sc. Andrea Sapunar

Akademik Boris Senker

Dr. sc. Željko Trbušić

Recenzenti:

Akademkinja Sibila Petlevski

Akademik Ratko Cvetnić

Zbornik radova nastao je kao ishod književnopovijesnog i književnokritičkog istraživanja u okviru projekta financirana donacijom Zaklade Adris *Hrvatski književni regionalizam: udio Istre u hrvatskoj književnosti* u Odsjeku za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU

ISTRA U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI I KULTURI

Zbornik radova

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Zagreb, 2022.

PREDGOVOR/NAGOVOR

Krećući na putovanje povijesnim, geografskim, kulturnim, jezičnim krajolicima najzapadnijega hrvatskog ozemlja, o Istri, poglavito o njenim identitetskim lomovima, znali smo...koliko? Najlakše se izvući odgovorom – kako tko. Mada su u ovom zborniku okupljeni tekstovi vrhunskih stručnjaka, intelektualaca, ljudi od pera, osobna se nota, naravno, ne da sasvim zaobići. Anatomija znanja o istoj temi nije, bez obzira na količinu apsolviranih materijalnih činjenica, neovisna o osobnoj povijesti. Arheologija znanja uvijek je oslonjena na artefakte osobne arheologije, htjeli mi to ili ne. U konkretnom slučaju, ljudi formirani istarskim podnebljem tu istu zemlju nužno gledaju drugim, drukčijim očima od znalaca koji o pojedinom aspektu istarskog identiteta, njene povijesti, tradicije mogu govoriti jednako stručno, moguće i produbljenije, makar Istru promatrali „s onu stranu Učke“. Oni prvi, Istrani, Istrijani, kako god sebe nazivali, nisu nužno u prednosti. Onima drugima, onkrajnima (u odnosu spram Istre) osobna izmještenost nije nužno manjak. Može i radikalnije: nije li umještenost ponekad rizik od subjektivnosti, a osobna stranost jamstvo objektivnosti? Opet, ni distanca nije jamstvo objektivnosti, kao što blizost ne lišava nužno uvid objektivne prosudbe. Ove su dvojbe dragocjene upravo kao zapitanost, dvoumljenje, pa i zbunjenost, u onoj mjeri u kojoj nas potiču na potragu za odgovorima koji će, nadati se, podsticati nova pitanja. Jer, konačni odgovori su loši odgovori. Stoga je i ovaj zbornik, bilo da obuhvaća pojedine parcijalne aspekte istarske duhovne i književne povijesti, bilo da se bavi znanstveno integrativnim temama, tek jedan prilog potrazi i propitivanju ne tek istarskog, nego i (štoviše – poglavito!) hrvatskog identiteta. Istra je zemlja težaka, tajanstveni labirint priča, predaja, tajni, nadrealnih bića, zemlja u neprekidnom pitanju tko je i što je ona, ujedno urbana na način pluraliteta stalno sukobljenih s pogubnim političkim singularitetima, zemlja trpljenja i pokornosti, jednako kao i zemlja puntarstva i tihog, ali trajnog otpora. I još bi se svega moglo dodati ovoj preuzetnoj i točnoj definiciji. Prije svega da Istra nije rodno mjesto pokroviteljske skrbi za tzv. istarskog malog čovjeka. Istarski čovjek nije nikakav antropološki izložak, on se u svojoj povijesti uspio uzdići do bivanja čovjekom bez atributa. To bivanje sobom u njegovu je slučaju značilo ne pristajati na to da bude drugi od onoga što jest, ali i da drugoga, priznajući mu potpuno pravo na drugost, ne niječe, ne doživljava opasnošću, nego tu drugost afirmira jamstvom vlastita sebstva. Prepoznati Istru takvom kakva jest, znači prepoznati Hrvatsku. Stoga i ovaj zbornik i radovi u njemu nisu ništa drugo do prinos (pre)poznavanju hrvatskog identiteta, pa i hrvatske etnogeneze, nužno policentrične, ali uvijek samosvojne.

A. P.

Boris Domagoj Biletić

Kulturni identitet Hrvatski (i hrvatskoistarski) kulturni identitet

Sažetak

Hrvatski se kulturni identitet, izvjesno, temelji (i) na višeregionalnosti, dakle na uvijek aktualnome i živome centripetalnom regionalizmu kao hrvatskoj povijesnoj i prostornoj konstanti. U tom smislu kulturni i književni identitet istarskih Hrvata nije stvar spekulacija nego stvarnosti, dakle gradbeni je identitet koji ulazi u kontekst slojevitosti, dapače višeslojnosti i mnogolikosti hrvatskoga kulturnog identiteta, i ne moraju ga (bez obzira na specifičnosti pa i poneku polemičnu situaciju i naglaske u prošlosti i suvremenosti) obilježavati, niti su mu u njegovim reprezentativnim oblicima svojstvena, suprotstavljanja ili razrožnosti, nego, naprotiv, uklapanje i (dvosmjerno) prožimanje.

Ključne riječi: identitet(i), kulturni identitet, hrvatski kulturni identitet, hrvatski kulturni identitet u Istri – hrvatskoistarski kulturni identitet, hrvatska književnost u Istri – bitni element ukupnoga hrvatskog (kulturnog) identiteta...

Kulturni je identitet „nestabilna“ tj. promjenljiva kategorija, a njegovo je bitno obilježje razlikovnost između pojedinaca ili skupina glede kulture koja se poima kao određeno akumulirano iskustvo.¹ Kulturni nas identitet određuje, smješta nas u prostor i vrijeme, označava našu poziciju u svijetu, individualnu i kolektivnu, a za ovu je temu to osobito važno u prostoru povijesti i jezika: povijesti – kao prošlostno ovjerene događajnice jednoga naroda oblikovana u naciju (i) kao političku činjenicu; jezika – kao temeljca identiteta svakoga pojedinca i pripadajućeg kolektiva (i književnosti kao umjetnosti riječi/riječi tj. estetske i poetičke jezične realizacije). Ove „tradicionalne“ kategorije ipak su nezamjenjive i s njima se, a ne bez njih, ide u budućnost, s imenom i prezimenom, pa i u integracijske procese u kojima već neumitno sudjelujemo na kontinentalnoj i planetarnoj razini, htjeli mi to ili ne.

Naslovna složenica „hrvatskoistarski“ ovdje pak znači dvoje: prvo, hrvatsku („krovnu“) sastavnicu regionalnoga kulturnog identiteta Istre; i drugo, istarski

¹ Okosnicu teksta v. u Biletićevoj knjizi *Istarski pisci i obzori*, Alfa, Zagreb, 2012., poglavlje I. „Regionalizam i identitet“, osobito str. 53-58 i passim. (Op. aut.)

(kulturni) identitet kao zavičajni ili regionalni u odnosu na (opće)hrvatski (jednako bi se tumačenje odnosilo na, primjerice, hrvatskodalmatinski, hrvatskoslavonski i dr. zavičajne/regionalne hrvatske identitete).

Uzmemo li u obzir tzv. umreženo društvo našega informacijskog doba obilježeno (anti)globalizacijskim procesima, ipak možemo ustvrditi kako: „Ne poznajemo narode bez imena niti jezike ili kulture kod kojih ne postoji neki način razlikovanja između sebe i ostalih, između ‘mi’ i ‘oni’... Samospoznavanje je uvijek čin izgrađivanja ma koliko se čini da se radi o otkrivanju – nikad nije u potpunosti odvojivo od tvrdnji da ga na posebne načine poznaju i drugi. Pod identitetom, ako se odnosi na društvene aktere, razumijevam proces stvaranja smisla na temelju *kulturnog atributa ili srodnog niza kulturnih atributa* (kurziv B.D.B.) kojima je dana prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla. Za određenoga pojedinačnog ili kolektivnog aktera može postojati mnoštvo identiteta“.²

Pojam kulture prati nas i postoji u intelektualnu i praktičnom optjecaju dulje od dva stoljeća, kada je kultura bila: „...suprotnost prirodi i označavala (je) ona ljudska obilježja koja su – u krajnjoj opreci prema tvrdokornim prirodnim činjenicama – posljedice, talog ili popratne pojave ljudskih *odabira*. Budući da su ih proizveli, ljudi ih u načelu mogu i poništiti“.³

Regionalizam pak i identitet (kao cjelina daju/stvaraju *regionalni identitet*, pri čemu je onaj kulturni njegova bitna sastavnica, uostalom tako je i na nacionalnoj razini), u uskoj su svezi, sadržajno složeno isprepleteni pojmovi. Regionalno (zavičajno), nacionalno i univerzalno (opće, globalno) ne moraju nužno biti u kontradikciji, naprotiv. Praksa, pa i ona hrvatska tijekom povijesti sve do naših dana, kadikad je pokazivala i pokazuje suprotno, dakle proturječje tih dvaju pojmova, što se osobito odnosi na krizne događaje i takva povijesna razdoblja (sukoba, previranja, dakle doba diskontinuiteta) u najširem smislu. Ali: „Što su snage koje nasrću na... lokalne identitete nesmiljenije, to oni postaju patološkiji“.⁴ Pitanje je mogu li biti makar „blago patološkima“ sve ako se i ne nasrće na njih? Odgovor se, pretpostavljamo, nadaje sam, iz čak i površne analize pojma i – bar u hrvatskoj (u prvome redu historiografskoj i politološkoj) literaturi – još uvijek nedostatnih (bez kalkulacija ma koje vrste) razmatranja o političkom „istrijanstvu“ tijekom novije povijesti pa do danas, primjerice, u odnosu na *istarstvo*...⁵

² Manuel Castells: *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb, 2002., 16. (Naslov izvornika: *The Power of Identity*; prev. M. Bulović i Ž. Markić.)

³ Zygmunt Bauman: *Identitet: razgovori s Benedettom Vecchijem*, Pelago, Zagreb, 2009., 53. (Naslov izvornika: *Identity*; prev. M. Petrić.)

⁴ Terry Eagleton: *Ideja kulture*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002., 58. (Naslov izvornika: *The Idea of Culture*; prev. G. V. Popović.)

⁵ Vidjeti u: B. D. Biletić: *Istarski pisci i obzori*, nav. dj., str. 47-52 i passim. (*Op. aut.*)

„Kulturni *identitet* predstavlja... zbroj raznih oblika ophođenja koji dopuštaju nekoj grupi da se međusobno prepoznaje u osobnoj izvornosti, ali i koji drugi prepoznaju kao njima različit. On daje skupini osobiti smisao pripadnosti, ali i spoznaju o vlastitoj opstojnosti u vremenu, vlastitoga kontinuiteta, unatoč evolucijama i mijenama... Kulturni identitet pruža realnu sliku o nekoj skupini i stvara u njoj osjećaj povezanosti s poviješću koju je proživjela i kolektivnu sudbinu koju doživljava“.¹

Identitet možemo shvatiti i otporom – dakle kao *identitet otpora*² – pokušaju bilo koje unifikacije, s naglaskom na političkoj i kulturnoj, što se osobito očituje u području kulturnog identiteta. Za našu je temu znakovita i ova konstatacija: „...tko je iskorijenjen iz svoje kulture i njene baštine, taj je iskorijenjen i iz života, uvažavajući, naravno, i heterodoksiju, jer gdje nje nema, nema ni mogućnosti da se razumiju odnosi sličnosti i različitosti, da se zapravo *naglas*i kako sudbina individualnog nije samo u tome da se *utapa* u kolektivno ili opće nacionalno, već da se proširuju granice spoznaje i uvažava i ono različito, kako se ne bi iscrpilo, potrošilo u vlastitom... Tako kulturni identitet zadobiva obilježje *maske vremena*, ispod koje se krije prisutnost *drugoga*, neusvojenog, ali i dovoljno približenog i kao alternativa ponuđenog“.³ *Kulturni pluralizam, dakle mnoštvenost a ne unifikacija, pravi je kontekst afirmacije i slobode identiteta/identiteta.*

Globalizacija glede ove teme, naprotiv, ne mora biti unifikacija niti pak uniformiranje/uniformnost; ona bi mogla i trebala biti uspostavljanje ravnovjesja između pojedinačnoga i općega, lokalnoga i planetarnog/univerzalnog, što znači i nov prostor dijaloga, prirodan kontekst prihvatanja različitosti i raznolikosti – u prvome redu identiteta i kultura.

Vrlo jako mjesto tumačenja hrvatskoga kulturnog identiteta na cjelokupnu nacionalnom prostoru duž tisućljetne mu povijesne protežnosti nalazimo u sljedećoj sintezi: „Unutar... zapadnoeuropskog kulturnog kruga je i jedna kružnica hrvatske kulture. Hrvati u svom većem dijelu u kontinuitetu, od preddoseljenja na današnje prostore do danas, imaju i čuvaju svoj kulturni identitet... što je vidljivo u bitnim odrednicama naroda: svog jezika (stoljećima čak jedini u pripadnom zapadnoeuropskom kulturnom krugu i u bogoslužju), a koristili su stoljećima i svoje pismo (glagoljica), na dijelu svog prostora stoljećima i svoju crkvu (bosansku, krstjansku, bogumilsku) i svog primasa, te od rane povijesti do XX. stoljeća instituciju političkog suvereniteta... što *odlikuje nacije* (kurziv B.D.B.). U duhovnim i općekulturnim tvorbama, u kontinuitetu je prisutno hrvatsko obilježje. Od preddoseljenja u

¹ Miroslav Bertoša: „U znaku plurala – višebrojni i višeslojni identiteti istarski (Kroki ranoga novovjekovlja: XVI.-XVIII. stoljeća)“, *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 2006., 19, 23.

² M. Castells, Manuel: *Moć identiteta*, 363.

³ Jordan Jelić: *Identitet*, D.S.M.-Grafika, Biblioteka Madrugada, Zagreb, 1999., 37-38.

današnje prostore do danas Hrvati su povijesni kulturni subjekt. Kao samosvojan kulturni subjekt Hrvatska je uvijek mogla biti otvorena svemu što se zbiva ne samo unutar pripadnog zapadnoeuropskog kulturnog kruga nego i na široj, svjetskoj pozornici; pristupajući svemu drugom gotovo uvijek u ulozi subjekta koji bira, odlučuje i određuje... I iz već izloženoga o odnosu prema jeziku u Hrvata uočljiva je *svijest o kulturnoj posebnosti*. I to ne samo formalno, nego i sadržajno. A ta se svijest očituje višestruko i višeslojno, na različite načine i preko različitih predstavnika toga naroda, u stajalištima i sadržajima duhovnim, književnim i umjetničkim i u institucijama duhovnim – u cjelokupnom življenju toga naroda očitovala se *svijest kulturnog subjekta* (kurziv B.D.B.).⁴

Uz netom navedeno, a tek donekle komplementarno Kaleovoj deduktivnoj raščlambi, osobito stoga što naglašuje pojmove poput *različitosti*, *mnoštvenosti*, *kontradikcije*, *pluralnosti*, *raznolikosti*, *raznoboynosti*, *uzajamnosti* i dr., iz teksta Ante Stamaća koji, čitamo li dobro, donekle zagovara ponovni put indukcije, izdvajamo:

„...definicija hrvatskoga kulturnog identiteta danas mora se kretati smjerom od razgradnje pojma identiteta prema ustanovljavanju pojma različitosti i mnoštvenosti. Ako su identitet i različitost, istodobnost i mnoštvenost, očito antitezični pojmovi jer su i oblici njihovih označitelja semantički antonimi, pojmu identiteta hrvatske kulture morale bi biti pridružene sljedeće definicije: 1. Identitet hrvatske kulture u sebi je kontradiktoran pojam, no on izvrsno pogađa bit hrvatske pluralne i pluralistične kulture, kakva se oblikovala tijekom više no burne povijesti. 2. Identitet hrvatske kulture sastoji se u silno razvedenoj mnoštvenosti svih njezinih pojavnih oblika. 3. Bivstvu hrvatskoga kulturnog identiteta, bivstvu dakle tog kontradiktornog pojma pripadna je (nacionalno pojmljena) ‘pluralistična istobitnost’ svih povijesno nataloženih, a kulturalno presudno važnih obilježja javnoga i društvenog života. 4. Hrvatski identitet = uzajamna različitost hrvatskih kulturnih pojavnosti. Tih je pojavnosti toliki broj, da se one nanovo obilježuju i proučavaju stalno navratnim (identičnim!) istraživanjima. 5. Različitost hrvatskih kulturnih pojavnosti uključuje raznovrsnost, raznolikost, raznoboynost i mnoštvenost“.⁵

Glede hrvatskoistarskoga povijesnoga, kulturnog pa i književnoga identiteta u odnosu na druge regionalne (osobito one u Istri dominantne kroz povijest), najprije svakako valja spomenuti glagoljicu/glagoljaštvo/glagolizam kao identifikacijski (i razlikovni) čimbenik istarskih Hrvata.

I mlađi će znanstvenici točno upozoriti na jezičnu komponentu kao bitnu sastavnicu kulturnoga identiteta: „Odgovor na globalizaciju svijeta, koja se zapravo sve više i sve češće pokazuje *globalnom banalizacijom svijeta* (kurziv B.D.B.), društva i života, a kojoj se naizgled čovjek sve teže opire, mora proizaći iz čovjekovog

⁴ Eduard Kale: *Hrvatski kulturni i politički identitet*, Pan liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., 14-15, 60.

⁵ Ante Stamać: „Hrvatski kulturni identitet – što je to?“, *Republika*, 6, Zagreb, 2010., 11.

odnosa prema jeziku kao mjestu njegova identiteta, njegove osobne i kolektivne povijesti i iz čovjekovog odnosa prema jeziku kao mjestu njegove jedinstvenosti u prirodnoj različitosti i raznolikosti svijeta i odnosa prema svijetu“.⁶

Složenost kulturna identiteta kao promjenljive i dinamične pojavnosti Miroslav Bertoša razlaže tumačeći taj identitet na trima razinama, odnosno razlikom između triju njegovih bitnih sastavnica, među kojima treba tek utvrditi tu razliku kao: „...u prvome redu sliku o sebi koju je prihvatila grupa; zatim modele i ustroje koji podržavaju tipičan način življenja; konačno, kolektivne težnje koje vode pojedine skupine u njihovim projektima o budućnosti. Te se tri stvarnosti mogu definirati i kao samoprihvatanje, institucionalizirano ophođenje i kolektivni imaginarij, a ako izostane samo jedna od njih dolazi do krize identiteta. Identitet počinje proživljavati krizu i onda kada skupina izgubi mogućnost da sama određuje svoju budućnost, ali i ako je ugrožena njezina sposobnost da opstoji kao posebnost. Kada se društvene skupine iznenada nađu u doticaju s kulturnim ambijentom koji im je nepoznat, nerazumljiv i prijeteći, nastupa stanje duboke dezorijentacije, tzv. *kulturni choc*“.⁷ Takav je slučaj, zacijelo, bio i s Istranima pod talijanskim fašizmom, u emigraciji međuraća, međusobno raslojenih najprije politički, a onda i njih kao skupine u usporedbi sa suzavičajnicima koji su ostali u izvornome zavičajnom podneblju unatoč posvemašnjoj identitetskoj ugrozi („duceova“ *etnička melioracija* tj. svim sredstvima nasilno potalijančivanje istarskih Hrvata, i Slovenaca) i na samome rubu istrjebljenja.

Upozorit ćemo ovdje na znakovit primjer odnosa nacionalnoga centra i nacionalnog ruba, da ne kažemo periferije, što je vrlo znakovito glede unutarhrvatskih relacija. Možemo ga shvatiti i kao odnos središte : pokrajina (centar : periferija; metropola : provincija itd., s napomenom da sve navedene binarne pojmove danas u „planetarnu selu“ možemo pisati i među navodnicima). Riječ je, naime, o priči staroj više od stoljeća, koju je, uz tek neznatne prilagodbe, lako moguće zamisliti u suvremenoj inačici, dapače.

„...tek god. 1909. agilni je Ivan Milčetić upravi Matice hrvatske u Zagrebu iznio projekt *knjige o Istri* (baš pod tim naslovom objavljena je tek 1968., kao zamisao Tone Peruška, op. B.D.B.). Probuđena ideja o hrvatskom istarskom etnosu tada se već vinula iz autarkične usmene, pučke i apolitične izolacije do sfera učene, politizirane i pisane kulture. *Slavi Istriani* (a riječ je, dakako, o Hrvatima i Slovencima) u tome su trenutku stupili na scenu povijesti kao politički narod. Ujedno je to stupanj razvoja nekoga *etno-kolektiviteta* kada nastojanje da se napiše nacionalna povijesna sinteza postaje nezaobilazni *imperativ*.

⁶ Robert Blagoni: „Istra u zrcalu povijesnih smjeranja – identitet i strategije tumačenja odnosa čovjeka, jezika i svijeta“, *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 2006., 465.

⁷ M. Bertoša, Miroslav: „U znaku plurala...“, 19-20.

Na Matičin je zahtjev Milčetić 12. srpnja 1910. dostavio nacrt za knjigu pod naslovom 'Istra, njezina prošlost i sadašnjost', sastavljenu od dva dijela – I. 'prirodni zemljopis Istre s prethistorijom i opisom pojedinih regija' i II. 'Povijest Istre s posebnim naglaskom na narodnom preporodu u XIX. stoljeću, na etnografiji, hrvatskoj književnosti, umjetnosti, narodnome gospodarstvu i školstvu'. Po Milčetiću opseg bi knjige iznosio oko '35 tiskanih araka velikog formata'. U pripomenama se navodi da je poticatelj pisanja sinteze 'u svezi sa suradnjom već razgovarao s dvadesetak pisaca i drugih kulturnih radnika', te da je izdanje zamislio kao znanstveno utemeljen i dolično opremljen tekst. Milčetić drži da bi ovakva knjiga 'u samoj Istri digla narodni ponos i narodnu svijest, a i strancima bi otvorila oči; čitali bi je i Talijani...'

No, projekt je skup, svjestan je predlagatelj, pa savjetuje Matici da dio novca namakne 'izvjesnim potporama', te da se obrati vladi za pomoć.

Milčetićev je prijedlog dospio u ruke Matičina književna odbora koji je na sjednici 10. listopada 1910. donio zaključak da se prijedlog 'ne prihvaća u podnesenom nacrtu' (MH, nešto kasnije, odbila je tiskati i *Istarske pute* Franje Horvata Kiša!, op. B.D.B.), a njegov se podnositelj savjetuje da 'učini nacrt za jedno 20 araka'. Za istraživačka putovanja 'Matica hrvatska ne može ništa dati'.

Prepoznatljivo zvuče te formulacije! Duga rađanja i skromni dosezi davnih i recentnih inicijativa nedvojbeno pokazuju kako su svi hrvatski pokušaji pisanja cjelovitih prikaza istarske povijesti završavali više-manje na isti način.

Uza sve to Milčetić nije odustajao od projekta. U kolovozu 1914. nagovorio je prof. Josipa Ribarića, dr. Matu Tentora i pjesnika Rikarda Katalinića Jeretova da prihvate obradu nekih tema sinteze; nastavio je tragati za ostalim autorima. Izbijanje rata prekinulo je njegove pokušaje. Godine 1921. Milčetić umire. Ipak se prije uspio dogovoriti s prof. Danom Gruberom i privoljeti ga da napiše prvi dio knjige: 'Povijest Istre'; drugi je dio, pod naslovom 'Narodni preporod u Istri', sastavio prof. Vjekoslav Spinčić. Knjiga je ugledala svjetlo dana u Zagrebu 1924. kao XXXV. svezak izdanja 'Braće hrvatskoga zmaja'.

Vrli duh dr. Mije Mirkovića/Mate Balote – čije su pjesničke, gospodarske i povijesne vizije istarske prošlosti bile potpuno drukčije – ocijenio je tu knjigu kao neinventivnu i 'mrtvu kroniku', kao štivo bez duše (držimo da Mirkovićev ovako formuliran stav treba uzeti s rezervom, naime čini nam se da je i ovdje ideološki, tipično i već prema potrebi, *docirao svisoka*, op. B.D.B.). U suštini ta je prosudba točna, premda se ništa bolje i nije moglo napisati u okolnostima u kojima se (vidjeli smo koliko dugo!) rađala.

Ipak, god. 1924. tiskom je izdan prvi sintetički prikaz istarske povijesti. Onaj znanstveni, dinamični, moderni prikaz..., još nije napisan (ni do 1993. kada Ber-toša ovaj tekst objavljuje, a niti do danas!, op. B.D.B.). A današnje dramatično

traženje *izgubljena identiteta* (kurziv B.D.B.) nedvojbeno bi neke svoje odrednice pronašlo i u *povijesti*“.⁸

I opet iz povjesničareva pera ustvrda kako još nemamo moderno napisan pregled istarske povijesti!? S druge strane, talijanska historiografija i povijesna publicistika, tumačeći prošlost iz svojih pozicija i, nerijetko, prilagođavajući tumačenja vlastitim (i) političkim ili politiziranim probitcima trenutka, itekako je u pogledu Istre marljiva, uporna i nadasve plodna.

Ne bi bilo baš objektivno reći kako se tijekom čitava jednoga stoljeća u nas gleda odnosa centra i rubova baš ništa promijenilo nije, no neka nam iskustva govore kako se baš ni mnogo promijenilo nije, bar kada su posrijedi veliki tzv. provincijski projekti, pa i ako je u njima riječ o nasušnoj potrebi dvosmjerne i komplementarne gradbe jedinstvena hrvatskog kulturnog identiteta. Možda se danas ipak ne može kazati, kao za razdoblje koje tematiziramo, kako je „svaki (je) međuratni pogled u Istru bio i ostajao sentimentalno deminutivan“⁹ (Frangeš u povodu *Istarskih puta*), ali još se tu i tamo kad je Istra na dnevnome redu čuje jeka tih negdašnjih „simpatičnih deminutiva“.

No, kako bilo, hrvatski se kulturni identitet, izvjesno, temelji (i) na višeregionalnosti, dakle na uvijek aktualnome i živome centripetalnom regionalizmu kao hrvatskoj povijesnoj i prostornoj konstanti. U tom smislu kulturni i književni identitet istarskih Hrvata nije stvar spekulacija nego stvarnosti, dakle gradbeni je identitet koji ulazi u kontekst slojevitosti, dapače višeslojnosti i mnogolikosti hrvatskoga kulturnog identiteta, i ne moraju ga (bez obzira na specifičnosti pa i poneku polemičnu situaciju i naglaske u prošlosti i suvremenosti) obilježavati, niti su mu u njegovim reprezentativnim oblicima svojstvena, suprotstavljanja ili razrožnosti, nego, naprotiv, uklapanje i (dvosmjerno) prožimanje.

⁸ Miroslav Bertoša: *Istra, Jadran, Sredozemlje – Identiteti i imaginariji*, Durieux, Zagreb, 2003., 203–204.

⁹ Ivo Frangeš: *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske i Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana, 1987., 335.

CULTURAL IDENTITY / CROATIAN (AND CROATIAN-ISTRIAN) CULTURAL IDENTITY

Summary

The Croatian cultural identity evidently rests upon multi-regionalism (too), i.e. a constantly topical and lively centripetal regionalism as a Croatian historical and spatial constant. In this sense, the cultural and literary identity of the Istrian Croats represents not a mere speculation, but reality. It is thus a structural identity belonging to the context of complexity, even manifoldness and diversity of the Croatian cultural identity. It hence need not be marked (non-regarding distinctive features or even an odd polemic situation, or accents in the past and in the present) or characterised – in his representative forms – by opposition or disharmony, but to the contrary, by integration and (two-way) interfusion.

Keywords: identity/-ies; cultural identity; Croatian cultural identity; Croatian cultural identity in Istria – Istrian Croatian cultural identity; Croatian literature in Istria – essential element of the overall Croatian (cultural) identity.

IDENTITÀ CULTURALE IDENTITÀ CULTURALE CROATA (E CROATOISTRIANA)

Riassunto

L'identità culturale croata è di certo fondata (anche) sul pluriregionalismo, cioè sul sempre attuale e vivo regionalismo centripeto come su una costante storica e territoriale croata. In questo senso l'identità culturale e letteraria dei croati dell'Istria non presenta un fatto di speculazioni, ma reale, e dunque presenta un'identità costitutiva, la quale rientra nel contesto a strati, anzi della multistraticità e della multiformità dell'identità culturale croata, e non deve essere stigmatizzata (nonostante le sue specificità e anche qualche situazione o accento polemico in passato o in tempi attuali), e nelle sue forme rappresentative non la caratterizzano le opposizioni e le divergenze, bensì tutt'altro, l'inclusione (a due sensi) e la penetrazione.

Parole chiave: identità, identità culturale, identità culturale croata, identità culturale croata in Istria – identità culturale croatoistriana, letteratura croata in Istria – elemento essenziale dell'identità (culturale) croata in complesso.

LITERATURA

- Bauman, Zygmunt: *Identitet: razgovori s Benedettom Vecchijem*, Pelago, Zagreb, 2009. (Naslov izvornika: *Identity*; prev. M. Petrić.)
- Bertoša, Miroslav: *Istra, Jadran, Sredozemlje – Identiteti i imaginariji*, Durieux, Zagreb, 2003.
- Bertoša, Miroslav: „U znaku plurala – višebrojni i višeslojni identiteti istarski (Kroki ranoga novovjekovlja: XVI.-XVIII. stoljeća)“, *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 2006.
- Biletić, Boris Domagoj: *Istarski pisci i obzori*, Alfa, Zagreb, 2012.,
- Blagoni, Robert: „Istra u zrcalu povijesnih smjeranja – identitet i strategije tumačenja odnosa čovjeka, jezika i svijeta“, *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 2006.
- Castells, Manuel: *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb, 2002. (Naslov izvornika: *The Power of Identity*; prev. M. Bulović i Ž. Markić.)
- Eagleton, Terry: *Ideja kulture*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002. (Naslov izvornika: *The Idea of Culture*; prev. G. V. Popović.)
- Frangeš, Ivo: *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske i Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana, 1987.
- Jelić, Jordan: *Identitet*, D.S.M.-Grafika, Biblioteka Madrugada, Zagreb, 1999.
- Kale, Eduard: *Hrvatski kulturni i politički identitet*, Pan liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999.
- Stamać, Ante: „Hrvatski kulturni identitet – što je to?“, *Republika*, 6, Zagreb, 2010.

August Kovačec

Jezična slika Istre

Sažetak

Nakon propasti Zapadnoga Rimskog Carstva (g. 456.) u romaniziranu i roman-sku Istru pristizali su različiti narodi i donosili različite jezike. Od samog kraja VI. i početka VII. st. n. e. s dolaskom prvoga vala Slavena prostorno se razdvaja autohtono romanstvo Istre od romanstva Furlanije i sjeverne Italije. U Istru će se Slaveni doseljavati u valovima i u idućim stoljećima (sve do prvih stoljeća novoga vijeka), a od IX. st. počinju se razlikovati Slovenci na najsjevernijem dijelu Istre i Hrvati u južnijim dijelovima. S valovima slavenskih doseljenika u Istru došli su i pravoslavni Crnogorci. Od X. st. (?) započinje jačati utjecaj Mletaka (Venecije) osobito na zapadne gradove, a od XV. st. Venecija stječe velik dio Istre pa, osobito u gradovima, počinje postupna venecijanizacija autohtonoga romanskoga stanovništva. Danas se u Istri govori pet skupina hrvatskih, u osnovi čakavskih govora te štokavski crnogorski govor u Peroju, a slovenski govori u slovenskom primorju. Autohtoni romanski jezik Istre (istriotski ili istroromanski) očuvao se u šest naselja uz zapadnu obalu Istre. Uglavnom u gradovima na zapadnoj obali Istre, u nekoliko gradova u unutrašnjosti i te u ponekom gradu na istočnoj obali poluotoka očuvao se u živoj uporabi istromletački (istarski venecijanski). Nakon turskih provala, od XV. st. uz hrvatske doseljenike u Istru su počeli stizati i Vlasi rumunjskoga jezika (koji se u romanistici imenuju Istrorumunjima a njihov idiom vlaškim).

Ključne riječi: crnogorski govor (Peroj), čakavski govori, istriotski ili istroromanski, istromletački, istrorumunjski, slovenski govori (Birkini, Šavrini)

Istarski poluotok pruža se u Jadransko more južno od crte koja spaja uvalu Preluk kod Voloskog na istoku te na zapadu podno Doline (slov.; tal. San Dorligo della Valle) između Muggie (slov. Milje) i Zaula (slov. Žavlja), odnosno danas Aquilinije na tršćanskome području. Ukupna površina toga najvećeg poluotoka na istočnoj obali Jadrana iznosi 3.556 km², od čega 3.132 km² u Republici Hrvatskoj, 386 km² u Republici Sloveniji i 38 km² u Republici Italiji. Hrvatski dio poluotoka Istre najvećim je dijelom u sastavu Istarske županije (2.813 km²; g. 2001. 206.344 st.), a manjim dijelom u Primorsko-goranskoj županiji (319 km²; g. 2001. 37.782

st.). Navodimo, radi usporedbe, da je g. 2001. u slovenskom dijelu Istre živjelo 75.785 st., a u talijanskom dijelu 18.862 st. Tijekom povijesti, spomenuta su se tri dijela poluotoka nerijetko nalazila u istim političkim i državnim tvorevinama i proživljavala su istu sudbinu. Prema Istri su se stoljećima u seobama slijevale skupine stanovništva, različite po etničkoj i jezičnoj pripadnosti, kako iz unutrašnjosti kontinenta tako i sa susjednih poluotoka, Balkanskoga i Apeninskoga. Neke su se od njih ondje nastanile, druge su bile u prolazu. Kao što je jezična slika Istre bila šarolika u prošlosti, tako je ona i danas.

Ako uzimamo u obzir samo etničke i jezične skupine koje su (na danom dijelu istarskoga teritorija) nastanjene dulje vremena i na homogenom prostoru (na homogenim prostorima), onda u talijanskom i u slovenskom dijelu moramo voditi računa najmanje o Talijanima i o Slovencima te o talijanskom i o slovenskom jeziku. Pritom valja uzimati u obzir i varijacije jednoga i drugoga jezika, tj. službeni oblik jezika i njegove razgovorne varijacije. Tako je u talijanskom dijelu službeni jezik standardni talijanski jezik i manjinski (standardni) slovenski, ali kao što se dio Talijana služi i mjesnim talijanskim govorima (sjevernotalijanski mletačkoga, tršćanskoga tipa) tako i Slovenci rabe mjesni slovenski govor. U slovenskom dijelu Istre službeni je jezik standardni slovenski, ali talijanska manjina ima pravo na uporabu talijanskoga standardnog jezika, dok su u neslužbenoj svakodnevnoj uporabi talijanski mjesni govori i slovenski mjesni govori. U slovenskom je dijelu većina stanovništva dvojezična, dok se u talijanskome dijelu Talijani samo rijetko služe i slovenskim.

U hrvatskome dijelu Istre stanje je još složenije jer se pored standardnoga hrvatskoga i (manjinskoga) standardnoga talijanskoga u službenoj uporabi, te različitih oblika mjesnih hrvatskih pretežno čakavskih govora (čakavskih, štokavski-čakavskih, kajkavsko-čakavskih) i mjesnih oblika istromletačkoga (istarskoga venecijanskog), u nekim dijelovima Istre također upotrebljavaju crnogorski ijekavski štokavski govor (u Peroju) te istriotski govori ili istroromanski (u šest naselja uz jugozapadnu obalu Istre) i istrorumunjski govori (na Ćićariji i uz sjeverni rub Čepićkoga polja). Istriotski i istrorumunjski nisu vezani uz neku posebnu nacionalnu pripadnost i nemaju vlastitoga standardiziranoga (i jedinstvenoga) oblika (govornici istriotskoga izjašnjavaju se kao Talijani, a govornici istrorumunjskoga kao Hrvati /na Ćićariji/ ili na jugu pretežno kao Hrvati te djelomice kao Istrani, a od vremena do vremena neki se pojedinac izjašnjavao ili se izjašnjava i kao Rumunji). Na razmjerno malenom zemljopisnom prostoru hrvatske Istre očuvalo se iznimno bogatstvo različitih idioma (jezika, narječja, govora) u kojima se na svojevrsan način zrcali složena povijest Istre i njezinih ljudi. Istroromanski aktivno upotrebljava sve manji broj ljudi i prijeti mu nestajanje. I istrorumunjski danas jedva preživljava među malobrojnima govornicima koji su još ostali živjeti, kao zajednica, u selima.

Tijekom stoljeća istarski idiomi (jezici, narječja, govori), posebno oni koji su među sobom susjedni, bili su u stalnim vezama i jedni na druge utjecali.

Ovdje ćemo ukratko izložiti osnovne podatke iz povijesti Istre koji su, izravno ili posredno, utjecali na jezični razvitak¹.

Nalazi materijalne kulture iz najranijih razdoblja prapovijesti Istre ništa nam ne govore o jeziku stanovništva koje ih je stvorilo. S valom indoeuropskih doseljenika u XI. st. pr. Kr. u Istru je pristiglo i stanovništvo koje grčki izvori od VI. st. pr. Kr. i rimski izvori od III. st. pr. Kr. zovu Histrima, po kojima je i poluotok dobio ime (Histria). No o jeziku Histra zna se vrlo malo (ponešto se da zaključiti na temelju sačuvanih imena), čak se pouzdano ne zna je li bio odvjetak ilirskoga jezika (odnosno jezik ilirske skupine) ili neki drugi indoeuropski jezik. Susjedi Ilira na sjeveru bili su Japodi, na sjeveroistoku pak Liburni, a, jedni i drugi po jeziku su bili, čini se, blisko srodni Ilirima. Do istarskih obala stizali su u starini grčki brodovi, a oko 400. g. pr. Kr. u Istru su provalili i Kelti. No Istra se već u III. st. pr. Kr. našla na putu rimskoga širenja. Od prvih desetljeća III. do prvih desetljeća II. st. pr. Kr. Histri su rimskomu nadiranju pružali snažan otpor, ali nakon pobjede nad Japodima i zatim nad Liburnima (50. g. pr. Kr.), te nakon naseljavanja rimskih kolona u Istri (kontroliranom iz Akvileje), Rimljani su u potpunosti zavladaali poluotokom, i počela je romanizacija.

Nakon pada Zapadnog Rimskoga Carstva g. 476. Istra je došla pod vlast germanskih država s područja Italije te Bizanta. Oko g. 600. poslije Kr. u Istru počinju nadirati Slaveni, od kojih se neki ondje i zadržavaju. Nadiranjem Slavena oslabljena je izravna veza između romanskoga stanovništva Istre i romanskoga stanovništva sjeverne Italije, pa se otada autohtoni romanski jezik Istre razvijao samostalno. G. 788. Franci su zauzeli veći dio Istre i priključili ju Furlaniji koja je bila podređena Bavarskomu Vojvodstvu. Zbog uvođenja feudalizma i drugoga vala slavenske kolonizacije, g. 804. bio je sazvan sabor na rijeci Rižani kraj Kopra jer su se istarski romanski gradovi žalili što im je franački vojvoda oduzeo zemlju i na nju naselio Slavene. Nakon ovoga doseljeničkoga vala slavensko se stanovništvo Istre počelo izrazitije razdvajati na Slovence na sjeveru i Hrvate na jugu. G. 952. najveći dio Istre (zapadno od Raše) pripao je Bavarskoj, a g. 976. zajedno s Furlanijom priključen je Vojvodstvu Koruškoj. Radi jačanja feudalne vlasti u ime Carstva, akvilejski su se patrijarsi (kao gospodari u Istri) sukobljavali s istarskim romanskim gradovima i s mletačkim interesima. Gradovi na zapadnoj obali Istre nastojali su očuvati svoju autonomiju i bili su u stalnom sukobu s njemačkim feudalnim gospodarima. Venecija je u početku (od X. st.) pomagala istarskim gradovima, ali je do XIV. st. postupno zavladała najvećim dijelom poluotoka (već g. 1283. grad Rovinj priznao je vrhovnu vlast Venecije). Romansko stanovništvo živjelo je najvećim dijelom u

¹ Vjekoslav Bratulić: *Pregled povijesti Istre*, Otakar Keršovani, Rijeka, 1954.

gradovima (osobito na zapadnoj obali Istre), a hrvatsko (i slovensko) stanovništvo u seoskim općinama. Pod mletačkom vlasti starosjedilačko romansko stanovništvo istarskih gradova sve je više počelo napuštati svoj autohtoni romanski jezik i prihvaćati mletački. Grofovi gorički i dalje su upravljali Pazinskom knežijom. G. 1382. Habsburgovci su zavlada Trstom i g. 1374. Pazinskom knežijom pa je za idućih nekoliko stoljeća uspostavljena podjela Istre između Venecije i Habsburgovaca. Nakon ranijega ovladavanja nekim gradovima, g. 1420 Venecija je preuzela vlast nad južnom i zapadnom Istrom (južno od crte Barban-Kanfanar-Svetvincent te zaleđe Poreča i Umaga).

U posljednjim desetljećima XV. st. bilo je nekoliko osmanskih provala u Istru. Nakon austrijsko-mletačkoga rata 1508.-1523. tijekom cijeloga XVI. st. na mletačko-habsburškoj granici dolazilo je do oružanih sukoba, a oni su se nastavili i u XVII. st. Tomu su se pridružile i druge nevolje, kao epidemija kuge (1629.-1631.), malarija, propadanje gradova, razbojništva i dr. Istra je izgubila velik broj stanovnika pa je sustavno naseljavanje na poticaj Mletaka doseglo vrhunac u XVI. st. i nastavilo se u XVII. st. Iako je među naseljenicima bilo skupina Grka, Albanaca, Crnogoraca (Peroj), Krnjela, Talijana, Morlaka (među njima i Vlaha rumunjskoga jezika, potonjih Istrorumunja), pretežan su broj doseljenika bili Hrvati, a i drugi su se doseljenici na selima mahom kroatizirali. Vlasti su doseljenicima pomagale, ali su im starosjedioci pružali snažan otpor. Francusko-austrijskim primirjem 1797. Austrija je dobila Dalmaciju i Istru, g. 1805. područje bivše Mletačke Istre pripalo je francuskoj upravi, a 1809. Napoleon je cijeli istarski poluotok priključio Ilirskim pokrajinama, a g. 1813. Istra je ponovno pripala Austriji. Prema jednoj anketi iz g. 1846., u Istri je živjelo ukupno 228.033 st., od čega 134.455 Hrvata, 60.000 Talijana i 31.935 Slovenaca. Talijani su uglavnom živjeli u gradovima, imali su nacionalno svjesno građanstvo, brojnu obrazovanu inteligenciju, razvijene obrazovne institucije i raspolagali raznolikim sredstvima za proizvodnju. Hrvati su (kao i na sjeveru Slovenci) sredinom XIX. st. najvećim dijelom bili seljaci (poljodjelci i stočari), bez obrazovnih institucija na svojem jeziku, s niskom razinom obrazovanosti stanovništva (izuzev svećenstva), bez znatnije kulturne i političke elite. Svećenici su bili malobrojni predstavnici Hrvata u javnome, kulturnom i političkom životu.

Venecija nije u Istri denacionalizirala hrvatski i slovenski živalj, ali su to radili Talijani za vrijeme austrijske uprave, uz prešutno dopuštenje austrijskih vlasti². U drugoj polovici XIX. st. Hrvati (kao i Slovenci) u Istri moraju se odupirati nastojanjima za talijanizacijom pa tako i kod Hrvata i kod Slovenaca dolazi do nacionalnog preporoda (kod Hrvata ga je vodio biskup Juraj Dobrila, nakon njega Matko Laginja i dr.), odnosno do nacionalno-integracijskih procesa. Dolazeći u gradove, Hrvati i Slovenci uključivali bi se u talijansku kulturnu sredinu, prihvaćali bi tali-

² Josip Ribarić: „Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri“, u: *Srpski dijalektološki zbornik*, Knjiga IX, Beograd, 1940., 2-5.

janski kao jezik komunikacije i velikim se dijelom talijanizirali. Uz velike napore (i otpore) vodila se borba za hrvatski jezik u upravi i školstvu, sve više su se osnivale škole na hrvatskom jeziku (g. 1899. u Pazinu je osnovana gimnazija na hrvatskom jeziku), a uz talijanski i njemački, u upravu i politiku polako je prodirao i hrvatski jezik. Nakon I. svj. rata saveznici su Istru (bez kotara Kastva) prepustili Talijanskom Kraljevstvu, čime je započela otvorena nasilna talijanizacija Istre: zabranjuje se hrvatski (i slovenski) jezik u upravi, zatvaraju se sve hrvatske (i slovenske) škole, raspuštaju se hrvatska društva, dekretima se talijaniziraju hrvatska prezimena i osobna imena, zabranjuju se novine na hrvatskom i na slovenskom itd. Od 1918. do 1943. iz Istre (te otoka Cresa i Lošinja) iselilo se 53.000 Hrvata (u Jugoslaviju, Ameriku i dr.), a doseljeno je 29.000 Talijana (ponajviše za rad u državnim i javnim službama). Nakon kapitulacije Italije g. 1943. Istra je priključena Hrvatskoj (u Jugoslaviji), uz jamstvo da će Talijani uživati sva građanska prava i punu ravnopravnost. Zbog poslijeratnoga komunističkoga nasilja i mnogobrojnih zločina (kako nad Talijanima tako i nad Hrvatima i Slovencima, koji su bez suda proglašavani "narodnim neprijateljima") u idućih desetak godina napustilo je Hrvatsku i optiralo za Italiju više od 100.000 Talijana (ali i oko 30.000 Hrvata i Slovenaca koji nisu željeli živjeti pod komunističkim režimom). Od sredine XX. st., u doba Jugoslavije u Istru se doselio određeni broj Srba (g. 2001. u Istarskoj županiji bilo ih je 3,2 %), Bošnjaka (g. 2001. 1,5 %), Albanaca, ali oni nisu stvorili kompaktne jezične zajednice po naseljima (žive gotovo isključivo u gradovima) u kojima bi se svakodnevno služili svojim jezikom izvan obitelji. Slovenci su u hrvatsku Istru dolazili i ranije, ali su i oni rastrkani uglavnom po gradovima. Istra je stoljećima bila u sastavu različitih germanskih političkih tvorevina, u novije doba onih njemačkoga jezika. Tako je početkom 20. st. u Istri bilo nekoliko tisuća stanovnika njemačkoga jezika (uglavnom austrijskih službenika), ali kako nije bilo kompaktnih njemačkih naselja ni stalnijih zajednica, u opisu jezičnoga stanja u Istri o njemačkomu se danas ne mora voditi računa.

IDIOMI U ISTRI (JEZICI, NARJEČJA, DIJALEKTI, GOVORI)

Valja upozoriti, kada se govori o jezičnoj situaciji u Istri, da nazivi jezik, narječje, dijalekt, govor nerijetko pokrivaju vrlo različite pojave. Standardni jezik (hrvatski, slovenski, talijanski) obično podrazumijeva uporabu na prostoru neke države, obično u svojstvu službenoga, u nekoj nacionalnoj skupini /nacionalne jezika/, u književnoj tradiciji itd. Narječja i govori obično su geografske varijante nekoga nacionalnoga jezika, koje redovito nisu službene, ali mogu imati književnu tradiciju (čakavsko narječje, mletačko narječje i sl., ali s varijacijama na terenu). Istroromanski je, za razliku od istromletačkoga, autohtoni romanski jezik Istre (koji se može promatrati kao poseban romanski jezik, a ne kao varijanta nekog drugog roman-

skog jezika), ali se njegovi govornici osjećaju Talijanima i prihvaćaju standardni talijanski kao jezik kulture, škola, službene komunikacije, a istromletački izvan uže zajednice. Slično tomu, istrorumunjski je, što se bitnih jezičnih značajki tiče, nedvojbeno oblik rumunjskoga jezika kao romanskoga, ali se govornici istrorumunjskoga od reda izjašnjavaju kao Hrvati (na jugu eventualno regionalno kao Istrani), idu u hrvatske škole, hrvatskim se služe u službenoj i javnoj komunikaciji.

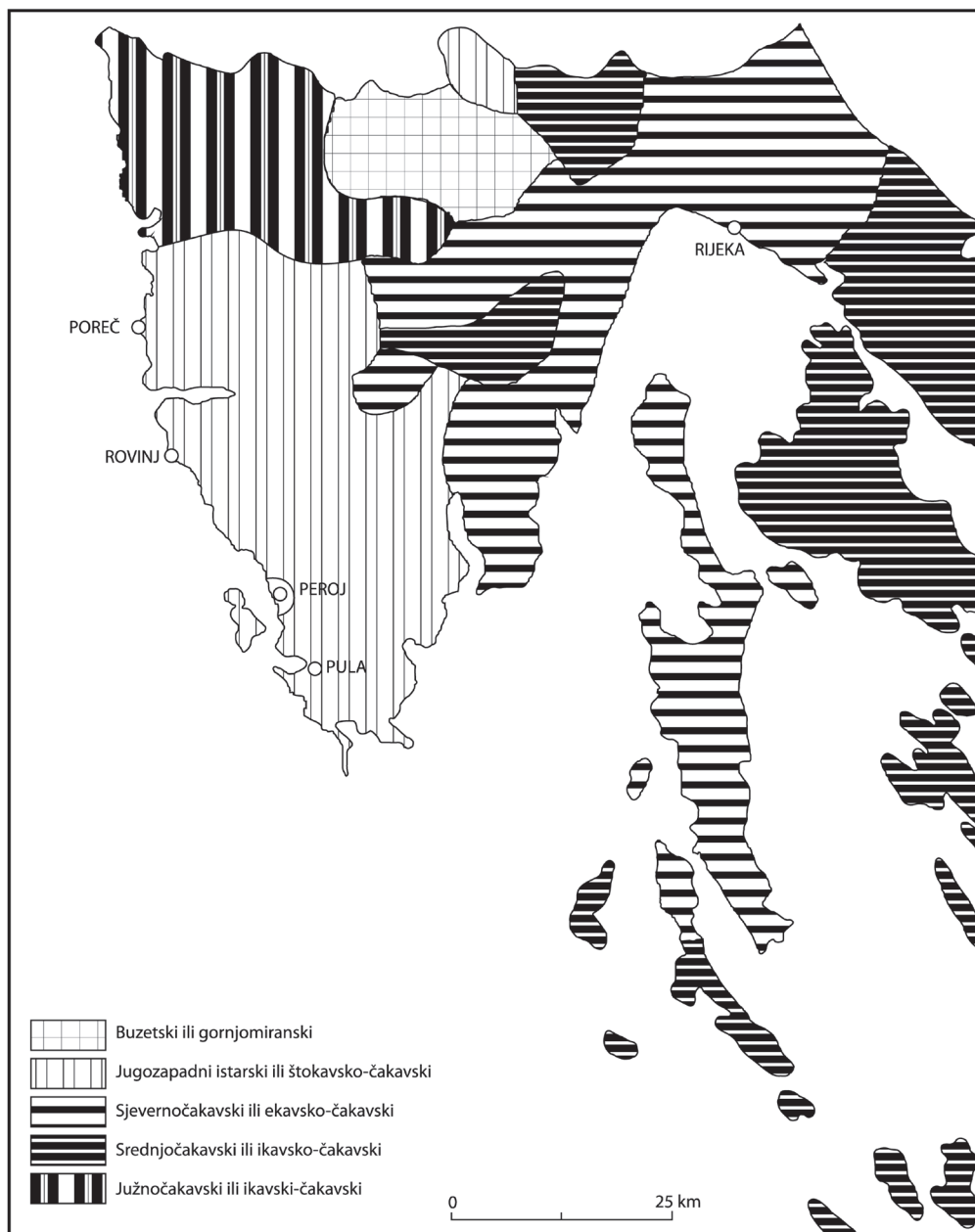
Istarski čakavski

Prvi cjelovit sustavni opis hrvatskih narječja i govora u Istri još godine 1916. pripremio je (na njemačkom) Josip Ribarić, kao uvod u studiju o govoru svojih rodnih Vodica i okolnih sela, ali je to djelo objavljeno (u prijevodu) istom g. 1940.³ G. 2002. objavljeno je i prilagođeno novo izdanje s nekoliko važnih dodanih studija o Ribarićevu djelu i o jezicima u Istri (Ribarić 2, 2002.). Ribarić hrvatske govore proučava zajedno sa slovenskima (i s jednim crnogorskim govorom) jer su su se tada ti jezici govorili u okviru iste državne zajednice, ali radi boljega oslikavanja jezičnoga konteksta, osim tih slavenskih jezika, kratko prikazuje i romanske idiome Istre, istromletački, istromanski i istrorumunjski. U *Uvodu* knjige donosi podatke o odnosu broja govornika hrvatskoga i talijanskoga te o procesima talijanizacije nekih hrvatskih (i slovenskih) naselja u XIX. i na početku XX. st. Nakon prikaza dijalekta istarskih Slovenaca (Brkina, Kraševca i Šavrina) i njihova odnosa sa susjednim hrvatskim govorima, Ribarić prikazuje hrvatske govore (uglavnom) u današnjem hrvatskom dijelu Istre.

Kontinuum hrvatskih govora Istre Ribarić dijeli na kajkavsko-čakavski dijalekt, sjevernočakavski dijalekt, pretežno ikavski čakavski dijalekt na kraškoj visoravni, ikavsko-južnočakavski dijalekt i štokavsko-čakavski prijelazni dijalekt "Slovinaca". Na kraju kratko prikazuje i perojski crnogorski govor.

Kajkavsko-čakavskim dijalektom govore promjerice sela Lanišće, Podgaće, Praproće, Račja Vas, Klenovščak, Brlkjavci, Slum koja pripadaju najstarijim slavenskim naseljima na kraskoj visoravni. Prije novih doseljavanja od XV. st. tu je prevladavao kajkavski dijalekt. Pritom, navodi Ribarić, Bezjaci (kako stanovnike toga kraja nazivaju) dobili su hrvatske pučke škole, imali su hrvatska propovijedi u crkvi, dobili hrvatsku općinsku upravu, dok su Šavrini dobili slovenske pučke škole, imali u crkvi propovijedi na slovenskom, dobili slovenske općinske uprave.

³ J. Ribarić: *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata...*, 1940., 7-51; Josip Ribarić: *O istarskim dijalektima. Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Iastri s opisom vodičkoga govora*, Josip Turčinović d. o. o., Pazin 2002., 28-71.; Božidar Finka: „Istranin Josip Ribarić kao jezikoslovac“, 2002., 241-250, prikazuje važnost Ribarićeve knjige za hrvatsku dijalektologiju; Jelka Radauš Ribarić: „Životni put Josipa Ribarića“, 2002., 251-278, izlaže činjenice o školovanju, djelatnosti u znanosti i kontaktima s drugim lingvistima.

Dijalektna karta Istre (prema Daliboru Brozoviću)

Premda su i jedni i drugi u prošlosti (prije XIX. st.) bili pod utjecajem crkvenoslavenkog bogoslužja hrvatske redakcije, administrativno su podijeljeni na Slovence (Šavrini) i na Hrvate (Bezjaci). Bezjaci u školi dobivaju hrvatsku izobrazbu, a kod kuće govore kajkavski. Kajkavsko narječje tzv. čićkih sela (Slum, Brest, Rača

Vas, Lanišće i dr.) u uporabi je bilo ograničeno na dom i selo, a u komunikaciji sa stanovnicima susjedne štokavsko-čakavske oaze, i općenito u komunikaciji s vanjskim svijetom, služili su se ikavsko-štokavskim, tomu pak su pridonijele i povremene seobe sa stadima i boravak u zapadnoj i južnoj Istri (radi ispaše zimi). Kajkavsko-čakavski dijalekt buzetskoga kraja ima pretežno kajkavske značajke.

Sjevernočakavski je dijalekt starosjedilačkih Hrvata u Liburniji i srednjoj Istri (arhaičniji tip starosjedilačkog stanovništva oko Žminja i mlađi južnočakavski tip bez štokavskih značajki u sv. Ivanu i Pavlu), a nastavlja se na sjevernočakavske govore u Hrvatskom primorju i na Kvarnerskim otocima. U Klani i Kukuljanima je ikavski, a od Rijeke do Lovrana je ekavski. U srednjoj Istri govori toga dijalekta pretežno su ekavski i djelomice jekavski.

Pretežno ikavski čakavski dijalekt na kraskoj visoravni vjerojatno je donesen iz sjeverne Dalmacije, Krbave ili nekadašnjega čakavskoga dijela sjeverozapadne Bosne. Ova sela pripadaju tzv. čićkim selima (Lipa, Rupa, Šapjane, Pasjak, Male Mune i Vele Mune, Brgud i dr.). Zbog blizina Brkina ima dosta kajkavskih utjecaja. Štokavskih utjecaja nema.

Ikavsko-južnočakavski dijalekt donesen je, čini se, iz sjeverne Dalmacije, a govori se u skupu sela Sv. Petar u Šumi, skupinama sela Sv. Ivanac i Sv. Ivan i Pavao, a blizak mu je i govor Brgudca. Ni ovaj dijalekt nije jedinstven. Govori su pretežno ikavski (kao kod Slovinaca), ali u nekim riječima dolaze i ekavski primjeri.

Štokavsko-čakavski dijalekt "**Slovinaca**" govori se na približno jednoj trećini južnog i jugozapadnog dijela poluotoka Istre. Govornike toga dijalekta mletačke su vlasti (od g. 1449. do g. 1651., zbog velikih gubitaka stanovništva u Istri) doseljavale iz Dalmacije (iz kraja sjeverno od rijeke Cetine) i nazivale ih "Morlacchi" (starosjedilačko ih stanovništvo zove Vlahi, a njihov kraj Vlašija), ali oni sami sebe zovu Slovinci i upotrebljavaju za svoj jezik naziv slovinski. Nazivi Hrvat i hrvatski uneseni su, osobito zahvaljujući utjecaju crkve, od početka XX. st. Nazivi Slavinac/Slovinac i slavinski/slovinski upotrebljavaju se i u štokavsko-čakavskoj oazi na kraskoj visoravni (npr. u Vodicama). Taj dijalekt nije posvuda jednako štokavski ni jednako čakavski, u njemu nema (i)jekavskih tragova. Na sjevernom dijelu toga područja, na Bujskom krasu, ima starih kajkavskih tragova.

Budući da je Istra naseljavana nizom valova stanovništva s jugoistoka i istoka, iz Ribarićeva prikaza proizlazi da je na istarskom poluotoku teško utvrditi jasne granice među pojedinim dijalektnim tipovima, jer su se na mnogo mjesta govor preslojavali jedni preko drugih, i teško je izdvojiti jasno homogena dijalektna područja. Iako je objavljena 1930., dakle prije Ribarićeve, klasifikacija istarskih dijalekata koju je ponudio poljski lingvist Malecky u osnovnim se crtama slaže s Ribarićevom. Ona slavenske istarske govore razvrstava na čakavske (6 tipova), slovenske (3 tipa), štokavske (3 tipa), čakavsko-štokavske (3 tipa) i čakavsko-slo-

venske govore (3 tipa)⁴. U drugoj polovici XX. st. dijalektolozi su objavili niz studije koje omogućuju preciznije sagledavanje dijalektne slike Istre. Tako je Blaž Jurišić istraživao govorne osobine zapadne Istre s otocima, Mate Hraste štokavski udio u govorima jugozapadne Istre (1964.) i ikavske govore sjeverozapadne Istre (1967.), Milan Moguš proučio je navodne štokavizme kod sjevernih čakavaca (1967.) te proučavao čakavštinu Opatijskoga krasa (1982.), a zajedno s Božidarom Finkom priredio je kartu čakavskoga narječja (1981.), Iva Lukežić istraživala je čakavštinu na istočnim rubovima Istre, Petar Šimunović dijalektne značajke buzetskoga kraja (1970.) itd. Dalibor Brozović, u radu koji je objavio zajedno s Pavlom Ivićem, dao je sintetički prikaz čakavskoga narječja i novu klasifikaciju istarskih hrvatskih dijalekata (s priloženom novom kartom)⁵. Od šest čakavskih dijalekata pet ih se govori u Istri. To su *buzetski ili gornjomiranski* (sa suglasničkim sustavom čakavskoga tipa, s uglavnom izgubljenim tonskim oprekama, sa slovenskim utjecajima); *jugozapadni istarski ili štokavsko-čakavski* dijalekt (migracijski ikavski dijalekt donesen iz Dalmacije, s ukinutom oprekom /č~ć/ i sl.); *sjevernočakavski ili ekavsko-čakavski* dijalekt (pripadaju mu istarski govori od ušća Raše na sjever, govori okolice Žminja i oni pazinskoga kraja, te izvan Istre govori obale Hrvatskoga primorja do uključivo Bakra te govori otoka Cresa i sjevernog Lošinja); *srednjočakavski ili ikavsko-ekavski čakavski* dijalekt (govori se u dvije enklave u Istri, jednoj sjeverozapadno od Rjeke i drugoj u središnjoj Istri, a inače izvan Istre na obali od Kraljevice i Novoga te na otocima Krku, južnom Lošinju do Ugljana, i do Dugog otoka; tomu dijalektu pripadaju čakavski govori u unutrašnjosti, u Lici i Pokuplju, te najveći dio govora Gradišća); *južnočakavski ili ikavsko-čakavski* dijalekt kojim se, osim u dijelovima Dalmacije s otocima, govori u sjeverozapadnoj Istri između donje Mirne i Dragonje, s jednim pojasom južno od Mirne (ali se govori i u Gradišću). Lastovsko-čakavskoga dijalekta nema u Istri. Nakon D. Brozovića dijalektolozi (Iva Lukežić, Silvana Vranić, Branimir Crljenko, Lina Pliško, Josip Lisac i dr.) objavili su radove koji znatno pridonose preciznijem poznavanju hrvatskih govora u Istri.

Za istarske čakavske govore objavljeno je više rječnika (kako onih amatera tako i profesionalnih lingvista dijalektologa). Među njima treba posebno istanuti rječnik roverskih govora (Filipi, Kalčić, Milovan, 2014.), rječnik boljunškoga govora (Ivan Francetić, priredila Sandra Tamaro, 2015.) i onaj pazinskoga govora (Marija Gagić, 2017.). No znatno bolje, točnije, ujednačenije poznavanje istarskih čakavskih govora omogućit će "Lingvistički atlas istarskih čakavskih govora" Gorana Filipija (Pula, 2019.).

⁴ Lina Pliško: *Govor Barbanštine*, Filozofski fakultet u Puli, Pula, 2000., 49-54.

⁵ Dalibor Brozović: „Čakavsko narječje“, u: Dalibor Brozović /Pavle Ivić: *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1988., 80-90.

Mnogi književnici u Istri služili su se, osobito u poeziji, istarskim čakavskim kako bi istaknuli svoj identitet. I Vladimir Nazor, dok je službovao u Kastvu, trudio se pisati pjesme na sjevernočakavskom, iako je sam bio čakavac s Brača. Među istarskim književnicima koji su pisali (i) na čakavskom možemo istaknuti Miju Mirkovića (pseudonim Mate Balota), Zvanu Črnuju i dr. Čakavštinom se danas često služe i istarski autori tekstova za laku glazbu. Među novijim čakavskim autorima posebno treba istaknuti Slavka Kalčića, koji nas je višestruko zadužio njegovanjem istarske čakavštine. Ne samo što je pisao pjesme na rodnom roveskom čakavskom, nego je prikupio osnovnu leksičku građu građu roverskoga kraja i pokrenuo izradbu roverskoga rječnika koju su dovršili lingvisti Goran Filipi i Valter Milovan (2014.). No Slavku Kalčiću duguje se i prijevod Danteove *Božanstvene komedije* na istarski (roverski) čakavski (D. Alighieri, *Bogodična komedija. Pakà*, 2010.; *Čistilišče*, Pazin/Roverija, 2011.; / posmrtno objavljeno 12 pjevanja 3. dijela/ *Raj*, 2014.)⁶.

Perojski crnogorski štokavski

Govor naselja Peroj (naselja koje pripada općini Vodnjan, gradu udaljenom oko 5 km, i udaljeno 1 km od mora, a od Fažane oko 3 km) jekavski je štokavski govor što su ga donijeli sa sobom iz Crne Gore naseljenici koje je dovela Venecija⁷. Naime kuga je sredinom 16. st. potpuno opustošila mjesto pa je Venecija, nakon nekoliko neuspjelih pokušaja naseljavanja iz drugih krajeva, godine 1657. onamo naselila nekoliko obitelji iz Crmnice u Crnoj Gori (Crmnica je kraj sjeverozapadno od Skadarskoga jezera i sjeverno od Bara). Idućih stoljeća Perojci su živjeli okruženi govornicima istroromanskoga, iako su povremeno bili i u doticaju sa Slovincima (koje oni zovu Bunjevci). Potkraj 19. st. u mjesto se doseljavaju i Hrvati iz unutrašnjosti Istre⁸. Očuvanju te zajednice pomoglo je i čuvanje pravoslavlja (crkva je izgrađena potkraj 18. st.). G. 2001. Peroj je imao 832 stanovnika. G. 1991. od ukupno 477 stanovnika više od jedne trećine (35,22 %) činili su Hrvati, a Crnogorci oko jedne četvrtine (24,94 %). Perojski govor, kao štokavsko-jekavski, jasno se razlikuje od okolnih hrvatskih govora u fonetici i fonologiji, u prozodiji, u morfologiji i sintaksi, rječniku; mnoge sintaktičke konstrukcije razvile su se pod utjecajem talijanskoga. Kako je perojski dugo bio „otok u istriotskom moru“, Goran Filipi ističe da

⁶ Lina Pliško: „Čakavština Kalčićeva prijevoda Danteova Pakla“, u: Suzana Todorović i Barbara Baloh (ur.): *Kontaktna dijalektologija na območju med Alpami in Jadranom. V spomin akademiku Goranu Filipiju*, LIBIS, Koper, 2022., 175-192.

⁷ J. Ribarić: *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata...*, 1940, 50-51; J. Ribarić, *O istarskim dijalektima...*, 2002.; B. Finka: „Znameniti Istranin Josip Ribarić...“, 248-249; Josip Ribarić: „Izvještaj o proučavanju perojskoga govora na poluotoku Istri“, *Ljetopis JAZU* za god. 1949-1950, br. 57, Zagreb, 1953., 249-255.

⁸ J. Ribarić: *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata ...*, 51.

bi bilo važno proučavati romanske elemente u njemu pa bi se moglo naći elemenata iz razdoblja kada je istirotski još bio kompakta, a koji su danas iz njega nestali⁹.

ROMANSKI IDIOMI ISTRE

Istromletački

Oblik mletačkoga (venecijanskoga) dijalekta koji se govori u hrvatskom i slovenskom dijelu Istre uglavnom u gradovima (u talijanskoj Muggi/Milju, govor u odnosu na ostatak Istre pokazuje neke razlike), a tako je uglavnom bilo i ranije. Iako je to danas romanski idiom s najvećim brojem govornika u Istri (i u Istarskoj županiji), treba istaknuti da to nije autohtoni romanski dijalekt Istre, nego idiom koji se u Istru počeo širiti zajedno s jačanjem mletačkoga utjecaja, najprije postupno u gradovima na zapadnoj obali važnima za trgovinu i pomorstvo (od X. do XIV. st.; Rovinj je primjerice priznavao vrhovnu mletačku vlast od g. 1283.), a posebno u doba otkako je Venecija (g. 1420.) osvojila i proširila svoju vlast na velik dio zapadne i južne Istre¹⁰. U razdoblju od XIII. do XVII. st. Istru su opustošile brojne epidemije te ratovi Venecije s akvilejskim patrijarsima, s Austrijom, s Turcima, protiv Pazinske knežije, protiv Uskoka. Mletačka država nastojala je od početka XVI. st. ponovno naseliti zemlju pa je sustavno dovodila Talijane i Morlake (Vlahe), Grke, Albance i Crnogorce, ali su među doseljenicima koji su došli u doticaj s istromletačkim najbrojniji bili Slovenci na krajnjem sjeveru i Hrvati u Istri južno od Dragonje.

Istromletački se govori u Istri (uglavnom u gradovima), ali je isti tip u uporabi u Rijeci i nekim susjednim gradovima, a danas manji broj govornika njime govori i u dalmatinskim gradovima. Istromletački prema svojim glavnim značajkama uklapa se u mletački dijalektni sustav kao jedan od mletačkih (venecijanskih) govora. To znači da se istromletački s mletačkim podudara u fonetici, morfologiji, sintaksi i leksiku¹¹. Iako su ga neki, zbog čuvanja finalnih vokala, pokušavali dovesti u izravnu vezu s toskanskim, mletački (venecijanski) je po svim bitnim značajkama sjevernotalijanski (galo-italski) dijalekt. To znači da on pojednostavnjuje intervokalno geminirano /-ll-/ i /-nn-/, da ozvučuje intervokalne bezvučne okluzive /-p-, -t-, -k-/, da početne latinske suglasničke skupine /cl-, gl-/ mijenja u

⁹ Goran Filipi: „Romanistički pogled na novo izdanje Ribarićeve studije o istarskim govorima“, u: J. Ribarić: *O istarskim dijalektima...*, Pazin, 2002., 259.

¹⁰ J. Ribarić: *Razmještaj južnoslovenskih govora...*, 1940., str. 6 et passim; G. Filipi: „Romanistički pogled na...“, 2002., 252-254.

¹¹ G. Filipi, „Romanistički pogled na...“, 2002., 252; David Bizjak: „Predlog kategorizacije...“, 2022., 107-108.

/č-, ġ-/ itd., da se u njem nominativni oblici ličnih zamjenica za 1. i 2. l. jednine zamjenjuju oblicima kosog padeža itd. No za razliku od drugih sjevernotalijanskih (galo-italskih) dijalekata mletački dijalekt (pa tako ni istromletački) ne poznaje samoglasnike /ö/ i /ü/¹².

U svojem širenju istromletački je preuzeo malobrojne riječi iz istroromanskoga (više ih se sačuvalo u slovenskim i hrvatskim govorima) te, osobito u novije doba, određeni broj slovenskih i hrvatskih elemenata¹³. Što se tiče slovenskih i hrvatskih utjecaja na istromletački, Goran Filipi razlikuje tri razdoblja: razdoblje do II. svj. rata, ono od II. svj. rata do 1991. te razdoblje nakon 1991. Kako je prije II. svj. rata bila izrazita sociološka razlika između izvornih govornika mletačkoga (Talijana) kao urbanoga (i prosječno obrazovanijeg) stanovništva, većim dijelom u priobalju, i hrvatskoga i slovenskoga pretežno ruralnoga i iz unutrašnjosti, zbog potreba komunikacije Hrvati i Slovenci bili su dvojezični, a poznavanje hrvatskoga i slovenskoga jezika kod Talijana bilo je rijetko. Zato je istromletački iz hrvatskoga i iz slovenskoga preuzeo jedva neki ruralni termin. Istromletački je bio, kako ističe G. Filipi, jedina koine na istarskom poluotoku pa su Hrvati i Slovenci za komunikaciju s gradskim stanovništvom i administracijom u manjoj ili u većoj mjeri znali (/morali znati) istromletački¹⁴.

Kada je nakon II. svj. rata cijela Istra (osim Muggie) pripala Jugoslaviji, dvojezičnima u hrvatskom i slovenskom dijelu Istre postaju i Talijani, posebno nakon iseljavanja Talijana u razdoblju od 1945. do 1955. („esuli“), ali se istodobno dvojezičnost znatno smanjila među Slovencima i Hrvatima. Također, kako ističe Goran Filipi, talijanski jezik kao jezik društvene sredine bio je uveden u osnovne i srednje škole u slovenskim obalnim općinama Istre (Kopru, Izoli i Piranu) te u dijelovima hrvatske Istre kao obvezatan nastavni predmet, a istodobno je u nekim školama u hrvatskom dijelu Istre talijanski jezik postao izborni predmet. Sve to je imalo dvojake posljedice. S jedne strane Talijani sve češće i sve bolje znaju i hrvatski i slovenski, s druge pak strane Hrvati i Slovenci usvajaju standardni talijanski (na toskanskoj osnovici) i sve rjeđe se služe istromletačkim. Mletačku koine s jedne je strane kao koine zamijenio hrvatski (ili točnije, hrvatski i „srpskohrvatski“ koji je bio „službeni“ jezik vojske i dr. institucija) kako na slovenskom tako i na hrvatskom teritoriju. S druge strane Hrvati i Slovenci, ako talijanski znaju, bolje poznaju njegov standardni oblik pa se promijenio tip dvojezičnosti.

Nakon osamostaljenja Hrvatske i Slovenije došlo je do novih promjena odnosa među jezicima. U Sloveniji sve manje znaju hrvatski, ali istromletački ostaje koine u komunikaciji među Talijanima hrvatskog i slovenskog dijela Istre (uglavnom

¹² Carlo Tagliavini: *Le origini delle lingue neolatine*, Pàtron, Bologna, 1964., 338-342.

¹³ G. Filipi, „Romanistički pogled na...“, 2002., 252.

¹⁴ G. Filipi: „Romanistički pogled na...“, 2002., 252-253.

onih starije generacije). Kòinē je u Sloveniji slovenski, u Hrvatskoj hrvatski. Istodobno, pojačao se utjecaj slovenskog u slovenskoj Istri i hrvatskoga u hrvatskoj Istri, i to ne više samo u ruralnoj sferi¹⁵. Za bolje poznavanje istromletačkoga na istarskom terenu danas lingvisti imaju na rapolaganju „Istromletački lingvistički atlas“, Zagreb – Pula, 2012. (1008 str.) što su ga priredili i objavili Goran Filipi i Barbara Buršić Giudici. Prema istim načelima slovenska romanistica Suzana Todorović priredila je „Istrobeneški jezikovni atlas severozahodne Istre“ i objavila 1. dio (Koper, 2019., 756 str.).

Istroromanski

Istroromanski ili istriotski je autohtoni romanski predmletački idiom Istre, koji je tijekom višestoljetne mletačke vlasti u Istri pretrpio snažan mletački utjecaj. Govornici istroromanskoga odreda govore i istromletački, a nacionalno se osjećaju Talijanima (nemaju posebnog nacionalnog osjećaja pripadnosti). Danas se tim govorima još služi manji broj govornika u šest naselja na jugozapadnom dijelu Istre, na prostoru između Linskoga kanala na sjeveru i Ližnjana na jugu (prostor oko 40 km dug i oko 10 km širok), ali su ta naselja danas okružena naseljima sa stanovništvom koje pretežno govori hrvatski. Govori se u gradu Rovinju i u gradu Vodnjanu te u manjim naseljima Balama, Fažani, Galižani i Šišanu¹⁶. Govori tih naselja međusobno su bliski iako znatnije redovite i izravne povezanosti među govornicima pojedinih mjesta nema. Stanovnici zaleđa nazivaju ih imenom Latini (npr. Vodnjance u Roveriji zovu Latinima), a šaljivi je naziv i Bumbari (koji je ušao i u istromletački).

U romanistici, talijanski lingvisti te govore nazivaju istriotskima (naziv je uveo Rovinjanin Antonio Ive: tal. istrioto) ili jednostavno istarskima (tal. istriano). Hrvatski lingvisti za njih još od početka 20. st. upotrebljavaju naziv istroromanski (tako i romanisti P. Skok, M. Deanović, P. Tekavčić), ali u novije vrijeme Goran Filipi, zbog moguće višeznačnosti naziva istroromanski, preporučuje naziv istriotski. Prema procjenama početkom 20. st. u jugozapadnoj Istri moglo je biti oko 20.000 govornika toga idioma, ali nakon iseljavanja Talijana iz Istre od 1945. do 1955. („esuli“), prema Deanovićevim procjenama 1950-ih godina moglo ih je biti oko 5.000, a za početak našega stoljeća Barbara Buršić Giudici navodi da ih je nekoliko tisuća¹⁷. Naime njihov je broj teško utvrditi jer svi govornici istroromanskoga govo-

¹⁵ G. Filipi: „Romanistički pogled na...“, 2002., 254.

¹⁶ Mirko Deanović: *Avviamento allo studio del dialetto di Rovigno d'Istria*, Zagreb, 1954., 6; C. Tagliavini: *Le origini delle...*, 1964., 242; G. Filipi: „Romanistički pogled na...“, 2002., 255.

¹⁷ M. Deanović: *Avviamento alo studio...*, 1954., 5; Barbara Buršić Giudici: *La vita rustica di Sissano rispecchiata nel suo dialetto*, EDIT, Fiume, 2009., 30; D. Bizjak: „Predlog kategorizacije...“, 2002., 103-104.

re i istromletački (kao nacionalni Talijani u školama se obrazuju na standardnom talijanskom), istromletačkim se služe u široj zajednici, a svoj govor rabe pretežno u najužem krugu obitelji, dijelu naselja, u profesionalnoj skupini i sl. Redovito ga govore starije osobe, mlađe ga osobe razumiju, ali se njime ne služe redovito u komunikaciji. Mnogi govorom vladaju samo pasivno ili im je njegovo poznavanje ograničeno na najosnovnije elemente. Taj govorni idiom šest istarskih mjesta nije se prije sredine 19. st. ni zapisivao pa se o njegovoj prošlosti (povijesti) zaključci izvode na temelju analize jezične građe. Kao Talijani, mnogi govornici istroromanskoga i ne drže do svojega govora, on im nije bitan, važan im je istromletački kao idiom za govornu komunikaciju u velikom dijelu Istre, osobito u gradovima, a standardni talijanski za druge oblike komunikacije izvan obitelji i mjesta.

Rovinjanin Antonio Ive u svome radu „I dialetti ladino veneti dell'Istria“, Strassbourg, 1900. jedini je dao pregled značajki svih istroromanskih govora (ponajprije s poredbeno-povijesnoga gledišta). Rovinjski govor sažeto je opisao M. Deanović, vodnjanski Pavao Tekavčić, balski D. Cernecca, a šišanskomu je Barbara Buršić Giudici posvetila monografiju s posebnim poglavljem u kojem se opisuje povijest i današnje stanje svih istriotskih govora¹⁸. Ti su autori objavili i mnogobrojne druge radove o istroromanskomu. Oko podrijetla toga govora među romanistima postoji dosta neslaganja, a rješenja se mogu u osnovi svesti na tri pretpostavke. Prema prvoj (Antonio Ive, Clemete Merlo), istroromanski bi bio blisko srodan ladinskomu (carattere ladino o ladineggiante), ali je ona danas uglavnom napuštena. Prema drugoj pretpostavci (Petar Skok i dr.), istroromanski se približava veljotskomu (dalmatskomu) preko kojega bi se poslije bili presložili superstrati bizantski, furlanski i mletački. Prema trećoj pretpostavci (M. G. Bartoli, C. Battisti, G. Vidossi i dr.) taj skup govora ne može se uklopiti u potpunosti u sustav nijednoga drugoga jezika, pa bi se moglo reći da je to poseban romanski jezik iako to nije uobičajeno za jezik bez starije i znatnije pisane tradicije, koji već dugo pretpostavlja obvezatnu dvojezičnost za svoje govornike i ograničenost na samo neke tipove komunikacije¹⁹.

Dok u vokalizmu istroromanski pokazuje predmletačke značajke, u konsonantizmu se slaže sa sjevernotalijanskim dijalektima (i venecijanskim) jer npr. ozvučuje latinske intervokalne bezvučne okluzive (-p-, -t-, -k- > -b-, -d-, -g-). No malobrojne primjere očuvanja bezvučnih intervokalskih suglasnika jedni tumače posljedicom (naknadnoga) kontakta s dalmatskim, dok drugi smatraju da se istroromanski u početku razvijao zajedno s dalmatskim, a naknadno je bio preplavljen

¹⁸ M. Deanović: *Avviamento allo studio...*, 1954. Pavao Tekavčić: „Današnji istroromanski dijalekt Vodnjana“, Rad JAZU, Knj. 348, Zagreb, 1967.; Domenico Cernecca: „Analisi fonematica del dialetto di Valle d'Istria“, *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia (SRAZ)*, vol. XXII, Zagreb, 1967.; Domenico Cernecca: „Morfologia del dialetto di Valle d'Istria, Il nome e il pronome“, *Studia Romanica et Anglicana Zagrabiensia (SRAZ)*, vol. 29-32, Zagreb, 1970-1971.; „Il verbo e l'vvarbio“, *SRAZ*, vol. 37, Zagreb, 1974.; B. Buršić Giudici: *La vita rustica...*, 2009.

¹⁹ M. Deanović: *Avviamento allo studio...*, 1954., 6; B. Buršić Giudici: *La vita rustica...*, 2009., 40.

najprije furlanskim i zatim mletačkim. Prema tomu, najstariji jezični sloj Istre ne bi pripadao zapadnoromanskomu, nego istočnoromanskomu. Drugim riječima, istroromanski je prijelazno područje koje predstavlja granični pojas između istočne i zapadne Romanije²⁰ (Vidos, str. 290).

Unatoč tomu što se broj govornika istroromanskoga smanjuje, neki članovi zajednice kao odrasli naučili koji od tih govora, a neki, osobito intelektualci, rade na njihovu očuvanju. Pišu se i tekstovi na tim govorima. U skladu s takvim nastojanjima, posebno zahvaljujući udruzi *Unione degli Italiani d'Istria e di Fiume*, objavljeni su rječnici za pojedine govore (za vodnjanski G. A. Dalla Zonca, 1978; za govor Bala D. Cernecca, 1986. te S. Cergna, 2015.; za rovinjski A. i G. Pelizzer, 1992.; za galižanski M. Balbi i M. Moscarda Budić, 2003.). Knjiga Barbare Buršić Budicin iz 2009. sadrži i važan prikaz dijela leksika šišanskoga govora, a Alberto Giudici i Barbara Buršić Giudici najavljuju izradbu etimološkog i frazeološkog rječnika šišanskoga govora u Istri. Temeljan prilog poznavanju ukupnosti današnjih istroromanskih govora dali su Goran Filipi i Barbara Buršić-Giudici svojim „Istriotskim lingvističkim atlasom“, 1998.

Istrorumunjski (vlaški)

Istrorumunjski se govori u selu Žejane (i prema imenu mjesta govornici ga zovu žejanski), jugoistočno od sela Vele Mune na Ćicariji, te u više sela i zaselaka uz sjeverni rub Čepićkoga polja, uglavnom uz dolinu gornjega toka rječice (potočka) Boljun(š)čice, pritoke Raše (gdje ga govornici zovu ili prema imenima naselja ili pak vlaški/vlaški). To su sela Šušnjeveca, Nova Vas (istror. Noselo), Jesenovik, Kostrčani, Brdo, Zankovci, Letaj, a do kraja XIX. i početka XX. st. istrorumunjski se govorio također u selima Grobnik i Gradinje²¹. No od 1970-ih godina u svim se naseljima broj govornika drastično smanjio (a i dalje se smanjuje) zbog iseljavanja radi posla u gradove (Rijeka, Matulji, Opatija, Labin i dr.) ili pak u inozemstvo (SAD, Australija, zapadnoeuropske zemlje). Tako je svojedobno i u New Yorku postojala mala kolonija govornika istrorumunjskoga (oko 200 govornika). Iako u gradovima govornici istrorumunjskoga nerijetko još i u trećem naraštaju čuvaju svoj idiom kao jezik najuže obitelji, budući da ondje nema brojnije homogene

²⁰ Benedek Elemer Vidos: *Manual de lingüística románica*, Aguilar, Madrid, 1963., 290.

²¹ Sextil Pușcariu: *Studii istroromâne*. În colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici și A. Byhan, II, *introducere – Gramatică – Caracterizare dialectului istroromân*. Cultura națională, București, 1926., 37-40; August Kovačec: *Istrorumunjsko-hrvatski rječnik (s gramatikom i tekstovima)*, Znanstvena udruga Mediteran, Pula, 1998., 233-234; G. Filipi: „Romanistički pogled na...“, 2002., 257-259; David Bizjak: „Predlog kategorizacije manje razširenih romanskih jezika na srednjoeuropskom području: diakhrona in sinhrona analiza“, u: Suzana Todorović in Barbara Baloh (ur.): *Kontaktna dijalektologija na području med Alpami in Jadranom. V spomin akademiku Goranu Filipiju*, LIBRIS, Koper, 2022., 104-106.

istrorumunjske jezične zajednice, izvan kuće se služe isključivo mjesnim hrvatskim govorom ili pak kojim drugim jezikom (eventualno talijanskim).

Naziv Istrorumunji, kao i naziv za njihov jezik istrorumunjski, nastao je u romanistici pokraj XIX. st., analogno nazivima za druge povijesne varijetete rumunjskoga jezika (dakorumunjski na području antičke Dacije, macedorumunjski na području Sjeverne Makedonije te grčkog dijela Makedonije i Albanije, meglenorumunjski koji se govori u kraju Meglen). Među samim Istrorumunjima naziv se nije udomačio. Iako iz mnogobrojnih dijalektnih anketa u posljednjih nešto više od stotinu godina većina „Istrorumunja“ zna za rumunjsko podrijetlo „Istrorumunja“, oni to to više promatraju kao kuriozitet nego kao činjenicu pa, u šali, na autobusnom kolodvoru u Rijeci, kada putuju u Žejane, traže kartu za Bukurešt. Svijest o etničkoj i nacionalnoj pripadnosti rumunjstvu nije se uspjela razviti, pa se oni najčešće izjašnjavaju kao Hrvati (u Žejanama gotovo svi) ili, eventualno, prema regionalnoj pripadnosti (Istrani). Malobrojni pripadnici istrorumunjske zajednice izjašnjavaju se kao Talijani (samo poneki pojedinci koji žive u Trstu), a danas iznimno i povremeno kao Rumunji. Oni najčešće svoj govor nazivaju prema imenima mjesta (istror. *Žeiân* – *žeiânski*, *Šušñevitę*/Susñevitę – *šušñevski*/susñevski, Nova Vas/Noselo – *novošânski* itd.), a u južnim selima sebe zovu Vlasima (istror. *jd. Vlâ/mn. Vlâš/Vlâs; vlâške/vlâske limbę*), a nazivima Vlah, Vlasi i vlaški (jezik) za njih služi se i okolno kroatofono stanovništvo, s tim da se tim nazivima u nekim dijelovima Istre označuju i one skupne Hrvata (i njihov jezik) koje su prispjeli u Istru kasnije, početkom novoga vijeka. Na jugu okolni kroatofoni stanovnici južne Istrorumunje označuju i nazivom Čiribirci/Čiribiri, njihov jezik kao čiribirski (nerijetko podrugljivo), a za sjeverne Istrorumunje kaže se i Čići, čićki (Čići, čićki), s tim da se taj naziv obično odnosi na sve stanovnike Čićarije bez obzira na jezik. Na samom kraju 17. st. (1698.) zabilježen je kod jednoga mletačkoga autora i naziv Rumeri (fonetski prilagođen talijanskomu), što bi odgovaralo etnonimu dakorum. *Români*/Rumâni i macedorum. *Armâni* (od lat. *Romani* „Rimljani, državljani Rimskoga Carstva“), ali s tipičnim istrorumunjskim rotacizmom intervokalnoga /-n-/ (dakle **Rumâri*)²². Neki su pokušali to ime oživjeti (ali s krivim naglaskom *Rúmeri* mjesto *Ruméri*), no taj pokušaj oživljavanja naziva nije prihvaćen.

O pripadnosti istrorumunjskoga rumunjskomu jezičnom stablu nema dvojbe, jer se glavnina onih značajki po kojima se dakorumunjski, macedorumunjski (arumunjski, cincarski), meglenorumunjski razlikuje od ostalih romanskih jezika nalazi se i u istrorumunjskom. O prostoru i vremenu odvajanja od prarumunjskoga jezičnog stabla postoje različita mišljenja. Prema jednim mišljenjima istrorumunjski se odvojio od dakorumunjskoga nešto nakon odvajanja arumunjskoga i meglenorumunjskoga, negdje oko g. 1000., prema drugim mišljenjima, budući da se rumunjski (kako oni pretpostavljaju) razvijao i južno od Dunava, na prostoru istočno

²² S. Pușcariu: *Studii istroromâne II...*, 1926., 44-45.

od današnje srpsko-rumunjske granice, odvojio se oko XII. ili XIII. st. Kako god bilo, prisutnost rumunjofonih Vlaha zabilježena je na području srednjovjekovne Srbije, osobito njezinih južnih dijelova te Kosova i Crne Gore (toponimi kao Pešter u Sandžaku, Durmitor i Visitor u Crnoj Gori nesumnjivo su po podrijetlu rumunjski). Kao transhumantni stočari Vlasi su zabilježeni rano u zaleđu gradova na Jadranu, ali njihovi masovni pokreti prema zapadu i sjeverozapadu osobito su česti nakon turskih provala i osmanlijskih osvajanja balkanskih zemalja. Mnogobrojne njihove skupine zabilježene su od XV.-XVI. st. u Bosni i Hercegovini, Dalmatinskoj zagori, u Lici. U potrazi za ispašom za svoja stada dolazili su rano do Istre, ali u razdobljima kada su ratovi ili bolesti poharali stanovništvo Istre, kako Mleci tako i druge vlasti naseljavali su Vlahe na područje Istre. Tako su Frankopani u XV. st. naselili Vlahe u Poljicima na otoku Krku (ondje se vlaški blizak istrorumunjskomu očuvao do XIX. st.) i u Istri²³.

Balkanski Vlasi, predci današnjih Istrorumunja, velikim dijelom kao malobrojne skupine transhumanstnih (polunomadskih) stočara, već su u unutrašnjosti Balkanskoga poluotoka nužno bili (barem djelomično) dvojezični ili višejezični. U kretanjima prema zapadu kroz južnoslavenske zemlje u svoj su idiom prihvatili mnogo (južno)slavenskih elemenata, a to se nastavilo osobito u dalmatinskom zaleđu i u Istri. Mnogi Vlasi na tom su se putu slavizirali (srbizirali, kroatizirali,...) i napustili su svoj prvotni idiom. Kako su njihova naselja u Istri bila izolirana (npr. Žejane, nešto manje i ona na jugu), dok su se u tim selima očuvale i razmjerno malobrojne ali homogene zajednice govornika, mogao se čuvati i jezik. No transhumantno stočarstvo (kojega je na sjeveru bilo još u 20. st.) i nužna komunikacija sa širim hrvatskim okruženjem činili su dvojezičnost obveznom za većinu odraslih stanovnika, a u nekim slučajevima i trojezičnost kada su uz vlaški i hrvatski morali prihvatiti i talijanski (istromletački). No zbog malobrojnosti govornika i njihove društvene perifernosti, nije bilo institucija (posebna nacionalna svijest, posebne škole, posebno bogoslužje itd.) kojima bi se štitio njihov idiom²⁴ (Kovačec, 1998, str. 235-239). U doba Austro-Ugarske i fašističke Italije manipuliralo se njihovim romanstvom, pa su kao ruralno stanovništvo bili u još nepovoljnijem položaju nego Hrvati i Slovenci. Nakon priključenja Istre Hrvatskoj u Jugoslaviji nimalo se više pozornosti nije posvećivalo istrorumunjskomu i njegovoj zaštiti, a ni rumunjska strana, kada „Istrorumunji“ već nisu Rumunji i priznata manjina, podržavala ih je deklarativno. Nakon odlaska dijela vlaških stanovnika u doba fašizma, prvih godina nakon II. svj. rata iz južnih naselja iselilo se nešto „optanata“, ali je jezična zajednica bila dovoljno brojna i dovoljno homogena da se istrorumunjski čuva kao sredstvo svajkodnevne komunikacije. Pedesetih godina prošloga stoljeća sve se više ljudi iz istrorumunjskih naselja počelo zapošljavati u gradovima i većim okolnim

²³ S. Pușcariu: *Studii istroromâne II...*, 1926, 23-33.

²⁴ A. Kovačec: *Istrorumunjsko-hrvatski rječnik...*, 1988., 235-239.

mjestima svakodnevno putujući na posao od kuće. To se nastavilo i šezdesetih godina, kada je bilo omogućeno i lakše iseljavanje u zapadnoeuropske zemlje te u Australiju i Sjevernu Ameriku. Sedamdesetih i osmaesetih godina, kada je stanje gospodarstva u bivšoj državi postajalo sve složenije, oni koji su mogli naći bolji posao nastanili su se u gradovima, a mnogi su se u potrazi za poslom iselili u inozemstvo. Tako se od sredine 1970-ih do početka 2000-ih broj stanovnika istrorumunjskih sela smanjio za više od 2/3, osobito na jugu (prema procjenama, početkom stoljeća bilo je u Žejanama oko sto stanovnika koji su znali istrorumunjski, a na jugu u više rastrkanih sela jedva toliko²⁵).

Zbog stoljetnoga sveopćeg bilingvizma i nepostojanja instiucija koje štite vlastiti jezik, istrorumunjski je od svih romanskih idioma (jezika, narječja) pretrpio najdublji probražaj u svim razdjelima, u fonetici i fonologiji, u morfologiji i sintaksi te osobito u leksiku. U žejanskom govoru, pod utjecajem hrvatskih i slovenskih govora na Krasu, fonem /g/ ne izgovara se okluzivno nego kao frikativ /ɣ/; u govoru Šušnjevice opreka između piskavih i šuštavih suglasnika se ukida pa mjesto opreka /c/ ~ /č/, /s/ ~ /š/, /z/ ~ /ž/ kao u nekim čakavskim govorima toga područja; iz hrvatskoga i iz talijanskoga u posuđenicama je preuzet fonem /ǵ/ (hrvatsko dž) i dr. Budući da je iz hrvatskoga posuđeno nekoliko imenica slavenskoga srednjega roda, radi slaganja pridjeva s imenicama razvio se kod pridjeva poseban oblik za srednji rod na –o (prema dobar, dobra dobro u istror. bur, bura, buro). Istrorumunjski je jedini romanski idiom koji je razvio morfološko izražavanje srednjega roda slavenskoga (tipa (kao ono u latinskom). Za stari rumunjski dvorod (tzv. rumunjski srednji rod), koji u jednini ima karakteristike muškoga roda a u množini ženskoga roda, u govoru Žejana za nominativ-akuzativ toga roda upotrebljava se morfem –ure upotrebljava kao množinska oznaka onih imenica muškoga roda kod kojih se (fonološki) izgubila razlika između jednine i množine (jd. sârp „srp“ ~mn. sârpure „srpovi“; jd. om „čovjek“ ~stari naslijeđeni oblik za množinu omir „ljudi“, ali jd. om „muškarac“ ~mn. omurle „muškarci“). No najznačajniji je hrvatski utjecaj u sustavu glagola. Istrorumunjski je jedini romanski idiom koji je razvio morfološka sredstva za izražavanje glagolskoga aspekta (trajno~svršeno ~učestalo): munkâ „jesti“ ~namunkâ se „najesti se“ ~munkavêi „često jesti; jesti povremeno“; bâte „tući“ ~pobâte „istuć, potući“ – bativêi „često tući, mlatiti“ i sl. U sintaksi, pri prevodenju na hrvatski (čakavski), rijetko treba mijenjati redosljed elemenata. Tako je i kvalitativni pridjev redovito ispred imenice, kao u hrvatskom. No najveći je hrvatski utjecaj u rječniku. Osim riječi posuđenih u unutrašnjosti Balkanskoga poluotoka i u dalmatinskom zaleđu, golem je broj posuđenica iz susjednih čakavskih govora (često također i talijanizmi)²⁶.

²⁵ G. Filipi: „Romanistički pogled na...“, 2002., 257-259.

²⁶ A Kovačec, *Istrorumunjsko-hrvatski rječnik...*, 1998., 254-255, 265-266, 267, 287-288 et passim.

Osim *Istrorumunjskoga atlasa*, Goran Filipi je objavio istrorumunjski etimološki rječnik (od predviđenih tematskih knjiga objavio je njih šest (I. 2006.; II. 2007.; III. 2008.; IV. 2009.; V. 2011.; VI. 2017.). Među većim brojem novijih djela rumunjskih lingvista o istrorumunjskom posebno ističemo nedovršeni *Dicționarul dialectului Istroromân* Petrua Naiescu (Vol. I A – C; Vol. II Č – K; Vol. III L – Pința) te od Gabriela Bărdășana *Elementul latin moștenit în lexicul dialectului istroromân*, 2016.

Ova složena jezična situacija u Istri, koja se razvijala stoljećima, te nužna ili latentna dvojezičnost i višejezičnost (uključujući i diglosiju), iznimna je posebno zato što se razvila na razmjerno malenom prostoru. Do sada su objavljeni mnogobrojni radovi o istarskim idiomima i njihovim međusobnim vezama, ali mnogo toga još nije dovoljno istraženo. Iznimne mogućnosti za proučavanje jezika i jezičnih odnosa u Istri pružaju jezični atlas narječja i govora istarskih idioma, atlasi za koje su građu prikupili Goran Filipi i Barbara Buršić Giudici sa suradnicima (za istroromanski, za istrorumunjski, za istromkletački, za istarki čakavki, za pomorsko nazivlje) i objavili²⁷. Moralni dug društva prema ustrajnim autorima i suradnicima na priređivanju i objavljivanju atlasa pojedinih istarskih idioma bio bi da se za sve idiome Istre na jedinstvenim kartama Istre objavi atlas s usporednim podacima iz svih ispitanih govora.

²⁷ Goran Filipi, *Istrorumunjski lingvistički atlas/ Atlasul Lingvistic Istroromân/ Atlante linguistico Istrorumeno*, Znanstvena udruga Mediteran, Pula, 2002. (785 stranica, odgovori informatora na 1898 pitanja); Kazala/ Indice/ Indici, Znanstvena udruga Mediteran, Pula, 2004. G. Filipi i suradnici, *Lingvistički atlas istarskih čakavskih govora/ Atlante Linguistico delle Parlate ciacave Istriane/ Lingvistični atlas istrskih čakavskih govorov*, Internetsko izdanje, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2019. (2390 stranica, odgovori od informatora na 1898 pitanje); Goran Filipi i Barbara Buršić Giudici: *Istriotski lingvistički atlas/Atlante linguistico Istrioto*, Znanstvena udruga Mediteran, Pula, 1998. (772 stranice, odgovori informatora na 2334 pitanja); G. Filipi i B. Buršić Giudici: *Istromkletački lingvistički atlas/Atlante Linguistico Istroveneto/Istrobeneški lingvistični atlas*, Dominović/Znanstvena udruga Mediteran/Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb – Pula, 2012. (1008 stranica, odgovori informatora na 1898 pitanja); Kazala/Indici/Kazala, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli /Istarski ogranak DHK/Znanstvena udruga Mediteran, Pula, 2016.; G. Filipi, B. Buršić Giudici: *Lingvistički atlas pomorske terminologije istarskih govora/Atlante linguistico della Terminologia Marinaresca delle Parlate Istriane/Lingvistični atlas pomorske terminologije istrskih govorov*. Indeksi hrvatski/talijanski/slovenski, Dominović/Znanstvena udruga Mediteran/Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb – Pula, 2013. (415 stranica, odgovori informatora na 436 pitanja.)

THE LANGUAGE MAP OF ISTRIA

Summary

After the fall of the Western Roman Empire in 456, various nations settled in the Romanized and Latin Istria, bringing with them their own languages. From the end of the 6th and the beginning of the 7th century, when the first wave of the Slavs arrived, the autochthonous Latin population of Istria had been spatially separated from the Latin population of Friuli and the Northern Italy. The Slavs continued to settle in Istria in waves in the following centuries (until the first couple of centuries of the New Era). As of the 9th century, the differentiation between the Slovenians in the furthest northern part of Istria and the Croats in the more southern parts began. The (Orthodox) Montenegrins arrived during the waves of Slavic settlers to Istria. As of the 10th century, the influence of Venice began to be felt – in particular in the western towns, whereas in the 15th century, Venice acquired a major part of Istria. Consequently, gradual Venetianization of the autochthonous Latin population began, in particular in the towns. Today in Istria, five groups of the Croatian Čakavian idioms and the Montenegrin Štokavian idiom in Peroj are spoken, whereas the Slovenian idioms are actively present in the Slovenian Littoral. The autochthonous Romance language of Istria (Istriot or Istrian Romance) has been preserved in six settlements along the western Istrian coast. The Istrian-Venetian idiom has remained in everyday use mainly in the towns along the western coast of Istria, in several towns in the inland, and in a few towns on the eastern coast of the peninsular. After the Turkish invasions, as of the 15th century, in addition to the Croatian settlers, the Vlachs of the Romanian language (which are in Romance philology named the Istrian Romanians, whilst their idiom is called the Vlach) started arriving to Istria as well.

Keywords: Montenegrin idiom (Peroj); Čakavian idioms; Istriot or Istrian Romance; Istrian-Venetian; Istrian Romanian; Slovenian idioms (Birkini, Šavrini).

QUADRO LINGUISTICO DELL'ISTRIA

Riassunto

Dopo la caduta dell'Impero Romano d'Occidente (nel 476) nell'Istria romanizzata e romana giungevano diversi popoli e vi portavano delle lingue differenti. Dalla fine del VI. e dagli inizi del VII. secolo dopo Cristo, con l'arrivo della prima ondata degli slavi, fu troncata l'unità territoriale della romanità autoctona dell'Istria da quella del Friuli e dell'Italia settentrionale. Ondate di slavi s'insediavano in Istria anche durante i secoli che seguirono (fino ai primi secoli dell'età moderna), e dal IX. secolo iniziarono a distinguersi gli sloveni, sistematisi nella parte settentrionale dell'Istria, dai croati stabilitesi nelle aree più a meridione. Con le ondate degli immigranti slavi in Istria giunsero anche i montenegrini (ortodossi). Dal X. secolo incominciò ad aumentare l'influenza di Venezia, specialmente sulle città della costa occidentale. Mentre dal '300 in poi Venezia conquista gran parte dell'Istria e specialmente nelle città iniziò una graduale venetizzazione della popolazione romana autoctona. In questo momento in Istria sono in uso cinque gruppi di vernacoli croati, alla base dei quali si trova il ciacavo, come pure un vernacolo montenegrino stocavo a Peroi, mentre i vernacoli sloveni si usano nell'area litoranea della Slovenia. La lingua romana autoctona dell'Istria (l'istrioto o l'istroromanzo) si è conservato in sei località lungo la costa occidentale dell'Istria. Per lo più nelle città lungo la costa occidentale, in alcune città dell'interno e in certe città lungo la costa orientale della penisola è rimasto tuttora in uso l'istroveneto (il veneziano dell'Istria). In seguito alle irruzioni dei turchi, dal '400, oltre agli immigranti croati, in Istria incominciarono a giungere anche i valacchi dalla lingua rumena (che negli studi romanistici sono denominati come istrorumeni e il loro idioma è il valacco).

Parole chiave: vernacolo montenegrino (Peroj), vernacoli ciacavi, istrioto o istroromanzo, istroveneto, istrorumeno, vernacoli sloveni

LITERATURA

- Bizjak, David: „Predlog kategorizacije manj razširjenih romanskih jezikov na srednjeevropskem območju: dijahrona in sinhrona analiza“, u: Suzana Todorović in Barbara Baloh (ur.): *Kontaktna dijalektologija na območju med Alpami in Jadranom. V spomin akademiku Goranu Filipiju*, LIBRIS, Koper, 2022., 101-118.
- Bratulić, Vjekoslav: *Pregled povijesti Istre*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1954.
- Brozović, Dalibor i Ivić, Pavle: *Srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1988. (osobito Brozovićev prilog „Čakavsko narječje“, 80-90).
- Buršić Giudici, Barbara: *La vita rustica di Sissano rispecchiata nel suo dialetto*, EDIT, Fiume, 2009
- Cernecca, Domenico: „Analisi fonematica del dialetto di Valle d'Istria“, *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia* (SRAZ), vol. 22, Zagreb, 1967.
- Cernecca, Domenico: „Morfologia del dialetto di Valle d'Istria, Il nome e il pronome“, SRAZ, vol. 29-32, Zagreb, 1970-1971.
- Cernecca, Domenico: „Il verbo e l'avverbio“, SRAZ, vol. 37, Zagreb, 1974.
- Deanović, Mirko: *Avviamento allo studio del dialetto di Rovigno d'Istria, Grammatica – Testi – Glossario*, Zagabria, 1954.
- Finka, Božidar: „Znamenit Istranin Josip Ribarić kao jezikoslovac“, u: Ribarić, Josip: *O istarskim dijalektima. Razmještaj južnoslavenskih dijalekata na poluotoku Istri s opisom vodičkog govora*. Josip Turčinović d.o.o., Pazin, 2002., 241-250.
- Filipi, Goran: „Romanistički pogled na novo izdanje Ribarićeve studije“. u: Ribarić, Josip, *O istarskim dijalektima. Razmještaj južnoslavenskih dijalekata na poluotoku Istri s opisom vodičkog govora*. Josip Turčinović d.o.o., Pazin, 2002., 251-261.
- Filipi, Goran: *Istrorumunjski lingvistički atlas/Atlasul Lingvistic Român/Atlante Liguistico Istrorumeno*, Znanstvena udruga Mediteran, Pula, 2002., 785 str. (odgovori od informatora na 1898 pitanja); Kazala/Indice/Indici, Znanstvena udruga Mediteran, Pula, 2004.
- Filipi, Goran, i suradnici: *Lingvistički atlas istarskih čakavskih govora/Atlante Linguistico delle Parlate Ciacave Istriane/Lingvistični atlas istrskih čakavskih govorov*, Internet-sko izdanje, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2019. (odgovori od informatora na 1898 pitanja; 390 str.)
- Filipi, Goran i Buršić Giudici, Barbara: *Istriotski lingvistički atlas/Atlante linguistico Istrioto*, Znanstvena udruga Mediteran, Pula, 1998. 772 str. (odgovori od informatora na 2334 pitanja)

- Filipi, Goran i Buršić Giudici, Barbara: *Istromletački lingvistički atlas/Atlante Linguistico Istroveneto/ Istrobeneški lingvistički atlas*, Dominović/Znanstvena udruga Mediteran/Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb – Pula, 2012. (1008 str., odgovori od informatora na 1898 pitanja); Kazala/Indici/Kazala, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli/Istarski ogranak DHK/Znanstvena udruga Mediteran, Pula, 2016.
- Filipi, Goran i Buršić Giudici, Barbara: *Lingvistički atlas pomorske terminologije istarskih govora/Atlante Linguistico della Terminologia Marinaresca delle Parlate Istriane/Lingvistički atlas pomorske terminologije istrskih govora*, Dominović/Znanstvena udruga Mediteran/Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb – Pula, 2013. (415 str., odgovori od informatora na 436 pitanja) i Indeksi: hrvatski/talijanski/slovenski)
- Kovačec, August: *Istrorumunjsko-hrvatski rječnik (s gramatikom i tekstovima)*, Znanstvena udruga Mediteran, Pula, 1998.
- Pliško, Lina: *Govor Barbanštine*, Filozofski fakultet u Puli, Pula, 2000.
- Pușcariu, Sextil: *Studii istroromâne II, Academia Română, Studii și cercetări XI, Cultura națională*, București, 1926 (o „Istrorumunjima, njihovoj povijesti i položaju istrorumunjskoga, str. 3-58)
- Radauš Ribarić, Jelka: „Životni put Josipa Ribarić“. U: Ribarić, Josip: *O istarskim dijalektima. Razmještaj južnoslavenskih dijalekata na poluotoku Istri s opisom vodičkog govora*. Josip Turčinović d.o.o., Pazin, 2002., 263-278.
- Ribarić, Josip: „Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri“, *Srpski dijalektološki zbornik*, Knjiga IX, Beograd, 1940.
- Ribarić, Josip: *O istarskim dijalektima. Razmještaj južnoslavenskih dijalekata na poluotoku Istri s opisom vodičkog govora*. Josip Turčinović d.o.o., Pazin, 2002. (Nanovo priređeno izdanje Ribarićeve knjige iz 1940. s „Proslovom“ uredništva, 9-10, i „Riječju priređivačice“ Jasne Vince, 11-13, te u dodatku prilozima Božidara Finke, 241-250, Gorana Filipija, 251-261 i Jelke Radauš Ribarić, 263-278)
- Tagliavini, Carlo: *Le Origini delle lingue neolatine*, Casa editrice prof. Riccardo Pàtron, Bologna, 1964.
- Tekavčić, Pavao: „Današnji istroromanski dijalekt Vodnjana“, Rad JAZU, knj. 348, Zagreb, 1967.
- Vidos, Benedek Elemer: *Manual de lingüística románica*, Aguilar, Madrid, 1963.

Marino Manin

Istra: „Krasna zemljo“ ponekad „varljiva“¹

Sažetak

Na ovome ćemo se mjestu osvrnuti na neke aspekte i specifičnosti recentnije povijesti Istre – hrvatske najzapadnije županije, zemlje crvene, sive i bijele, na kojoj suživljuje mozaik čakavskih idioma s istro-mletačkim, istro-romanskim (istri-jotskim) i istro-vlaškim (čičkim) govorima, a čije „kolo od sreće uokoli vrteći se ne pristaje“, pa čas more spaja i Učka razdvaja te opet čas cestom turisti blagostanje donose... Ne pravdajući, niti zagovarajući, nego pokušavajući proniknuti u složenost i slojevitost prohujale istarske zbilje pokušat ćemo, ako zasigurno ne svestrano sagledati i kontekstualizirati, a ono barem „uhvatiti“ neke poveznice između određenih događaja iz minule stvarnosti i plodova spisateljskoga rada. Nećemo se upuštati u širi historiografski narativ, nego ćemo čitatelja prepustiti „odlomcima“ iz djela književnika, koji će ga vjerujemo potaknuti na posezanje za djelima istih. Zacijelo će on kroz sklad lijepe književnosti daleko dublje, šire i intimnije spoznati i doživjeti prostor i prošlost Istre, te mentalitet i kolektivni imaginarij njezinih ljudi.

Ključne riječi: Hrvatska, Istra, povijest, nacionalna integracija, književnost.

Govoreći o Istri neki je došljak rekao: Istra je poput klopke – u nju čovjek lako uđe, ali teško izađe. Zacijelo, još je teže razumjeti njezinu povijest i njezine ljude. U ovome ćemo se radu osvrnuti na neke aspekte i specifičnosti recentnije povijesti Istre – hrvatske najzapadnije županije, zemlje crvene, sive i bijele za koju pjesma kazuje da „samo anđeli znaju kako je u raju...“²

¹ „Krasna zemljo, Istro mila“, Matko Brajša Rašan – stihovi Ivan Cukon, istarska svečana pjesma, od Skupštine Istarske županije proglašena himnom Istarske županije; „Žena je varljiva / poput pera na vjetru, / mijenja svoje riječi i svoje misli. // Uvijek dopadljivo, / lijepo lice / u plaču ili smijehu – lažno je.“ („La donna è mobile / Qual piuma al vento, / Muta d'accento – e di pensiero. // Sempre un amabile, / Leggiadro viso, / In pianto o in riso, – è menzognero.“), Giuseppe Verdi – libretto Francesco Maria Piave, *Rigoletto*, arija vojvode od Mantove.

² „Samo anđeli znaju kako je u raju / samo anđeli, a i svi / što su jednom, bar, Istru vidjeli“, Ivo Lesić – tekst Željko Pavičić.

Kako s literarnom profinjenošću prostor opisuje geograf Nikola Žic: „Istra je zemljopisna jedinica, što je posljedica njezina poluotočnog oblika, ali je zemljopisna jedinica također i s obzirom na svoju izgradnju i cjelokupnu prirodu. Obala joj je posve različita od mletačke (...). Inzularnost Istre pojačana je i masivnom kopnenom vezom u dužini od 50 km, po visočini Čičariji od Tršćanskoga do Riečkoga zaljeva, koja je široka 15-20 km i visoka prosječno preko 600 m. To je visinska pregrada i velika prepreka prometu. (...) Čičarija je svijet za sebe, jer se strmo ruši na sve strane, osobito na iztok prema Reki i na zapad prema Mirni. (...) Istra ima dakle dva lica, od kojih je veće okrenuto zapadu i manje Kvarneru. (...) lučki gradići se smjestiše radije na malim poluotocima među zatonima vladajući svaki svojim područjem oko sebe. Iz tih se gradića zrakasto razilaze putovi i ceste prema susjednim selima njihova područja. Istra nema središta, nema točke, koja bi sve ujedinjavala u cjelinu, nijedna sila ne okuplja male jedinice u višu zajednicu.“³ U prometnom pogledu, možemo primijetiti da u međuvremenu, pored Pule operira aerodrom – četvrti u Hrvatskoj po broju putnika, a sagrađena je i autocesta – Istarski Y – čiji se krakovi spajaju u blizini Kanfanara, ali usprkos velikoj operativnoj vrijednosti za stanovnike i gospodarstvo poluotoka, nisu pridonijeli profiliranju gravitacijskog središta, koje bi se izdiglo iznad drugih gradova iz okruženja, pa ostaje aktualna konstatacija da: „Istra nema središta, nema točke, koja bi sve ujedinjavala u cjelinu, nijedna sila ne okuplja male jedinice u višu zajednicu. Ova nestašica vlastite snage nad celom pokrajinom bijaše sudbonosna u poviesti Istre. Život Istre bijaše uvijek pasivan.“⁴

Biagio Marin – dijalektalni pjesnik iz Grada predložen za Nobelovu nagradu za književnost 1982. – za Istru pak piše: „Govoriti o liku svog zavičaja isto je kao govoriti o liku svoje majke ili o ljepoti svoje drage. Svaki kraj ima svoju dušu, i ona je ta koja osvjetljuje i tvori različite oblike, ipak sve obuhvaćene jedinstvom jedne jedine glazbe. Pomislim li na Istru, vidim iznova ljetne večeri moga djetinjstva, kada bi, pri stišavanju maestrata, velika žuta jedra oćevog trabakula stenjala i škripala pod zadnjim naletima vjetra. Pod vjetrom, pod zadnjim sunćevim svjetlom, Istra, još pozlaćena duć mora, po živoy stijeni grebena, po kućama gradića sagrađenih skoro okomito nad morem, po vodi, ili malo dalje, po hrptu nekog rta, nestajala je u ljubićastom i u plavkastom. (...) I sve je to Istra, milozvućno predvorje raja.“⁵

Pri kvalificiranju Istre u literaturi i publicistici nije se šćedjelo s epitetima, pa je tako gotovo istovremeno bila „*nobilissima*“, „*krasotica*“ i „*sirotica*“, ili pak „*terra magica*“..., ovisno o motritelju i motrištu, ili o kontekstu i povodu. Međutim, ispod

³ Nikola Žic, „Geopolitićki pogled na Istru i Istrane“, *Alma Mater Croatica : Glasnik Hrvatskog sveučilišćnog društva*, rujjan-prosinac 1943., god. VII, br. 1-4, 2-6.

⁴ Isto, 6.

⁵ Biagio Marin, *Il paesaggio : krajolik*, odabrao i preveo Marino Manin, bilješkom popratila Edda Serra, Istituto Italiano di Cultura, Zagreb, 1996., 23 i 34.

tih svečano nametnutih naracija stajala je i ostala periferna pokrajina, na rubu triju europskih kulturnih areala – romanskoga, germanskog i slavenskog – koja je poput vrše prihvaćala i zarobljavala ljude, njihove jezike i kulture, stvarajući neki specifičan amalgam, spoj obogaćen i izmijenjen u odnosu na arhetipove.

Kroz pojedine literarne refleksije često možemo stvoriti daleko neposredniju, pa ponekad i jasniju sliku nekog društvenog fenomena ili povijesnog događaja, nego čitajući čitave zbornike znanstvenih rasprava iz područja društvenih i humanističkih znanosti kompetentnih za tumačenje odnosne pojave.

Tako primjerice kad nađem na pojam Huni, sjetim se vizije njihovog načina života opisanog u knjizi *Rob Huna*.⁶ Ne samo motive iz književnosti „karolinškog ciklusa“, nego li i sliku vitezova i čitavog srednjeg vijeka (uključujući poimanje nekih životnih pogleda, ali i detalje ili neke „tehničke“ pojmove primjerice o konjima, opremi za jahanje, oružju itd.) formirao sam si čitajući Boiarda i Ariosta, te usput zabavljen uspoređujući svojevrсну srednjevjekovnu lakovjernost i naivnost prvog s intelektualnim odmakom i ironičnošću renesansnog pristupa drugog.⁷ Kad u historiografiji nailazim na pojmove kao što su „nacionalna integracija“ ili „povijest elita“ sjetim se siciljskog primjera iz vremena ujedinjenja Italije opisanog u romanu *Gepard*, iz pera don Giuseppea Tomasija princa od Lampeduse, kneza Palme, baruna Montechiara...⁸

Vraćajući se na temu Istre, treba naglasiti da pri uzimanju sadržaja iz književnih djela kao svojevrčnih povijesnih vrela, a – kako narod kaže – budući da „nije zlato sve što sja“, valja imati u vidu društvenu kritičnost i analitičnost autora istih uradaka. Pri tome za kritičnost odmah pomislim na Krležin opis vazda aktualne provincijalne „cilindraške“ malograđanštine: „Takav prokušani borac za narodne ideale, takav trijarij naše hiljadugodišnje kulture, to je siva maska na našem doktorskom balu, pojava još neraskrinkana, a da je netko raskrinka, što bi od nje ostalo? Tri diplome, sedam naučnih rasprava, u kojima je pokušao da dokaže kako se izvjesne pojave mogu množiti ili dijeliti ili razvrstavati (...) nekoliko putovanja u sjeverne velegradove (u trećem razredu, po slabim hotelima), bez ikakvih naročitih drugih sklonosti, strasti ili uzbuđenja, dakle, u jednu riječ: jedna maska s cipelama broj četrdeset i dva, sa dva ili tri zlatna mosta (...).“⁹ Kada je u pitanju analitičnost bez ikakvih pošteta i ograda sjetim se Andrićeve analize stanja u Bosni nakon prvog prošlostoljetnog rata, a koja je – čini mi se – u potpunosti ostala aktualna

⁶ Géza Gárdonyi, *Rob Huna : doživljaji mladog Grka Zete među Hunima*, Prosveta, Beograd, 1985.

⁷ Matteo Maria Boiardo (Scandiano, 1441. – Reggio Emilia, 1494.), *Orlando innamorato*; Ludovico Ariosto (Reggio Emilia, 1474. – Ferrara, 1533.), *Orlando furioso*.

⁸ Giuseppe Tomasi di Lampedusa, *Il Gattopardo*, posthumno objavljen od izdavačke kuće Feltrinelli, Milano, 1958.

⁹ Miroslav Krleža, „O ljudskoj gluposti“, u: *Na rubu pameti*, pogovor napisao Pavao Pavličić, Mozaik knjiga, Zagreb, 2021., 10.

do dan danas: „Bosna je divna zemlja, zanimljiva, nimalo obična zemlja i po svojoj prirodi i po svojim ljudima. I kao što se pod zemljom u Bosni nalaze rudna blaga, tako i bosanski čovek krije nesumnjivo u sebi mnogu moralnu vrednost koja se kod njegovih sunarodnika u drugim jugoslavenskim zemljama ređe nalazi. Ali vidiš, ima nešto što bi ljudi iz Bosne, bar ljudi tvoje vrste, morali da uvide, da ne gube nikad iz vida: Bosna je zemlja mržnje i straha. Ali da ostavimo po strani strah koji je samo korelativ te mržnje, njen prirodan odjek, i da govorimo o mržnji. (...) Mržnja koja diže čoveka protiv čoveka i zatim podjednako baca u bedu i nesreću ili goni pod zemlju oba protivnika; mržnja koja kao rak u organizmu troši i izjeda sve oko sebe, da na kraju i sama uquine, jer takva mržnja, kao plamen, nema stalnog lika ni sopstvenog života; ona je prosto oruđe nagona za uništenjem ili samouništenjem, samo kao takva i postoji, i samo dotle dok svoj zadatak potpunog uništenja ne izvrši.“¹⁰

Pošto smo to ustanovili, možemo prijeći na „štavljenje štiva“.¹¹ Pokušajmo dakle, nagađati o Istri između Dunava i abrevijacije Mediterana, dok se odražava u „zrcalu adrijanskom“.¹² U bližoj povijesti kod šire hrvatske javnosti pri samom spomenu Istre izazivalo bi različite emotivne reakcije i propitivanja, a glede boljeg upoznavanja pitanja dvojezičnosti, identiteta i nekih aktualnijih povijesnih procesa i događaja objavio sam između ostalog i neki peripatetički razgovor, kao i organizirao nekoliko znanstvenih skupova te priredio zbornike i knjige.¹³ Ukratko, u kaotičnim zbivanjima koja su zahvatila Republiku Hrvatsku i druge zemlje bivše Jugoslavije 90-ih godina prošlog stoljeća, od uvođenja višestranačkog sustava i procesa demokratizacije društva do državnog osamostaljenja i prelaska na tržišno gospodarstvo, popraćenih rušenjem ili korjenitom preobrazbom svega postojećeg, pobunom i agresijom te svime što iz njih proistječe, i Istru se – što zbog dijela njezine elite, a što pak vanjskim zaslugama – stalo percipirati kao neki problem, ali ti

¹⁰ Ivo Andrić, „Pismo iz 1920. godine“, u: *Nemir od vijeka*, izbor i predgovor Krešimir Nemec, Mozaik knjiga, Zagreb, 2007., 184-185.

¹¹ Nedjeljko Fabrio, *Štavljenje štiva : eseji i sinteze*, Znanje, Zagreb, 1977.

¹² Claudio Magris, *Nagađanja o sablji*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990.; Claudio Magris, *Dunav*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988.; Predrag Matvejević, *Mediteranski brevijar*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.; Tonko Maroević, *Zrcalo adrijansko: obilježja hrvatsko-talijanskog književnog dijaloga*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1989.

¹³ Marino Manin, „Što to imamo u Istri?“, *Glasnik : unutarstranačko glasilo Hrvatske demokratske zajednice*, 25. rujna 1998., god. IX, br. 207, 16-17; *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, ur.: Marino Manin, Ljiljana Dobrovšak, Gordan Črpić i Robert Blagoni, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2006.; *Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog skupa : Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata 1918.-1943.*, ur.: Marino Manin, Hrvatski institut za povijest i Društvo „Egzodus istarskih Hrvata“, Zagreb, 2001; Marino Manin, *Istra na raskrižju. O povijesti migracija pučanstva Istre*, Profil Multimedija, dio grupe Profil international i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 2010.

su se šumovi u komunikaciji mahom rasplinuli na relaciji od političkog regionalizma ka upravnoj i gospodarskoj regionalizaciji.¹⁴

Glede praćenja povijesti Istre valja posegnuti za bogatom historiografskom produkcijom – zacijelo jednim od najbogatijih hrvatskih krajeva po broju djela s tematikom iz lokalne povijesti – u širokoj lepezi pristupa, publikacija i institucija koje se njom bave.¹⁵ Ista je povijesna i društvena pitanja tematizirala i lokalna književnost. Primjerice edicija neprolazne vrijednosti „Istra kroz stoljeća“ obuhvaća niz takvih literarnih djela koji obrađuju motive iz povijesti Istre. Kronološki gledano, ne prema nastanku ili kolu izdanja, nego po tematici, tu nalazimo poput svjetionika u noći niz različitih pogleda na minulu stvarnost.

O prodoru protestantizma u Istru i o biskupu Petru Pavlu Vergeriju Mlađem (Kopar, 1498. – Tübingen, 1565.) raspravlja povijesni roman *Zlo dolazi sa sjevera*, a vrijedi citirati Tomizzin opis ksenofobnog života u Kopru (zacijelo sličan i u drugim statutarno organiziranim zajednicama Mletačke Istre): „Živjeti u gradiću opunomoćeniku Prejasne Republike na rtu Istre, značilo je ne samo isključenje svakoga dodira sa Slovencima, koji su se s brežuljaka od pješčenjaka spustili do morskoga ruba, nego i odbijanje stvarnoga srodstva s drugim naseljima na moru, a da se i ne spominju velika trgovišta na kopnu koja su također imala kapetane-potestate, mletačke sudove i skladišta, a na crkvenim tornjevima još se razmetahu lavom s otvorenim evanđeljem.“¹⁶

U djelomično publicističkom, a djelomično memoarskoj knjizi *Puna je Pula*, Mijo Mirković se dotakao niza pitanja iz povijesti Istre od polovice 19. stoljeća do 1918. i maestralno ih sintetizirao (prvenstveno gospodarska kretanja), a ilustracije radi donosimo samo jednu njegovu misao: „Primjena sile za uvjeravanje ljudi nije nikad nešto privlačno. Ima također mnogo načina i vrsta postupaka u njenoj primjeni. Austrijski postupci u Puli djelovali su kao primjena tuđe, hladne sile. To je doprinosilo čuvanju provincijske solidarnosti Hrvata i Talijana Pule, fronte Istrana protiv došljaka.“¹⁷ Roman *Začuđeni svatovi* između ostalog također problematizira odnos između Talijana i Hrvata toga vremena.¹⁸

¹⁴ Pero Maldini, *Politička kultura i demokratska tranzicija u Hrvatskoj*, Sveučilište u Dubrovniku, Dubrovnik, 2011.; *Pravo – regije – razvoj*, ur: Mirela Župan i Mario Vinković, Pravni fakultet Sveučilišta u Pečuhu i Pravni fakultet Josipa Jurja Strossmayera, Pečuh-Osijek, 2013.; Boris Biletić, *Regionalizam, identitet i hrvatska književnost u Istri od 1918. do 1945.*: Doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu / Filozofski fakultet, Zagreb, 2011., NSK – zbirka doktorata i magisterija: DCD ZG-699946/12.

¹⁵ Marino Manin, „Hrvatska historiografija XX. stoljeća o Istri“, *Historijski zbornik*, 2002., LV, str. 217-230.

¹⁶ Fulvio Tomizza, *Zlo dolazi sa sjevera: Roman o biskupu Vergeriju*, *Prva knjiga*, Čakavski sabor, Pula, 1989., deveto kolo, knjiga 49., 13.

¹⁷ Mate Balota, „Odnosi u gradu“, u: *Puna je Pula*, Čakavski sabor, Istarska naklada, Otokar Keršovani, Liburnija, EDIT, Centro di ricerche storiche – Rovinj i IKRO Mladost – Zagreb, Pula-Rijeka, 1981., treće kolo, knjiga 15., 100.

¹⁸ Evgenij Kumičić, *Začuđeni svatovi: roman*, Čakavski sabor, Istarska naklada, Otokar Keršovani, Liburnija, EDIT, Centro di ricerche storiche – Rovinj i IKRO Mladost – Zagreb, Pula-Rijeka, 1983.,

Neopravdano zapostavljeni Ante Dukić polovicom 20-ih godina prošlog stoljeća u svom humorističkom djelu piše: „Inače ništa nova. A o svagdašnjim stvarima, kao npr. o batinama i postu, nije vrijedno da se piše. To valjda mora tako da bude. – Mi magarci uvijek mislimo da sve što jest mora i biti. Reć bi da i moj gazda misli tako... (ako uopće što god misli).“¹⁹

Memoarski zapis Viktora Cara Emina oslikava dramatično stanje njegovog emigrantskog života i djelovanja: „Podržavao sam vezu s našim istarskim emigrantima, pisao u lokalne i druge naše novine, sarađivao obilno u *Jadranskoj straži*, iznosio krut život naših mornara, dok sam o patnjama Istrana govorio i u predavanjima javnim. Sjećam se, kako me je jednom prilikom neki ugojeni privrednik prekinuo veleći: - Pa – bit će, kako vi pričate, ali badava se mučite: Talijani imadu – ‘il bel canto...’ Padale su i ovakove: - Blago vašima u Istri! Mogu barem da kažu: U državi smo kulturnoj! – Jedan od naših veleumnih govornika išao je tako daleko, te je u jednoj svojoj poslanici pokušao da opravda pravo Italije na eliminiranju slabijih naroda i njihovih jezika, a nama, julijskim emigrantima, doviknuo, da smo mi onaj kamen smutnje, koji priječi što između Italije i Jugoslavije ne može da dođe do intimnijih prijateljskih odnosa.“²⁰

Kako ga autor definira „nepovijest“, roman *Bolji život* – najzrelije djelo Fulvija Tomizze – zapravo kroz život malog čovjeka iz „kratkog 20. stoljeća“, ne govori o kulturama, slavenstvu i romanstvu, hrvatstvu i talijanstvu, ideologijama, velikim nedaćama..., nego mu sve to kroz svojevrstu interiorizaciju učene kulture župnika i ponekad praznovjernog zvonareva iskonskog rasuđivanja prikazuje onaj jedan, jedinstven i neponovljiv mali, drevni i zauvijek prohujali provincijski, seoski svijet, ali koji posjeduje svoju individualnost, jednaku i ravnopravnu onoj bilo kojeg drugog većeg i znamenitijeg mjesta: „Ovdje nije bilo nikakvog drugog preporoda osim proljetnoga, nikakva ponosa osim onoga koji je potjecao od dobro sklopljena posla, dobre ljetine i prikladno udomljene kćeri.“²¹ Otprilike istom tematikom, ali stilski daleko otvorenije ka eksperimentiranju, bavio se i Milan Rakovac. Osobnim i univerzalnim, o zavičaju, njegovoj povijesti i narodu, slobodi i revoluciji, jednako prisno i kritički govori i poticajna knjiga poezije i proze *Priko Učke*: „Priča Tonči Nalis kako je Josipu Brozu jednom kazivao kako se više namučio igrajući tifusara kod Veljka Bulajića nego poneki partizan za sve vrijeme rata. Da zašto, da kako,

četvrto kolo, knjiga 22.

¹⁹ Ante Dukić, *Iz dnevnika jednog magarca*, Čakavski sabor, Pula, 1990., deseto kolo, knjiga 57., 23.

²⁰ Viktor Car Emin, *Mali Učkarić : i druge pripovijesti*, Čakavski sabor, Pula, 1990., deseto kolo, knjiga 58., 174.

²¹ Fulvio Tomizza, „Autobiografija“, u: *Bolji život : roman*, Čakavski sabor, Istarska naklada, Otokar Keršovani, Liburnija i EDIT, Pula-Rijeka, 1980., drugo kolo, knjiga 11., 75.

jerbo partizan je svjesno iša, iša je za idejon, a mene tokalo dvadeset dan ići za Bulajićon po Velebitu, i to zakopan u snigu do guše.“²²

U poratnoj književnosti, hrvatskoj i talijanskoj, jedan od vrlo eksploatiranih motiva bio je rat, poraće, egzodus... Dapače, upravo su književnici – prije povjesničara i drugih istraživača – aktualizirali tu temu. Bili su to dramatični i traumatični događaji kako za one koji su odlazili, tako i za kolektivni imaginarij onih koji su ostajali ili se tu tek naknadno nastanili, iako, istini za volju, trebamo konstatirati kako ni po ratnim stradanjima, niti po razmjerima iseljavanja, a ni po surovosti metoda provedbe, nije se radilo o najsvirepijem egzodusu. „Jame, jame, jame... strašne i privlačne. Teško je odoljeti. Sjećam se, kada bismo dolazili ljeti iz škola kod naših doma, uvijek bismo se sve bliže i bliže primicali rubu bezdana, možda prvi istarski naraštaj drskih, i nikada se nismo ufali didu i babi reći da smo bili poli jamu.“²³ Dapače, primjerice Istra je tijekom Drugog svjetskog rata imala tri puta manje gubitke od hrvatskog prosjeka, ali treba imati u vidu da je to istovremeno bilo četiri puta više od prosjeka za Italiju.²⁴ Međutim, poratnu sudbinu Talijana ne može se usporediti s tretmanom Nijemaca s prostora bivše Jugoslavije, o čemu se također nalazi traga i u književnosti.²⁵

Zaključno možemo konstatirati da književna djela plastičnije i življe od historiografije ili sociologije mogu predstaviti određene povijesne i društvene događaje i procese, pa tako i literarna produkcija o Istri najprikladnije otkriva karakter i dušu Istrana. Črnjini stihovi prisno, dijalektalno pružaju jedno od najautentičnijih svjedočanstava unutarnje snage i postojanosti istarskog čovjeka: „(...) od iskoni grade naš i zajik naš i saka pies hrvacke zemlji, dumbravi zelene, / njivi i vršići puni ufanja za suncen ča ga žieljni čekamo, dubi koreniti nebrojeni va utrobe zemlji išćući blagoslovljeno slas rastienja, / cvietje mlado pramaliečno i dišieće ko nan dohodi suprotiva smrti i plaču, / sa domovina ko so nan stuo put z ugnjien zrušili i z ugnjien poharali i z šajetami sekli saki svuoj diel razdiruć nan živo vero, / domovina nikat zgubljena i nikat zabljena i nikat mrtva va ten nepomuoćen en zajike i srce / i vi ki ste prišni na ovi klič za posvedočit da je živ zajik naš / i vi ki ćete prit večeraska z seh preplemeniteh kraji našega slobuodnega državstva da podičite ovo novo delo i misal, / sien dopoviedamo i sien naveščujemo da na ovien

²² Milan Rakovac, *Priko Učke*, Čakavski sabor, Istarska naklada, Otokar Keršovani, Liburnija i EDIT, Pula-Rijeka, 1980., drugo kolo, knjiga 12., 213.

²³ Milan Rakovac, *Sliparija*, Čakavski sabor, Žminj, 2004., jedanaesto kolo, knjiga 63., 27.

²⁴ *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939-1947)* / Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939.-1947.), uredili Amleto Ballarini i Mihael Sobolevski, Ministero per i beni e le attività culturali / Direzione generale per gli archivi, Roma, 2002.

²⁵ Siniša Kovačević, *Osvajanje zavičaja*, Vukotić media, Beograd, 2019.

meste pod Kaštelon i Turnon oviega poštenega komuna otpočinje praznik najtrje besedi našega zajika.“²⁶

Međutim, iako je lijepa književnost nalazila inspiraciju ili je sama bila pokretačem detabuiziranja i javnih rasprava ili znanstvenog proučavanja pojedinih pojava, možemo ovaj kratki osvrt zaključiti citirajući svestranog hrvatskog preporoditelja iz Istre Matka Laginje, i to jednu njegovu basnu: „Sprave se zemljen lončić / I železni vaporic / Da te skupa putovat / I srećicu si iskat. / Put je malo preveć grd / I na putu kamik trd. / Tu popikne se lončić / I hljusne na vaporic. / Vaporic je trdji bil, / Zemljen lonac se j' razbil. // Ne žalujte za tovarom, / Poć mu beše svojim parom.“²⁷ A ljude je Sinčić usporedio s hrastovima: „Ljudi su kao dubi. Izrastaju na prostranstvima i u prodolima, isprepliću međusobno žilje i granje odupiru se burama i oskudici. Traju i padaju.“²⁸ I tu stajemo osvrtajući se nismo li se u čemu previše razmahali, jer kako zaključuje Crnobori: „Sudbina je angažiranih napisa ta da ako autor drži do javnosti i do sebe samoga, on dolazi u obvezu da nakon nekog vremena podnese račun o tome što se nakon njegove, često žučne, intervencije događalo i je li se uopće štogod pomaknulo te u kojem pravcu.“²⁹

²⁶ Zvane Črnja, „Grade uzoriti“, u: *Sabrane pjesme*, Čakavski sabor, Istarska naklada, Otokar Keršovani, Liburnija, EDIT, Centro di ricerche storiche – Rovinj i IKRO Mladost – Zagreb, Pula-Rijeka 1981., treće kolo, knjiga 13., 267.

²⁷ Matko Laginja, *Književna djela i rasprave*, Čakavski sabor, Istarska naklada, Otokar Keršovani, Liburnija, EDIT, Centro di ricerche storiche – Rovinj i IKRO Mladost – Zagreb, Pula-Rijeka, 1983., četvrto kolo, knjiga 23., 56.

²⁸ Miroslav Sinčić, „Priča o dubu“, u: *Povratak u zavičaj*, Čakavski sabor, Pula, 1990., deseto kolo, knjiga 60., 172.

²⁹ Albino Crnobori, „Nakon nekoliko godina“, U: *U snu*, Nova Istra, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika i Čakavski sabor, Pula-Zminj, 2019., trinaesto kolo, knjiga 75., 189.

ISTRIA: BEAUTIFUL LAND, ILLUSIVE SOMETIMES

Summary

This paper tackles several aspects and distinctive features of the recent history of Istria – the furthest western Croatian county, of red, grey and white soil, which forms a whole mosaic of the Čakavian idioms together with the Istrian-Venetian, Istrian-Romance and Istrian-Vlach idioms, whose *kolo od sreće uokoli vrteći se ne pristaje* (*wheel of fortune goes round and round. It never stops, it seems bound*). Hence, at one moment the sea joins and Učka divides, and at another, tourists arriving by road bring well-being.

Without offering any justification or support, but rather by attempting to penetrate into the complexity and versatility of the past Istrian reality, the author will make an attempt – even if not to embrace and contextualize – at least to *catch* some links between certain actual past events and fruits of literary work. The author will not enter into a wider historiographic narrative, but will rather let the readers study the *portraits* of literary writers, which might stimulate them to reach for their works. Thanks to the harmony of fiction, they will conceive and experience far more thoroughly, widely and intimately the territory and history of Istria, and the mentality and collective imaginarium of its people.

Keywords: Croatia; Istria; history; national integration.

ISTRIA: „TERRA BELISSIMA“ TALVOLTA „MOBILE“

Riassunto

In questo luogo ci soffermeremo su certi aspetti e specificità della storia recente dell'Istria – della regione più occidentale della Croazia, dal suolo rosso, grigio e bianco, sul quale convive un mosaico di dialetti ciacavi con i vernacoli istro-veneti, istrioti e istrorumeni, e la cui “ruota della fortuna non smette di girare intorno” in modo che in un istante il mare unisce e il Monte Maggiore separa e in quello seguente i turisti per strada vi recano il benessere...

Non giustificando, ne intercedendo, bensì tentando di scorgere la complessità e la stratificazione della trascorsa realtà dell'Istria – benché sicuramente non presentare e contestualizzare in modo esauriente – tenteremo almeno di “cogliere” certi legami tra determinati avvenimenti della realtà trascorsa e dei frutti dell'attività letteraria. Non ci inoltreremo in un'ampia narrazione storiografica, ma cederemo il lettore ai “quadri” dei letterati, che come crediamo lo stimolerà a vedere le opere

d'essi. Tramite l'armonia delle belle lettere egli indubbiamente potrà conoscere e vivere il territorio e il passato dell'Istria, della mentalità e dell'immaginario collettivo della sua gente in un modo molto più intenso, ampio ed intimo.

Parole chiave: Croazia, Istria, storia, integrazione nazionale.

LITERATURA

Andrić, Ivo, *Nemir od vijeka*, izbor i predgovor Krešimir Nemec, Mozaik knjiga, Zagreb, 2007.

Ariosto, Ludovico, *Orlando furioso*, A. Mondadori. Verona, 1943.

Ballarini, Amleto i Sobolevski, Mihael (ur.), *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939-1947) / Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939.-1947.)*, Ministero per i beni e le attività culturali / Direzione generale per gli archivi, Roma, 2002.

Balota, Mate, *Puna je Pula*, Čakavski sabor, Istarska naklada, Otokar Keršovani, Liburnija, EDIT, Centro di ricerche storiche – Rovinj i IKRO Mladost – Zagreb, Pula-Rijeka, 1981., treće kolo, knjiga 15.

Biletić, Boris, *Regionalizam, identitet i hrvatska književnost u Istri od 1918. do 1945. : Doktorski rad*, Sveučilište u Zagrebu / Filozofski fakultet, Zagreb, 2011., NSK – zbirka doktorata i magisterija: DCD ZG-699946/12.

Boiardo, Matteo Maria, *Orlando innamorato*, R. Sonzogno, Milano, 1891.

Car Emin, Viktor, *Mali Učkarić : i druge pripovijesti*, Čakavski sabor, Pula, 1990., deseto kolo, knjiga 58.

Crnobori, Albino, *U snu*, Nova Istra, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika i Čakavski sabor, Pula-Žminj, 2019., trinaesto kolo, knjiga 75.

Črnja, Zvane, *Sabrane pjesme*, Čakavski sabor, Istarska naklada, Otokar Keršovani, Liburnija, EDIT, Centro di ricerche storiche – Rovinj i IKRO Mladost – Zagreb, Pula-Rijeka 1981., treće kolo, knjiga 13.

Dukić, Ante, *Iz dnevnika jednog magarca*, Čakavski sabor, Pula, 1990., deseto kolo, knjiga 57.

Fabrio, Nedjeljko, *Štavljenje štiva : eseji i sinteze*, Znanje, Zagreb, 1977.

Gárdonyi, Géza, *Rob Huna : doživljaji mladog Grka Zete među Hunima*, Prosveta, Beograd, 1985.

Kovačević, Siniša, *Osvajanje zavičaja*, Vukotić media, Beograd, 2019.

- Krleža, Miroslav, *Na rubu pameti*, pogovor napisao Pavao Pavličić, Mozaik knjiga, Zagreb, 2021.
- Kumičić, Evgenij, *Začarani svatovi : roman*, Čakavski sabor, Istarska naklada, Otokar Keršovani, Liburnija, EDIT, Centro di ricerche storiche – Rovinj i IKRO Mladost – Zagreb, Pula-Rijeka, 1983., četvrto kolo, knjiga 22.
- Laginja, Matko, *Književna djela i rasprave*, Čakavski sabor, Istarska naklada, Otokar Keršovani, Liburnija, EDIT, Centro di ricerche storiche – Rovinj i IKRO Mladost – Zagreb, Pula-Rijeka, 1983., četvrto kolo, knjiga 23.
- Maldini, Pero, *Politička kultura i demokratska tranzicija u Hrvatskoj*, Sveučilište u Dubrovniku, Dubrovnik, 2011.
- Manin, Marino, „Hrvatska historiografija XX. stoljeća o Istri“, *Historijski zbornik*, 2002., LV, str. 217-230.
- Manin, Marino, Dobrovšak, Ljiljana, Črpić, Gordan i Blagoni, Robert (ur.), *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, ur.: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2006.
- Manin, Marino, *Istra na raskrižju. O povijesti migracija pučanstva Istre*, Profil Multimedia, dio grupe Profil international i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 2010.
- Manin, Marino, „Što to imamo u Istri?“, *Glasnik : unutarstranačko glasilo Hrvatske demokratske zajednice*, 25. rujna 1998., god. IX, br. 207, 16-17.
- Manin, Marino (ur.), *Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog skupa : Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata 1918.-1943.*, Hrvatski institut za povijest i Društvo „Egzodus istarskih Hrvata“, Zagreb, 2001.
- Magris, Claudio, *Dunav*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988.
- Magris, Claudio, *Nagađanja o sablji*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990.
- Marin, Biagio, *Il paesaggio : krajolik*, odabrao i preveo Marino Manin, bilješkom popratila Edda Serra, Istituto Italiano di Cultura, Zagreb, 1996.
- Maroević, Tonko, *Zrcalo adrijsansko : obilježja hrvatsko-talijanskog književnog dijaloga*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1989.
- Matvejević, Predrag, *Mediterranski brevijar*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.
- Rakovac, Milan, *Priko Učke*, Čakavski sabor, Istarska naklada, Otokar Keršovani, Liburnija i EDIT, Pula-Rijeka, 1980., drugo kolo, knjiga 12.
- Rakovac, Milan, *Sliparija*, Čakavski sabor, Žminj, 2004., jedanaesto kolo, knjiga 63.
- Sinčić, Miroslav, *Povratak u zavičaj*, Čakavski sabor, Pula, 1990., deseto kolo, knjiga 60.
- Tomasi di Lampedusa, Giuseppe, *Il Gattopardo*, posthumno objavljen od izdavačke kuće Feltrinelli, Milano, 1958.

Tomizza, Fulvio, *Bolji život : roman*, Čakavski sabor, Istarska naklada, Otokar Keršovani, Liburnija i EDIT, Pula-Rijeka, 1980., drugo kolo, knjiga 11.

Tomizza, Fulvio, *Zlo dolazi sa sjevera : Roman o biskupu Vergeriju*, Prva knjiga, Čakavski sabor, Pula, 1989., deveto kolo, knjiga 49.

Žic, Nikola, „Geopolitički pogled na Istru i Istrane“, *Alma Mater Croatica : Glasnik Hrvatskog sveučilišnog društva*, rujan-prosinac 1943., god. VII, br. 1-4, 1-13.

Župan, Mirela i Vinković, Mario (ur.), *Pravo – regije – razvoj*, Pravni fakultet Sveučilišta u Pečuhu i Pravni fakultet Josipa Jurja Strossmayera, Pečuh-Osijek, 2013.

Krešimir Nemeć

Kumičićevi istarski romani

Sažetak

U Kumičićevu književnom opusu istarski romani (*Jelkin bosiljak*, 1881; *Primorci*, 1882; *Začudeni svatovi*, 1883; *Sirota*, 1885; *Preko mora*, 1889. i *Teodora*, 1889.) čine zaseban korpus kako u tematskom tako i u stilskom i kompozicijskom smislu. Štoviše, može se govoriti o nasljedovanju pripovjednoga koncepta koji je izgradio i umjetnički oblikovao Šenoa. Od njega je Kumičić preuzeo osnovne sheme u stvaranju ljubavnih zapleta, raspored akta, pripovjednu tehniku, karakterizaciju likova, rasplete, različite stilske efekte. Riječ je o tipičnoj redukciji izbornih mogućnosti sustava na relativno malen broj elemenata, pri čemu se operira arhetipskim situacijama, šabloniziranim fabularnim rješenjima, stalnim mjestima te tradicionalnim mentalnim formama, osobito u prikazu muško-ženskih odnosa. Osim toga, u istarskim romanima Kumičić dosljedno razvija pravaške ideologeme, kao što su opozicije selo-grad ili domaće-strano. Stranci (Talijani, Nijemci, Mađari) redovito se javljaju na poziciji neprijatelja i negativaca: oni su remetilački čimbenik i pokretači radnje. Stranac spletkari, donosi prokletstvo, moralnu izopačenost i tako unosi razdor u idiličnu istarsku/hrvatsku sredinu. Iako pripadaju književnom kanonu, Kumičićevi istarski romani već naznačuju jedan mogući pravac u skorom procesu raslojavanja hrvatske književnosti.

Ključne riječi: Eugen Kumičić, roman, Istra, pravaštvo, ideologija, imagologija, stranac, trivijalna književnost

I.

U Kumičićevu književnom opusu mogu se razlučiti dva zasebna, prilično homogeno tematsko-problemska kompleksa generirana zemljopisnim i socio-kulturnim kontekstom. Oni nastaju paralelno, gotovo istodobno, no prvi je vezan za zavičajnu, istarsko-primorsku sredinu, a drugi za urbani, pretežito zagrebački gornjogradski pejzaž. Prvi tematski krug obuhvaća, uz par novela, šest romana: *Jelkin bosiljak*, 1881; *Primorci*, 1882; *Začudeni svatovi*, 1883; *Sirota*, 1885; *Preko mora*, 1889. i *Teodora*, 1889. Ipak, kad rabimo sintagmu „istarski romani“ potrebno

je odmah dodati da se u Kumičićevu slučaju ne može govoriti o tematizaciji problema koji se tiču „cijele Istre“ nego samo manjega, sjeveroistočnoga dijela poluotoka, odnosno – kako je to formulirao Antun Barac – samo onoga „što je mogao pogledom zahvatiti iz svoga rodnoga mjesta, Berseča“.¹ Riječ je, preciznije, o prostoru na potezu od Velikih Vrata do Voloskog, s povremenim „izletima“ u Rijeku, Trst, Bakar ili na otok Cres. U romanu Sirota radnja se u jednom momentu premješta i u daleki Buenos Aires.

Kumičićevi istarski romani nemaju samo tematske nego i stilske i kompozicijske srodnosti. Štoviše, može se govoriti o dosljednom nasljedovanju pripovjednoga koncepta koji je izgradio i umjetnički oblikovao Šenoa. Od njega je Kumičić preuzeo osnovne sheme u stvaranju (ljubavnih) zapleta, raspored aktanata, pripovjednu tehniku, karakterizaciju likova, rasplete, različite stilske postupke i efekte. Od Šenoe je, kako poentira Frangeš, preuzeo i podjelu uloga i podjelu etički snaga². Posrijedi je zapravo tipična redukcija izbornih mogućnosti sustava na relativno malen broj elemenata, pri čemu se operira arhetipskim situacijama, šabloniziranim fabularnim rješenjima, stalnim mjestima te tradicionalnim mentalnim formama u prikazu muško-ženskih odnosa.

Model možda najbolje ilustrira roman *Jelkin bosiljak* (1881)³: čistu, idealnu ljubavnu vezu dvoje mladih (Ive i Jelke) pokušava omesti podli stranac (Franc Klinster) i to tako da baca oko na Jelku, čednu, nježnu i poštenu djevojku, dakako Hrvaticu. Posrijedi je događajna shema poznata još iz starogrčkih ljubavnih priča, a potom iz sentimentalnih romana i romansi. U hrvatskoj romanesknoj produkciji 19. stoljeća bila je izrazito omiljena: nalazimo je već u prvom našem romanu – Kraljevićevu *Požeškom đaku* (1863) – dok ju je umjetnički razradio, kanonizirao i afirmirao Šenoa u *Zlatarevu zlatu* (1871). Kumičić je tu shemu doveo gotovo do iscrpljenja. Neznatno variranu narativnu konstrukciju kojoj je u središtu ljubavna idila naći ćemo u *Olgi i Lini* (Dragutin i Olga), *Primorcima* (Frane i Marija), *Začudenim svatovima* (Mato i Marija), *Siroti* (Ivan i Julka) te u romanu *Preko mora* (Tonči i Anica).

No čak je i ta naivna, sladunjiva i klišeizirana ljubavna priča iz Jelkina bosiljka naišla na odobravanje ondašnje kritike. Tako je, na primjer, Janko Ibler (Desiderius) u svojim *Literarnim pismima*⁴ ne samo pohvalio Kumičićev roman nego ga i istaknuo kao primjer dobra pisanja. U čemu je to uspio Kumičić u Jelkinu bosiljku?

¹ Antun Barac: „Evgenij Kumičić (1850. – 1904.)“, u: Evgenij Kumičić: *Djela*, sv. I, Zora, Zagreb, 1950, str. 21.

² Ivo Frangeš: „Realizam“, u: *Povijest hrvatske književnosti, knjiga 4*, Liber-Mladost, Zagreb, 1975, 390.

³ Roman je, pod pseudonimom Jenio Sisolski, počeo izlaziti u nastavcima u sušačkoj *Slobodi* 5. listopada 1881., a ubrzo je objavljen kao knjiga u Zabavnoj knjižnici Gavre Grünhuta.

⁴ Janko Ibler: „Literarna pisma“, u: Antun Barac (ur.): *Hrvatska književna krinka II. Razdoblje realizma*, Matica hrvatska, Zagreb, 1961., 25-42.

Ibler gradi svoj kritički sud u formi literarnoga programa i inzistira na tri važne kvalitete, presudne za nov, „realistički“ pripovjedni koncept:

1. Načelo uvjerljivosti karaktera

»Njegove (tj. Kumičićeve, op. K. N.) osobe zbilja žive, od mesa su i krvi, kreću se, ko što pučani mogu i znadu, govore ni više ni manje nego moraju: jednom riječju, to su narodni tipovi, kakovih bi željeti bilo kod svakoga našega pisca«⁵. Da bi si predočio likove Jelke i Ive, čitatelju ne treba osobite fantazije. Oni su, nastavlja Ibler, prikazani toliko zorno da se »neodoljivom silom u isti mah kad čitamo izvijaju pred nas i osobe i cijeli prizori« i mi pratimo »svaki njihov kret, svaki čin i svaki događaj«.

2. Načelo tendencioznosti

Kumičić je tendenciozan pisac u najboljem smislu riječi, ali predmet i situaciju bira uvijek tako da iz njih slijedi ono što bismo mogli nazvati tendencijom. Drugim riječima, on ne zaboravlja da stvara umjetničko djelo i ne zaboravlja na umjetničke zakone.

3. Načelo realističnosti

Pisac *Jelkina bosiljka* realistički prikazuje zgrade u svojoj pripovijesti, zna razlučiti bitno od nebitnoga, umije lijepo i »poetički« prikazivati (»lijepo« i »realistički« nisu, posebno ističe Ibler, kontradiktorni pojmovi), pa se iz cijele pripovijesti »izvija lijepa ideja, koju bi svaki Hrvat prigrliti mogao«⁶.

Ibler se zalaže za tendencioznu realističku književnost jer, po njegovu mišljenju, »pripovijest u kojoj nema naprednih ideja ili političke perspektive, mora se danas proganjati, pošto ni za školsku djecu nije«⁷. Likovi prikazani u pripovjednom književnom djelu ne smiju biti izmišljeni, stvoreni, nego izrađeni »narodni tipovi« jer »karakterisanje (...) potpuno, prirodno i istinito, prvi je postulat dobre pripovijesti«⁸.

Iblerova *Literarna pisma*, iako mjestimice zbrkan i proturječan kritički spis, predstavljaju važan korak u promicanju realističkoga pripovjednog koncepta. U njima su, naime, zacrtani osnovni realistički postulati kao bitni parametri za svako buduće kritičko vrednovanje pojedinog književnog teksta. Romantičarsko-sentimentalni elementi izrijeком su proglašeni nepoželjnima, pa čak i štetnima. Pisac nas, piše Ibler, »ne smije hraniti fantazmagorijama i kvariti neistinitim, nevjerovjatnim i nemogućim karakterisanjem«⁹. Romantičarskoj fantaziji suprotstavlja načelo vjerojatnosti i psihološku analizu. I sve bi to bilo u redu da kritičar nije kao uspio

⁵ J. Ibler: „Literarna pisma“..., 31.

⁶ J. Ibler: „Literana pisma“..., 35-36.

⁷ J. Ibler: „Literarna pisma“..., 33.

⁸ J. Ibler: „Literarna pisma“..., 31.

⁹ J. Ibler: „Literarna pisma“..., 38.

primjer takve karakterizacije naveo upravo Kumičićev roman *Jelkin bosiljak*, djelo nakrcano rekvizitima preuzetima iz knjiške romantike.

Kumičića, „prvog Parižliju, prvog francuskog đaka u našoj knjizi“¹⁰, obično se dovodilo u vezu s afirmacijom naturalizma u hrvatskoj književnosti. Novija istraživanja pokazala su da je Kumičić naturalistički literarni program preuzeo samo deklarativno, a i to vrlo površno. Njegova romaneskna praksa bila je daleko od naturalizma.¹¹ Štoviše, može se reći da je bio najveći romantik među hrvatskim realistima. Danas znamo da Kumičić iz Pariza nije donio samo naturalističke ideje i programe. Donio je još nešto, za njegovo djelo mnogo značajnije: zabavnu, trivijalnu književnost. Za Kumičićev narativni rukopis mnogo su značajniji francuski pisci poput Dumasa st. i ml., Ohneta, Montépina ili Suea negoli što su to Zola, Goncourt ili Maupassant.¹²

II.

Napomenuli smo da su svi Kumičićevi istarski romani građeni na temelju sličnoga pripovjednog koncepta, što znači da imaju relativno čvrste i zadane norme, konvencije i poetološka rješenja. Sastavni dijelovi strukture prenose se, uz minimalne varijacije, iz jednoga djela u drugo. Izdvojit ćemo neke karakteristične podudarnosti.

1. Aktantska razina

Likovi u Kumičićevim istarskim romanima uglavnom su stereotipni, plošno atribuirani, bez razrađenijih individualnih svojstava, dakle i bez unutrašnjeg razvoja. Kao što je lakonski konstatirao Ogrizović: nema kod Kumičića „psihologijskih komplikacija ili kakovih unutarnjih zapletaja“¹³. Lišeni psihološkog volumena, likovi su zapravo goli aktanti koji samo ispunjavaju određenu funkciju u strukturi priče. Njihova se imena mijenjaju, ali funkcije ostaju postojane. Središnju narativnu os (relacija: subjekt → objekt žudnje) čine domaći radišni, pošteni mladić koji žudi za lijepom, čistom, dobrom i plemenitom djevojkom. Na putu prema erotskoj sreći ljubavnom paru (Hrvat u Hrvatici) isprečuju se brojne zapreke pa fabule

¹⁰ Usp. Antun Gustav Matoš: „In memoriam Eugen Kumičića“, u: *O hrvatskoj književnosti, Sabrana djela Antuna Gustava Matoša*, sv. VI, JAZU-Liber-Mladost, Zagreb, 1973., 125.

¹¹ Usp. o tome Vlatko Pavletić: „Raskorak teorije i prakse Eugenija Kumičića“, u: *Kako su stvarali književnici*, Zagreb, 1956., 91-101.

¹² Krešimir Nemeć: „Eugen Kumičić i trivijalna književnost“, u: Ivica Matičević (ur.): *Eugen Kumičić – život i djelo u povodu 150. obljetnice rođenja književnika Eugena kumičića*, Udruga Jenio Sisolski, Mošćenička Draga-Brseč, 2002., 16-20.

¹³ Milan Ogrizović: „Kumičić u svojim djelima“, u: *Hrvatska književna kritika V. Nehajev i suvremenici*, Matica hrvatska, Zagreb, 1964., 221.

obiluju intrigama, pogibeljima, ubojstvima i samoubojstvima. Na lijepu, čednu djevojku redovito baca oko i podli stranac pa se stvara ne samo ljubavni trokut nego i aktantski raspored sličan za zaplete u romansama.

Glavni ženski likovi (koji se u gramatici priče nalaze na statičnoj poziciji objekata žudnje) rađeni su po tipskom modelu tzv. kućnog anđela, odnosno progonjene nevinosti, koji je u nas afirmirao Šenoa u figuri Dore Krupićeve.¹⁴ Posrijedi je kulturni stereotip, idealizirana projekcija žene, produkt muške fantazije koja ženskom biću pripisuje osobine anđeoskoga, produhovljenoga, moralno postojanoga. Ti likovi u svakom trenutku potvrđuju principe kršćanskoga moralnog kodeksa i vrijednosti patrijarhalnog društva. U njima su „ljepota i dobrota ujedinjene u potpunom skladu“¹⁵.

Evo opisa glavne junakinje, pastirice Jelke, u romanu *Jelkin bosiljak*:

*Jelka je zdrava, čila i prekrasna djeвица. Oko, koje pojmi i razumije uzvišenu i oplemenjuću ljepotu oblika, mora da se ugodno zagleda u krasnu djevojku, prisiljeno je da se zaustavi na svakoj crti savršena joj sklada, ne može a da ne stane slatko presenečeno na njenom labuđem i punanom vratu, pod kojim je nešto nehajno svezana vrpca snježne košulje koja se na djevičanskim grudima tako čedno na mahove uzdiže, krijući nešto nepoznato, nešto otajstveno i nešto toliko dražesno, pred čime bi bez dvojbe i najnedužnija djeвица, ne znajući sama zašto, radosno pocrvenjela.*¹⁶

Po sličnom modelu „skrojene“ su i druge Kumičićeve junakinje, zastupnice etičke čistoće, no ujedno i ranjive žene-žrtve koje traže zaštitu. Promotrimo, za usporedbu, i opis Marije u romanu *Primorci*:

*Bilo joj je oko devetnajst (sic!) godina, a bijaše viša i vitkija od mladje sestre. Na njenom prekrasnom licu zrcalila se dobrota, neko milje, neka nježna plemenitost. Posmjeh joj je bio nevin i bezazlen kao u male djevojčice. Ako i starija od Ivke, svako bi pomislio da je mladja, sudeći po njezinom rumenom i svježem licu. Svaki pogled njezinog velikog, crnog i mirnog oka, kao da te milo draga.*¹⁷

Istarske djevojke imaju lijepo lice, ali još ljepšu dušu. Često su prikazane kao slika i prilika idiličnoga, upravo rajskoga istarskog krajolika. Tako u opisu Julke iz romana *Sirota* možemo pročitati i sljedeće:

¹⁴ Usp. Krešimir Nemec: *Leksikon likova iz hrvatske književnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2020., 59-63.

¹⁵ Miroslav Šicel: *Povijest hrvatske književnosti, knjiga II. Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., 136.

¹⁶ E. Kumičić: *Jelkin bosiljak*, 13.

¹⁷ E. Kumičić: *Primorci*, 31.

*U njezinim bi se zjenicama zrcalila tada sva ona čarobna slika neba, mora i kraja, te divno svjetlo zore, koja je rudila iz bajišta snivana raja.*¹⁸

Sve su Kumičićeve istarske djevojke čedne, pobožne, stidljive, poslušne i submisivne. One nikada ne dovode u pitanje vrijednosti patrijarhalnoga društva pa ne iznenađuju izjave poput Jelkine:

Što mi sirote ženske glave znamo! Uvijek smo doma, nemamo kada da što naučimo, a drugo ste vi muškarci!¹⁹

Takvim djevojkama primjereni su partneri jedino kršni, hrabri i vrijedni domaći (istarski, hrvatski) momci. Evo opisa Ive Marića iz romana *Jelkin bosiljak*:

*Ivo Marić bio krasan i veseo mornar, čil i okretan kao jelen u gori. Mogle su mu biti nešto više od dvadeset i tri godine. Za svoju dob bio je izvanredno jak i kršan, uz to lijepa, visoka stasa. Njegovo otvoreno, izrazito, od sunca izgorjelo i slanom morskom vodom već mnogo puta oprano lice, bijaše urešeno lijepim crnim brkovima i crnom, punom, no još kratkom bradom. Ruda i vrana kosa u gustim uvojcima virila mu ispod modre engleske mornarske kape koju je on nosio onako nešto natraške i postrance, à la: briga me! Njegovo crno i živahno oko odavalo je čovjeka koji se ne boji rasrđenih valova, ni pucanja konopa, ni škripanja jarbola.*²⁰

Klišejizirani opisi zastupnika dobra često su dopunjeni i banalnim dodacima i usputnim primjedbama. Tako Mavro za Mariju u Primorcima kaže: To vam je, braćo, božanstven, divan stvor /.../ Ja velim, da ne ima od Marije ljepše djevojke na Rieci.²¹ dok u romanu Sirotu uz opis Ivana Ružića stoji i ovaj „dodatak“: Sretne li žene, koju će prstenovati Ivan Ružićev²². Barac je naveo čitav niz Kumičićevih stalnih epiteta u opisima simpatičnih djevojaka i mladića koji kod suvremenoga čitatelja mogu izazvati samo ironičan podsmijeh. Što reći na, primjerice, sljedeće rečenice koje možemo pročitati u romanu *Primorci*:

*Vicka bijaše krasna moma, dražestna plavuša.*²³

Ili:

*Ivka bijaše krasna djevojka.*²⁴

¹⁸ E. Kumičić: *Sirotu*, 5.

¹⁹ E. Kumičić: *Jelkin bosiljak*, 19.

²⁰ E. Kumičić: *Jelkin bosiljak*, 19.

²¹ E. Kumičić: *Primorci*, 14.

²² E. Kumičić: *Sirotu*, 21.

²³ E. Kumičić: *Preko mora*, 25.

²⁴ E. Kumičić: *Primorci*, 26.

Ili:

*Kapetan Velčić bijaše liep čovjek.*²⁵

U romanu *Sirota* naići ćemo i na ovakve generalizacije u opisu istarskih mladića:

*Svi čvrsti kao dren, zažarena lica, rutavih prsiju, gvođenih šaka, sokolova oka. (...) To su djeca hrvatskoga krša – srčani, razumni, plemenita srca i mila obličja.*²⁶

Iz takvih se monotonih opisa, piše Barac, ne može razabrati po čemu se jedan lijep mladić ili djevojka razlikuje od drugoga mladića i djevojke.²⁷ Stereotipne karakterizacije i karikaturalna pretjerivanja uvijek proizvode efekt koji čitatelj prepoznaje kao „lažnu notu“, a ona izaziva stanovitu nelagodu. Na taj paradoks u Kumičićevim karakterizacijama upozorio je još Jakša Čedomil: „Ako on hoće da nam prikaže neodoljivom onu ličnost koja se nama ne čini zanimljivom, ako je on opisuje darovitijom nego nam se čini, ako objašnjuje njezino postupanje velikodušjem koje mi ne vidimo, i u koje mi ne vjerujemo, ako nam dosađuje svojevoljnim rasuđivanjem, ako nas nagoni na negodovanje svojom hladnoćom; ili nas srdi svojim moralom, tad čitatelj osjeća tako čuvstvo kao da pisac nije dosta velik umjetnik. To nas se prima kao lažna nota, pa ako se kasnije i ispravi tačnost tona, nezadovoljstvo ostaje ipak kao neugodna uspomena.“²⁸

Karakteristično je za Kumičićeve romane da se na poziciji negativnoga junaka, neprijatelja mladom ljubavnom paru (aktantska funkcija: Protivnik), redovito nalaze stranci (Talijani, Nijemci, Mađari): Franc Klinster i obitelj Poher u *Jelkinu bosiljku*, grof Stambelli u romanu *Preko mora*, Vörös u *Primorcima*, Anselmo Pannello u *Siroti*, Rikard Laris u *Teodori*, Alfredo pl. Saletti u *Začudenim svatovima*... Svi su oni „hulje po šabloni“²⁹, a uz to i seksualni predatori: čedna domaća djevojka postaje podlom strancu erotska opsesija, plijen kojega se treba domoći ne birajući pritom sredstva. Njihova erotska žudnja i pokreće radnju. Čedomil u svom kritičkom prikazu ironično primjećuje da je u Kumičićevim romanima malo poštenih djevojaka kojima nije pokušao kakav pokvareni stranac ugrabiti djevičanstvo³⁰.

²⁵ E. Kumičić: *Primorci*, 34.

²⁶ E. Kumičić: *Sirota* pdf, 116-117

²⁷ Usp. A. Barac: „Eugenij Kumičić (1850-1904)“..., 18.

²⁸ Jakša Čedomil: „Eugenij Kumičić“, u: Antun Barac (ur.): *Hrvatska književna kritika II. Razdoblje realizma*, Matica hrvatska, Zagreb, 1961., 278.

²⁹ Janko Ibler: „Teodora“, u: Antun Barac (ur.): *Hrvatska književna kritika II. Razdoblje realizma*, Matica hrvatska, Zagreb, 1961., 82.

³⁰ J. Čedomil: „Eugenij Kumičić“..., 283.

Primjerice, Franc Klinster u romanu *Jelkin bosiljak* upravo je opsjednut Jelkinom ljepotom:

Prekrasne Jelke nikako nije mogao izbiti iz glave. Njezin lijepi, vitki i svuda obli stas, pa one crne i sjajne oči, sve to lebdjelo je neprestano u njegovim uzrujanim moždanim. Čovjek gotov da pobenavi.³¹

U *Začudenim svatovima* Alfredovim postupcima upravlja isključivo pohota i spreman je do lijepe djevojke doći makar i nasilnim putem:

Alfredu sviđala se krasna Marija Šabarićeva već dulje vremena. Djevojka mu se uklanjaše, no sve uzalud, jer ju on neprestance napastovao. Dok je Marija bila mlada, nije ju ni poznavao. Poslije brodoloma o Uskrsu, bio je došao kući, te čuvši kako se je govorilo o njezinoj ljepoti; odluči ju obljubiti.³²

Nasilnik je i podli Mađar Vörös koji u romanu *Primorci* nasrće na „dražestnu Primorkinju“ Ivku. Pripovjedač ne propušta ni jednu priliku a da ne ocrni antipatičnoga stranca:

Vörös je srednjega stasa, suhonjav i žilav. Odjeva se na gizdelinsku, a kad se šeće Corsom, koči se i šepiri, kao da je mačem u ruci osvojio Rieku i cielo Primorje...³³

Općenito se može reći da je Kumičić bio izrazito sklon fabularnom maniheizmu i crno-bijeloj tehnici u karakterizaciji likova. U istarskim romanima nije stvorio ni jedan zaokružen karakter s izraženijim individualnim svojstvima i psihološkim nijansama. U kritici romana Teodora Ibler je napisao da je točna i dosljedna psihološka analiza prvi zahtjev koji stoji pred realističkim piscem³⁴. Taj zahtjev Kumičić nije ispunio.

Zapleti i kompozicije

Kumičiću se ne može poreći dar za fabuliranje i stvaranje zanimljivih zapleta. No bio je sklon koncesijama i ugađanju publici pa je težio stvaranju uzbudljivih fabula po uzoru na Šenou i na francuske zabavne romane. U narativnoj kombinatorici služio se konvencionalnim sredstvima za stvaranje fabularne napetosti. Naći ćemo kod njega i spletki, osveta, prokletstava, naručenih ubojstava, čedomorstava, brakolomstava, brodoloma, krađe pisama, krabulja, zamjene identiteta i zbrke zbog

³¹ E. Kumičić: *Jelkin bosiljak*, 82-83.

³² E. Kumičić: *Začudenim svatovi*, 100.

³³ E. Kumičić: *Primorci*, 70.

³⁴ J. Ibler: „Teodora“... 81.

zamjene osobe (*quid pro quo*), neobičnih koincidencija, mračnih tajni koje kuljaju iz prošlosti, naglih i nemotiviranih obrata, pogibeljnih situacija, čudnovatih slutnji koje se ostvaruju i sl. U gotovo svakom romanu fabula sadrži senzacionalističke motive, a nerijetko i posve neuvjerljive događajne konstrukcije.

Tako se u romanu *Začuđeni svatovi*, uz osnovnu romantičnu priču o ljubavi Marije Šabarić i Mate Bartolića, razvija i paralelna radnja u kojoj pokvareni plemić Alfredo Saletti postaje žrtvom vlastitih intriga, a Antonio, njegov ubojica u samoobrani, saznaje da je ubijeni zapravo njegov polubrat. U romanu *Sirota* glavna junakinja Julka ima krivotvoren identitet. Kako bi sakrio njezino podrijetlo nahoda i ishodio financijsku pomoć, otac je zamijenio identitete svoje djece pa je usvojeno novorođenče proglasio imenom svoje mrtve kćeri: Marica je tako postala Julka, a Julka Marica. Zbog te kobne zamjene zaprijetila je čak opasnost od incestuozne veze (ljubav Julke prema „polubratu“), ali je i ta prijetnja sretno razriješena svjedočenjem žene koja je znala pravu istinu o zamjeni djece. Roman završava očekivanim matrimonijalnim krajem - vjenčanjem Mate i Marije.

Sretan kraj, karakterističan za romansu, realiziran je i u romanu *Preko mora*, svojevrsnoj himni „sretnom djetinjstvu i mladenaštvu dvoje zaljubljenih u divoti mora i obalnoga krajolika“³⁵. S druge strane, finale romana *Jelkinu bosiljak* u znaku je iznevjerenih (čitateljskih) očekivanja. Nakon brojnih savladanih zapreka, ljubav lijepa Jelke i mornara Ive okrunjena je vjenčanjem, no Ivo ubrzo pogiba u bitci kod Visa, dok Jela od tuge poludi i baca se u morske valove.

Za razliku od romana *Jelkin bosiljak* ili *Primorci*, koji imaju jednostavnu linearno-progresivnu kompoziciju i konsekutivni tip zapleta (koji se razvija po formuli: „I tada, i tada, i tada...“), u *Teodori* je Kumičić kreirao kompleksno-paralelnu kompoziciju s nizom epizoda i autonomnih (pod)radnji koje se međusobno presijecaju. Čega sve nema u *Teodori*, tipičnom romanu intrige? Čini se kao da čitamo predložak za današnje sapunice. Roman, doduše, započinje posve mirno i konvencionalno: postaviši udovcem, pomorski kapetan Dakić prepušta odgoj svojih djevojčica – Lucije i Teodore - Višem djevojačkom zavodu u Rijeci. No zavod nudi slabu naobrazbu, a usput i odnarođuje hrvatske djevojke. Zato se Dakić odlučuje kćeri povjeriti kućnoj „odgajateljici“ Malvini, fatalnoj ženi i spletkarici sumnjive prošlosti. Uskoro je i uzima za ženu, pa Malvina postupno zagospodari kućom. No u drugom dijelu romana, koji se odvija devet godina kasnije, naracija se mijenja i radnja doslovno eksplodira događajima i obratima. Lucija Dakić udaje se za zlog stranca, doteplicu Rikarda Larisa, dok je Teodora zaljubljena u mladoga i vrijednoga Karla Francetića. Ljubavnu vezu komplicira neprijateljstvo među obiteljima: Francetićev otac, inače vođa „hrvatske stranke“, u zavadi je s Dakićem. Pohotna Malvina potajno ljubi s Lucijinim mužem Larisom i, kao plod te veze, rađa

³⁵ Stjepko Težak: „Predgovor“, u: Evgenij Kumičić: *Začuđeni svatovi. Pod puškom*, Stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., 16.

izvanbračno dijete. Nakon poroda skače skupa s čedom u kućnu cisternu. Laris naručuje ubojstvo svoga tasta Dakića, no za zlodjelo biva optužen poštena duša Karlo Francetić, Teodorin mladić. Teodora i Karlo, poput detektiva, ipak uspijevaju otkriti prave krivce i privedi ih pravdi. Par se na kraju sretno vjenča. Kumičićeve narativne strategije i kompozicijska rješenja u *Teodori* na tragu su Becićeva „lju-bića“ *Kletva nevjere*, a anticipiraju Zagorkine feljtonske romane s teleogeničkim modelom u stvaranju zapleta³⁶.

Ideološka podloga

Već je Jakša Čedomil upozorio da Kumičić iskazuje u svojim romanima dvostruku tendenciju: političku i društveno-moralnu.³⁷ Obje proizlaze iz piščeva pravaškog usmjerenja. Pisci-pravaši (Kovačić, Kumičić, Harambašić, Folnegović, Kranjčević, V. Novak, Matoš, u mladosti i Gjalski) često su koristili književne tekstove kao sredstvo za ideološko-politički obračun: s banom Kheunom-Héderváryjem, Kaptolom, Strossmayerovim narodnjacima. Okupivši mladu hrvatsku inteligenciju i malograđanstvo, Starčevićeva Stranka prava izrasla je osamdesetih godina 19. stoljeća u glavnu opozicijsku snagu.

Kumičić je bio istaknuti i dosljedni pravaš; u tri mandata biran je kao zastupnik Stranke prava u Sabor (1884-85., 1893-97. i 1903.). Bio je, uz Starčevića i Kvaternika, treći plemeniti tribun hrvatske patetične retorike *držanstva i povijesnosti*³⁸. Pravaštvo za Kumičića nije bilo samo politička opcija, nego i moralni stav koji je podrazumijevao antiautoritativnost, demokratičnost, građansku hrabrost i iskreni patriotizam. Kao i drugi pravaši, i Kumičić je prihvatio pravaške ideologeme i oni su postali važna tematska sastavnica njegovih romana. Navest ćemo njih nekoliko posebno važnih za značenjski sklop piščevih istarskih romana.

Opozicija selo-grad

Ta je opozicija dugo hranila hrvatsku književnost specifičnim tematskim i motivskim repertoarom. Pisci pravaškog opredjeljenja, pa tako i Kumičić, bili su prema urbanom krajoliku izrazito negativno nastrojeni. Za njih je grad bio leglo moralne izopačenosti, zla i dekadencije. Slika grada izgrađena je na temelju predrasuda i stereotipnih predodžaba: grad je mjesto propadanja nevinosti i čestito-

³⁶ Usp. Krešimir Nemeć: *Narativne strategije*, Matica hrvatska-Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, Zagreb-Osijek, 2022., 95.

³⁷ Jakša Čedomil: „Eugenij Kumičić“..., 276.

³⁸ Miroslav Vaupotić: „Život i djelo Eugena Kumičića“, u: *Tragom tradicije*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002., 483.

sti, projekcija zla i destruktivnog potiskivanja prirode, poprište pohlepe, nasilja i nesigurnosti. Život urbane gospode je laž, licemjerstvo, podlost, vječno hinjenje³⁹.

Kumičić gradu suprotstavlja pitomo, neiskvareno istarsko selo i jednostavan život ribara, težaka i pastira. Istarski romani prepuni su opisa idiličnih pastoralnih pejzaža i vrijednih, i poštenih ljudi koji marljivo rade teške poslove. U nedjelju ujutro hita pobožni svijet na misu, a popodne se dobre ženice okupljaju na razgovor o svakodnevnim stvarima. Evo scene iz *Začuđenih svatova*:

Sav je taj sviet veseo, bezbrižan i zadovoljan. Ta kako da i ne bude! Ma namučili su se i naznojili kroz šest radnih dana, a danas odpočinut će malko, napjevat će se liepo u crkvi, slušati propovied gospodina plovana, koji je svima pravi otac, koga svi štuju i ljube, koji ih toliko puta do suza gane, kad onako liepo i srdačno prodiče, ma da toli liepo, kao nijedan pop u Jelenščici, ni u Lovranu, ni u Plominu. A poslie podne te, poslie Blagoslova! Sjest će dobre ženice u hlad pred kuću svoje susjede, porazgovorit će se o ljetini, vinu, o mladencih što se zavolješe, o bolestnoj kumi, o dolazku koga mornara, pitat će što pišu vojnici s carskih brodova i za stotine drugih stvari. U ljubki suton, kad zahladi, kad svježe sjene prikriju mirno Božje more, bacit će mlad mornar kaput na ramena, odtrgnuti će kitu sestrina bosiljka, pa hajd pjevajući u odaljeno seoce k svomu zlatu, koje će ga dočekati radostno mu se smiešeć, koje ne će moći da ga se sita nagleda onako mlada i stasita, onako čisto na blagdanjsku odjevena.⁴⁰

Kumičićev pripovjedač koristi svaku priliku da potencira kontrast ne samo između ruralnog i urbanog miljea, nego i između ljudi koji žive na selu i u gradu. Selo je izvor zdravlja, životne energije i suglasja ljudi s prirodom, dok su u gradu ljudi otuđeni i nesretni. Slično je i s ljepotom seoskih djevojaka u usporedbi s gradskim „paunicama“. Pogledajmo, primjerice, sljedeći opis u *Jelkinu bosiljku*:

Njezine su nožice bile dražesne, jer zdrave, a ne kao zgrčena noga, ne kao stisnuti, žuljevima pokriveni i kao jedan drugomu prirasli prsti koje otmjene gradske paunice, čija cipelica može zadiviti seoskoga čizmara, a noga biti zanimljiva samo za one ljude, koji se bave rezanjem žuljeva i kurjih oka, ali nipošto nama, kad bismo slučajno upali u nezgodu, da u naravi vidimo takvu gospodsku nogu.⁴¹

U romanu *Preko mora* Ivan Radetić s ushićenjem promatra „velebnu prirodu“ idiličnoga zavičajnog krajolika, ali je istodobno i tužan jer se uskoro mora vratiti u mrski grad:

³⁹ E. Kumičić: *Preko mora*, 139

⁴⁰ E. Kumičić: *Začuđeni svatovi*, 112-113.

⁴¹ E. Kumičić: *Jelkin bosiljak*, 13.

Ivana je obuzela velika tuga, niz njegovo bliedo lice odvališe se dvie debele suze. Ah, kako bi on sretan bio, da može proživjeti svoj viek u toj miloj samoći! Kolike krasote, a kakva svjetlost, kakav zrak! Njegova ga pluća pohlepno upijahu. Ta što ga čeka? Bučan grad, visoke kućerine, malena sobica.⁴²

Zanimljiv je i svršetak romana *Preko mora*. Anica, kćerka razmažene grofice, vraća se iz urbanog ambijenta (Trsta) na mirni Cres kako bi mirno i sretno živjela s drugom iz djetinjstva:

U miloj samoći na otoku, uz one dobre ljude Antuna i Jelu, uz blaženoga Tončića i dva krasna sinčića svoje sretne Anice, našla je grofica svoj mir i pokoj.⁴³

Opozicija domaće-strano: stranac kao ugnjetavač i spletkar

Stranac (Talijan, Nijemac, Mađar) remetilački je čimbenik u radnji. Linija razgraničenja (mi↔oni) jasno je postavljena. Oni/stranci su pohlepni, pohotni, lukavi, beskrupulozni. Mi/Hrvati nevine smo žrtve. Ksenofobija struji iz Kumičićevih romana: stranac spletkari, donosi prokletstvo, moralnu izopačenost, unosi razdor u idiličnu istarsku/hrvatsku sredinu. U romanu *Jelkin bosiljak* radnja se događa u fiktivnom istarskom gradiću Jasnovu, a nesreća za to inače mirno mjesto započinje dolaskom njemačke obitelji Poher:

Velika je nesreća bila po Jasnovu, što se tu nastanila obitelj Poher. Seljaci, zabavljani napornim radom od rane zore do kasne večeri, živjeli su mirno, nisu se brinuli za tuđe stvari. Ali obitelj Poher, bez svakoga posla, ubijala je vrijeme time, što je jednoga protiv drugoga jarila, izmišljajući i ovo i ono, i svaku sitnicu povećavala bi u neizmjernost. /.../ U Primorju nema nezakonite djece, no dogodi li se i ovakav slučaj, tad će i to rijetko kada biti domaća djevojka ili žena koja bi se tako zaboravila. Narod u Jasnovu smatra velikom sramotom, kada se nezakonito dijete rodi, i to popratni izrazom negodovanja, to jest mačjom deračom pod prozorima, da tako javno osramoti nesretnicu. Klagenfurtska kultura, koja do sedamdeset i pet posto nezakonite djece državi stavlja na raspoloženje, još nije, hvala Bogu, doprla, a kamoli korijenje uhvatila u našem čestitom primorskom pučanstvu.⁴⁴

Upravo Kumičićevu pravaštvu treba pripisati i „mržnju na sve što je njemačko“⁴⁵. Kad nemoralni tuđinac konačno ode, ponovno se među domaćim pukom uspostavlja narušena harmonija:

⁴² E. Kumičić: *Preko mora*, 116.

⁴³ E. Kumičić: *Preko mora*, 157.

⁴⁴ E. Kumičić: *Jelkin bosiljak*, 81-82.

⁴⁵ J. Čedomil: „Eugenij Kumičić“..., 84.

Čim je Poherovih nestalo, Jasnovčani su slobodnije disali, jer je nestalo more koja ih je gušila. U Jasnovu je opet posvuda vladala ljubav, svi ljudi bili su susretljivi i dobri.⁴⁶

Tema odnarođivanja Istre

Ova je tema usko povezana s piščevim pravaštvom i imagološkom predodžbom stranaca u njegovim romanima. Stranac nije došao u Istru samo spletkariti i unositi nemir nego i raditi na odnarođivanju našega puka. U tome im često pomažu i domaći izrodi i izdajice koji zatajuju svoje ime i podrijetlo. Takav je, primjerice Javinčić, načelnik gradića Banje iz romana *Teodora*. On je član talijanske stranke, a svoje prezime piše - Ghiavvichinich.

Pripovjedač se često nalazi u ulozi moralnog arbitra, nacionalno i socijalno angažiranog subjekta koji, u direktnim intervencijama (koje prekidaju narativni tijek), otvoreno zagovara hrvatske interese. Evo karakterističnog autorskog komentara o pogubnim posljedicama Hrvatsko-ugarske nagodbe i tzv. „Riječke krpice“ iz romana *Jelkin bosiljak*:

Trsatske luke mrkim i prijetećom pogledom mjere nevjernu Rijeku koja će se božjom pomoći i voljom Hrvata doskora probuditi i trgnuti iz tuđega, lakoumnoga i sramotnoga zagrljaja. Ponosni Kastav grad prenuo se posve iz nedostojna sna, te naslonjen na današnju nesretnu i skućenu Hrvatsku, u kojoj se smatra zločinom pravo otadžbeništvo, ogledava svoje toljagu. On se osovio na junačke noge, te čvrsto i postojano stoji na braniku hrvatskih istarskih prava i oprezno pazi na svaki kret lukavoga i gladnoga mletačkoga lava koji razjaren na nj reži, no ipak uzmiče jer znade i sam što je volja naroda (...)⁴⁷

Mržnja prema strancima iznosi se eksplicitno i neuvijeno:

Gotovo u svakom primorskom selu i gradiću ima po jedna ili više takvih doklaćenih obitelji koje siju razdor i traže svađu među nevinim i nepokvarenim pukom. Te su obitelji neka vrsta gladne seoske aristokracije koja uistinu od milosti dobroćudnih ljudi živi. Takve se obitelji ponose što nisu odjevene po domaću, na narodnu, nego natežu zamazane gradske prnje, i što čavrljaju vrlo zlo talijanski i time pokazuju svoju otmjenost. Koje li sreće za narod, da nema uopće tih nosilaca i predstavnika tuđe civilizacije!⁴⁸

⁴⁶ E. Kumičić: *Jelkin bosiljak*, 145-146.

⁴⁷ E. Kumičić: *Jelkin bosiljak*, 10-11.

⁴⁸ E. Kumičić: *Jelkin bosiljak*, 27-28.

Ekstradijegetički pripovjedač često se „miješa“ u radnju i nameće čitatelju svoj vrijednosni sustav:

Vlada je, istinabog, više puta htjela u Jasnovu poslati učitelja, razumije se, Talijana, da odnarođuje našu hrvatsku djecu; no vrijedni se je župnik uvijek tome s uspjehom opro, jer je volio sam i besplatno djecu podučavati, nego da dođe u njegovu čisto hrvatsku župu kakav raznositelj tuđinske kulture i trovatelj svetih domovinskih osjećaja. Opirao se prijedlogu Vlade da pošalje u Jasnovu učitelja Talijana.⁴⁹

Politička borba između istarskih Hrvata i talijanske manjine jedna je od fabularnih okosnica u romanu *Sirota*. Stranci se u izborima služe prevarama, lažima i urotničkim pismima. Iako žive u Istri, o Hrvatima govore najružnije laži. Kao primjer mogu poslužiti riječi predvodnika talijanske stranke Anselma Panella:

Anselmo Pannelo, isprazniv nekoliko čašica rakije, pripovijedaše seljacima kako su Hrvati divljaci, kako su u Italiji pekli malu djecu na bajunetama.⁵⁰

U romanu *Teodora* u „Višem djevojačkom zavodu sestara pl. Korner“ ovako „poučavaju“ o Hrvatima:

Hrvati stanuju po bregovima u Granici i okolo bara u Slavoniji. Ti su ljudi surovi, govore neki ružan jezik i ubijaju druge ljude. Kad su bili u Italiji u ratu, ubijali su i djecu. Nešto malo Hrvata ima i kod mora, ovuda oko Rijeke, i svi govore svoj divlji jezik.⁵¹

Rješenje je u djelovanju iskrenih domoljuba, poput Marka Ružića, koji nastoje istarski puk prosvijetliti, ucijepiti im svijest o cjelini hrvatskoga nacionalnog korpusa i potrebi sloge i zajedništva

Naš bi puk danas drugačije mislio da smo razjasnili pravo stanje ostalih Hrvata, da smo ga doveli do spoznanja istine da Hrvatska ne može propasti, i da samo u međusobnoj slozi možemo jednom postati svoji.⁵²

Ipak, najdosljedniji branitelji hrvatskih nacionalnih interesa najčešće su seoski župnici. Na te skromne i samozatajne ljude pada težak teret održavanja svijesti o pripadnosti u teškim okolnostima. Dobar je primjer Dragutin Melić u romanu *Jelkin bosiljak*:

⁴⁹ E. Kumičić: *Jelkin bosiljak*, 25.

⁵⁰ E. Kumičić: *Sirota*, 72.

⁵¹ E. Kumičić: *Teodora*, 37.

⁵² E. Kumičić: *Sirota*, 71-72.

Župnik Dragutin Melić bio duša od čovjeka. Sve ga ljubilo i štovalo kao pravoga oca i pastira. Već je prevalio sedamdeset i petu. Sijeda kosa krunila mu mirno i plemenito čelo, a nešto blijedo lice odavalo je predobro srce i veliki um, zabavljen uvijek uzvišenim i svetim mislima. Melić je bio pravi svećenik i potpuni čovjek. Gdje god je trebalo, zauzimao se za svoj puk, revno je pazio što se radi u općinskom uredu, a kad god je imao vremena, poučavao je narod o građanskim krepostima i dužnostima. Kao pošten Hrvat branio je svuda otvoreno istarska hrvatska prava kao pravi sin svoga naroda, ne bojeći se nikoga, osim Onoga koji vedri i oblači po svojoj svetoj volji.⁵³

Karakteristike izraza i stila

Kumičićevi romani s građom iz istarskog života po mnogim se svojim osobinama vezuju na predšenoinsku proznu tradiciju. Ljubavna veza čedne djevojke i poštenog mladića opisana je standardnim sredstvima knjiške romantike: sentimentalne scene, suzljivost, blagi ugođaji, idila. Siromaštvo invencije i lažni sentiment najviše upadaju u oči upravo u opisima ljubavnih susreta ili rastanaka gdje sve vrvi od ganuća, zanosa, uzdaha, plačljivo-sentimentalnih fraza, te „ukrasa“ iz pučkog govora i trivijalnih romana, poput sintagmi rumene usne, bajna mjesečina, blagi mir, biglisanje slavuja, miris cvijeća, svjež povjetarac i sl. Nema tu ni najmanjeg trunca (auto)ironije. Likovi su često u povišenom raspoloženju i svaka je njihova akcija praćena u pravilu snažnim emocijama. Larmojantne prizore poput ovoga iz romana *Sirota* naći ćemo u gotovo svim Kumičićevim istarskim romanima:

– Mila Julko! – uzdahne Ivan, nježno je privine na svoje grudi i utisne joj cijelov na rumene usne.

Bajna mjesečina protkala je noć, zelene lipe i obasjala Julku i Ivana. Tiha i blaga proljetna kiša razbistrila je zrak, miris natopljene zemlje, trave, cvijeća i mora rasplinuo se nad vrtom, a svjež povjetarce giblje grane lipa, kroz koje se vidi ono divno more.

Ivan zatvori prozor. Mjesečina se mirno ljeskala na staklu, a slavuj je pjevao sve do zore, zatravljen i obajan čarobnom noći.⁵⁴

Ili, slična scena u *Jelkinu bosiljku*:

Čarobna je bila noć. Svuda vladao blagi mir, a u srcu sretnoga Ive rastalasale se sve slasti koje smrtnik oćutjeti može kad misli u zanosu na mili i ljubljene stvor koji mu je jedina luka sreće u ovom životu suzâ, krvi i ropstva, žarka iskra koja

⁵³ E. Kumičić: *Jelkin bosiljak*, 90.

⁵⁴ E. Kumičić: *Sirota*, 341.

upaljuje nove luči života njegova, cvjetna oaza na kojoj mu se rascvjetao najmiliji, najljepši i najsladi cvijet: Jelkina ljubav...⁵⁵

Čini se da pripovjedač ponekad gubi samokontrolu pa njegova egzaltirana ustreptalost postaje upravo smiješnom:

Penji se, diži se, mjeseče sjajni! Jelka za tobom danas čezne. Nemoj se zastidjeti pred njezinim krasnim licem, nemoj se zagledati u njezine čarne oči, već mirno nastavi svoj put, onamo prema jugu kamo Jelkini uzdasi lete, gdje Jelkine oči nemirno po palubi traže Ivu...⁵⁶

Kao što je primijetio Lasić, pretjerani sentiment vodi komičnom efektu, banalnom klišeju i naivnoj tezi⁵⁷. U karakteristike Kumičićeva izraza treba pridodati i patetiku, didaktičizam te naglašeno moraliziranje. Ti elementi, uobičajeni i u romanima drugih pisaca iz toga razdoblja (A. Kovačić, J. E. Tomić), najviše su strani (pa i odbojni) suvremenom čitatelju.

Kao što se može vidjeti iz provedenih analiza, Kumičićeve istarske romane ne povezuje samo tematika i vjernost zavičajnom biću nego i poetološka načela i brojne pripovjedne konvencije. Djela su danas zanimljiva prvenstveno u stilsko-formativnom smislu. Nigdje raskorak između piščeve proklamirane teorije i prakse nije tako očit kao u istarskim romanima. Vatreni zagovaratelj Zole, autor rasprave O romanu koja je u nas pokrenula dugotrajne polemike o naturalizmu, Kumičić se jednom dijelu svoga opusa pokazao čistim romantikom izrazito sklonim sentimentalizmu, egzaltaciji i melodramatici. Uspio je naizgled nemoguće: pomiriti političko starčevićanstvo i literarno šenoinstvo⁵⁸. Iako pripada književnom kanoanu, Kumičićevo djelo već naznačuje jedan mogući pravac u procesu raslojavanja hrvatske književnosti koji započinje u razdoblju moderne.

⁵⁵ E. Kumičić: *Jelkin bosiljak*, 35.

⁵⁶ E. Kumičić: *Jelkin bosiljak*, 61-62.

⁵⁷ Stanko Lasić: „Roman Šenoina doba (1863-1881)“, *Rad JAZU, knjiga 341*, Zagreb, 1965., 209.

⁵⁸ K. Nemeć: „Eugen Kumičić i trivijalna književnost“..., 20.

CITIRANA KUMIČIĆEVA DJELA

Jelkin bosiljak. Sabrana djela Evgenija Kumičića, sv. 2. Matica hrvatska, Zagreb, 1965.

Preko mora. Pripoviedka. Tisak i naklada Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch), Zagreb, s. a. (1889)

Primorci. Pripoviest. Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (Kugli i Deutsch), Zagreb, s.a.

Sirota. Roman iz istarskoga života. Tisak i naklada L. Hartmana (St. Kugli). Zagreb, s. a.

Teodora. Pripovijest. Sabrana djela Evgenija Kumičića, sv. 6. Matica hrvatska, Zagreb, 1965.

Začuđeni svatovi. Stoljeća hrvatske književnosti. Matica hrvatska, Zagreb, 1998.

KUMIČIĆ'S ISTRIAN NOVELS

Summary

In Kumičić's literary oeuvre, the Istrian novels (*Jelkin bosiljak*, 1881; *Primorci*, 1882; *Začudeni svatovi*, 1883; *Sirota*, 1885; *Preko mora*, 1889; and *Teodora*, 1889) form a separate body of texts – thematically as well as style- and composition-related. We may moreover speak of inheriting the narration concept created and artistically shaped by Šenoa. Kumičić took over from him the basic schemes in creating amorous plots, distribution of characters, narration techniques, characterisation, resolutions, various stylistic effects. The possible options offered by the system are reduced in a typical fashion to a relatively small number of elements, whereby use is made of archetypal situations, stereotype plot solutions, common topics and traditional mental forms, in particular when describing male–female relationships. In his Istrian novels, Kumičić additionally consistently develops oppositions such as village–town or domestic–foreign, which belong to the Croatian Party-of-Right ideology. Foreigners (Italians, Germans, Hungarians) are as a rule portrayed as enemy and antagonist – the factor of disorder and the moving force in the plot. The foreigner intrigues, brings along damnation and moral corruption; he thus sews discord in the idyllic Istrian/Croatian milieu. Though they belong to the literary canon, Kumičić's Istrian novels announce a possible direction in the imminent process of the disintegration of the Croatian literature.

Keywords: Eugen Kumičić; novel; Istria; ideology; foreign–domestic; trivial literature.

I ROMANZI ISTRIANI DEL KUMIČIĆ

Riassunto

I romanzi istriani (*Jelkin bosiljak*, 1881; *Primorci*, 1882; *Začudeni svatovi*, 1883; *Sirota*, 1885; *Preko mora*, 1889 e *Teodora*, 1889) presentano un corpo separato dell'opera letteraria del Kumičić, sia in senso tematico, che nel senso dello stile e della composizione. Inoltre, si può parlare dell'eredità del concetto narrativo che fu creato e artisticamente articolato dal Šenoa. Il Kumičić prese dal Šenoa gli schemi elementari per la composizione degli intrecci amorosi, la ripartizione delle parti, la tecnica di narrazione, la caratterizzazione dei profili letterari, le soluzioni, i differenti effetti. Si tratta della riduzione tipica delle possibilità di scelta del sistema su un numero relativamente ridotto di elementi, dove si opera con delle situazioni ar-

chetipiche, con delle soluzioni schematiche del racconto, con dei luoghi tipici e con delle forme mentali tradizionali, specialmente nella presentazione dei rapporti tra gli uomini e le donne. Inoltre, nei romanzi istriani il Kumičić esprime fedelmente i motivi ideologici del Partito del diritto, come ad esempio le opposizioni villaggio-città, o nostrano-straniero. Gli stranieri (italiani, tedeschi, ungheresi) appaiono regolarmente sulle posizioni di nemici e di personaggi negativi: essi presentano il fattore di confusione e sono i motori della trama. Lo straniero organizza intrighi, porta la maledizione, la corruzione morale, portando in tal modo le divisioni in un ambiente idilliaco istriano/croato. Anche se appartengono al canone letterario, i romanzi istriani del Kumičić già tracciano una possibile corrente nel processo di stratificazione della letteratura croata.

Parole chiave: Eugen Kumičić, romanzo, Istria, ideologia, straniero-nostrano, letteratura triviale

LITERATURA

- Barac, Antun: „Evgenij Kumičić (1850.-1904.)“, u: *Evgenij Kumičić: Djela I*, Zora, Zagreb, 1950.
- Čedomil, Jakša: „Eugenij Kumičić“, u: Antun Barac (ur.): *Hrvatska književna kritika II. Razdoblje realizma*, Matica hrvatska, Zagreb, 1961.
- Frangeš, Ivo: „Realizam“, u: *Povijest hrvatske književnosti, knjiga 4*, Liber-Mladost, Zagreb, 1975.
- Ibler, Janko: „Literarna pisma“, u: Antun Barac (ur.): *Hrvatska književna kritika II. Razdoblje realizma*, Matica hrvatska, Zagreb, 1961.
- Ibler, Janko: „Teodora“, u: Antun Barac (ur.): *Hrvatska književna kritika II. Razdoblje realizma*, Matica hrvatska, Zagreb, 1961.
- Lasić, Stanko: „Roman Šenoina doba (1863-1881)“, Rad JAZU, knjiga 341, Zagreb, 1965.
- Matoš, Antun Gustav: „In memoriam Eugen Kumičića“, u: *O hrvatskoj književnosti*. Sabrana djela Antuna Gustava Matoša, sv. VI, JAZU-Liber-Mladost, Zagreb, 1973.
- Nemec, Krešimir: „Eugen Kumičić i trivijalna književnost“, u: Ivica Matičević (ur.): *Eugen Kumičić – život i djelo*, Udruga Jenio Sisolski, Brseč, 2002.
- Nemec, Krešimir: *Leksikon likova iz hrvatske književnosti*. Naklada Ljevak, Zagreb, 2020.
- Nemec, Krešimir: *Narativne strategije*, Matica hrvatska-Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, Zagreb-Osijek, 2022.

Ogrizović, Milan: „Kumičić u svojim djelima“, u: *Hrvatska književna kritika V. Nehajev i suvremenici*, Matica hrvatska, Zagreb, 1964.

Pavletić, Vlatko: *Kako su stvarali književnici*, Školska knjiga, Zagreb, 1956.

Šicel, Miroslav: *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga II. Realizam*. Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.

Težak, Stjepko: „Predgovor“, u: *Evgenij Kumičić: Začuđeni svatovi. Pod puškom*, Stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.

Vaupotić, Miroslav: „Život i djelo Eugena Kumičića“, u: *Tragom tradicije*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002.

Boris Senker

Zavičajni repertoar Istarskoga narodnog kazališta u Puli

Sažetak

U prvom dijelu članka donosi se sažet pregled umjetničkog rada Istarskoga narodnog kazališta, Gradskog kazališta u Puli od 1948., kad je osnovano Narodno kazalište Pula (od 1956. Istarsko narodno kazalište) do 1970., kad je zgrada zatvorena radi obnove, odnosno 1971., kad je Skupština općine Pula donijela odluku o prestanku njegova rada. Zavičajni je repertoar u tom razdoblju razmjerno oskudan: Na straži V. Cara Emina, Buna u Kožljaku L. Štanderera, Duhi D. Gervaisa, Pramaliće i Svitlo pod kopon I. Siljana, Šilo za ognjilo M. Laginje, Lijevo u raj T. Arambašin i Istarske legende V. Ujčića. U drugom dijelu prikazuje se rad ponovno uspostavljene ustanove, koja je od 1994. djelovala pod nazivom Istarsko narodno kazalište, Kazališna kuća Pula, a 2004. dobila sadašnji naziv: Istarsko narodno kazalište, Gradsko kazalište Pula. U tom je razdoblju zavičajni repertoar bogatiji te se njegov prikaz dijeli u dva niza. Prvi tvore lokalizacije dobro znanih drama poput Katine Gvardijanke B. Lučića i D. L. Lucea (prema Stullijevoj Kati Kapuralici), Furbacone B. Lučića (prema Ruzzanteovoj Mušici), Oštarice Mirandoline D. Načinovića (prema Goldonijevoj Gostioničarki) i Barufa P. Lucića (prema Goldonijevim Ribarskim svađama) te Mistera buffo i Potplaćeni! Ne plaćamo! D. Foa u lokalizaciji V. Roše i A. Bančića. Drugi su niz autorska djela koja jezikom i/ili temom pripadaju Istri, primjerice, Načinovićeve Burrre i Tanac od mrtvih, Pulisej B. Senkera, Američka patrola u Mornaričkom parku D. L. Luce, Operacija Pašareta B. Lučića, Tomizziana i Vampiriska kronika Jure Grando D. Zlatara Freya, Riva i druxi, Blak i Sliparija M. Rakovca. Nakana je ovog razmatranja ukazivanje na doprinos Istarskoga narodnog kazališta, napose ovoga repertoarskog usmjerenja, istarskomu kulturnom identitetu.

Ključne riječi: Istarsko narodno kazalište, povijest hrvatskoga kazališta, teatrologija, kazališni repertoar, hrvatsko glumište

I.

Istarsko narodno kazalište, Gradsko kazalište Pula osnovano je kao Narodno kazalište u Puli 19. ožujka 1948. rješenjem Narodnog odbora grada Pule, a na uporabu je dobilo zgradu Politeame Ciscutti, koju je graditelj, poduzetnik i dobrotnik Pietro Ciscutti počeo podizati 1879., a svečano je otvorena 24. studenoga 1881. Prva premijera pulskoga Narodnog kazališta, održana 22. siječnja 1949., bio je Držićev *Dundo Maroje*, dakako u popularnoj adaptaciji Marka Foteza te u režiji Dujma Biluša, ujedno tumača Pometa. Naslovni je lik utjelovio poznati glumac Joso Martinčević, Leopold Ivanji bio je Maro, a Vojislav Mićović Popiva, ulogu Bokčila preuzeo je Martin Matošević, koji je istu ulogu imao i na praiizvedbi Fotezove adaptacije u Hrvatskome narodnom kazalištu u Zagrebu godine 1938., Ana Hercigonja bila je Laura, a Anita Mićović Petrunjela.¹ Od godine 1956., kad joj je pripojeno Narodno kazalište kotara Buje, službeni je naziv ustanove bio Istarsko narodno kazalište, Pula. Obol koji je to kazalište u prve dvadeset i dvije godine djelovanja dalo kulturnom životu svojega grada i cijele Istre velik je. Naime, od Držićeva Dunda Maroja iz, kako je rečeno, siječnja 1949. do Nušićeva *UJEŽ-a* iz listopada 1970. te zatvaranja zgrade zbog trošnosti a radi temeljite obnove i službenog ukidanja ustanove odlukom Skupštine općine Pula od 14. travnja 1971., Istarsko narodno kazalište izvelo je točno dvjesto dramskih te trinaest glazbenih premijera, a ukupan broj odigranih predstava bio je 2050.² U prosjeku je, dakle, kazalište postavljalo između devet i deset premijernih naslova te izvodilo oko devedeset i tri predstave godišnje.

Repertoar nacionalno heterogena, obrazovanjem i umjetničkim iskustvom neujednačena, donekle i neobična ansambla, kroz koji su prošli, primjerice, Dragana Erić, Vjeročka Faggiani, Ljiljana Porobić Afrić, Marica Stilinović i Breda Urbić te Ivan Bibalo, Ivo Erman, Antun Kujavec, Franjo Majetić, Vladimir Oblesćuk, Edo Peročević, Štef Podupski, Vlado Sušić, Božo Trakić, Jože Zupan i druge i drugi koje su razni putovi doveli do Pule ili samo proveli kroz nju,³ bio je također heterogen i neujednačen ali ni po čemu nije bio neobičan, poseban, samosvojan, nego

¹ Usp.: Vitomir Ujčić: *Kazališne kritike. Desetgodišnja kritička analiza dramskih i muzičkih scenskih ostvarenja Istarskog narodnog kazališta u Puli, od 1954. do 1964.*, Braća Ujčić, Pazin – Pula, 1989., 11-30; Jelena Lužina: „Istarsko narodno kazalište, Pula (1948-1971)“, u: Branko Hećimović (ur.): *Repertoar hrvatskih kazališta 1840–1860–1980, knjiga prva*, Globus – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1990., 773-775; Jelena Lužina: „Istarsko narodno kazalište: između jučer i sutra“, u: Jelena Lužina (ur.): *Kazalište kao akcija*. Zbornik radova sa skupa u povodu 60. obljetnice prve predstave profesionalnog ansambla Istarskoga narodnog kazališta, Pula, 22. siječnja 2009, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2009.; Darko Dukovski: „Kazalište kao kulturna potreba Pule i Puljana u 19. i 20. stoljeću“, u: Jelena Lužina (ur.): *Kazalište kao akcija...*, 33-35.

² Usp. J. Lužina: „Istarsko narodno kazalište, Pula...“, 774-786.

³ Usp. Irena Urbić: „Teatar u provinciji – provincija teatra“, u: Jelena Lužina (ur.): *Kazalište kao akcija...*, 79; Martin Bizjak: „70 godina INK: Lojze Štandeker (1911. - 1983.)“, Regional Express, 20.

je, naprotiv, po mnogo čemu bio epigonski. Bio je takav prije svega u odnosu na repertoare većih hrvatskih, srpskih i slovenskih kazališta, a nešto manje u odnosu na repertoare bosanskohercegovačkog teatra, zanemarujući gotovo potpuno crnogorski i makedonski dramski repertoar. Od početka do kraja tog razdoblja, srpski komediograf Branislav Nušić bio je najizvođeniji autor, kojemu se, s njegovih osamnaest premijera, nitko nije uspio približiti. Sljedeći je po broju premijera bio hrvatski komediograf Pero Budak sa šest premijera, dakle točno tri puta manje od Nušića. Branko Ćopić imao je na pulskom repertoaru pet naslova, skup znanih i neznanih starijih hrvatskih dramatičara pa, izdvojen, Marin Držić te Miroslav Krleža, Jovan Sterija Popović, William Shakespeare i Carlo Goldoni po četiri, kao i kućni redatelj i dramatičar Lojze Štandeker. Izvodio je pulski ansambl i Eshila, i Molièrea, Beaumarchaisa, Eugènea Labichea, Andréa Roussina, čak i Sartreova *Zatvorena vrata*, i Nikolaja V. Gogolja, Aleksandra N. Ostrovskog, Antona P. Čehova, Andreja V. Uspenskog, Valentina P. Katajeva, i Sławomira Mrożeka, i Thorntona Wildera, Arthura Millera, Tennesseeja Williamsa, Maurina Schisgala, i Lorraine Hansberry, prvu afroameričku spisateljicu koja je dospjela do Broadwaya, i Ephraima Kishona, i Daria Fòa, i Milana Ogrizovića, Josipa Kosora, Miroslava Feldmana, Mirka Božića, Ranka Marinkovića, Marijana Matkovića, Duška Roksandića, i Borisava Stankovića, Ljubinku Bobić, Borislava Mihajlovića Mihiza, Dragutina Dobričanina, a zaslugom Slovenca Lojzeta Štandekera, kućnoga redatelja i dramaturga od 1951. do zatvaranja kazališta 1970., ujedno i njegova ravnatelja od 1963. do 1969., posve dobro bili su na repertoaru zastupljeni i slovenski dramatičari i dramatičarke, primjerice Ivan Cankar, Bratko Kreft, Pavel Golia, Cvetko Golar, Josip Tavčar, Matej Bor, Mira Puc.

Štandeker je kao redatelj bio važan i za onaj segment pulskog repertoara koji bi se u naširem smislu mogao odrediti kao zavičajni. Režirao je, naime, pet od samo osam predstava koje su tvorile taj segment u prva dva desetljeća djelovanja Istarskoga narodnog kazališta. Prva je u tom nizu bila antifašistička drama *Na straži* Viktora Cara Emina, izvedena 15. listopada 1952. O kakvom je djelu riječ govori i činjenica da je nakon praiizvedbe u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu godine 1923. talijanski konzul zahtijevao njezino skidanje s repertoara i da mu je zahtjev ispunjen. Vlastitu „dramu iz istarske prošlosti u tri čina“ *Buna u Kožljaku*, „o davnoj navali čepičkih [iz naselja Čepić, nap. B. S.] kmetova na Kožljaku (ispod Učke) kad su pobunjeni seljaci ubili pod Kožljakom 1574. god. gospodara kožljačke gospositije Josipa Nikolića“, ⁴ Štandeker je režirao 1962. (premijera: 2. ožujka). Sljedeće godine postavio je pučku čakavsku komediju „va tri čini“ i „bez veleh pretencijoni i nekakoveh tendencijoni“ *Duhi* Drage Gervaisa, o životu u malom

veljače 2019. (<https://www.regionalexpress.hr/site/more/lojze-tandeker-1911.-1983>; pristupljeno 16. lipnja 2022.)

⁴ V. Ujčić: *Kazališne kritike...*, 129.

gradiću pod Učkom (premijera: 27. siječnja), a dramu *Lijevo u raj* pulske spisateljice Tatjane Arambašin, poznatije po pripovijetkama, romanima i ogledima, godine 1968. (premijera: 18. siječnja). Praizvedba dvodijelne drame političkoga i kulturnog djelatnika Ive Siljana *Svitlo pod kopon*, o životu na Proštini, gdje je u veljači 1921. izbila pobuna protiv fašizma, također u Štandekеровој režiji, održana je 10. siječnja 1970. „Dramsku kroniku u dva dijela“ *Pramaliće*, prvi Siljanov dramski tekst, praizveden u Istarskom narodnom kazalištu 4. svibnja 1965., režirao je pak Davor Mladinov. Borislav Mrkšić adaptirao je i režirao „pučki igrokaz u dva dijela“ *Šilo za ognjilo*, mladenački domoljubni rad Matka Laginje iz 1881., koji je imao premijeru 28. veljače 1970. Skromnom repertoarskom nizu uprizorenja dramskih tekstova istarskih autora i dramskih tekstova na istarske teme pripada, napokon, i *Istarska legenda* Vitomila Ujčića. Ta je prigodna „poema povodom 25. godišnjice priključenja Istre matici zemlji“ izvedena 30. svibnja 1968. u režiji Jovana Putnika i Ive Ermana. I to je sve što se na temu zavičajnoga repertoara može reći o prvom, više od dva desetljeća dugom razdoblju umjetničkoga rada Istarskoga narodnog kazališta u Puli.⁵

II.

Dotrajala i tijesna zgrada devetnaestostoljetne Politeame Ciscutti zahtijevala je ne samo sanaciju i obnovu, nego i veće zahvate. Osiguravanje sredstava za njih, njihovo planiranje i provedba potrajali su gotovo dva desetljeća tijekom kojih se razmjerno skroman kazališni život⁶ odvijao u drugim, mahom neprikladnim prostorima. Osnovne podatke o obnovi i proširenju zgrade te umjetničkim počecima

⁵ Svi podaci o repertoaru navedeni su prema: J. Lužina: „Istarsko narodno kazalište, Pula...“, 774-786, a podaci o povijesnoj pozadini pojedinih drama uglavnom prema relevantnim enciklopedijskim natuknicama u: Miroslav Bertoša i Robert Matijašić (ur.): *Istarska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005.

⁶ Iznimka je na kraju tog razdoblja bilo Kazalište Dr. INAT (stiliziran akronim od: Dramska radionica Istarski narodni amaterski teatar), utemeljeno 1984. ponajviše zahvaljujući zalaganju redatelja Branka Sušca. Dr. INAT, koji je uz Studentski teatar Lero iz Dubrovnika, Kazalište Daska iz Siska i Kazališnu družinu Pinklec iz Čakovca bio jedna od najvažnijih hrvatskih alternativnih kazališnih družina u osamdesetim i devedesetim godinama prošloga stoljeća, istaknuo se nizom angažiranih autorskih projekata, kakvi su primjerice *Snjeguljac i sedam patuljčica*, *Prometej* (prema Eshilu) i *Krabulja crvene smrti* (prema istonaslovnoj „groznoj priči“ Edgara Allana Poea). Krajem osamdesetih pokrenut je Ciklus mladih autora – zanimljivi su bili uraci Željane Vučina *Divni novi svijet*, prema Aldousu Huxleyju, i *Stepski vuk*, prema Hermanu Hesseu – a zapaženi su i Sušćevi projekti *Proba orkestra*, *I cvrčci su utihnuli*, *Krugovi*, *Amanet*. Sušac je i jedan od suosnivača Međunarodnoga kazališnoga festivala PUF, koji se kontinuirano održava od 1994. i stekao je međunarodnu reputaciju, te pokretač godišnjega projekta Anno Domini. (Usp.: Dalibor Foretić: „Dramska radionica INAT, Pula. 1984–1990–“, u: Branko Hećimović (ur.): *Repertoar hrvatskih kazališta, knjiga treća*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – AGM, Zagreb, 2002., 524-526.)

u drugom razdoblju djelovanja Istarskoga narodnog kazališta donose članak Jelene Lužine i Roberta Matijašića u Istarskoj enciklopediji, izlaganje redatelja Roberta Raponje, ključne umjetničke osobe u prvih desetak godina oobnovljena djelovanja pulskoga kazališta, „Istarsko narodno kazalište u devedesetima“ podneseno na skupu Krležini dani u Osijeku 2020. te prilog Lucije Ljubić „Istarsko narodno kazalište – Kazališna kuća Pula. 1992–2000–“ u još neobjavljenoj četvrtoj knjizi *Repertoara hrvatskih kazališta* urednika Branka Hećimovića.⁷

Riječ je, ukratko, o ovom:

Temeljitim preuređenjem i dogradnjom devetnaestostoljetne zgrade znatno je proširen i produbljen pozorički prostor te opremljen za ono doba najsuvremenijim uređajima i rasvjetom. Gledalište je potpuno obnovljeno, ali nije restaurirano u izvornom obliku, nego su promijenjene boje zidova, stupova i sjedala, a nije zadržan ni prijašnji broj loža i njihov izgled. U stražnjem, dograđenom dijelu zgrade uređene su nove prostorije za tehničke službe i glumce, a u prednjem, obnovljenom dijelu uredi, mala dvorana i izložbeni prostori. Tako obnovljena i proširena zgrada svečano je otvorena godine 1989. premijerom opere *Ero s onoga svijeta* Jakova Gotovca u izvedbi Opere Hrvatskoga narodnog kazališta iz Zagreba. U koprodukciji s Dramskim kazalištem Gavella iz Zagreba 15. prosinca 1992. Istarsko narodno kazalište premijerno je prikazalo *Veliku magiju* napuljskoga glumca i dramatičara Eduarda De Filippa. U predstavi je sudjelovalo više od dvadeset glumica i glumaca vođenih izvrsnim redateljem Paolom Magellijem, koji je uz pomoć scenografa Miljenka Sekulića razigrao ne samo pozorički nego i gledališni prostor. Posebno su, „napolitanskom“ ugođaju pridonijeli i kostimi Doris Kristić te scenska glazba Roberta Murola i Ibrice Jusića. U mandatu kazališne ravnateljice Davorke Lovrečić ostvarena je prva posve samostalna produkcije Istarskoga narodnog kazališta, koje je u skladu s tadašnjim zakonodavnim normama uz svoj stari naziv 1994. dobilo i „kvakifikativ“ Kazališna kuća Pula. Naime, 4. travnja 1996. premijerno je izveden *Otvarač za konzerve* Victora Lanouxa u prijevodu Vjerana Zuppe i režiji Roberta Raponje, koji se na Krležinim danima u Osijeku 2020. ovako prisjetio te glumišne i društvene svečanosti:

⁷ Jelena Lužina i Robert Matijašić: „Istarsko narodno kazalište, Gradsko kazalište Pula“. u: Miroslav Bertoša i Robert Matijašić, (ur.): *Istarska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005., 336-337; Robert Raponja: „Istarsko narodno kazalište u devedesetima“, u: Martina Petranović (ur.): *Krležini dani u Osijeku 2020. Devedesete u hrvatskoj dramskoj književnosti i kazalištu, prvi dio*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku – Filozofski fakultet, Osijek, Zagreb – Osijek, 2021., 242-248; Lucija Ljubić: „Istarsko narodno kazalište – Kazališna kuća Pula. 1992 – 2000 – „, u: Branko Hećimović (ur.): *Repertoar hrvatskih kazališta, knjiga četvrta* (rukopis).

Pogled na zgradu Istarskoga narodnog kazališta tijekom obnove s uklonjenim stražnjim dijelom, uključujući pozornicu, a prije dogradnje novoga, većeg stražnjeg dijela. Obnovom i dogradnjom znatno je proširen i produbljen pozoriški prostor, gledalište, koje je na slici još netaknuto, obnovljeno je i preuređeno, u dograđenom stražnjem dijelu uređene su nove prostorije za tehničke službe i glumce, a u obnovljenom prednjem dijelu uredi, mala dvorana i izložbeni prostori.

Predstava s dvojicom glumaca Vedranom Mlikotom i Hrvojem Zalarom u sebi je nosila atmosferu koj[u] sam upio dok sam s baterijom u ruci otkrivao prostore zatvorenog kazališta, ali nudila je optimističan kraj – san dvojice iscrpljenih i gladnih prognanika nakon atomske katastrofe materijalizirao se: bogata trpeza okretala se na zaokretnoj pozornici. Bili smo gladni kazališta, žedni dobre glume, kako ja, tako i moji sugrađani. Pozvali smo publiku na kraju svečane izvedbe na konzumiranje delicija s bogato ícem i pićem ukrašenog velikog stola. Tako su i Pujani postali akteri prve predstave u vlastitoj produkciji. Izostao je doduše završni aplauz publike glumcima, ali svi smo se zajedno gostili i nazdravljali povratku na scenu Istarskoga narodnog kazališta, živo se toga sjećam.⁸

Iste je godine utemeljen i Dramski studio Istarskoga narodnog kazališta, u kojemu su svoj hod po „daskama što život znače“ između ostalih započele glumice Jadranka Đokić, Lana Gojak, Nina Kaić, Helena Minić, Dijana Vidušin, Romina Vitasović i Lara Živolić, glumci Luka Juričić, Ugo Korani, Filip Križan, Luka Mihovilović, Majkl Mikolić, Borko Perić, Rade Radolović i Vedran Živolić, plesač i koreograf Matija Ferlin, dramski pedagog Aleksandar Bančić, dramaturginja i dramatičarka Dora Delbianco, producentica Nina Križan... Sljedeće godine, 1997., počeo se pak održavati Međunarodni kazališni festival mladih (MKFM). Festivalске radionice pokrivale su razne sastavnice kazališne umjetnosti, a vodili su ih međunarodno priznati pedagozi i umjetnici. Tako je, primjerice, Marco Luly polaznike uvodio u tehniku komedije dell'arte, a Katsura Kan u buto, Jcqui Carroll i John Nobbs u tehniku Suzukija Tadashija, a Boro Stjepanović u dramske glumačke tehnike, Petruska Clarkson upoznavała ih je s neurolingvističkim programiranjem u kazalištu, a Jorge Alonso u radionicama povezivao rusku školu klauna s glumačkom metodom Leeja Strasberga. Dugo odsutan, kazališni se život prije četvrt stoljeća punim intenzitetom vratio u tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina derutne „mračne [...] prostore u kojima su bili razbacani kostimi, dramski tekstovi, plakati i afiše, crno-bijele fotografije glumaca i prizor[a] iz predstava“.⁹

III.

U prvim su godinama obnovljenog djelovanja Istarskoga narodnog kazališta samostalne produkcije, pa i razmjerno česte koprodukcije, nosile pečat eklekticizma. Izvodili su se tekstovi Tatjane Šuput-Raponja, koja je rabila i pseudonim Kordelija Paladin, Antuna Šoljana, Darka Lukića, Mire Gavrana, Mislava Brumeca, Molièrea, Alda Nicolaja, Tennesseeja Williamsa, dramatizacije bajki Hansa Christiana Andersena i Charlesa Perraulta...

⁸ R. Raponja, „Istarsko narodno kazalište...“, 245.

⁹ R. Raponja, „Istarsko narodno kazalište...“, 244.

Ipak, već 18. listopada 1997. praizvedena je u Puli, u koprodukciji pulskog kazališta sa Zagrebačkim gradskim kazalištem Komedijska i Lapsus teatrom nakladničkoga poduzeća AGM iz Zagreba, crna komedija *Katina Gvardijanka med vrati od markata* kojom je započeo jedan od najvažnijih repertoarskih nizova Istarskoga narodnog kazališta, napose njegove Čakavske scene. Braća Dragutin Lučić Luce i Branko Lučić, podrijetlom vezani za Orašac kod Dubrovnika i Lindar iznad Pazina,¹⁰ u lindarsko su, čakavsko narječje prenijeli Stullijevu *Katu Kapuralicu među vratima od peskarije* te, dakako, lokalizirali imena likova i radnju, koja se događa za austrijske vlasti u Istri. Predstavu je režirao Marin Carić, gvardijan Poldo (u Stullija kapural Luka) bio je Galliano Pahor, Katina (Kate) Elizabeta Kukić, Poldin (Luko) Saša Buneta, Marija (Mare) Marina Poklepović, a kazališni su kritičari podjednako hvalili i zamisao o govornom spajanju jugoistoka i sjeverozapada našeg dijela jadranske obale i njezino glumišno ostvarenje. Više nego zadovoljan *Katinom*, Želimir Ciglar napisao je da je „[o]va koprodukcijska predstava [...] pothvat koji duboko seže u prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskoga kazališta, ali i društva ponovno imenujući svijet zaboravljenom domaćom Riječi“.¹¹ Prema Igoru Mrduljašu, „hvalevrijedan jezični pothvat“ braće Lučić „potvrdio je nekoć samo pretpostavku da crnohumorna, zapravo tragična *Kate Kapuralica* kad se preseli s vrata od peskarije na vrata od markata ostaje ona ista uboga prostakuša meka srca povezujući tako krajnji jug sa krajnjim sjeverom Hrvatske“, a izvedbom njezine preradbe hrvatsko glumište dalo je „svoj doprinos vraćanju dostojanstva i važnosti hrvatskih narječja“.¹² Boris B. Hrovat veću je pozornost posvetio režiji i glumi te ustvrdio da je Marin Carić ostavrio „jednu od svojih najboljih predstava u posljednje vrijeme“, u kojoj je „skoro u svemu [...] uspio pomiriti različite tendencije, a ne oštetiti nijednu“.¹³ „Tako je“, obrazlaže, „*Katina Gvardijanka* prava komedija“, ali pritom nije „ispuštena iz vida njezina inherentna socijalno-kritička komponenta“. „Likovi su komični tipovi“, ali ne i „mehaničke lutke ili robovi karakterološke tipologije“. Zahvaljujući vještoj režiji, „kazališna suvremenost“ oživjela je, „uvjetno rečeno, ‘teatarsku prošlost’ – na način da nam se ova učinila iznimno svježom, duhovitom [...] modernom i relevantnom“.¹⁴ Glumu Elizabete Kukić ocijenio je, pak, „antologijskom“, ističući „širok raspon glumačke osjećajnosti, vladanja različitim tehnikama, ali i inspirativne dovrtljivosti“.¹⁵

¹⁰ Usp.: D[ragutin] L[učić] Luce: „Tko smo? Što smo?“, u: Vlaho Stulli: *Kate Kapuralica* – Branko Lučić i D. L. Luce: *Katina Gvardijanka*, C.A.S.H – AGM, Pula – Zagreb, 1996., 222.

¹¹ Želimir Ciglar: „Materinski je jedan“, *Večernji list*, 27. listopada 1997. (*Hemeroteka Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti).

¹² Igor Mrduljaš: „Razumijete li lindarski?“, *Hrvatsko slovo*, 31. listopada 1997., 25 (*Hemeroteka Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti).

¹³ Boris B. Hrovat: „Neoštetna pomirba“, *Glumište*, 1(1998.), 1, 31.

¹⁴ B. B. Hrovat: „Neoštetna pomirba“... 31-32.

¹⁵ B. B. Hrovat: „Neoštetna pomirba“... 32.

Katinom Gvardijankom, rečeno je, započeo je jedan od najvažnijih – valja naglasiti: i najduljih – repertoarskih nizova Istarskoga narodnog kazališta, a čine ga jezične i kulturalne lokalizacije – nešto slobodnijim rječnikom moglo bi se reći: histrizacije – dramskih tekstova koji izvorno nisu pisani istarskim inačicama čakavštine ili cakavštine, kojima autori nisu rođeni ili domicilni Istrani i kojih se radnja ne odvija u Istri. Razmjerno je velik broj takvih lokalizacija, namijenjenih većim dijelom odraslima, ali i djeci i mladima, predlošci su im ponajčešće talijanski, od renesansnih do suvremenih, a ovdje će se spomenuti tek nekoliko reprezentativnih primjera, ne toliko zbog toga što su u (nažalost rijetkim) kritičkim osvrtima ocijenjeni umjetnički vrednijima od ostalih primjera, koliko radi toga da se pokaže širina tematskoga i žanrovskog raspona tih predložaka.

Furbačona Branka Lučića, ponovno na lindarskoj čakavštini, nastavlja taj niz. Napisana je „po komedije Angela Beolca Ruzzantea *La Moscheta* (*Mušica*)“, vjerojatno iz godine 1528. ili 1529.,¹⁶ režirao ju je Jasminko Balenović, koji je na pozornicu postavio glavninu predstava u sklopu Čakavske scene, uloge su tumačili Romina Vitasović (Marjuča), Teo Tiani (njezin muž Pepić), Denis Brižić (njihov kum Žvane) i Rade Radolović (Marinajo [Trieštin]), a premijerno je prikazana 2. listopada 2008. O važnosti te predstave za pulsko kazalište i istarski kulturni život pisala je Bojana Čustić Juraga: „Iako su zadnjih godina u INK-u u nekoliko navrata najavljivani pravi pulski kazališni proizvodi, ‘Furbačona’ je prva predstava koja je te najave u potpunosti i opravdala.“ Ona, međutim, nastavlja Čustić Juraga, nije „samo ‘autonomni pulski kazališni produkt’, već i puno više“, podjednako u autorskom, produkcijskom i izvođačkom aspektu. „Osim što je neprocjenjiva njena uloga u čuvanju dijalektalne baštine, ‘Furbačona’ s pravom mjerom pokazuje kakav ansambl i kakve produkcije trebaju INK-u [...]“.¹⁷ Obnovljena, prilagođena otvorenoj pozornici na Kaštelu i pod naslovom *Furbačona 2*, Lučićeva je lokalizacija premijerno izvedena 24. srpnja 2018. Redatelj je ponovno bio Balenović, i Rade Radolović tumačio je isti lik kao i 1997., ali ostale su uloge preuzeli novi, pulski glumci i glumica: Luka Mihovilović (Žvane), Valter Roša (Pepić) i Lara Živolić (Marjuča).

Budući da su neki tekstovi Carla Goldonija u Dubrovniku i Zagrebu izvođeni još za njegova života, a u profesionalno je hrvatsko glumište ušao gotovo na samom početku, 1862., i to lokalizacijom kanonske komedije *Gostioničarka Mirandolina*, kojoj je prevoditelj, vjerojatno s njemačkog, M. Gršković dao naslov *Anica krčmarica*,¹⁸ ne iznenađuje što su se njegovi tekstovi našli na istaknutom mjestu u reperto-

¹⁶ Usp.: Branko Lučić: *Furbačona*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2008.

¹⁷ Bojana Čustić Juraga: „Made in INK“, *Glas Istre*, 4. listopada 2008., 37 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).

¹⁸ Usp.: Višnja Machiedo: *Od kazališta do teksta i obrnuto: romanističke i hrvatske studije i ogledi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2007., 55.

aru Istarskoga narodnog kazališta, i u prvom razdoblju njegova djelovanja, kad su redom uprizorene *Krčmarica Mirandolina* (1948., u prijevodu Drage Ivaniševića), *Sluga dvaju gospodara* (1951., u prijevodu Berislava Zamberlina), *Ribarske svađe* (1952. i 1968., u prijevodu Ive Tijardovića) i *Lažac* (1954., u prijevodu Kalmana Mesarića), i u drugom razdoblju, kad se prikazuju i dvije lokalizacije o kojima će ovdje biti riječi. Prvu je načinio Daniel Načinović te joj, potpisavši velikoga Venecijanca kao jedinog autora, dao naslov *Oštarica Mirandolina*, dodavši i pojašnjenje: „u carskoj i kraglievskoj Puli: štorija od afari, jubâvi i đeložije po domaću spravljena i narihtana prema Goldonijevoj ‘Locandieri’“. ¹⁹ Režirao ju je Balenović, „oštarica“ *Mirandolina* bila je Lana Gojak, „kapetan fregate, časnik k.u.k. tajne službe“ Felix Srećko Kosovits (u Goldonija Vitez de Ripafratta) Robert Ugrina, dvojicu drugih *Mirandolininih* udvarača utjelovili su Teo Tiani i Denis Brižić, dvije „komedijantice“ Romina Vitasović i Elena Orlić, a „kamerijera“ Mikulu (Fabricija) Luka Juričić. Kritika je ocijenila da je najbolji „dio predstave sam jezik, *mišancija* stilizirane čakavice, talijanizama i njemačkog jezika“ te da se na pozornici tijekom izvedbe „na trenutak zaustavlja jedno vrijeme“, da ona vraća „u sjećanje neke zaboravljene izraze i fraze, izaziva nostalgiju, prenosi ozračje koje je ostavilo dubok trag u Puli, glavnoj pomorskoj [ratnoj, nap. B. S.] luci Austro-Ugarske Monarhije“. ²⁰ Vrijedi radi stjecanja kakva-takva dojma o tom „ozračju“ citirati, uz manja kraćenja, glasoviti *Mirandolinin* monolog, koji je u Goldonija 9. scena 1. čina, a u Načinovićevoj se lokalizaciji nalazi na kraju 6. slike:

Ma ča je reka! I ovi škrtača da bi me ženija? Lipo si je to zamislija, donke ča... Samo je tu jedan mali problem... Ja ga ne bin zela! Mai! A je ih tu sake foze. Dojdu, me mire, me gledaju [...] pak bi se ženili... A kad ih vidin! Joh je meni, ke figure! Ke spodobе! Ne znan ča je to... Ne moren više vidit te štrace ča teku zad manon, te finte šinjore, te bankare, trafikante, trapolere, barbante i komerčante... Najde se niki da i ima kakov šoldo, nu, kakov bobić zlata... Ne trpin ih! A moran bit kuco. Ja san oštarica, ja san „la bella Mirandolina“, njihova „parona“... U sve-mu temu jena stvar mi ne da mira. Ča pensa oni farabuto Felix ossia Srećko, ča govore da je špija prve klase. [...] On je prvi furešt, eli domaći – ča je da je – ki se ne mota koli mene... Kako da me ni. A ja bin, kako god da je, želila bit služena... Jopet, mi je tako čudno kad me čovik ne bada. Nisan navadna. Prvi put da to vidin. Ne, ne triba mi nidan, ja imam svoju slobodu... Ma takovi, kako ča je oni tipo gori... Uuuuu, želin zbuditi u sebi svu forcu, sve meštijere, da zlomim i zmastim srce ko ne vidi da smo mi ženske ono najbolje ča je učinjeno na ‘ven svitu.²¹

¹⁹ Carlo Goldoni: *Oštarica Mirandolina*, prijevod i adaptacija Daniel Načinović, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2013.

²⁰ Irena Mikulaco: „Oživljena pulska belle époque“, *Vijenac*, 21/2013, br. 502 (30. svibnja), 19.

²¹ C. Goldoni: *Oštarica Mirandolina*..., 36.

Kao i *Mirandolina*, *Ribarske svađe* razmjerno su često bile izvođene u hrvatskim kazalištima, a treći put su se, nakon spomenutih uprizorenja iz 1952. i 1968., na repertoaru Istarskoga narodnog kazališta našle 23. lipnja 2017., u preradbi Predraga Lucića, dodatnoj jezičnoj obradi Daniela D. Malalana, Petre Blašković, Patricije Jurinčić i Nataše Ralijan te u režiji Vita Taufera. Ovaj put radilo se o velikoj koprodukcijskoj predstavi iza koje su, uz pulsko kazalište, stajali Gledališće Koper, Slovensko narodno gledališće iz Nove Gorice i Stalno slovensko gledališće iz Trsta. Miješali su se na pozornici jezici i narječja – slovenski, talijanski i hrvatski, Krasa, Trsta i Istre – a vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, u koje je i ovaj Goldonijev tekst premješten, koristilo se ne nostalgičarski, kao u *Oštarici Mirandolini*, nego kritički. Činjenica da jedna od zavađenih ribarskih obitelji govori piranskim, a druga umaškim narječjem te da im pravdu dijeli Dr. Izidoro Luštrišimo, predsjednik „Arbitražne komisije“, bjelodano svjedoči o kojem je vremenu i kojem prostoru predstava zapravo govorila te kamo je i na koga bila usmjerena politička satira. Prepoznao je to i kritičar *Vijenca* Andrija Tunjić:

[...] goldonijevski realizam siromaha, danas obogaćen suvremenim siromašnim životom začinjjenim političkim i neoliberalnim ponudama u obliku kredita [...] nije samo davna prošlost i ironiziranje političkih kompromisa nego i naznaka svega onoga što se krije i što će kao kazna stići naivnost suvremenih Božjih ribara i njihovih ambicija da uspiju u neoliberalnom svjetskom poretku. Izrijeckom to predstava ne kaže, ali u njoj se taj glas naslućuje i čuje kao jeka nove bijede.²²

Barufe, koje su uglavnom iznijeli slovenski glumci, imale su, dakako, svoje premijerne izvedbe i u Kopru (21. lipnja), i u Novoj Gorici (25. lipnja), i u Trstu (tek 1. prosinca), gostovale su u Izoli, Rijeci, Zadru, Splitu, Tivtu, Budvi, Ljubljani i Novom Sadu, a na 42. Danima satire Fadila Hadžića, održanim 2018. u Zagrebu, dobile su Veliku nagradu *Večernjeg lista* za najbolju predstavu u cjelini.

Dramski pedagog, umjetnički voditelj Međunarodnog kazališnog festivala mladih i pokretač Pulskog Foruma na tragu Boalova „kazališta potlačenih“ Aleksandar Bančić i Valter Roša, koji je nakon glumačkih iskustava s Dramskim studijem u Umbriji pohađao i kazališnu radionicu Darija Foa i France Rame,²³ zaslužni su za dva uspješna pulska uprizorenja Foovih kazališnih tekstova. Njih su dvojica, naime, na „remiksnu“ čakavštinu preveli *Mistero buffo* i *Potplaćeni! Ne plaćamo!* Satirična travestija Biblije, srednjovjekovnih misterija i komedije dell'Arte, kojom je Fo, njezin autor i jedini izvođač, neprekidno je prilagođavajući vremenu i mjestu izvedbe od 1969. godinama osvajao publiku diljem svijeta, u Rošinoj izvedbi,

²² Andrija Tunjić: „Jeka novog siromaštva“, *Vijenac*, 25/2017, br. 609 (6. srpnja), 22.

²³ Prema bilješkama o autorima i izvođačima u: Dario Fo: *Potplaćeni! Ne plaćamo!*, preveli Valter Roša i Aleksandar Bančić, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2021., 11-12.

uz Bančićevu dramaturško redateljsku podršku, postala je, s više od osamdeset repriza nakon triju premijernih večeri 14., 15. i 16. lipnja 2012., najizvođenijom i najdugovječnijom predstavom Istarskoga narodnog kazališta. Autori su je sklopili od tucet lakrdija, primjerice „Kain i Abel“, „Prvo čudo mladog Isusa“, „Čudo na vjenčanju u Kani“, „Lazarovo uskrsnuće“, „Igra luđaka pod križem“, „Bonifacije VIII.“, „Grammelot engleskog odvjetnika“,²⁴ koje su se mogle kombinirati na tri načina – otud i tri premijerne izvedbe – te vremenom prilagođavati novim uvjetima. Izvodio ju je Roša po mnogim istarskim gradovima i gradićima, u Rijeci, Varaždinu, Zagrebu, u Italiji. Kritičarku *Glasa Istre* najviše se dojmilo njegovo izvođačko, foovski razigrano umijeće: „Nevjerojatna lakoća prelaska iz uloge u ulogu, glume, interakcije s publikom – sve su to odlike koje obilježavaju Valtera Rošu“ pa je i „publika bila oduševljena tom novom, u nas nepoznatom kazališnom vrstom, koja je pokazala svu snagu i značaj pojedinca na sceni“.²⁵

Također „na istarsku čakavicu“²⁶ prevedena crnohumorna satira *Potplaćeni! Ne plaćamo!*, premijerno je izvedena 18. lipnja 2021. u sumornim okolnostima pandemije Covida-19 i provođenja stečajnog postupka u Uljaniku. Patrik Lazić, mladi srpski redatelj, rođenjem Puljanin, ovako je uoči premijere govorio o izboru teksta te njegovoj lokalizaciji i aktualizaciji u takvu ozračju:

Iako se u predstavi nikada ne precizira o kojem je to propalom dugovječnom poduzeću riječ jer je takvih poduzeća u Hrvatskoj bezbroj, vjerujem da će svima biti jasno o kojem se to najrecentnijem primjeru radi. Propast brodogradnje u Puli bila mi je najdirektnija inspiracija jer mislim da je naš grad u ozbiljnoj identitetskoj krizi otkad je izgubio svoj zaštitni znak. Pula će morati pronaći svoj novi identitet u godinama koje dolaze. A ova priča nadilazi lokalne prilike jer je na primjeru propasti industrije u Puli, vidljiv čitav princip funkcioniranja države u malom.²⁷

Bančić i Roša tumačili su dvojicu radnika, Giovannija i Luigija, Marijana Peršić i Nika Ivančić njihove supruge, Antoniju i Margheritu, a ostale likove, četiri muška i jedan ženski, Luka Mihovilović. I ovdje, radi stjecanja dojma o tome kako je provedena lokalizacija i aktualizacija Foova gotovo pola stoljeća stara teksta, vrijedi citirati barem jednu repliku, Giovannijevu, iz posljednje, 11. scene 2. čina:

²⁴ „Grammelot“ je oponašanje nekog jezika bez uporabe riječi, samo intonacijom, naglaskom i ritmom. Razvili su ga komičari dell’arte za nastupe pred publikama koje nisu razumjele talijanski.

²⁵ Vanesa Begić: „Nepodnošljiva lakoća glume“, *Glas Istre*, 16. lipnja 2012., 53 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).

²⁶ D. Fo: *Potplaćeni! Ne plaćamo!...*, 4.

²⁷ Patrik Lazić: „Čovjek u fokusu, a ne politika. Propast brodogradnje u Puli bila mi je najdirektnija inspiracija“, razgovor s Bojanom Čustić Juraga, *Glas Istre*, 15. lipnja 2021., 41 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta)..

Ne moremo već ovako... fjakasti, blokirani, prenjeni... z onijsti koji puntaju prsti na nas. „Ne mičite se, ne uzrujavajte se, nemojte se boriti, molim vas. U ovom trenutku to nije poželjno, bili biste kao teroristi, objektivno postali biste sudionici“. Ki sada, u uven momentu, dela terorizam? Ovu „operaciju ekonomsko-industrijskog preoblikovanja“? Pet milijari otkazi, dvajset milijari na plaćen dopustu. Momentalo preseljenje pedeset milijari famej. A Općina pušta jeno stuo svojeh iseljeneh stanovi bankan, koje nas guše... Ča to ni masakr?²⁸

Ovim bi nizu valjalo dodati još nekoliko naslova, primjerice *Rinimo ga naprid* Gorana Prodana, „čakavsk[u] adaptacij[u] po istrijski prema komediji ‘Uspón na tržištu’ (*A Rise in the Market*) Edwarda Taylora u hrvatskom prijevodu Maje Oršić Magdić“,²⁹ premijerno prikazanu 17. travnja 2015. u režiji Jasminka Balenovića, koji je tu komediju „koja se vrti oko politike i političara, ali govori o čovjeku“ odlučio uprizoriti u sklopu programa Čakavske scene „uvidje[vši] kako su fabula i asocijacije toliko realistične – kao da smo ih prepisali iz tabloida i trač rubrika“. ³⁰ Ipak, prikaz će ostati ograničen na nekoliko primjernih „histrizacija“ dramskih tekstova iz hrvatskog i talijanskog kulturnog kruga, u širokom povijesnom rasponu od Ruzzantea preko Goldonija i Stullija do Foa, koje, kako je rečeno, daju jasne obrise sveukupne repertoarske slike.

IV.

Početak drugoga niza u sklopu zavičajnog repertoara, a taj niz čine autorska djela koja jezikom i temom pripadaju Istri, također seže u 1997. Naime, 25. rujna te godine održana je premijera predstave za djecu *Burrra*. Robert Raponja na pozornicu je s tadašnjim polaznicama i polaznicima Dramskog studija Jadrankom Đokić, Dijanom Vidušin, Matijom Ferlinom, Nenadom Hervatinom i Borkom Perićem postavio Načinovićevu pjesmu „o rođenju i putu Bure [koja] od Senja preko Raba, Novog Vinodolskog i Krka do Rijeke, kroz Tunel Učku ‘na konju pasiva’, zatim preko Buzeta i Huma (Pazin zaobilazi) do Pule, od Pule preko Žminja i Rovinja dolazi na smiraj u Trst“.³¹ Izvedena tridesetak puta u dvije sezone, *Burrra* je mladom ansamblu i još mlađoj publici otkrivala scensku melodioznost čakavštine i kulturnu posebnost krajeva kroz koje ih je vodila.

²⁸ D. Fo: *Potplaćeni! Ne plaćamo!...*, 111.

²⁹ Goran Prodan: *Rinimo ga naprid*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2015., 4.

³⁰ Jasminko Balenović: „I oni su samo ljudi“, u: Goran Prodan: *Rinimo ga naprid*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2015., 8.

³¹ Ivan Grgurević: „Usmeni i zavičajni motivi u knjizi za djecu ‘Burrra’ Daniela Načinovića“, *Metodički obzori* 2/2007, br. 2, 112-113. *Burrra* je tiskana kao slikovnica s ilustracijama Nevenke Macolić (Reprezent, Buzet, 1997.).

Načinović i Raponja surađivali su na još jednoj važnoj predstavi u ovom nizu. Bila je to dojmjljiva i bliska duhovnoj drami „glazbeno-scenska fantazija“ *Tanac od mrtvih* „po motivu glasovite freske ‘Ples mrtvacu’ koja i danas prekriva zidove crkvice sv. Marije na Škriljanah u Bermu koju je 1474. naslikao Vincent iz Kastva, a dio je fresko panorame ‘Biblije siromašnih’“.³² Vincenta (Vičenca), koji je za autora „paradigma umjetnika suočenog s događajima u vlastitoj intimi i u svijetu koji ga okružuje“,³³ a istodobno je Čovjek, „Svatković“ iz srednjovjekovnih moraliteta, tumačio je Slavko Juraga, impresivnu scenografiju s golemim kolom sreće što se okretalo oko također golema slikarskog kista oblikovala je Dinka Jeričević, a etno glazbu skladala je Tamara Obrovac, dobitnica Nagrade hrvatskog glumišta 2002. za najbolju scensku glazbu. Ravnopravni su tvorci te fantazije u sedam slika bili i kostimografkinja Marinela Jeromela, i koreograf Rajko Pavlić i svi izvođači – profesionalni glumci te članovi Dramskog studija Istarskoga narodnog kazališta, Plesnog studija Liberdance i Transhistria Ensamblea – vođeni zajedničkom nakano da „čakavski dijalekt i osebnost glazbene baštine u aplikacijama novih umjetničkih formi [prenesu] u univerzalne kreacije što s baletnim točkama, glumačkim činom i scenografijom čine cjelinu sinestezijskog doživljaja“.³⁴

Pulisej/Polisseo, praiizveden 25. listopada 1998. prema scenariju Borisa Senkera, također pripada ovom nizu. Redatelj, ponovno Raponja, uz tu je predstavu zapisao:

Već tri godine, od kako sam počeo raditi u INK, razmišljam o tome [d]a bi trebalo u našem kazalištu pripremiti i jednu predstavu o Puli. Ponekad mi se čak činilo da je jedan takav projekt moja dužnost. Zagreb ima svoju Gričku vješticu, Split svoj Splitski akvarel, Rijeka Karolinu riječku, pa zašto Pula, koja je starija od svih tih gradova, ne bi imala neku svoju predstavu, neki scenski sadržaj koji je vezan baš za nju i posvećen samo Puli?³⁵

Nastala je tako predstava koja je, oblikovana kao „18 anzihtskarti stare Pule“,³⁶ „stanovnicima grada ponudi[la] prilog (re)organizaciji razumijevanja sadašnjosti, a time i samopoimanja“, ustvrdila je anglistica Tihana Klepač i nastavila:

³² S. B.: „*Tanac od mrtvih*“ krenuo u život“, *Večernji list*, 6. studenoga 2001. (<https://www.vecernji.hr/kultura/tanac-od-mrtvih-krenuo-u-zivot-702879>, pristupljeno 15. rujna 2022.).

³³ Usp.: Daniel Načinović: *Tanac od mrtvih* (programska knjižica), Istarsko narodno kazalište, Pula, s. a.[2001.], s. p.

³⁴ D. Načinović: *Tanac od mrtvih*...

³⁵ Robert Raponja: „O Puliseju“, u: Boris Senker (ur.): *Pulisej/Polisseo* (programska knjižica), Istarsko narodno kazalište, Pula, 1998., 6.

³⁶ Boris Senker: „Pulisej“, u: Ljiljana Ina Gjurgjan i Tihana Klepač (ur.): *Irsko ogledalo za hrvatsku književnost: teorijske pretpostavke, književne usporedbe, recepcija*, FF press, Zagreb, 2007., 217.

Tekst je biografija grada u koji je u listopadu 1904. stigao, tada još ne tako slavan, irski pisac James Joyce, ali i autorova autobiografija, jer je u to vrijeme u Puli boravio i Senkerov djed, austrougarski mornarički podoficir Karl [...] U toj ludoj vrtnji događaja, ljudi i jezika (hrvatski, slovenski, talijanski, njemački, engleski [...]) Pula izranja kao mediteranski otvoreni grad bremenit duhom moderne, grad koji unatoč tom slatkom okusu propadanja jednog svijeta pred Svjetski rat ipak vjeruje u humanizam, pozitivne vrijednosti, vjeruje da može i da je jedino moguće prihvatiti u svoju utrobu sve elemente te lude vrtnje i tako postati gradom koji je oduševljeno pljeskao na kraju predstave [...].³⁷

Scenografiju, koja je plošnošću asocirala na razglednice, osmislio je slikar Vojo Radoičić, glazbu su skladali i izabrali Arinka i Franci Blašković, plesne točke koreografirao Rajko Palvić, glavne likove utjelovili Franjo Kuhar (Karl), Željko Königs knecht (James), Mila Elegović (Nora), Božidar Smiljanić (Stari mornar) i Denis Brižić (Gospodin lajtnant), sudjelovali su i brojni članovi i članice Dramskog studija, ali i neke ličnosti iz pulskoga kulturnog i javnog života, primjerice, Vesna Petrović – Foškera, Valmer Kuzma, Berislav Mudrovčić, Edo Orel...

I braća Lučić dali su svoj autorski doprinos zavičajnom repertoaru. Stariji, Dragutin Luce, ponudio je u suradnji s redateljem i scenografom Jasminkom Balenovićem, nostalgично-crnohumornu evokaciju šezdesetih godina u Puli *Američka patrola u Mornaričkom parku*. Radnju je organizirao oko priprema „Ženskog amaterskog orkestra Palazzini“³⁸ – vidljiv je tu odjek popularne komedije *Orkestar* Jeana Anouilha – za doček Maršala i nekog visokog gosta sa Zapada, zapleo u nju likove različita društvenog podrijetla i nacionalne pripadnosti i stvorio društvo u malom heterogeno i konfliktno onoliko koliko je heterogeno i konfliktno bilo stanovništvo naseljeno u Pulu nakon egzodusa krajem od 1945. do 1956.³⁹ Autor i redatelj uvjerljivo su iznosili svoje ideje i nakane na konferencijama za tisak uoči praiizvedbe 6. listopada 2017.,⁴⁰ ali „[p]o svemu napisanom očito je da je Lučić bolji esejist svojeg teksta nego što je dramski pisac istog teksta“, ocijenio je Andrija Tunjić, nezadovoljan time što je „od njegova nauma malo viđeno“ u predstavi u kojoj se „kao u zrcalu raspoznao odnos nekadašnjega ‘lijepog i dragog vremena’, u

³⁷ Tihana Klepač: „Pulisej: hrvatska reinskripcija Joyceova Uliksa“, u: Ljiljana Ina Gjurgjan i Tihana Klepač (ur.): *Irsko ogledalo...*, 211-212, 215. Uzgred, vrijeme boravka Joycea i autorova djeda u Puli podudara se samo u fikciji, u stvarnosti je između njihovih boravaka u tom gradu proteklo gotovo desetljeće.

³⁸ Dragutin Lučić Luce: *Američka patrola u Mornaričkom parku*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2017., 26.

³⁹ Usp.: Darko Dukovski: „Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945.-1956.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 33/2001, br. 3, 633-668.

⁴⁰ Usp. npr.: Mladen Radić: „Predstava koja nudi predah od današnjeg cinizma“, *Glas Istre*, 5. listopada 2017., 30 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).

današnjem 'sumornom, pesimističnom, dezorijentiranom', koje je više izvanjsko, konzumerističko'.⁴¹

Operacija Pašareta mlađega brata Lučića, Branka, komedija je na temu postojanosti, neuništivosti istarskog mentaliteta i istarskog identiteta, kao i istarske čakavice kojom je napisana, čemu je već u „Prvoj šeni“ posredno izrečena pohvala, a s njom i pokuda konformistima. Kroz svađu između partizna Bepija i „oštar“ Pijera, vlasnika krčme *Piccolo Parigi / Kleine Parigi*, jedinog mjesta radnje, provlači se, mjestimice čak i previše eksplicitno, parolaški, upravo ta tema:

PEPI: [...] Mi bismo teli samo bit svoj na svojen.

PJERO: Svoj na svojen, svoj na svojen. To ponavljate kako papagali. Oni tvoj dižgracijani šantul. Njemu so svi šekali. Auštrijaki, Talijani, Niemci. [...] Ni tie govorit po talijanski perfin da so mu lipo povedali che nella patria de Rossetti no se parla che Italian. A on je govori po domaće, hita talijanske bandijere s turna, kanta po Pazinu *Zaspal Pave*, laja da je Laginja najveća batica..., pa su ga johi lipo za svaku feštu dobro stukli i zaprli u pazinski Kaštel.

BEPO: On je bi pravi junačina, on ni tie drugo nego govorit i kantat kako su mu govorili i kantali noneti, mat i otac. Ni pušti da njemu i njegovim kambjaju imena i prezimena. Ni tie živet i umriet na furešten nego na svojem zaiku. [...] Moji nisu kako ti. Ti si se svakemu zatuka u guzicu da su ti se samo postoli videli. [...] Šervi si fašiste, a sad ćeš Niemce i čekaš da te liberamo. Kad sve pasa, ti ćeš bit najgla-sneji [...] i govorit da si bi vajk za našu stvar.⁴²

Lučićeva komedija, koju je dijelom nadahnula kultna britanska serija *'Allo 'Allo*, a dijelom i jednako tako kultni strip o galskom junaku Asterixu, jer o lokalnom osvježavajućem napitku Pašareti njemački časnici u komediji govore kao o čarobnom napitku koji će preokrenuti ratnu sreću, praižvedena je kao ambijentalna predstava u Lindaru 24. srpnja 2020., u režiji Jasminka Balenovića i uz glazbu Brune Krajcara. Posebnu pozornost zaslužuje činjenica da su u predstavi sudjelovali izvođači školovani svaki na drugom učilištu: Nika Ivančić (Rijeka), Teo Tiani (Udine), Lino Brozić (Osijek), Lara Živolić (Split), Luka Juričić (Zagreb) i Luka Mihovilović (Novi Sad).

Damir Zlatar Frey, „dramski i operni redatelj, koreograf, dramski pisac, kostimograf, scenograf, utemeljitelj i ravnatelj kazališta i festivala, osebujni [...] ka-

⁴¹ Andrija Tunjić: „Puno želja malo rezultata“, *Vijenac*, 25/2017, br. 616 (12. listopada), 18.

⁴² Branko Lučić: *Operacija Pašareta*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2020., 23.

zališni autor koji ne ostavlja ravnodušnim ni gledatelje ni kritičare“,⁴³ kako se ponavlja u programskim knjižicama njegovih predstava, čvrsto se povezoao s Istrom i umjetničkim radom i životno. U Istarskom narodnom kazalištu režirao je desetak predstava, među kojima su Euripidova *Elektra*, Wildeova *Saloma*, Genetove *Sluškinje*, Albeejeva *Virginia Woolf* i Marinkovićeva *Glorija*, a godine 2000. pokrenuo je i otad vodi Međunarodni festival komornog teatra Zlatni lav u Umagu. Dva Freyeva kazališna projekta imaju jak pečat zavičajnoga. Prvi je *Tomizziana*, svečano praizvedena 18. ožujka 2009. Povod narudžbi projekta bilo je obilježavanje desete obljetnice smrti „pisca s granice“ Fulvija Tomizze, a predložak predstavi njegov posljednji roman *Posjetiteljica*, koji je u dijaloge pretočila dramaturginja Dora Delbianco. Frey, redatelj, scenograf i kostimograf te idejni tvorac filmske priče uklopljene u kazališnu predstavu, navodi se, međutim, kao jedini autor projekta koji je, kao i Forum Tomizza (pokrenut godine 2000.), nastao ne toliko „u znak sjećanja na [tog] istarskog pisca“ koliko radi „promicanja njegova djela i *creda*: ‘ne aut-aut’ već ‘et-et’, ‘identificiram se s granicom’, ‘moja slavenska krv, moja talijanska kultura’“. ⁴⁴ Politički jako obojena, pričajući „mnogo-puta-prepričanu priču o raseljenim osobama, granicama, *esulima*, identitetima, ratovima, politikama, ideologijama, državama, ljubavima, brakovima, dobicima i gubicima“, ⁴⁵ *Tomizziana* je ipak u središte stavila iznimna pojedinca, čovjeka s „mnošt[om] života (otac, ljubavnik, umjetnik, prijatelj, bolesnik, revolucionar...)“⁴⁶ imenom Emilo Cernigoj, kojega je utjelovio Robert Kurbaša. Njegova tajanstvena posjetiteljica Patrizia bila je Helena Minić, a dvoje najvažnijih likova iz prošlosti, koju Emilio obnavlja u predsmrtnim vizijama, Brigidu Bardocchia i Cesara Bardocchiju, tumačili su Rosanna Bubola i Davor Svedružić. Glazbu je pak skladala Tamara Obrovac, skladateljica songova i u Freyevu drugom zavičajnom projektu, ambiciozno zamišljenoj i spektakularno izvedenoj *Vampirskoj kronici Jure Grando*, praizvedenoj 20. travnja 2016. Freyevo je autorstvo ovdje neupitno jer napisao je dijaloge, koje je, istina, jezično dotjeralo nekoliko savjetnica („za hrvatski standardni jezik“, „za istarski čakavski dijalekt“ i „za istrorumunjski dijalekt“)⁴⁷ i tekst songova te bio redatelj, koreograf i scenograf. Kreaciju kostima prepustio je, na iznenađenje javnosti, Mireli Holy, tada viđenoj političarki, ali srednjoškolskim obrazovanjem modnoj dizajnerici.⁴⁸ Naslovni je lik daleki prethodnik – autor će ustvrditi i uzor – Drakule (Nosferatua) i drugih

⁴³ ***: „Damir Zlatar Frey“, u: Damir Zlatar Frey: *Vampirska kronika Jure Grando*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2016., 6.

⁴⁴ Milan Rakovac: „Synthesis Tomizziana“, u: Damir Zlatar Frey: *Tomizziana*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2009., 82.

⁴⁵ Jelena Lužina: „Kako čitati, ali i igrati Tomizzu“, u: Damir Zlatar Frey: *Tomizziana...*, 75.

⁴⁶ Damir Zlatar Frey: *Tomizziana*, Istarsko narodno kazalište, 2009., 7.

⁴⁷ Damir Zlatar Frey: *Vampirska kronika Jure...*, 4.

⁴⁸ Vanesa Begić: „Mirela Holy odjenula vampira Granda“, *Novi list*, 6. travnja 2016., 41 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).

književnih, kazališnih i filmskih vampira Jure Grando, „krvosis istarski“, koji je, kako u prvom prizoru ove po svemu nekonvencionalne scenske „kronike“ izvedene postupkom (crvenoga, vampirskog) kazališta u „crnoj kazališnoj kutiji“⁴⁹ publici tumači Meštar, „umro 1656. godine, ali [...] ubijen je tek 1672., kako tvrde, poslije 30 godina terora kojeg je provodio nad stanovnicima Kringe, Radetića, Zgrablića, Krajcar Briga, Svetog Petra u Šumi i Tinjana“.⁵⁰ Jure i njegova djevojka Ivana, u koju je zaljubljen i čemu se najjače suprotstavlja dvolični pavlin Juraj, također zaljubljen u Ivanu, u Freya postaju središnja lica, svojevrsni istarski Romeo i Julija, drame o neprihvatanju različitosti, o demonizaciji drukčijih, o pretvaranju čovjeka kojega snažna ljubav izvlači iz groba, u utjelovljenje zla i izopćenika iz (dvolična) društva. Uoči premijere, Frey je, između ostaloga, govorio:

Zapravo je sve vrlo jednostavno: ovo je predstava o svijetu u koj[em] živi jedu žive ljude, u kojem su živi živima hrana, o svijetu u kojem su u živim tijelima mrtva srca, u kojem se siše iz tuđih rana. [...] Ovo je predstava koja govori o licemjerju koje navlačimo na sebe kada izlazimo među žive ljude jer ako nismo licemjeri znamo da će nas pojesti. Tekst je inspiriran Istrom i nekim istinama koje su univerzalne, a rođene su u Istri.⁵¹

Predstava je vizualno i glazbeno bila iznimno dojmljiva. Jure i Ivana, koje su tumačili Aleš Kranjec i Iva Kevra, na leđima golema boškarina pa vampirica Elvira, u interpretaciji Petre B. Blašković, na zlatnoj kugli, recimo, mogu se svrstati u najljepše scenske slike viđene na pulskoj pozornici, ali dijalozi, nerijetko iznimno pretenciozni, nisu dosegнули njihovu razinu, „i to je jedan od problema predstave – puno velikih riječi odnosno fraza koje zvuče nadahnuto, ali sadržajno su u najmanju ruku nerazumljive, čudne“.⁵²

I, napokon, Milan Rakovac. O njemu je godine 1988. ovako pisao Petar Strčić:

Taj je pisac pripadnik srednje generacije naših stvaralaca (još donedavno bio je pripadnik mlađe grupe), ali po svome osebnom književnom izrazu i po općenito modernim stremljenima još uvijek ulazi i u redove mlađega hrvatskog odnosno jugoslavenskog naraštaja. Rakovac se do sada afirmirao na više područja

⁴⁹ D. Zlatar Frey: *Vampiriska kronika Jure...*, 21.

⁵⁰ D. Zlatar Frey: *Vampiriska kronika Jure...*, 23.

⁵¹ Mladen Radić: „Ovo je pulski kazališni div“, *Glas Istre*, 19. travnja 2016., 37 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).

⁵² Mladen Radić: „Grando – vampir ili zločinac?“, *Glas Istre*, 24. travnja 2016., 37 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).

kao kulturni i društveno-politički radnik, kao publicist i novinar, kao autor niza književnih ostvarenja (feljton, putopis, poezija, film, roman).⁵³

Taj, malo slobodnije rečeno, najistarskiji od istarskih književnika iz posljednjih desetljeća prošloga i prvih desetljeća ovog stoljeća, afirmirao se, dakle, i kao pjesnik, i kao feljtonist, i kao putopisac, a napose kao pripovjedač, ali ne i kao dramatičar. Unatoč tome, Istarsko narodno kazalište uprizorilo je dosad adaptacije – na kojima je i Rakovac izravno surađivao – triju njegovih proza: romana *'Riva i družili, caco su nassa dizza* i *Sliparija* te pripovijetke *Blak*. Kronološki je posljednja u tom skupu bila *Sliparija*, multimedijaska predstava koju su realizirali redatelj Matija Debeljuh i izvođačica Rosanna Bubola, koja je tumačila nekoliko uloga. Zbog epidemioloških ograničenja, premijera se protegnula na tri večeri, 25., 26. i 27. lipnja 2020., a predstava, kao i Rakovčev roman, postavlja pitanje o zlu u čovjeku, koje u pučkoj predaji personificira fantastično biće Bilfo, odnosno Orko, i o tom „[z]ašto ljudi bacaju ljude u jamurine?“.⁵⁴ Dramatizaciju pripovijetke *Blak ossia, El druxe xe fuć*, o duboko traumatiziranim ratnim gubitnicima, koje u predstavi zastupa Aleksandar Cvjetković kao Ive Škik, „PTSP-jevac, heroj Domovinskog rata, nekada pjesnik i anarhist, sada cuger“,⁵⁵ i ratnim profiterima, koje pak zastupa Denis Brižić kao Bojnik Ante, načinili su redateljica Ines Pletikos te publicist Kruno Petrinović i književnik Borivoj Radaković, dakako uz Rakovčevo sudjelovanje, a premijera je održana 7. listopada 2015. Uz neprijeporno nadasve aktualnu temu, kojoj Rakovac ne pristupa jednostrano, pamfletski, kritiku je privukao i „jezik predstave, gdje ima puno žargona, i raskošne, versificirane simbioze istrovenetskog na puležanski način, čakavskog [i] književnog talijanskog“.⁵⁶ Dramatizacija romana mnogima nerazumljiva naslova *'Riva i družili, što će reći „stižu drugovi“* („arrivano i 'druxi'“), koji je stekao status Rakovčeve „knjige zaštitna-znaka“,⁵⁷ izvedena je u koprodukciji Istarskoga narodnog kazališta i Hrvatskoga narodnog kazališta Ivana pl. Zajca iz Rijeke. Pulska premijera bila je 6. ožujka, riječka 15. ožujka 2008., a puni naslov dramatizacije i predstave glasio je: *'Riva i druxi (Stižu drugovi) ili, caco su nassa dizza: la nostra storia amara*. Redatelj Lary Zappia dramaturški je povezoj Rakovčev roman i njegov dramski tekst izveden iz romana, scenografi su bili Dalibor Laginja i Deni Šesnić, kostimografkinja Danica Dedijer, a skladatelj Duško Rapotec Ute. Koliko je Rakovčev stil jedinstven i koliko je Istrom i kompleksnim pitanjima

⁵³ Petar Strčić: „Milan Rakovac: Socijalistička republika Hrvatska, 'IRO' Motovun, 1987.“, recenzija, *Časopis za suvremenu povijest*, 20/1988, br. 3, 143-144.

⁵⁴ Mladen Radić: „Zašto ljudi bacaju ljude u jamurine?“, *Glas Istre*, 27. lipnja 2020., 47 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).

⁵⁵ Milan Rakovac: *Blak ossia, El druxe xe fuć*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2015., 19.

⁵⁶ Vanesa Begić: „Svi istarski (i ljudski) ratovi“, *Glas Istre*, 9. listopada 2015., 37 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).

⁵⁷ Boris Biletić: „Istra (na) gram ili sjetna i rakovčevski razbarušena knjiga“, u: Milan Rakovac: *IstrA-gram. Štuorije & uganke*, Aerografika, Zagreb, 2000., 168.

o istarskom identitetu snažno prožeto sve o čemu njegovi likovi govore idiomom na trenutke razumljivim samo njima, autoru i nekolicini povlaštenih čitatelja, odnosno gledatelja, može posve dobro pokazati jedna samo replika voditeljice kroz predstavu, Cantastorije (Rosanna Bubola):

Cio mio, che gente! Ma quanta gente! Chi siete, chi siamo, ki smo, ča smo, kamo gremo, a? Iliri, Grci, Rimljani, Goti, Avari, Slaveni, Bizantini, Morlaki, Furlani, Veneti, Austrijaki? E no! Guai chi tocca el povero noštro Keko Bepi, Got erhalte. Talijani, Hrvati, Slovenci? Ča je nami naša borba dala? Aj brižni mi i brižni vi, povere monige tutti insieme, a? Molim? Prego? Što, ča, kaj, cossa? Ma andemo tutti quanti ingrumar cassi marini...⁵⁸

I u ovoj je predstavi, kao i u *Blaku*, glavnu ulogu dobio Aleksandar Cvjetković, sada kao „dječak Grgo, koji s majkom Lucom (a u ime napretka), istrgnut iz seoske sredine, dolazi u Pulu/Polu, donoseći sa sobom sjećanja na mrtvog oca i djeda kojeg su ubili fašisti“, a u „novom ga okružju čeka borba za novim identitetom“.⁵⁹ Stoga nije nimalo teško u njegovu liku prepoznati autorove crte. O pulskoj premijeri kao posebnom kulturnom i društvenom događaju izvrsno je, istodobno analitički i duboko proživljeno, i sa sedmogodišnje distance, pisala Laura Marchig u tekstu za programsku knjižicu *Blaka*:

Bio je to projekt s kojim se pokušalo definirati kulturološku, političku i povijesnu posebnost za vrijeme i neposredno poslije Drugog svjetskog rata na multietničkom i multikulturalnom istarskom poluotoku i progovoriti o posljedicama suprotstavljenih htijenja nastalih u sukobu ideologija.

Međutim, ono što se na dan premijere, 6. ožujka 2008., dogodilo na daskama i u gledalištu Istarskog narodnog kazališta, bilo je puno više od samog prikaza, nasdave estetski, sadržajno i umjetnički vrijednog projekta. Predstava je upriličena u gradu koji se nikada nije stvarno uspio osloboditi od psihičkih posljedica koje je za sobom ostavio egzodus, posljedicama radikalnog smanjenja ukupnog stanovništva regije i nasilnoj, ali neizbježnoj, izmjeni etničke strukture građana. Pula – Pola, koja se, od 1947., nije mogla izliječiti od svojevrsnog teškog posttraumatskog poremećaja, doživjela je, zahvaljujući upravo inscenaciji „Riva i druxi“, iznimno potrebnu kolektivnu katarzu. Pula je kroz ovu predstavu uspjela progovori[t]i o svom nikad preboljenom duševnom šoku. Do tada često nijem, taj je grad, nakon katarze, bio ponovno u stanju izgovoriti prešutjele riječi kao što su otuđenost,

⁵⁸ Milan Rakovac: *‘Riva i druxi (Stižu drugovi) ili, caco su nassa dizza: la nostra storia amara*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2008., 72.

⁵⁹ Iva Rosanda Žigo: „Potresan scenski kolaž o tragičnoj epizodi iz istarske povijesti“, *Kazalište*, 11/2008, br. 33/34, 23.

samoća, neprepoznavanje. U gledalištu se plakalo. Plakale su žene, kao i odrasli muškarci. Neki su drhtali i brisali suze, grlili se. I eto, tada se stvarno dogodilo nešto iznimno. Kazalište je postalo, ne samo prostor političkog i socijalnog djelovanja, usmjereno zajednici koje stvara nešto za zajednicu, nego je gledateljima omogućeno da se, na taj način, osjećaju emotivno i aktivno uključeni, kao možda nikad do tada. Predstava se ticala njih, govorila je o njima samima.⁶⁰

I ovom bi se repertoarskom nizu, kao i prethodnom, moglo dodati još nekoliko autorskih projekata, primjerice dugovječnu (od 2006.) edukativnu predstavu *Puto-vima glagoljaša* autorice teksta i redateljice Samante Milotić Bančić, ili „glazbeno scensku kolajnu“ *Kolarići* glazbenice i redateljice Elis Lovrić i pjesnikinje Zdenke Višković Vukić, u kojoj se stara „labinjonska“ cakavstina spaja s 3D hologramskom projekcijom, ili Bančićevo kazivanje istarskih narodnih priča *Kantuôn Ćakuluôn*, koji autor kazuje od kolovoza 2021., uglavnom po osnovnim školama, ali i desetak sažeto prikazanih predstava posve je dostatno za stjecanje uvida u važnost koju je zavičajni repertoar Istarskoga narodnog kazališta imao i koju ima za formiranje i afirmaciju istarskoga kulturnog identiteta, ne samo što se tiče autohtonoga govora što se na pozornici istodobno i čuva kao nematerijalna kulturna baština i razvija kao živ scenski govor – isto vrijedi i za glazbu – nego i što se tiče otvaranja dugo potiskivanih ili zabranjenih tema iz dalje i bliže istarske prošlosti.

⁶⁰ Laura Marchig: „Blak: drama koja ne daje odgovore već postavlja pitanja“, u: Milan Rakovac: *Blak ossia...*, 85.

HOMELAND REPERTOIRE OF THE ISTRIAN NATIONAL THEATER IN PULA

Summary

In the first part of the paper, the author offers a summarized survey of the overall artistic activity of the Istrian National Theatre, City Theatre Pula. The period tackled in the paper is between 1948 (when the National Theatre Pula – as of 1956 the Istrian National Theatre – was established) and 1970, when the building was closed for renovation, or rather 1971, when the Municipality of Pula closed it. The native repertoire was scarce in this period: *Na straži* by V. Car Emin, *Buna u Kožljaku* by L. Štanderer, *Duhi* by D. Gervais, *Pramaliće and Svitlo pod kopon* by I. Siljan, *Šilo za ognjilo* by M. Laginja, *Lijevo u raj* by T. Arambašin, and *Istarske legende* by V. Ujčić. The second part of the text presents the operation of the restored institution, which as of 1994 existed under the name the Istrian National Theatre, Theatre House Pula. It got its present name – the Istrian National Theatre, City Theatre Pula – in 2004. During this time, the native repertoire became richer, and is therefore presented in two sequences. The first one includes the localisations of well-known dramatic works, such as *Katina Gvardijanka* by B. Lučić and D. L. Luce (after Stulli's Kate Kapuralica), *Furbacone* by B. Lučić (after Ruzzante's La Moscheta), *Oštarica Mirandolina* by D. Načinović (after Goldoni's *Mirandolina*), and *Barufa* by P. Lucić (after Goldoni's *Le baruffe chiozzotte*), as well as *Mistero buffo and Can't Pay? Won't Pay!* by D. Fo, localised by V. Roše and A. Bančić. The second sequence includes author's works that belong to Istria by language and/or topic, for instance Načinović's *Burrra* and *Tanac od mrtvih*, Pulisej by B. Senker, *Američka patrola u Mornaričkom parku* by D. L. Luce, *Operacija Pašareta* by B. Lučić, *Tomizziana* and *Vampiriska kronika Jure Grando* by D. Zlatar Frey, *Riva i druxi*, *Blak and Sliparija* by M. Rakovac. The objective of the paper is to indicate to the contribution of the Istrian National Theatre, and in particular of this repertoire line, to the Istrian cultural identity.

Keywords: Istrian National Theatre; history of Croatian theatre; teatrology; theatre repertoire; theatre

IL REPERTORIO SULLA TERRA NATIA DEL TEATRO POPOLARE ISTRIANO DI POLA

Riassunto

Nella prima parte del saggio è riportata una breve rassegna dell'attività artistica del Teatro popolare istriano, del Teatro cittadino di Pola dal 1948, quando fu fondato il Teatro popolare di Pola (dal 1956 Teatro popolare istriano) fino al 1970, quando l'edificio fu chiuso per il restauro, cioè al 1971 quando l'Assemblea del comune di Pola emanò la decisione di cessazione delle sue attività. Durante questo periodo il repertorio della terra natia era relativamente povero: *Na straži* di V. Car Emin, *Buna u Kožljaku* di L. Štanderer, *Duhi* di D. Gervais, *Pramaliće* e *Svitlo pod kopon* di I. Siljan, *Šilo za ognjilo* di M. Laginja, *Lijevo u raj* di T. Arambašin e *Istarske legende* di V. Ujčić. Nella seconda parte è presentata l'attività dell'istituzione nuovamente fondata, che dal 1994 operava con il titolo di Teatro popolare istriano, Casa teatrale di Pola, mentre nel 2004. gli fu assegnato il titolo attuale di: Teatro popolare istriano, Teatro cittadino di Pola. Durante questo periodo il repertorio locale era più ricco, e la presentazione dello stesso si divide in due serie. La prima serie è costituita dalla localizzazione dei drammi ben noti, come ad esempio *Katina Gvardijanka* di B. Lučić e D. L. Luce (secondo la *Katai Kapuralica* dello Stulli), *Furbačona* di B. Lučić (secondo *La Moscheta* del Ruzzante), *Oštarica Mirandolina* di D. Načinović (secondo *La Locandiera* del Goldoni) e *Barufa* di P. Lucić (secondo *Le Baruffe Chiozzotte* del Goldoni) come pure il *Mistero buffo* e *Sotto paga! Non si paga!* di D. Fo nella localizzazione di V. Roša e A. Bančić. La seconda serie è costituita dalle opere d'autore che per la lingua e/o per il tema appartengono all'Istria sono ad esempio *Burrra* e *Tanac od mrtvih* del Načinović, *Pulisej* di B. Senker, *Američka patrola u Mornaričkom parku* di D. L. Luce, *Operacija Pašareta* di B. Lučić, *Tomizziana* e *Vampiriska kronika Jure Grando* di D. Zlatar Frey, *Riva i druxi*, *Blak* e *Sliparija* di M. Rakovac.. L'intenzione di questo trattato sarebbe di far notare il contributo del Teatro popolare istriano, e specialmente dell'indirizzo del suo repertorio sull'identità culturale istriana.

Parole chiave: Teatro popolare istriano, storia del teatro croato, teatrologia, repertorio teatrale, attori croati

LITERATURA

- ***: „Damir Zlatar Frey“, u: Zlatar Frey, Damir: *Vampiriska kronika Jure Grando*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2016.
- Balenović, Jasminko: „I oni su samo ljudi“, u: Prodan, Goran: *Rinimo ga naprid*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2015., str. 8.
- Begić, Vanesa: „Nepodnošljiva lakoća glume“, *Glas Istre*, 16. lipnja 2012., str. 53 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).
- Begić, Vanesa: „Mirela Holy odjenula vampira Granda“, *Novi list*, 6. travnja 2016., str. 41 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).
- Begić, Vanesa: „Svi istarski (i ljudski) ratovi“, *Glas Istre*, 9. listopada 2015., str. 37 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).
- Bertoša, Miroslav i Matijašić, Robert (ur.): *Istarska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005.
- Biletić, Boris: „Istra (na) gram ili sjetna i rakovčevski razbarušena knjiga“, u: Rakovac, Milan: *IstrAgram. Štuorije & uganke*, Aerografika, Zagreb, 2000., str. 167-174.
- Bizjak, Martin: „70 godina INK: Lojze Štandeker (1911. - 1983.)“, *Regional Express*, 20. veljače 2019. (<https://www.regionalexpress.hr/site/more/lojze-tandeker-1911.-1983>; pristupljeno 16. lipnja 2022.)
- Ciglar, Želimir: „Materinski je jedan“, *Večernji list*, 27. listopada 1997. (Hemeroteka Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti).
- Ćustić Juraga, Bojana: „Made in INK“, *Glas Istre*, 4. listopada 2008., str. 37 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).
- Dukovski, Darko: „Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945.-1956.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 33/2001, br. 3, str. 633-668.
- Dukovski, Darko: „Kazalište kao kulturna potreba Pule i Puljana u 19. i 20. stoljeću“, u: Lužina, Jelena (ur.): *Kazalište kao akcija*, Zbornik radova sa skupa u povodu 60. obljetnice prve predstave profesionalnog ansambla Istarskoga narodnog kazališta, Pula, 22. siječnja 2009, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2009., str. 29-36.
- Fo, Dario: *Potplaćeni! Ne plaćamo!*, preveli Roša, Valter i Bančić, Aleksandar, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2021.
- Foretić, Dalibor: „Dramska radionica INAT, Pula. 1984–1990–“, u: Hećimović, Branko (ur.): *Repertoar hrvatskih kazališta*, knjiga treća, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – AGM, Zagreb, 2002., str. 524-526.
- Zlatar Frey, Damir: *Tomizziana*, Istarsko narodno kazalište, 2009.
- Goldoni, Carlo: *Oštarica Mirandolina*, prijevod i adaptacija Načinović, Daniel, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2013.

- Grgurević, Ivan: „Usmeni i zavičajni motivi u knjizi za djecu ‘Burrra’ Daniela Načinovića“, *Metodički obzori* 2/2007, br. 2, str. 109-119.
- Hrovat, Boris B.: „Neoštetna pomirba“, *Glumište*, 1/1998, br. 1, str. 30-33.
- Klepač, Tihana: „*Pulisej*: hrvatska reinskripcija Joyceova *Uliksa*“, u: Gjurgjan, Ljiljana Ina i Klepač, Tihana (ur.): *Irsko ogledalo za hrvatsku književnost: teorijske pretpostavke, književne usporedbe, recepcija*, FF press, Zagreb, 2007., str. 211-215.
- L[učić] Luce, D[ragutin]: „Tko smo? Što smo?“, u: Stulli, Vlaho: *Kate Kapuralica* – Lučić, Branko i L[učić] Luce, D[ragutin]: *Katina Gvardijanka*, C.A.S.H – AGM, Pula – Zagreb, 1996., str. 222-224.
- Lučić Luce, Dragutin: *Američka patrola u Mornaričkom parku*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2017.
- Lučić, Branko: *Furbačona*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2008.
- Lužina, Jelena: „Istarsko narodno kazalište, Pula (1948-1971)“, u: Hećimović, Branko (ur.): *Repertoar hrvatskih kazališta 1840–1860–1980*, knjiga prva, Globus – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1990., str. 773-786.
- Lužina, Jelena: „Istarsko narodno kazalište: između jučer i sutra“, u: Lužina, Jelena (ur.): *Kazalište kao akcija*, zbornik radova sa skupa u povodu 60. obljetnice prve predstave profesionalnog ansambla Istarskoga narodnog kazališta, Pula, 22. siječnja 2009, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2009., str. 15-27.
- Lužina, Jelena: „Kako čitati, ali i igrati Tomizzu“, u: Zlatar Frey, Damir: *Tomizziana*, Istarsko narodno kazalište, 2009., str. 73-77.
- Lužina, Jelena i Matijašić, Robert: „Istarsko narodno kazalište, Gradsko kazalište Pula“. u: Bertoša, Miroslav i Matijašić, Robert (ur.): *Istarska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005., str. 336-337.
- Ljubić, Lucija: „Istarsko narodno kazalište – Kazališna kuća Pula. 1992–2000–“, u: Hećimović, Branko (ur.): *Repertoar hrvatskih kazališta*, knjiga četvrta (rukopis).
- Machiedo, Višnja: *Od kazališta do teksta i obrnuto: romanističke i hrvatske studije i ogledi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2007.
- Marchig, Laura: „*Blak*: drama koja ne daje odgovore već postavlja pitanja“, u: Rakovac, Milan: *Blak ossia, El druxe xe fuć*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2015., str. 85-91.
- Mikulaco, Irena: „Oživljena pulska *belle époque*“, *Vijenac*, 21/2013, br. 502 (30. svibnja), str. 19.
- Mrduljaš, Igor: „Razumijete li lindarski?“, *Hrvatsko slovo*, 31. listopada 1997., str. 25 (Hemero-teka Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti).
- Načinović, Daniel: *Tanac od mrtvih* (programska knjižica), Istarsko narodno kazalište, Pula, s. a.[2001.].
- Prodan, Goran: *Rinimo ga naprid*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2015.
- Radić, Mladen: „Ovo je pulski kazališni div“, *Glas Istre*, 19. travnja 2016., str. 37 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).

- Radić, Mladen: „Grando – vampir ili zločinac?“, *Glas Istre*, 24. travnja 2016., str. 37 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).
- Radić, Mladen: „Predstava koja nudi predah od današnjeg cinizma“, *Glas Istre*, 5. listopada 2017., str. 30 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).
- Radić, Mladen: „Zašto ljudi bacaju ljude u jamurine?“, *Glas Istre*, 27. lipnja 2020., str. 47 (Presscut Istarskoga narodnog kazališta).
- Rakovac, Milan: „Synthesis Tomizziana“, u: Zlatar Frey, Damir: *Tomizziana*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2009., str. 79-82.
- Rakovac, Milan: *Blak ossia, El druxe xe fuć*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2015.
- Rakovac, Milan: *Riva i druxi (Stižu drugovi) ili, caco su nassa dizza: la nostra storia amara*, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2008.
- Raponja, Robert: „O Puliseju“, u: Senker, Boris (ur.): *Pulisej/Polisseo* (programska knjižica), Istarsko narodno kazalište, Pula, 1998., str. 6-7.
- Raponja, Robert: „Istarsko narodno kazalište u devedesetima“, u: Petranović, Martina (ur.): *Krležini dani u Osijeku 2020. Devedesete u hrvatskoj dramskoj književnosti i kazalištu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku – Filozofski fakultet, Osijek, Zagreb – Osijek, 2021., str. 242-248.
- Rosanda Žigo, Iva: „Potresan scenski kolaž o tragičnoj epizodi iz istarske povijesti“, *Kazalište*, 11/2008, br. 33/34, str. 22-25.
- S. B.: „Tanac od mrtvih‘ krenuo u život“, *Večernji list*, 6. studenoga 2001. (<https://www.vecernji.hr/kultura/tanac-od-mrtvih-krenuo-u-zivot-702879>, pristupljeno 15. rujna 2022.).
- Senker, Boris: „Pulisej“, u: Gjurgjan, Ljiljana Ina i Klepač, Tihana (ur.): *Irsko ogledalo za hrvatsku književnost: teorijske pretpostavke, književne usporedbe, recepcija*, FF press, Zagreb, 2007., str. 217-260.
- Strčić, Petar: „Milan Rakovac: Socijalistička republika Hrvatska, ‘IRO’ Motovun, 1987.“, recenzija, *Časopis za suvremenu povijest*, 20/1988, br. 3, str. 143-146.
- Tunjić, Andrija: „Jeka novog siromaštva“, *Vijenac*, 25/2017, br. 609 (6. srpnja), str. 22.
- Tunjić, Andrija: „Puno želja malo rezultata“, *Vijenac*, 25/2017, br. 616 (12. listopada), str. 18.
- Ujčić, Vitomir: *Kazališne kritike. Desetgodišnja kritička analiza dramskih i muzičkih scenskih ostvarenja Istarskog narodnog kazališta u Puli, od 1954. do 1964.*, Braća Ujčić, Pazin – Pula, 1989.
- Urbić, Irena: „Teatar u provinciji – provincija teatra“, u: Lužina, Jelena (ur.): *Kazalište kao akcija*, Zbornik radova sa skupa u povodu 60. obljetnice prve predstave profesionalnog ansambla Istarskoga narodnog kazališta, Pula, 22. siječnja 2009, Istarsko narodno kazalište, Pula, 2009., str. 77-81.
- Zlatar Frey, Damir: *Tomizziana*, Istarsko narodno kazalište, 2009.
- Zlatar Frey, Damir: *Vampiriska kronika Jure Grando*, Istarsko narodno kazalište, 2016.

Valnea Delbianco

Književnost na talijanskome jeziku u Istri druge polovice 20. stoljeća

Sažetak

Književnost talijanske zajednice u Istri, čiji početci sežu u godine nakon Drugoga svjetskoga rata i koja traje do danas, razlikuje se od književnosti većinskoga hrvatskoga naroda jer nastaje u prekograničnoj sjeni talijanske nacionalne i regionalne književnosti, s kojom je vezuje etnička pripadnost i jezik. Za Talijane na istočnoj obali Jadrana kraj rata donio je dramatične promjene: nakon masovnoga egzodusa postaju manjina u okvirima nove višenacionalne države te će svoju kulturu, jezik i književnost razvijati odvojeni od matične zemlje Italije, u novim društvenim i ideološkim okolnostima, dijeleći sudbinu s državama (Jugoslavijom te potom Hrvatskom i Slovenijom) na čijem teritoriju žive i stvaraju. U proteklih je osam desetljeća nevelika talijanska zajednica uspjela prevladati društvenu marginalizaciju te su njezina književnost i jezik bili i jesu ne samo važno sredstvo nacionalne opstojnosti već i posrednik uzajamnoga upoznavanja i skladnijega suživota manjinskoga i većinskoga stanovništva. Književnost Talijana Istre (i Kvarnera) nejednoznačna je i polivalentna, specifičan je izdanak talijanske književnosti s kojom dijeli jezik, pamćenje, kulturna ishodišta i obrasce, ali pripada i hrvatskoj i slovenskoj književnosti jer ih povezuje zajednički državni prostor i suvremena povijest kao i intelektualno formiranje njezinih pripadnika. Ona tako ulazi u kompleksan sustav *relacijskoga identiteta* koji podrazumijeva otvorenost prema *drugome* te se, iako većinom pripovijeda o Talijanima, ne može svesti na jednostrano sjećanje, jednu jedinu književnu tradiciju i samo jednu kulturu.

Ključne riječi: književnost na talijanskome jeziku u Istri, druga polovica 20. stoljeća, kultura i književnost istarskih Talijana, odnos nacionalne i regionalne književnosti

Odnos hrvatskih književnih povjesničara prema regionalnim književnostima, koje su danas (i u prošlosti) dijelom hrvatskoga jezika i kulture, nije jedinstven. S jedne strane, unatoč bojazni da prenatraglašeno isticanje regionalnoga identiteta može ugroziti jedinstveni hrvatski identitet, odnosno da se njime narušava oblikovanje općenacionalnoga modela hrvatske kulture (koji je u 19. stoljeću, a i poslije,

smatran najvažnijim ciljem svih društveno-kulturnih procesa), postoje mišljenja kako je iz regionalne raznolikosti nemoguće izdvojiti nacionalni identitet, već je „ispravnije govoriti o zbroju pojedinačnih regionalnih identiteta“.¹ S druge strane, naglašava se da bez obzira na to što je tijekom povijesti bitno obilježje Hrvatske bila njezina rascjepkanost i pripadnost pojedinih područja različitim državama, a time i podložnost različitim utjecajima, snažno izgrađene regionalne identitete na okupu „ponajprije drži ideja nacionalnog i političkog jedinstva“.² Valja izdvojiti i stajalište da regiju ne možemo promatrati kao zaseban entitet jer je ona „uvijek postavljena u odnos s drugim mjestima i prostorima, odnosno regija uvijek na ovaj ili onaj način implicira nacionalni teritorij“, a kultura koja „počiva na svođenju različitosti na jednakost ne može prepoznati kritički naboj regionalne književnosti“.³

Jedna od današnjih hrvatskih regija – Istra – nesumnjivo se izdvaja od drugih hrvatskih prostora i zemljopisnim položajem, i poviješću, i, napokon, osebujnim književnim stvaralaštvom na hrvatskome i talijanskome jeziku (i na obama pripadajućim dijalektima). U oblikovanju jedinstvene i prepoznatljive hrvatske književnosti Istre Boris Domagoj Biletić u knjizi *Istarski pisci i obzori* polazi od „naizgled retoričkoga pitanja postoji li uopće istarska književnost, odnosno – ako postoji, a postoji! – što je to čini istarskom, odnosno hrvatskom ili možda nekom trećom i drukčijom negoli smo je na prvi pogled skloni prepoznavati i imenovati?“⁴ On u slici istarske književnosti ključnim drži jezik, koji od preporoda ima tešku i odgovornu zadaću u narodu čije se administrativne granice mijenjaju preko noći pa, nakon predstavljanja najvažnijih istarskih hrvatskih pisaca međuraća u 20. stoljeću, zaključuje da „postoji istarska književnost koju možemo nazvati (a da se njezin identitet i njezini sadržaji ne mijenjaju niti dovode u pitanje, jednako kao ni cjelovitost hrvatske književnosti) sljedećim sintagmama: hrvatska književnost u Istri, hrvatskoistarska književnost, književnost hrvatskih pisaca iz Istre, istarska hrvatska ili hrvatska istarska književnost itd.“⁵

Vrijede li, analogijom, iste sintagme i za drugi važan segment složenoga identiteta Istre – književnost istarskih Talijana? Dakle: talijanska književnost u Istri, talijanskoistarska književnost, književnost talijanskih pisaca iz Istre, istarska talijanska ili talijanska istarska književnost? Svaki od tih naziva jednakovrijedan je označitelj regionalne talijanske književnosti, čiji početci sežu u godine nakon

¹ Mladen Klemenčić: „Zemljopisni i geopolitički položaj: sastavnice hrvatskoga identiteta“, u: Zorislav Lukić; Božo Skoko (ur.): *Hrvatski identitet*, Matica hrvatska, Zagreb, 2011., 108.

² Isto.

³ Stipe Grgas: „O hrvatskome specijalnom imaginariju“, u: Lana Molvarec (ur.): *Mjesto, granica, identitet: Prostor u hrvatskoj književnosti i kulturi*, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2014., 58-59.

⁴ Vinko Brešić: „Prilog proučavanju književnosti Istre: Boris Domagoj Biletić, *Istarski pisci i obzori*, Izd. Alfa, Zagreb, 2012.“, *Vijenac*, br. 510 (19. rujna 2013), 14.

⁵ Boris Domagoj Biletić: *Istarski pisci i obzori*, Alfa, Zagreb, 2012., 259.

Drugoga svjetskoga rata i koja traje do danas. Ono što tu književnost, međutim, razlikuje od književnosti većinskoga hrvatskoga naroda u Istri njezin je manjinski položaj i djelovanje u prekograničnoj sjeni talijanske nacionalne književnosti, s kojom je vezuje etnička pripadnost i jezik. Za Talijane na istočnoj obali Jadrana kraj rata donio je dramatične promjene: nakon masovnoga egzodusa postaju manjina u okvirima nove višenacionalne države te će svoju kulturu, jezik i književnost razvijati odvojeni od matične zemlje Italije, u novim društvenim i ideološkim okolnostima, dijeleći sudbinu s državama (Jugoslavijom te potom Hrvatskom i Slovenijom) na čijem teritoriju žive i stvaraju. Pripojenje Istre i Kvarnera Hrvatskoj (i u manjoj mjeri Sloveniji) potvrđeno je najprije Pariškim mirovnim ugovorom 10. veljače 1947., potom Londonskim memorandumom 5. listopada 1954., koji je ratificiran 10. studenoga 1975. potpisivanjem Osimskih sporazuma. Nakon toga, bivša zona A s gradom Trstom (ali bez Pule) pripala je Italiji, a zona B Jugoslaviji.⁶ Talijanske optante i esule koji su napustili Istru i Dalmaciju trebala je obešteti Jugoslavija, ali su tu obvezu nakon osamostaljenja preuzele Hrvatska i Slovenija. Gradovi Pula i Rijeka (izdvajamo dva najveća središta na sjevernom Jadranu, iako se iseljavanje dogodilo na cijelome istarskom poluotoku, kvarnerskim otocima i u Dalmaciji), izgubili su veliki dio urbanoga stanovništva, ali i intelektualnoga društvenog sloja koji je velikim dijelom izbjegao i prije završetka rata. Nakon 1920., kada je Rapalskim ugovorom Kraljevina Jugoslavija morala prihvatiti da Istra ostane pod talijanskom upravom (Kraljevini Italiji pripali su i Rijeka, Zadar, otoci Cres, Lošinj i Lastovo), fašistički režim ugasit će hrvatske tiskare u Pazinu i Puli, a periodičke će publikacije na hrvatskome jeziku još neko vrijeme izlaziti samo u Trstu. U nizu represivnih mjera, talijanske vlasti 1929. donose zakon o zabrani slavenskoga tiska u Italiji. Uslijedilo je razdoblje progona netalijanskoga stanovništva, učitelja i svećenika (povijesni izvori bilježe da je između dvaju ratova iz Istre i šire okolice Trsta u Jugoslaviju izbjeglo oko 70.000, prema nekim izvorima čak do 100.000, Hrvata i Slovenaca te doseljeno 44.000 Talijana), ukidaju se hrvatske škole, kulturne ustanove i udruženja, pale se hrvatske knjige zbog „neprihvatljiva jezika“ zabranjenoga u javnoj uporabi. U poratnome razdoblju, događaji koji će još jednom izmijeniti etničku sliku Istre vezani su uz veliki egzodus Talijana (ali ne samo njih, već i Slavena, Hrvata i Slovenaca koji su bježali pred komunizmom), čiji je vrhunac bio od 1947. do 1954.⁷ Točan broj esula varira pa talijanska strana⁸

⁶ O novim granicama u Istri vidi: Ferdo Čulinović (ur.) et al.: *Priključenje Istre federalnoj državi Hrvatskoj u demokratskoj federativnoj Jugoslaviji: 1943-1968*, Sjevernojadranski institut JAZU, Rijeka, 1968.

⁷ Marino Manin: „O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraću“, u: M. Manin; Lj. Dobrovšak; G. Črpić; R. Blagoni (ur.): *Identitet Istre - ishodišta i perspektive*, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb; Hrvatski institut za povijest, Zagreb; Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve HBK, Zagreb; Filozofski fakultet u Puli, 2006., 233-252.

⁸ Flaminio Rocchi P.: *L'esodo dei 350 mila giuliani fiumani e dalmati*, Difesa Adriatica Editrice, Rim, 1990.

navodi da je Istru, Rijeku, otoke Cres i Lošinj te Zadar u tome razdoblju napustilo 350.000 stanovnika, dok hrvatski demografi⁹ smatraju da se može dokumentirati odlazak 163.000 Talijana i 25.000 Hrvata. Oni koji su ostali našli su se u nezavidnome položaju društveno marginalizirane zajednice, noseći teret gubitničke strane iako su nakon kapitulacije Italije i Talijani sudjelovali u partizanskoj borbi. U poslijeratnim godinama talijanska manjina suočena je s problemom identitetskoga preživljavanja jer je njihov jezik od nekadašnjeg sredstva komunikacije na radnome mjestu i u administraciji, dakle u cjelokupnome javnom životu, potisnut u prostor obitelji ili uzak privatni krug. Premda autohtona na tlu Istre, talijanska kultura i tradicija našle su se u položaju *drugoga* u odnosu na domicilne Hrvate i novopridošle stanovnike od kojih su mnogi iz raznih krajeva tadašnje države stizali kao osloboditelji. Ostanak u zavičaju bio je težak i popraćen osobnim tragedijama, raseljenim članovima obitelji, bolnim sjećanjima na prošlost i strahovima od budućnosti. Raskol (koji će trajati gotovo do devedesetih godina i uspostave novih država, Hrvatske i Slovenije) među izbjeglim Talijanima i onima koji su izabrali ostanak, bio je velik do te mjere da su ti drugi ili prešućivani ili proglašavani „izdajnicima“ i „pogrešnima“.¹⁰ Naime, u Italiji se nakon rata njihov ostanak na drugoj strani tumačio kao znak podržavanja jugoslavenske države i komunističke ideologije. Odnos će se uvelike promijeniti nakon pada „željezne zavjese“ (koju je simbolički srušio nepoznati mađarski graničar u svibnju 1989., presjekavši žičanu prepreku na granici s Austrijom).

Je li bilo teže ostati ili otići? U oba slučaja odgovor može biti isti: „Kad je riječ o svojevoljnoj emigraciji odnosno egzilu, ne isključuje se mogućnost povratka, ali kad je u pitanju poslijeratni egzodus iz Istre i Rijeke, koji je za mnoge bio prinuda ili predstavljao jedini spas od nepoznatog i, očekivano, strašnog što je trebalo doći s novom državom i novim poretkom, odlazak je značio izbjeglički put bez povratka.“¹¹ Upravo su ta konačnost i potpuno izbrisan dotadašnji život za one koji su otišli, za više generacija predstavljali (ni danas nije drukčije) „ranu koja nije mogla zacijeliti“.¹² Poslijeratne okolnosti i novi društveno-politički kontekst zahtijevali su

⁹ Vladimir Žerjavić: „Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910-1971.“, *Društvena istraživanja*, vol. 2, br. 4-5, 6-7, 1993., 631-656.

¹⁰ Tako ih je označio Pier Antonio Quarantotti Gambini (Pazin, 1910. – Venecija, 1965.), autor značajnoga romana *L'onda dell'incrociatore*, objavljenoga 1947. (hrv. prijevod *Na valu krstarice* tiskan je u ediciji „Istra kroz stoljeća“ 1990.) i dugogodišnji ravnatelj Gradske biblioteke u Trstu, iz obitelji istarskih Talijana, koji je napustio Istru pred dolazak partizana, nazvao je one koji su ostali „pogrešnim“ Talijanima, dok su (po toj logici) oni „ispravni“ izabrali egzodus. Nav. prema: Sanja Roić: *Istočno od Trsta: Interkulturalni dijalozi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2013., 188.

¹¹ Valnea Delbianco; Sanja Roić: „Istarski i riječki autori o odlasku i ostanku“, u: *Razumjeti drugoga: kroatističke i talijanističke teme*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2014., 108.

¹² Nelida Milani Kruljac spominje je u svojim knjigama kao „ferita sanguinosa“ („rana koja krvari“). Odnosilo se to na podijeljene obitelji koje dugo nisu imale mogućnost izravnih kontakata.

od književnosti talijanske zajednice prilagodbu prema hegemonističkome modelu: očekivalo se da bude odraz stvarnosti i u službi nove vladajuće ideologije jedne partije i njezine propagande. U takvim se okolnostima krenulo od, kako se često navodi, „nulte točke“, s partizanskim tiskom 1943. godine. Nelida Milani Kruljac, pulska sveučilišna profesorica i književnica, drži da to zvuči „malo naivno“ te da bi bilo bolje govoriti o „prvom velikom raskidu“ i inverziji tendencije u odnosu na književne teme 19. i 20. stoljeća, kada se javlja preokret koji je zahvatio cijelu Europu: „To je takozvana ‘književnost ruševina’, jer se tada izlazilo iz moralnih i materijalnih ruševina. U tom smislu djelovali su talijanski i francuski kulturni modeli: Vittorini, Sartre, prvenstveno, i nešto manje Pavese.“¹³ Riječ je o neorealizmu,¹⁴ čiji je cilj uzdizanje političkih i ideoloških vrijednosti, kolektivnoga rada i duha bratstva pa se angažirana književnost bavi temama rata, obnove, radništva, a djela su u funkciji odgoja i provedbe partijskih ciljeva. Milani Kruljac navodi primjer Erosa Sequija,¹⁵ intelektualca klasičnoga obrazovanja, Talijana podrijetlom iz regije Veneto, koji će u svojim tekstovima, poput drugih književnika onoga vremena, biti „posvećen integraciji buržuskog Ja sa kolektivnim Mi, i stoga uvijek u središtu plićaka, u fatalnom viru konfuzije između umjetnosti i revolucije“.¹⁶ Boraveći u Zagrebu kao talijanski lektor na sveučilištu, Sequi je 1943. pristupio jugoslavenskome partizanskom pokretu želeći kao Talijan dati doprinos oslobođenju od nacifašizma i pokazati da nisu svi njegovi sunarodnjaci fašisti te da su mnogi spremni dati i život u borbi za slobodu i dostojanstvo naroda. U vrijeme antifašističke borbe pokrenuo je i uređivao partizanska glasila na talijanskome jeziku: „Libertà“, „Lottare“ i „Il nostro giornale“ te je u Rijeci, od 1944., obavljao različite kulturno-političke dužnosti. Bio je jedan od osnivača i glavnih dužnosnika Talijanske unije za Istru i Rijeku (Unione degli Italiani dell’Istria e di Fiume) i izabran njezinim tajnikom 1945.¹⁷ Nakon rata, sudjeluje u pokretanju časopisa za

¹³ Nelida Milani Kruljac: „O povijesti manjinske talijanske književnosti“, *Sarajevske sveske*, br. 27/28, 2010., 633.

¹⁴ U razdoblju od 1943. do 1950./1955.

¹⁵ Eros Sequi (Possagno/Treviso, 1912. – Beograd, 1995.), književnik, sveučilišni profesor i prevoditelj. Autor je romansirana dnevnika *Eravamo in tanti*, Edit, Rijeka, 1955. (u hrv. prijevodu Ive Frangeša, knjigu je pod naslovom *Bilo nas je mnogo* objavila zagrebačka Zora, 1952.), gdje je opisao svoje partizansko iskustvo iz Gorskoga kotara. Objavio je zbirke pjesama *I giorni al bivio / Dani na raskršću*, 1953. (hrv. prijev. Jure Kaštelan), i *Rifugio (Sklonište)*, hrv. prijev. Miodrag Pavlović, 1966.; pripovijesti *Le case di Pothia*, 1957.; roman *Sagge sentenze*, 1976.; književne eseje i studije *Verizam i njegova negacija*, 1968. Uspomene iz NOB-a te o istarskim i riječkim skitnjama i književnosti i kulturi Talijana Istre i Rijeke zapisao je u knjizi *Incontri con l’Istria*, koju je pod naslovom *Susreti s Istrom* (s talij. prev. Frano Čale) objavio Čakavski sabor iz Pule 1989.

¹⁶ Nelida Milani Kruljac: „O povijesti manjinske...“, 634.

¹⁷ S dužnosti tajnika Unije smijenjen je 1952. (zajedno s Eriom Franchijem) zbog zauzimanja za tješnju suradnju s Italijom te zahtjevima za veću autonomiju i kulturni subjektivitet talijanske manjine (što je zatraženo na Skupštini Unije u Rovinju 16. rujna 1951.). Nakon toga napušta Rijeku i odlazi u Za-

djecu i mlade „Il pioniere“¹⁸ i „Vie giovanili“ te tjednika „Panorama“, što će uroditi zamjetnom produkcijom književnosti za djecu s kojom su se zadovoljavale potrebe talijanskoga školskog sustava. Svi navedeni časopisi tiskaju se u Rijeci, gdje se 1952. osniva nakladnička kuća Edit, koja do spajanja s dnevnikom „La Voce del popolo“ 1959. bilježi najplodnije razdoblje. Ovaj je nakladnik pokrenuo niz projekata te objavljivao djela pripadnika talijanske zajednice, školske udžbenike i knjige u suradnji s različitim talijanskim izdavačkim kućama, a glavna je djelatnost bila posvećena komercijalnim izdanjima, što je trebalo stvoriti preduvjete za ostvarenje vlastitih prihoda kako bi se izbjegla isključiva ovisnost o vladinim poticajima. To je dovelo do prvih velikih i dugotrajnih novčanih problema koji su se pokušali riješiti početkom devedesetih, kada je promoviran Projekt Edit s vlastitom tiskarskom opremom, darom talijanske vlade, ali je ona na kraju više služila drugim izdavačkim poduzećima nego njima. Podržavljenje Edita i njegovih izdanja (od 1994. njime upravlja Vlada RH) zaoštrilo je odnose državnih tijela s novoosnovanom Talijanskom unijom (koja je do 1991. djelovala pod nazivom Unija Talijana Istre i Rijeke), a spor je razriješen vladinom odlukom iz 2001. da joj se prizna pravo vlasništva nad tom izdavačkom kućom.

Tiskani tekstovi, od časopisa do školskih knjiga na talijanskome jeziku, u ratno vrijeme i prvim godinama nakon 1945. bili su nadzirani i morali su se uklopiti u društveno-politički život podređen socijalističkim idealima te marksističkome učenju. Političko ozračje poslijeratnih godina, u kojemu su djelovali Talijani, može dočarati sljedeći zapisnik: „U ime Talijanske unije plenum je pozdravio drug Eros Sequi. On je govorio o radu Talijanske unije na aktivizaciji talijanskih kulturnih društava i o pomoći, koju narodna vlast nove Jugoslavije pruža talijanskoj manjini za svestrani razvoj njenog kulturnog života. Na kraju svog izlaganja drug Sequi je istaknuo, da se Talijani u FNRJ osjećaju ravnopravnom braćom svih naroda Jugoslavije, slobodnih graditelja socijalizma. Da je kulturni rad talijanske manjine dobio novi, progresivni sadržaj i da su u tom radu postignuti već dobri uspjesi, rezultat je mudrog rukovodstva naše Partije i njezinog Centralnog komiteta na čelu s drugom Titom. Nikakve optužbe o tobožnjem ‘nacionalizmu’ rukovodilaca KPJ ne mogu zbuniti talijanske kulturne radnike ni talijansku manjinu, jer je upravo u Titovoj Jugoslaviji ona dobila najšire i najpunije mogućnosti svog nacionalnog razvitka i kulturnog napretka. Tko želi, završio je drug Sequi, da se o tom lično

greb te potom u Beograd, gdje je do umirovljenja na Filološkome fakultetu bio profesor i predstojnik katedre za talijanistiku.

¹⁸ Sanja Roić: „Od Pionira do Duge: transformacija jednog časopisa“, u: Tijana Tropin; Stanislava Barać (ur.): *Časopisi za decu: jugoslovensko nasleđe: (1918–1991): zbornik radova*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2019., 287–298.

uvjeri, neka dođe u drugoj polovini svibnja u Rovinj na smotru talijanskih kulturnih društava.“¹⁹

Valja napomenuti da je, iako su u prvim poslijeratnim godinama književni početci bili skromni, upravo zahvaljujući antifašističkom djelovanju Talijana u Istri i Rijeci i činjenici što su se njihovoj zajednici priključili i obrazovani sunarodnjaci iz Italije, koji su u poslijeratnoj Jugoslaviji htjeli graditi novi društveni poredak. U Rijeku dolaze: Lucifero Martini²⁰ (u Drugome svjetskom ratu, kao talijanski vojnik našao se u rujnu 1943. na Kefaloniji, a potom se priključio NOP-u, gdje je sudjelovao u stvaranju partizanskoga tiska, glasila „La Voce del Popolo“ te „Il Nostro Giornale“. S Erosom Sequijem i Sergiom Turconijem bio je više godina urednik časopisa „La Battana“); Alessandro Damiani²¹ (u Hrvatsku je došao s omladinskim radnim brigadama 1948. kako bi se pridružio grčkim partizanima, ali je ostao u Rijeci i dao izniman doprinos kulturi talijanske nacionalne manjine kao pisac te književni i kazališni kritičar); Giacomo Scotti²² (plodan književnik i aktivan kul-

¹⁹ U: „Prvi plenum Saveza kulturno-prosvjetnih društava Hrvatske“, *Kulturni radnik*, god. II, br. 3 (ožujak), Zagreb, 1949., 139.

²⁰ Lucifero Martini (Firenca, 1916. – Rijeka, 2001.), novinar, urednik i književnik. Mladost je proveo u Puli i Gorici, u Trstu je studirao ekonomiju. Prve književne radove objavio je 1933. pod pseudonimom Lauro Chiari. Prvi dramski tekst, *Ritrovarsi libero*, napisao je 1945. za kazališnu družinu „Otokar Keršovani“. Objavio je zbirke pjesama: *Il segno del mare*, 1970., *Nuvole in cielo*, 1975., *L'erba non è ancora verde*, 1977., *Somiglianze*, 1982. (Sličnosti, hrv. prijev. Nedjeljko Fabio i Jure Kaštelan), *Il buio dell'ignoto / Mrak neznanoga* 1997. (hrv. prijev. Tonko Maroević); pripovijetke: *La lunga strada*, 1985. i romane: *Erba di casa*, 1964., *Il muro della memoria*, 1976., *Giorni di dolore i Il ritorno*, 1978., *La scelta*, 1987. (Opredjeljenje, hrv. prijev. Mate Maras) *La nuova casa*, 1989. (Novi dom, hrv. prijev. Zoran Kompanjet). Autor je drama i radiodrama: *L'uomo nel parco*, 1983., *Il mulino di Pola*, 1947., *Il telefono i L'anello*, 1978.; pripovjetke za djecu *Le avventure di capitano Parapatan*, 1964. Pisao je književne, likovne i filmske kritike i eseje i objavio dva memoarska djela *Parlano i protagonisti*, 1976. i *I protagonisti raccontano*, 1983., svjedočanstva boraca iz Italije koji su sudjelovali u partizanskom ratu u Jugoslaviji. Nakon rata, osnovao je s Nicolom Pitacom riječku Talijansku dramu s predstavom *Divlje mačke*.

²¹ Alessandro Damiani (Sant'Andrea Ionio, 1928. – Rijeka, 2015.), pjesnik, romanopisac, esejist, književni i dramski kritičar, dramski pisac koji je dao izniman doprinos kulturi talijanske nacionalne manjine. Kao jedan od osobno važnih događaja, isticao je primanje u Društvo hrvatskih književnika (1987.). Radio je u Talijanskoj drami Hrvatskoga narodnog kazališta Ivan pl. Zajca i novinskoj izdavačkoj kući Edit, gdje je uređivao kulturne rubrike u „Panorami“ i dnevniku „La voce del popolo“. Objavljena su mu sljedeća djela: drame *Ipotesi*, 1968., *Non di solo pane*, 1976., *Dal tramonto all'alba*, 1979., *Aporie*, 1979., *Album di famiglia*, 1998.; romani: *Ed ebbero la luna*, 1982. i *La torre del borgo*, 1996. (*Gradski toranj*, 2003., hrv. prijev. Natka Badurina); zbirke poezije: *Note di viaggio*, *Ex ponto*, *Liriche del tramonto*, *Framenti* te eseji *La cultura degli Italiani della Istria e di Fiume*, 1997.

²² Giacomo Scotti (Saviano, 1928.), novinar, književnik, prevoditelj i publicist. Nakon rata (1947.), kraće vrijeme živi u Puli, a potom odlazi u Rijeku. Prve pripovijetke i pjesme objavljuje 1948., u glasilima „La Voce del Popolo“ i „Il Pioniere“. Autor je brojnih knjiga na hrvatskome i talijanskome jeziku, među kojima: 48 zbirki pjesama, uključujući i one namijenjene djeci, 41 prozno djelo (romani, zbirke kratkih priča i bajke). Više od dvadeset djela posvetio je povijesti radničkoga pokreta i oružanome otporu protiv nacifašizma, a u šest knjiga opisuje strahote rata koji je između 1991. i 1995. potresao bivšu Jugoslaviju. Scottija su prevodili na brojne jezike, ali i on je prevoditelj niza važnih autora s

turni djelatnik već više od sedam desetljeća, početkom pedesetih bio je među osnivačima „Riječkoga književnoga kruga“) i Sergio Turconi²³ (jedan od najuglednijih književnih kritičara talijanske nacionalne manjine). Upravo zahvaljujući njima održan je kontinuitet talijanske kulture i talijanskoga jezika, koji će (uz njegovanje lokalnoga dijalekta) imati čvrsto uporište u školstvu talijanske zajednice te brojnim publikacijama.²⁴ Eros Sequi je i jedan od osnivača časopisa „Orizzonti“,²⁵ „Arte e

talijanskoga jezika, ali i s hrvatskoga na talijanski (izbori iz poezije Antuna Branka Šimića, Maka Dizdara, Drage Ivaniševića, Dragutina Tadijanovića, Zvane Črnje, Vlade Gotovca, Marina Franičevića i dr.). Dobitnik je sljedećih nagrada: Srebrne plakete Općinske skupštine Rijeke, 1970.; Književne nagrade grada Rijeke, 1972.; međunarodnih nagrada „Scrittori di frontiera/Pisci s granice ‘Umberto Saba“, Trst, 2004. i „Calabria“, Villa San Giovanni, 2005. i 2013.; Društvo književnika Hrvatske i Hrvatski centar P.E.N dodijelio mu je nagradu „Julije Benešić“, 1975., a za sveukupan književni i kulturni rad od Skupštine Primorsko-goranske županije dobio je Nagradu za životno djelo te posebne zasluge u zbližavanju naroda i kultura na jadranskim obalama.

²³ Sergio Turconi (Caronno Pertusella, 1928. – Rijeka, 2019.), pisac i sveučilišni profesor. U Rijeku je stigao u drugoj polovici 1946. te je s Alessandrom Damianijem i Giacomom Scottijem radio u glasilima Edita, počevši od „La Voce del Popolo“, gdje je Turconi bio prvi urednik. Zajedno s Lucianom Giuricinom, pokretač je dvotjednika „Via Giovanili“ i tromjesečnika za kulturu „La Battana“, čiji je bio glavni urednik s Erosom Sequijem i Luciferom Martinijem od 1964. do 1989. Ostao je vezan za Zajednicu Talijana i kada je početkom šezdesetih godina prošloga stoljeća otišao iz Rijeke u Beograd, gdje je bio dopisnik „La Voce del popolo“ te diplomirao i doktorirao disertacijom „Talijanska neorealistička poezija“ (1970.). Na Katedri za talijanistiku beogradskoga Filološkog fakulteta bio je predavač do umirovljenja 1997. Od 2014. do smrti živio je u Rijeci. Turconi je desetljećima bio angažiran s „La Battanom“ i sudjelovao u organizaciji međunarodnih skupova književnika. Autor je studije o neorealističkoj kinematografiji *Neorealizam*, Nolit, Beograd, 1961. i književne kritike *La poesia neorealista italiana*, Mursia, Milano, 1977. Među njegovim esejima izdvaja se „Književnost Talijana u Jugoslaviji i njezinih iseljenika“, objavljen u *Književnosti emigracije* (prir. Jean-Jacques Marchand, Izdanja zaklade Giovanni Agnelli, Torino, 1991.), gdje je potvrdio povijesnu ulogu prve generacije književnika.

²⁴ Na razlike između pridošlih i autohtonih Talijana podsjeća Nelida Milani Kruljac: dok prvi posjeduju svoj jezik od rođenja i životom u matičnoj državi, Istrani i Riječani nikada ga ne osjećaju na isti način. Naime, teškoće postoje u ovladanju jezikom koji nije u uporabi u društvenome okruženju i praktički je dekontekstualiziran. Pridošli Talijani nisu jezik i talijanstvo doživljavali „s bolom“, a pisac rođen u Istri (ili Rijeci) imao je s književnom tradicijom uvijek iznimno jak emotivan odnos, osjećajući brigu za jezik kao dragocjeno dobro. Milani Kruljac zaključuje da bar četiri elementa razlikuju autohtonoga od pridošloga pisca: prostor, pamćenje, egzodus i jezik. U: Nelida Milani Kruljac; Roberto Dobran (ur.), s prilogima Sandra Cergne... [et. al], *Le parole rimaste: storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*, Vol. I, 726, Vol. II, 829 str., Rijeka/Fiume – Pula/ Pola, Edit; Pietas Iulia, 2010., 26.

²⁵ Zamišljen kao dvomjesečnik, časopis se ugasio nakon samo jednoga broja (svibanj-lipanj, 1951.), koji je tiskan na 44 stranice u pulskoj gradskoj tiskari. U uvodniku je uredništvo „izrazilo želju da časopis postane mostom i kulturnom vezom između Jugoslavije i Italije u svrhu pobratimljenja naroda, učvršćivanja mira i suradnje na svim životnim poljima, a posebice u kulturi“. Vidi u: Mazzieri, Gianna, *La „Voce“ di una minoranza. Analisi della pagina culturale de „La Voce del Popolo“ negli anni '50*, La Rosa Editrice, Torino, 1998., 60-61.

cultura“ te riječkoga časopisa za kulturu i književnost „La Battana“,²⁶ koji je od pokretanja 1964. sa suradnicima uređivao do 1988. Taj će časopis dati snažan poticaj buđenju i rastu književnosti talijanske zajednice, u kojemu će mjesto naći i brojni prilozi talijanista iz Zagreba i Beograda te prevoditelja. Od sredine šezdesetih dolazi do promjene odnosa između Jugoslavije i Italije, uspostavlja se kulturna suradnja, a talijanska se vlada pomoću Pučkoga učilišta u Trstu (Università popolare di Trieste) uključuje u subvencioniranje izdavačke i kulturne djelatnosti Talijanske unije. U vrijeme osnutka „La Battane“ u Italiji se budi zanimanje za Jugoslaviju kao antistaljinističku, mladu revolucionarnu državu koja je razvijala vlastiti model samoupravljanja i stoga je za lijevo orijentirane talijanske intelektualce bila zanimljiva. Taj politički, društveni i povijesni trenutak umnogome je pogodio boljoj suradnji među predstavnicima dviju kultura na obalama Jadrana. U sljedećim desetljećima uredništvo će organizirati (do kraja osamdesetih) dvadesetak prekograničnih susreta književnika, a prvi simpozij, na temu odnosa književnosti i izdavaštva, održan je u Opatiji 1965. godine, nekoliko mjeseci nakon osnivanja „La Battane“. Pozivu su se odazvali s talijanske strane vrsni intelektualci i književnici Umberto Eco, Franco Fortini, Rosario Assunto, Paolo Volponi, Andrea Zanzotto, a od hrvatskih pisaca Drago Ivanišević, Ranko Marinković, Slavko Mihalić, Milivoj Slaviček, Antun Šoljan. Skupu je uputio srdačno pismo i Giuseppe Ungaretti, uz ispriku što se zbog narušenoga zdravlja nije mogao odazvati pozivu organizatora. Književni tromjesečnik „La Battana“ u razdoblju od osnivanja pa do kraja osamdesetih izišao je u devedeset brojeva na desetak tisuća stranica, od kojih se gotovo polovica odnosi na prijevode djela iz svih književnosti tadašnjega jugoslavenskog prostora, po čemu je časopis bio jedinstven (od hrvatskih pisaca bilježimo sljedeća imena: Ranko Marinković, Slavko Mihalić, Anđelko Vuletić, Milivoj Slaviček, Mirko Božić, Drago Ivanišević, Vesna Parun, Vlado Gotovac, Antun Šoljan, Petar Šegedin, Dragutin Tadijanović). Radovima hrvatskih pjesnika nakon Drugoga svjetskog rata u cijelosti je posvećen broj 11 „La Battane“, iz 1967. Naravno, znatan prostor u časopisu imaju autori talijanske manjine, koji pišu na standardnome talijanskom jeziku i istrovenetskom narječju, ali i književnici iz Trsta te drugih dijelova Julijske krajine. Objavljeni su i prilozi velikih književnih imena poput nobelovaca Salvatorea Quasimoda i Ive Andrića, zatim Itala Calvina, Alber-

²⁶ Prvi članovi uredništva tromjesečnika bili su Eros Sequi, Lucifero Martini i Sergio Turconi koji su svrhu „La Battane“ vidjeli u nadilaženju marginalnoga položaja Talijana na granici dviju kultura i sredstvom otklanjanja opasnosti od provincijalizacije i manjinske emarginacije. Od 1989. do 1992. (ur. Ezio Giuricin), uredništvo provodi korjenit programski zaokret, priklonivši se tada novim aktualnim pitanjima pa je prvi broj bio posvećen temi etniciteta i države („Etnicità e Stato“), dok je drugi broj („Letteratura dell'esodo“, „Književnost egzodusa“) otvorio temu o kojoj se u javnome prostoru šutjelo desetljećima. U trećemu razdoblju, od 1992. do 2001. (ur. Nelida Milani Kruljac), prednost će se opet dati književnim temama, iako neće izostati ni one vezane uz filozofsku, društvenu i etničku problematiku. Časopis zatim uređuju: Aljoša Pužar (2001. – 2002.), Elis Barbalich Geromella (2002. – 2004.), Laura Marchig (2004. – 2008.) te Corinna Gerbaz Giuliano (od 2008.).

ta Moravije, Claudija Magrisa, Andree Zanzotta, Edoarda Sanguinetija, Bruna Maiera, Cirila Zlobeca, Fulvia Tomizze, Tonka Maroevića, Predraga Matvejevića, Nedjeljka Fabrija i drugih). „La Battana“ se čitala i u Italiji pa su objave prijevoda hrvatskih autora omogućile da se o njima čuje na drugoj strani Jadrana. Zahvaljujući tim prevodilačkim inicijativama, izdavačka kuća „Guanda“ iz talijanske Parme objavila je 1966. antologiju *Nuova poesia jugoslava* (*Nova jugoslavenska poezija*), koju je uredio Ciril Zlobec, u suradnji sa Slavkom Mihalićem i Aleksandrom Spasovom. U antologiju su uvršteni najbolji pjesnički radovi slovenskih, hrvatskih, makedonskih i srpskih autora, nastali u razdoblju od 1950. do 1966. godine.²⁷ Nakon odlaska Erosa Sequija uredništvo „La Battane“ preuzimaju, od 1989. do 1992., Ezio Giuricin, Maurizio Tremul i Elvio Baccarini. To je razdoblje velikih političkih i društvenih promjena u Hrvatskoj i bivšoj Jugoslaviji pa se i časopis više okreće etničkim problemima te kulturnim i književnim vrijednostima koje su Talijani stvarali u proteklih pola stoljeća na istarsko-kvarnerskome području, ali i političkim temama među kojima je jedna do tada prešućivana: veliki poslijeratni egzodus Talijana s prostora Istre i Rijeke. Uredničku palicu 1992. preuzima Nelida Milani Kruljac s novim programskim ciljevima – časopis želi biti regionalna publikacija okrenuta interesima čitateljstva Istre i Kvarnera, mjesto koje će okupljati stvaralaštvo triju pograničnih kultura (talijanske, hrvatske i slovenske) i njegovati osobitosti toga područja. Dakle, uređivačka politika ne odustaje od prvobitne (i dugogodišnje) koncepcije časopisa koji je vlastitu ulogu vidio ne samo u lokalnim okvirima već prije svega u izgradnji kulturnih spona između Italije i njezinih istočnih susjeda. Vrijednim je nasljeđem „La Battana“ opravdala svoj naziv, bila je tijekom više desetljeća mali, ali siguran čamac za plovidbu s jedne na drugu stranu Jadrana i dugogodišnji most kulturne suradnje s Italijom te je uspjela od jedne slabe točke, marginalne pozicije talijanske nacionalne manjine u nekadašnjoj Jugoslaviji, stvoriti prednost i postati nezaobilazan posrednik doticaja različitih kultura. Godinu dana prije „La Battane“ (1963.) osnovano je u Rijeci „Društvo pjesnika, književnika i umjetnika Talijanske Unije“ („Il Circolo dei poeti, dei letterati e degli artisti“), koje 1967. pokreće natječaj za umjetnost i kulturu „Istria Nobilissima“ („Najplemenitija Istra“), radi promicanja pjesničkih talenata talijanske nacionalne zajednice u Istri i Rijeci. Prvi je natječaj predviđao kategorije kratkoga romana ili duže pripovijesti, eseja ili monografije etničkoga, povijesnoga ili zemljopisnoga karaktera, likovno ili kiparsko djelo, dodekafonijsku skladbu, sinopsis ili scenarij namijenjen školama, novinski ili radijski prilog te pjesničko ili kazališno djelo.

²⁷ Zbog tadašnje osjetljivosti na svaki inozemni odjek, antologija je u Jugoslaviji izazvala veliko zanimanje, što je nakladnik prokomentirao riječima da se u Italiji ni o jednoj knjizi ne bi toliko pisalo, čak ni da je Dante uskrsnuo iz mrtvih. Jan Zoltan navodi da ostaje otvoreno pitanje zbog čega se u Jugoslaviji podiglo toliko prašine i kako se na to gledalo u Italiji. U: „Slovenska književnost v italijanskih antologijah jugoslovanskih književnosti po letu 1945.“, *Jezik in slovstvo*, god. 44., br. 4, 1999., 115.

Nakon deset godina razdvojeni su Natječaj za umjetnost i Natječaj za kulturu, a potom je uveden Natječaj za početničko djelo, dok je kategorija glazbe podijeljena na skladbu i izvedbu. Potkraj osamdesetih „Istria Nobilissima“ otvorila se dijalektu²⁸ (poeziji i prozi), koji će u sljedećih desetak godina postati medijem za književna ostvarenja zamjetne umjetničke vrijednosti (na istroromanskim govorima pišu poeziju sljedeći autori: na rovinjskome Ligio Zanini, Giusto Curto, Antonio Gian Giuricin, Libero Benussi, Vlado Benussi; vodnjanskome: Loredana Bogliun i Lidia Delton; baljanskome Romina Floris i Sandro Cergna; pulskome Ester Sardoz Barlessi i Gianna Dallemulle Ausenak te galižanskome Lino Capolicchio²⁹). Od 1997. godine natječaju za poeziju i prozu mogli su pristupiti talijanski građani istarskoga, kvarnerskoga ili dalmatinskoga podrijetla s boravištem u Republici Italiji, a sljedeće godine odluka je proširena na sve građane Republike Slovenije i Republike Hrvatske rođene i s boravištem u Istri, Rijeci ili Dalmaciji koji izvrsno poznaju talijanski jezik. U prvih trideset godina na natječaje je prijavljeno više od 1.500 djela i nagrađeno 215 autora, čiji su tekstovi objavljeni na više od osam tisuća stranica u 34 antologije (do 2001. godine), što najbolje pokazuje kakvu ulogu „Istria Nobilissima“ ima u razvoju književnoga stvaralaštva i umjetnosti. Među višestruko nagrađivanim istarskim talijanskim pjesnicima ističu se sljedeća imena: Libero Benussi, Vlado Benussi, Sabrina Benussi, Adelia Biasiol, Loredana Bogliun, Giusto Curto, Lidia Delton, Romina Floris, Anita Forlani, Antonio Giuricin, Umberto Matteoni, Fulvio Šuran, Maurizio Tremul, Ugo Vesselizza i Ligio Zanini te autori pripovjedne proze: Ester Barlessi Sardoz, Gianna Dallemulle Ausenak, Nelida Milani Kruljac i Claudio Ugusi.

Uz brojne aktivnosti i osnivanje ključnih nacionalnih ustanova³⁰ osim već spomenutih imena zaslužnih pojedinaca, koji su od poratnih godina djelovali u Rijeci,

²⁸ Istriotski ili istroromanski skupina je predmletačkih autohtonih romanskih govora na istarskome poluotoku, danas sačuvanih u samo šest mjesta: Rovinju, Vodnjanu, Balama, Fažani, Galižani i Šišanu. Postojii nekoliko rječnika istriotskih govora: vodnjanskoga (G. A. Dalla Zonca: *Vocabolario dignanese-italiano*, Edizioni Lint, Trst, 1978.), baljanskoga (D. Cernecca: *Dizionario del dialetto di Valle d'Istria*, Collana degli Atti, 8, Centro di ricerche storiche, Trieste-Rovinj/Rovigno, 1986. i S. Cergna: *Vocabolario del dialetto di Valle d'istria*, Collana degli Atti, 41, Centro di ricerche storiche, Rovinj/Rovigno, 2015.), rovinjskoga (A. Pellizzer, i G. Pellizzer: *Vocabolario del dialetto di Rovigno d'Istria*, Fiume-Trieste, 1992.) te galižanskoga (M. Balbi: M. Moscarda Budić, *Vocabolario del dialetto di Gallezano d'Istria*, Collana degli Atti, 20, Centro di ricerche storiche, Trieste-Rovinj/Rovigno, 2003.) G. Filipi i B. Buršić-Giudici sastavili su *Istriotski lingvistički atlas, Atlante linguistico Istrioto*, Znanstvena udruga Mediteran, Pula, 1998., a Pavao Tekavčić objavio je brojne studije o roman-sko-hrvatskim jezičnim vezama i osobito o istroromanskome idiomu u Istri.

²⁹ L. Capolicchio objavio je 2018. pjesničku zbirku na galižanskoj inačici istriotskoga narječja, pod naslovom *La Carédia* (naziv glavne ulice u Galižani koja vodi do pulskoga naselja Veli vrh / Monte Grande).

³⁰ Među njima važno mjesto ima i Centar za povijesna istraživanja (Centro di ricerche storiche), sa sjedištem u Rovinju, osnovan 1968.

treba također izdvojiti rovinjske intelektualce Antonija Bormea³¹ i Antonija Pellizera,³² koji su obilježili djelovanje talijanske zajednice u Rovinju i Istri, na području obrazovanja i kulture. Na književnome planu, nakon poratnih i pedesetih godina, koji je još uvijek u znaku tema zadanih ideologijom, počinju se osjećati promjene u otklonu od neorealizma (od 1964. do 1974.), i to najprije u poeziji: „A to se dobro vidi 1964. godine kada izlazi sveska pod naslovom *Poesia* („Poezija“). Autori, Cocchietto, Collori, Deghenghi, Farina, FINDERLE, Forlani, Matteoni, Milinovich, Santin, Sau, Ugussi, označavaju taj prelazak na lirizam, intimizam, impresionizam u poeziji.“³³ Nove književne poetike potaknute su većim utjecajem Zapadne Europe i tragedijom egzodusa, iako se ta tema, kao i sudbina stradalnika Gologa otoka, prešućuje u proznim djelima, dok se u poeziji iščitava „između redaka“. Osamdesete godine u znaku su zakašnjele neoavangarde u odnosu na europske književne tokove, ali i pojave snažne memoarske književnosti u pripovjednoj prozi, kojoj su pogodovalle sljedeće društveno-političke promjene: „smrt Tita, kolektivno predsjedništvo, razjedinjavanje Komunističke partije, uloga ‘Mladine’, naše proljeće, Grupa 88, pad Berlinskog zida (1989), prodorna cirkulacija ideja. Na sceni je grupa ljudi koji su kasno postigli književno iskustvo i koji, konačno, kao autohtoni, traže pravo na pamćenje, jer sada se mogu napustiti privatni i razgovori u krugu porodice, i socijalizirati ga u knjigama.“³⁴ Navedenoj skupini u Istri pripadaju Claudio Ugussi, Gianna Dallemulle, Ester Sardoz Barlessi, Nelida Milani Kruljac. U izmijenjenim društveno-političkim okolnostima pjesnici se zatvaraju u okvire individualne egzistencije, napuštajući rimu i metričke pravilnosti. Najistaknutiji su istarski pjesnici Ugo Vesselizza, Silvio Forza, Loredana Bogliun i drugi. U posljednjem desetljeću 20. stoljeća, nakon rata u Jugoslaviji i osnivanjem samostalnih država Hrvatske i Slovenije, talijanska zajednica podijeljena je još jednom novom granicom. Ipak, u novim okolnostima njezini pisci potvrđuju snažan književni zamah, odnosi se to i na starije generacije, ali i nova imena autora koji žive na tlu

³¹ Antonio Borme (Trst, 1921. – Rovinj, 1992.), prosvjetni djelatnik, društveno-politički aktivist, izabran je 1963. godine za predsjednika Talijanske unije za Istru i Rijeku (1964. pokrenuo je kulturnu suradnju između te organizacije i Narodnoga sveučilišta iz Trsta). S te je dužnosti smijenjen 1974. zbog svojih zahtjeva za autonomijom Unije, uvođenjem dvojezičnosti i većih prava Talijana. Nakon prvih slobodnih i demokratskih izbora za predstavnička tijela talijanske nacionalne manjine u Hrvatskoj i Sloveniji, izabran je 1991. za predsjednika Skupštine nove organizacije Talijanske unije.

³² Antonio Pellizer (Rovinj, 1932. – Rovinj, 2004.), nastavnik, književni kritičar i publicist, tijekom šezdesetih godina prošloga stoljeća pokrenuo je i uređivao niz sveščića zbornika proze i pjesništva, iz kojih je u suradnji s tršćanskim Narodnim sveučilištem nastao natječaj „Istria Nobilissima“. Autor je antologije talijanskih pisaca Istre i Rijeke *Voci Nostre, antologia degli scrittori del gruppo nazionale italiano di Jugoslavia*, 1983. (i više kasnijih izdanja), koja je postala školskim udžbenikom u Hrvatskoj i Sloveniji. S Giovannijem Pellizzerom sastavio je rječnik rovinjskoga dijalekta *Vocabolario del dialetto di Rovigno d'Istria* (1992.).

³³ Nelida Milani Kruljac, „O povijesti manjinske...“, 634.

³⁴ Isto, 637.

Istre i Rijeke: „Daniel Škatar, Mauro Sambi, Vlada Acquavita, Carla Rotta, Aljoša Paris Curavić, Marco Apollonio, Roman Karlović, Giuseppe Trani, i drugi“.³⁵ O njima će Nelida Milani Kruljac napisati da je riječ o obrazovanim pojedincima koji su mnogo manje samouki od svojih prethodnika i mnogo borbeniji i opskrbljeni teorijskim instrumentima: „Vlada Acquavita i Mauro Sambi ostaju zatočeni u čistoći i specifičnosti svog izraza (...) oni ponovno zahvaćaju u klasičnu, srednjovjekovnu, mističnu, trubadursku poeziju, učenim i rafiniranim stilom, naglašavaju kontinuitet s tradicijom. Carla Rotta, Aljoša Curavić (...) pišu s velikom izražajnom neposrednošću. To su crte postmoderne.“³⁶

Za književno stvaralaštvo talijanske zajednice u Istri sve do devedesetih godina 20. stoljeća Italija ne pokazuje veće zanimanje. Autori koji pišu na talijanskome, a žive u Sloveniji ili Hrvatskoj, morali su dugo čekati na prekojadransku recepciju. Ipak, zahvaljujući Fulviju Tomizzi,³⁷ istarskome i talijanskome književniku, svijet Istre, njezina povijest pa i teške teme poput poslijeratnoga egzodusa, u Italiji se otkrivaju već početkom šezdesetih godina. Tomizza je objavio tridesetak romana, većinom s istarskom tematikom, u kojima je prikazao i slavenski i talijanski istarski mentalitet, etničke nesporazume, sukobe suprotstavljenih ideologija, političke strasti i nedostižne ideale, uvijek vjerujući u ideju suživota/convivenze. Na inicijativu Zvane Črnje početkom osamdesetih Mate Maras i Milan Rakovac preveli su njegov roman *La miglior vita* (*Bolji život*) za koji je autor u Italiji 1977. dobio uglednu književnu nagradu „Premio Strega“. Prema Rakovčevu svjedočenju uslijedile su: „denuncijacije (iz nekih dogmatskih krugova, boračkih i crkvenih)

³⁵ Isto, 638.

³⁶ Isto.

³⁷ Fulvio Tomizza (Juricani, 1939. – Trst, 1999.), istarski i talijanski književnik koji 1955. napušta rodnu Istru nakon njezina priključenja Jugoslaviji i nastanjuje se u Trstu. Prvi mu je objavljen roman *Materada* (1960.), slijede *La ragazza di Petrovia* (1963.), *La quinta stagione* (1965.), *Il bosco di acacie* (1966.), *L'albero dei sogni* (1969.) *La città di Miriam* (1972.), *La miglior vita* (1977.) i dr. Na hrvatskome jeziku objavljena su mu sljedeća djela: *Mladenci iz Ulice Rossetti* (preveo Mate Maras, 1988.), *Materada* (preveo Mate Maras, 1986. i 1989.), *Zlo dolazi sa sjevera: roman o biskupu Vergeriju 1-2* (preveo Mate Maras, 1989.), *Kad je Bog napustio crkvu: život i vjera u jednom istarskom trgovištu u 16. stoljeću* (preveo Mate Maras, 1989.), *Bolji život* (preveli Milan Rakovac... et al., 1980., 1984. i 1989.), *Peto godišnje doba* (preveo Omer Lakomica, 1990.), *Franciska* (preveli Mate Maras i Nina Nadramija, 1999.), *Posjetiteljica* (prevela Ljiljana Avirović, 2001.), *Dalmatinski san* (preveo Dean Trdak, 2002.), *Kuća s badenom* (preveo Dean Trdak, 2003.), *I buhe kašlju* (prevela Erika Preden, 2005.), *Djevojka iz Petrovije* (prevela Lorena Monica Kmet, 2010.), *Bagremova šuma* (prevela Lorena Monica Kmet, 2012.), *Prijateljstvo* (prevela Lorena Monica Kmet, 2014.), *Miriamin grad* (prevela Lorena Monica Kmet, 2016.), *Grešni odnosi* (prevela Lorena Monica Kmet, 2018.) *Il gatto Martino / Mačak Martin* (prevela Floriana Bassanese Radin, 2019.), *Moja književna ljeta: tragom sjećanja* (prevela Lorena Monica Kmet, 2020.). Dobitnik je brojnih književnih nagrada, među kojima je i najpoznatija talijanska književna nagrada „Premio Strega“ za roman *La miglior vita* 1977. Nakon piščeve smrti, 2000. godine, pokrenuta je manifestacija „Forum Tomizza“, koja se održava svake godine u Umagu, Kopru i Trstu.

i cijela kampanja protiv objavljivanja tog krajnje tolerantnog djela, u kojem kroz jedan ljudski vijek zvonar Martin Kružić dočekuje i ispraća države i nacije i njihove svećenike, među kojima su i dva moralna stupa, jedan pop Hrvat i jedan domaći Talijan. Ondašnja politika je razumno presudila, i *Bolji život* je objavljen u izvrsnoj biblioteci 'Istra kroz stoljeća', a Fulvio Tomizza dočekivan je kao apostol suživota u Puli, Kopru, Rijeci i Zagrebu.³⁸ Rakovac će naglasiti da ga je upravo Tomizza potaknuo na pisanje romana *Riva i druž*i te da je taj „pisac sa granice, pisac granice, prekogranični pisac“ pokrenuo dijalog između romanske i slavenske kulture koji nije postojao „sve tamo od doba renesanse, kada su hrvatski pjesnici Dalmacije pjevali istodobno na svome jeziku, kao i na talijanskom i latinskom.“³⁹ Dijalog je desetljećima gradila i talijanska nacionalna zajednica, ne samo kao most suradnje između dviju obala već prije svega u odnosima s hrvatskim i drugim narodima. A pitanje prostora i njegove višeznačnosti od presudne je važnosti za identitet (nacionalni, kulturni, književni i jezični). Koliko su hrvatski jezik i čakavski govori u 20. stoljeću, posebice između dvaju svjetskih ratova, bili ključni za opstojnost istarskih Hrvata, jednaku je ulogu imao talijanski jezik (s istriotskim govorima) za istarske Talijane. U raspravi o manjinske izdavaštvu između kultura i identiteta Silvio Forza izjednačava nestanak jezika s nestankom nacionalnoga identiteta te, citirajući Antonija Gramscija prema kojemu „nema nacije bez književnosti“, zaključuje da se „nakon 1944–47–57, trebala roditi nova 'nacija', nacija Talijana koji su ostali i koji su se na nekim historijskim lokalitetima prvi puta našli u stanju manjine. Tako je u Istri i Kvarneru književnost na talijanskom jeziku zadobila novi društveni mandat, jer se nije više mogla ograničavati na puko bavljenje umjetnošću. Radilo se o sučeljavanju s identitetom koji je trebalo održati u životu, počevši od ponovnog uspostavljanja jezika.“⁴⁰ Posvećena toj ulozi samoodržanja, talijanska manjinska zajednica nije mogla pratiti tokove matične talijanske književnosti, čiji pisci djeluju u svome nacionalnom prostoru, u okvirima vlastite nacije, pa književnosti u 20. stoljeću uglavnom pristupaju kao nadnacionalnoj djelatnosti i „radije guraju u zaborav pamćenje“, već je morala „pronaći izgubljenu naciju i potpuno uranjati u pamćenje“ uz pomoć memoarske književnosti.⁴¹ O opasnosti gubitka pamćenja pišu mnogi pisci različitih generacija pa u uvodu svoje knjige pripovjedačka *Panorama ristretto* (*Suženi vidik*) pulska književnica Ester Sardoz Barlessi⁴²

³⁸ Milan Rakovac, „Nostra tiera viecia stara, pubratéine: ponešto o našoj talijanskoj literaturi 20. stoljeća“, *Sarajevske sveske*, br. 27/28, 2010., 618.

³⁹ Isto, 619.

⁴⁰ Silvio Forza, „Manjinsko izdavaštvo između kultura i identiteta“, *Sarajevske sveske*, br. 27/28, 2010., 641–642.

⁴¹ Isto, 643.

⁴² Ester Sardoz Barlessi (Pula, 1936. – Pula, 2017.), književnica na talijanskome standardnom jeziku i istrovenetskome dijalektu, za poeziju i prozu višestruko je nagrađivana na natječajima za umjetnost i kulturu „Istria Nobilissima“. Godina je objavljivala u časopisima „La Battana“ i „Panorama“, kao i

ističe da do zaborava dolazi „jer je u zvaničnim verzijama istarske povijesti jedna nosiva karika potisnuta, a jedna ljudska komponenta, ona talijanska, zaobidena ili, još gore, maniristički etiketirana kao derivat okupacije, kao element koji smeta.“⁴³ Ona upozorava da modeli ponašanja u svakodnevnome životu pokazuju gotovo potpuno nepoznavanje prošlosti, što kvari odnose između „onih koji znaju“ što je bilo prije i „onih koji ne znaju“. S time je povezan i onaj „stalni oblak neraspoloženja“, o kojemu govori Nelida Milani Kruljac,⁴⁴ u zbirci priča *La valigia di cartone* (*Kartonski kofer*), kada se čini kao da je sudbina onih koji su ostali odredila „da budu čuvari grobova i ruševina, ako već ne nitko i ništa“.⁴⁵ Sanja Roić ocjenjuje da je riječ o dragocjenoj knjizi, koja „ne tematizira ni žal za prošlim ‘istrijanstvom’ ni potragu za nekim njegovim novim oblikom: kartonski kofer je doslovce prazan, ali zato čuva oblik, bitan onome koji ga nosi i koji se s njime u ruci potuče po geografski nepoznatim, ali jezično bliskim krajolicima zato da bi sačuvao formu, privid, sliku sebe kao putnika, poput svakog drugog, krijući pritom istinu prognanika, očajnika, bjegunca od svakog životnog i emotivnog bremena.“⁴⁶ U priči je povijesni svjedok osoba s društvene margine, starica Norma, priprosta seljanka, koja se iz bolničkoga kreveta prisjeća djetinjstva i mladosti proživljenih u Puli i Poreču, pripovijeda o svojoj sudbini, strašnom siromaštvu i gladi koje je izazvao

u brojnim knjigama i antologijama u izdanju Edita iz Rijeke. Autorica je dviju zbirki pripovjedaka *E in mezzo un fiume* i *Panorama ristretto* te romana *Una famiglia Istriana* / *Jedna istarska obitelj*, Edit, 1999. (hrv. prijev. Mladen Radić), u kojemu otkriva povijest Istre u 20. stoljeću: ratove i bombardiranja, glad i bijedu, granice i egzodus, fašizam i komunizam, talijanski i hrvatski nacionalizam, nacionalizaciju, emigraciju i imigraciju. Riječ je o sudbini jedne obitelji, simbolu grada Pule i Istre od 1905. do kraja 20. stoljeća te društvu i kulturi koji opstaju usprkos svim promjenama.

⁴³ Silvio Forza, „Manjinsko izdavaštvo između...“, 643.

⁴⁴ Nelida Milani Kruljac (Pula, 1939.), znanstvenica, sveučilišna profesorica na Odsjeku za talijanistiku Filozofskoga fakulteta u Puli i jedna je od najznačajnijih književnica talijanske zajednice. Autorica je knjiga, ogleda i znanstvenih članaka te voditeljica interdisciplinarnih istraživanja o jezicima i kulturama u kontaktu na području Istre. Bila je odgovorna urednica časopisa za kulturu „La battana“. Književnim je radom ostvarila zapažen uspjeh i u Italiji, objavivši 1991. svoju prvu prozu *Una valigia di cartone* (*Kartonski kofer*) kod uglednoga izdavača Sellerio iz Palerma, za koju je iduće godine dobila međunarodnu književnu nagradu Mondello. Zbirka kratkih priča *L'ovo slossio - Trulo jaje*, Rijeka: Edit; Zagreb: Durieux, 1996. (hrv. prijev. Srđa Orbanić) sadrži neke od njezinih najboljih pripovjedaka. Izdavač Frassinelli iz Coma 1998. objavljuje epistolarno djelo *Bora* (*Bura*), koju je Milani Kruljac napisala u suautorstvu s Annom Mariom Mori. Prožno djelo *Impercettibili passaggi* objavljeno je u antologiji natječaja „Istra Nobilissima“, vol. XXII, 1989. te u hrv. prijevodu Igora Grbića i Srđe Orbanića: *Nezamjetne prolaznosti*, u ediciji „Istra kroz stoljeća“, Čakavski sabor, Pula, 2006., zajedno s pričom „Kartonski kofer“. Druga zbirka, *Crinale estremo*, objavljena je 2007. u izdanju Edita iz Rijeke, koji je zajedno s tršćanskom izdavačkom kućom Il Ramo d'oro 2008. objavio i njezinu knjigu *Racconti di guerra*. Za zasluge u kulturi, Predsjednik Republike Italije dodijelio joj je 2004. odličje Commendatore della Repubblica Italiana con stella della solidarietà.

⁴⁵ Silvio Forza, „Manjinsko izdavaštvo između...“, 643.

⁴⁶ Sanja Roić, *Stranci: portreti s margine, granice i periferije*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2006., 221.

rat, o „zaustavljenome vremenu“ u kojemu su se praznile kuće i grad, o teškome iseljeničkom životu, svojim osjećajima i bratu Giovaninu, koji stiže u Italiju na šurjakov sprovod ostavši bez ono malo jadnih stvari što ih je iz rodne Istre ponio, u kartonskome koferu. Hrvatski prijevod knjige *La valigia di cartone* nosi naslov *Nezamjetne prolaznosti*, u kojemu Milani Kruljac oslikava složenu zbilju suživota dviju zajednica, talijanske i hrvatske emocionalno slijedeći, prema riječima Tonka Maroevića, putanje esula: „Kao da se već u najranijoj mladosti odlučuje za svojevrsni unutrašniji egzil, odnosno za ljubomorno čuvanje jezične i društvene baštine u sudaru s nezadovoljavajućim okolnostima, s neskladnim vremenom i novim ljudima.“⁴⁷ O životu između dvaju svjetova (otišlih i ostalih) svjedoči u zbirci pripovijedaka *L'ovo sloss / Trulo jaje*, kao i u romanu *Bora (Bura)*, koji je, ponovimo, napisala s Annom Mariom Mori, novinarkom talijanskoga dnevnika „La Repubblica“ iz istarske obitelji ezula, u kojemu se dojmljivo otkrivaju lica dvaju egzila: onoga unutarnjega (Milani) i vanjskoga (Mori). Druga Puljanka, Gianna Dallemulle Ausenak,⁴⁸ u pripovjetkama nastoji otići zaboravu topografiju rodnoga grada, koji je doživio preobrazbu, prateći sudbinu ljudi s obiju strana granice. I dok su to za spisateljicu samo refleksi udaljene prošlosti, daleka sjećanja iz najranijega djetinjstva, još jedan rođeni Puljanin, Claudio Ugussi⁴⁹ u romanu *La città divisa (Podijeljeni grad)* otvara dugo zabranjenu temu unutarnjega raskola Pule i Istre nakon Drugoga svjetskog rata i masovnoga egzodusa Talijana. Među podjelama na talijansko i slavensko stanovništvo, na antifašiste i fašiste, optante i one koji će ostati, u romanu je najteža ona između majke i najstarijega sina koji osjeća da želi otići iz Pule: „Većina stanovnika je napustila grad: on postaje gotovo sablastan, zvuci čavala koji zakivaju sanduke gotovo su nepodnošljivi. Priča je dosegla vrhunac: dječak shvaća da pripada gradu, majci, prošlosti svoje obitelji, uspomeni na oca.“⁵⁰ Premda nije napustio Istru, Ugussi je pisac emigrantske književnosti koji,

⁴⁷ Tonko Maroević, „Kuća spašenog jezika. Pripovijedni svijet Nelide Milani“, Predgovor, u: *Nezamjetne prolaznosti*, „Istra kroz stoljeća“, XII. kolo, Pula, 2006., 8.

⁴⁸ Gianna Dallemulle Ausenak (Pula, 1938. – Pula, 2009.), autorica proze, poezije, eseja, istraživačica lingvistike i dijalektologije. U njezinim su lirikama (na standardnome talijanskom i pulskome istrovenetskom) prisutni različiti motivi, od razmišljanja o općim kozmičkim temama do introspekcije. Objavljena djela: zbirka pjesama *Prima piova d'agosto*, nagrađena na natječaju „Istria nobilissima“ 1982.; zbirke pripovjedaka *Cucai e gabbiani*, Edit, Rijeka, 1997. i *Con voce minima*, Edit, Rijeka, 2005.

⁴⁹ Claudio Ugussi (Pula, 1932.), književnik i slikar. Liriku objavljuje 1964. i 1968. u zbirkama *Poesia 1* i *Poesia 2*, u izdanju riječkoga Editia i 1969. *Gli ulivi*, u izdanju Fratelli Colombi Editori iz Rima. Glavni poticaji i u poeziji i proznim djelima Ugussijeve su mladenačke (i obiteljske) traume egzodusa i njegovih posljedica. Izdavač Campanotto Editore iz Udina 1991. objavio mu je roman *La città divisa* i 1994. zbirku pripovjedaka *Il nido di pietra*, nagrađenu posebnim priznanjem za prozu na međunarodnome književnom natječaju „Trieste – scritture di frontiera 2004“ („Trst – književnost s granice 2004.“). Oba je djela objavio zagrebački Durieux: *Podijeljeni grad* 2002. i *Kameno gnijezdo* 2005. (hrv. prijev. Lorena Monica Kmet). Od 1976. do 1990. nekoliko je puta nagrađen na natječaju „Istria Nobilissima“.

⁵⁰ Sanja Roić, *Stranci...*, 254.

poput Milani Kruljac, osjeća i živi unutarnji egzil. S još jednom vrstom egzila možemo povezati i književni opus Ligia Zaninija,⁵¹ jednog od najsuptilnijih pjesnika na rovinjskome istriotskom govoru, koji u poeziji svjedoči o tome da zemlja, zrak i more pripadaju samo sebi, a ne čovjeku. Zanini s poniznošću bira život ribara, prijateljstvo s galebima i morem, gdje jedino pronalazi utočište i mir. Objavio je i autobiografski roman *Martin Muma* u kojem, bez mržnje i osude s pozivom na tolerantnost, govori o strahotama i poniženjima što ih je doživio u zloglasnome logoru na Golom otoku, gdje je kao osuđenik proveo tri godine (1949. – 1952.) pod optužbom da je pristaša Rezolucije Informbiroa.⁵²

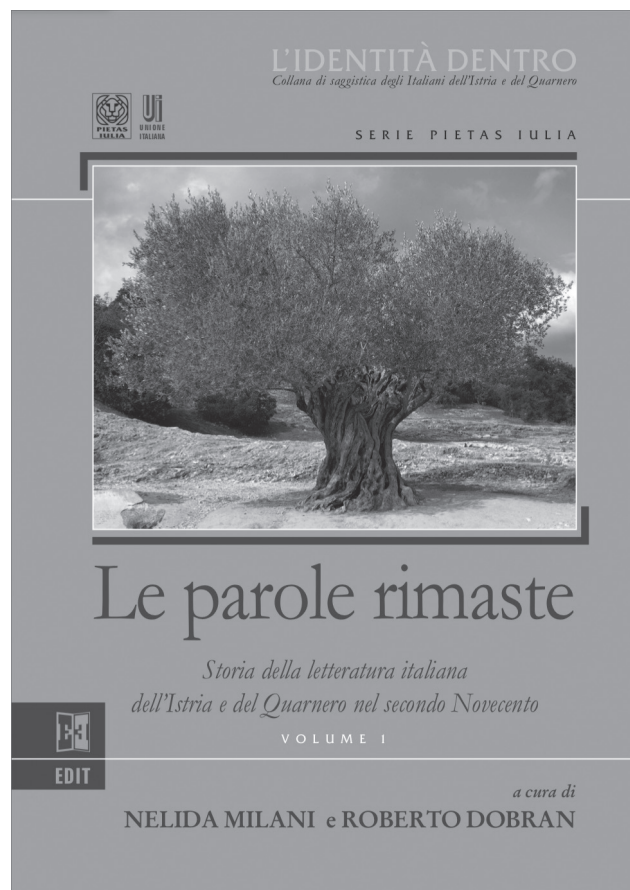
Na temelju navedenih primjera, možemo zaključiti da regionalna književnost Talijana ima, uz estetski vrijedna djela, i važno dokumentarno značenje kao svjedočanstvo intelektualne djelatnosti koja je započela u poraću četrdesetih godina dvadesetoga stoljeća i traje do danas, razvijajući se u uvjetima kulturne složenosti teritorija odvojenog od svoje talijanske matice. Talijani su pomoću škola,⁵³ glasila, kulturnih ustanova,⁵⁴ istraživanja, ulagali napore u očuvanje svojega identiteta, jezika i kolektivnoga pamćenja, a književnost (pjesništvo, dijalektalno stvaralaštvo, memoarska i autobiografska proza) u tome je imala nezamjenjivu ulogu. Vidljivo je to iz povijesti istarsko-kvarnerske talijanske književnosti u Hrvatskoj i Sloveniji *Le parole rimaste* („Riječi koje su ostale“), objavljene 2010. u izdanju znanstvene udruge Pietas Iulia iz Pule i riječkoga Edita, u suradnji s Talijanskom unijom i uz finacijsku potporu Ministarstva vanjskih poslova Republike Italije. Dvosve-

⁵¹ Ligio (Eligio) Zanini (Rovinj, 1927. – 1993.), prosvjetni djelatnik, književnik, ribar. Objavio je sljedeće zbirke stihova: *Moussoli e scarcaciù* („Mussoli e scarcaciò“), *Alut, Trst*, 1965.; *Buleístro* („Brace sotto la cenere“), Scheiwiller, Milano, 1966.; *Mar quito e alanbastro* („Mare quieto e limpido“) i *Tiera viecia-stara* („Terra vecchia stara“) u antologijama „Istria Nobilissima“, 1968. i 1970.; *Favalando cul Cucal Filéipo in stu canton de paradéisu* („Conversando con il gabbiano Filippo in quest'angolo di paradiso“), UIIF-UPT, Trst-Padova, 1979.; *Razgovor s galebom Filipom* (hrv. prijev. Mate Maras), „Istra kroz stoljeća“, knj. 24, Čakavski sabor, Pula, 1983.; *Sul sico de la Muorto sagonda* („Sulla secca della Morte Seconda“), *Diverse lingue*, Udine, 1990.; *Cun la prua al vento* („Con la prora al vento“), Scheiwiller, Milano, 1993. Objavio je i satiričnu pripovijetku *Topo Gigio e le talpe ingorde*, „La Battana“, 46, 1978. te roman *Martin Muma*, „La Battana“, 95-96, Rijeka, 1990. (drugo izdanje objavila je tršćanska izdavačka kuća Il Ramo d'Oro Editore, 2008.)

⁵² U obračunu jugoslavenskih vlasti s informbirovcima stradali su brojni istarski partizani, u kaznioticu na Golom otoku poslani su dokazani domoljubi: Ligio Zanini, Zvane Črnja, Mate Kršul, Jurica Knez, Čiro Raner, Dušan Diminić i Dušan Tumpić.

⁵³ Uz osnovne škole na talijanskome jeziku, u Koprnu, Bujama, Rovinju, Puli i Rijeci djeluju gimnazije, a od osamdesetih godina i sveučilišne talijanističke katedre u Puli i Rijeci (od 2011.).

⁵⁴ Važna je kulturna uloga Talijanske drame (Dramma Italiano), stalnoga glumačkog ansambla na talijanskome jeziku Hrvatskoga narodnog kazališta Ivana pl. Zajca u Rijeci, osnovana 1946. godine. Jedno od težih razdoblja za Talijansku dramu bio je pokušaj onemogućivanja njezina rada (nena-javljenim otkazom četrnaestorici djelatnika 24. veljače 1956.). Nastojanje da se ansambl svede na simboličan broj glumca i preseli u drugo sjedište nije uspjelo zahvaljujući direktoru Osvaidu Ramo-usu (Rijeka, 1905. – Rijeka, 1981.), pjesniku i dramskom piscu, jednom od iznimno važnih pisaca talijanske zajednice u 20. stoljeću.

šćana povijest nastala je pod uredništvom Nelide Milani Kruljac i Roberta Dobrana kao rezultat višegodišnjega projekta i sadrži radove većega broja istraživača na više od 1.655 stranica.⁵⁵ Prema riječima urednikā, to izdanje popunjava „predugu prazninu“ jer prije nije bilo sličnih sveobuhvatnih pregleda književne i kulturne djelatnosti talijanske zajednice (takvih publikacija nije do sada bilo ni u Italiji, već su tiskana samo djela pojedinih autora).⁵⁶ Riječ je o historiografskome i kritičkome prikazu jedne regionalne književnosti druge polovice 20. stoljeća, koja je uvijek ostajala izvan teritorija talijanskoga „književnog zemljopisa“. Do toga izdanja Zajednica Talijana nije imala sličnoga djela koje bi se bavi-

lo autorima i njihovim tekstovima, koje bi obuhvatilo periodizaciju i kronološki i kritički predstavilo svu književnu produkciju. Ranije bilježimo sažetije povijesne preglede tršćanskoga profesora koparskoga podrijetla Bruna Maiera: *Talijanska poratna književnost s ove i one strane istočne granice*,⁵⁷ *Talijanska književnost Istre*

⁵⁵ Nelida Milani Kruljac; Roberto Dobran (ur.), s prilozima Sandra Cergne... [et. al]: *Le parole rimaste: storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*, Vol. I, 726, Vol. II, 829 str., Rijeka/Fiume: Pula/ Pola, Edit; Pietas Iulia, 2010.

⁵⁶ Iznimka je Christian Eccher, potomak talijanskih emigranata rođen u Baselu, autor knjige *La letteratura degli Italiani d'Istria e di Fiume dal 1945. ad oggi* („Književnost Talijana Istre i Rijeke od 1945. do danas“), Edit, Rijeka, 2012., u kojoj predstavlja istarsko-kvarnerski prostor kao multietnički laboratorij, potpuno nepoznat Italiji i pisce na talijanskome jeziku triju generacija uz kraći povijesni pregled. Djelo je tiskani rad istoimene disertacije koju je Eccher obranio na Sveučilištu La Sapienza u Rimu, 2007., pod mentorstvom Tullia De Maura.

⁵⁷ Bruno Maier: „La letteratura italiana del dopoguerra al di qua e al di là del confine orientale“, u: *Contributi per la storia della letteratura italiana. Il secondo Novecento*, Guido Miano Editore, Milano, 1993.

od početaka do 20. stoljeća⁵⁸ te *Književnost i kultura Istre u dvadesetom stoljeću*.⁵⁹ Od ostalih djela moguće je izdvojiti ona domaćih autora: antologija *Naši glasovi*⁶⁰ Antonija Pellizzera, dvije monografije *Kroz brojne stihove*⁶¹ i *Snaga krhkosti*⁶² (posvećena ženskom pismu) te dvojezična, talijansko-slovenska, dvotomna antologija *Drukčiji stihovi: pjesnici dviju manjina*,⁶³ koje kao urednica i autorica potpisuje pulska znanstvenica i književna povjesničarka Elis Deghenghi Olujić (treća knjiga nastala je u koautorstvu s Miranom Košutom). Vanesa Begić autorica je knjige *One od stihova*,⁶⁴ posvećene talijanskim pjesnikinjama koje su tijekom pedeset godina 20. stoljeća djelovale ili još uvijek djeluju u Istri i Rijeci. Treba izdvojiti i knjigu *Un tetto di radici. Talijanska književnost druge polovice 20. stoljeća u Rijeci*,⁶⁵ autorica Gianna Mazzieri-Sanković i Corinne Gerbaz Giuliano te tekstove posvećene temi egzodusa koji su 1990. objavljeni u riječkoj „La Battana“.⁶⁶

Jedan od najpoticajnijih učinaka istraživanja objavljenih u knjigama *Le parole rimaste* jest taj što je detektirana osebujnost talijanske književnosti Istre i Kvarnera, istodobno nejednoznačne i polivalentne. Na pitanje je li ona „izdanak što izrasta iz debla talijanske književnosti“ te pripada li hrvatskoj i slovenskoj književnosti, urednici odgovaraju: „trebamo je smatrati sastavnim i neotuđivim dijelom talijanske književnosti zato što dijeli njezin jezik, pamćenje, kulturna ishodišta i obrasce, kao i stilska rješenja. No, ona je u isti mah i književnost koja se tiče Hrvatske i Slovenije, zato što nastaje unutar njihovih državnih granica i jer dijeli njihovu suvremenu povijest.“⁶⁷ Riječ je o književnosti koja nastaje u „međuprostoru“ i s lakoćom propušta susjedne kulture (urednici će napisati da je „spužvasta“) za koje je vežu razmjena dobara i uzajamni utjecaji. Ona tako ulazi u kompleksan sustav relacijskoga identiteta koji podrazumijeva otvorenost prema drugome: „Premda pripovijeda o Talijanima na istočnoj obali Jadrana, riječ je o književnosti koju je nemoguće svesti na tek jedno sjećanje, jednu književnu tradiciju i samo

⁵⁸ Bruno Maier: *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*, Istituto Regionale per la Cultura Istriana – Edizioni Italo Svevo, Trieste, 1996.

⁵⁹ Bruno Maier: „Letteratura e cultura in Istria nel Novecento“, u: *Annali del Museo Storico Italiano della Guerra*, Rovereto, 1996.-1997.

⁶⁰ Antonio Pellizzer: *Voci Nostre: antologia degli scrittori del gruppo nazionale italiano in Jugoslavia*, Edit, Rijeka, 1983. (i kasnija izdanja).

⁶¹ Elis Deghenghi Olujić: *Per molti versi*, Edit, Rijeka, 1998.

⁶² Elis Deghenghi Olujić: *La forza della fragilità*, vol. 1-2, Pietas Iulia-Edit, Fiume-Rijeka, 2004.

⁶³ Elis Deghenghi Olujić: Miran Košuta, *Versi diversi: poeti di due minoranze = Drugačni verz: pesniki dveh manjšin*, Vol.1-2, Unione Italiana/Talijanska Unija, Kopar, 2006.

⁶⁴ Vanesa Begić: *Quelle dei versi. La poesia femminile del gruppo nazionale italiano nella seconda metà del XX secolo*, Mara, Pula, 2002.

⁶⁵ Gianna Mazzieri-Sanković, Corinna Gerbaz Giuliano: *Un tetto di radici. Talijanska književnost druge polovice 20. stoljeća u Rijeci*, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za talijanistiku, Rijeka, 2021.

⁶⁶ „La Battana“ br. 97-98 (ogledi) i br. 99-100 (antologija).

⁶⁷ Nelida Milani Kruljac; Roberto, Dobran (ur.): *Le parole rimaste...*, Vol. II, 761.

jednu kulturu. Ona dakle predstavlja vrata kroz koja se ulazi u druge svjetove te ju je moguće proučavati kao prostor u kojem se račvaju, sastaju i artikuliraju različita zanimanja i područja.⁶⁸ Književna povijest *Le parole rimaste* podijeljena je na dvanaest poglavlja i sljedeće teme: talijanska manjina i povijesni okvir od 1945. do 2008., prve poslijeratne godine, književnost između neorealizma i realizma, književnost socrealizma, razdoblje prelaska s mi na ja, dijalektna poezija, kulturne ustanove (izdavačka kuća Edit i njezini časopisi, Društvo književnika, pjesnika i umjetnika, „Istria Nobilissima“, riječka Talijanska drama itd.). Slijede poglavlja o dječjoj književnosti, zatim memoarskoj književnosti, književnoj obnovi, novim književnim pravcima na početku novoga stoljeća te književnoj kritici i historiografiji. Već iz tih podataka možemo zaključiti da je riječ o vrijednome izdanju koje potvrđuje bogato kulturno i književno nasljeđe talijanske zajednice, koje je važno i za manjinu i za cjelokupno društvo. Pisana književna riječ sačuvat će sjećanje i biti zalog budućnosti. Osim toga, njome se ostvaruje posredovanje između dvaju naroda (talijanskoga i hrvatskoga, ali i ostalih naroda koji žive na tlu Istre i Kvarnera). Književnost i kultura pomažu u uzajamnome upoznavanju, rušenju negativnih stereotipa o drugim narodima i izgradnji pozitivne slike koja vodi skladnijem suživotu manjinskoga i većinskoga stanovništva te stoga zaslužuje pažnju šire javnosti i književnih stručnjaka. Istarska se regionalna kultura i književnost nisu u prošlosti borile za nadnacionalnu osobitost, one su uvijek pripadale dvjema prevladavajućim narodnim maticama, talijanskoj i/ili hrvatskoj. U ranijim razdobljima Hrvatima Istre bilo je presudno sačuvati identitet, jezik i pisanu riječ, a potom su uslijedila vremena promijenjenih uloga pa se, zbog novih državnih granica i egzodusa, za opstojnost borio talijanski entitet. Vladimir Nazor pedesetih je godina prošloga stoljeća o pitanju jezika u Istri i Rijeci izjavio da hrvatski jezik više ne stoji ispred talijanskoga ili nasuprot njemu, već da oni supostojе jedan pored drugoga, odnosno da razlika u jeziku više nije uzrokom nepovjerenja i neslaganja među ljudima. Trebalo je proći dosta vremena da se te riječi oživotore i danas se upravo jezikom dokazuje interetnički suživot na tlu hrvatske Istre. Ona je i dalje, kao i nekoć, poluotok prepoznatljivih nacionalnih identiteta, ali i regija u kojoj se ogleda dvojezičnost, suživot dviju kultura i dviju književnosti, hrvatske i talijanske. Istra je danas za mnoge mjesto dijaloga i susreta.

LITERATURA

Bečić, Vanesa: *Quelle dei versi. La poesia femminile del gruppo nazionale italiano nella seconda metà del XX secolo*, Mara, Pula, 2002.

Biletić, Boris Domagoj: *Istarski pisci i obzori*, Alfa, Zagreb, 2012.

⁶⁸ Isto.

- Brešić, Vinko: „Prilog proučavanju književnosti Istre: Boris Biletić, Istarski pisci i obzori, Izd. Alfa, Zagreb, 2012.“, *Vijenac*, br. 510 (19. rujna 2013).
- Čulinović, Ferdo, (ur.) et al.: *Priključenje Istre federalnoj državi Hrvatskoj u demokratskoj federativnoj Jugoslaviji: 1943-1968*, Sjevernojadranski institut JAZU, Rijeka, 1968.
- Deghenghi, Olujčić Elis: *Per molti versi*, Edit, Rijeka, 1998.
- Deghenghi, Olujčić Elis: *La forza della fragilità*, vol. 1-2, Pietas Iulia-Edit, Rijeka, 2004.
- Deghenghi, Olujčić, Elis: Košuta, Miran, *Versi diversi: poeti di due minoranze = Drugačnji versi: pesnici dveh manjšin*, Vol.1-2, Unione Italiana/Talijanska Unija, Kopar, 2006.
- Delbianco, Valnea; Roić, Sanja: *Razumjeti drugoga: kroatističke i talijanističke teme*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2014.
- Eccher, Christian: *La letteratura degli Italiani d'Istria e di Fiume dal 1945. ad oggi*, Edit, Rijeka, 2012.
- Forza, Silvio: „Manjinsko izdavaštvo između kultura i identiteta“, *Sarajevske sveske*, br. 27/28, 2010.
- Grgas, Stipe: „O hrvatskome specijalnom imaginariju“, u: Lana Molvarec (ur.): *Mjesto, granica, identitet: Prostor u hrvatskoj književnosti i kulturi*, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2014.
- Klemenčić, Mladen: „Zemljopisni i geopolitički položaj: sastavnice hrvatskoga identiteta, u: Zorislav Lukić: Božo Skoko (ur.): *Hrvatski identitet*, Matica hrvatska, Zagreb, 2011.
- Maier, Bruno: „La letteratura italiana del dopoguerra al di qua e al di là del confine orientale“, u: *Contributi per la storia della letteratura italiana. Il secondo Novecento*, Guido Miano Editore, Milano, 1993.
- Maier, Bruno: *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*, Istituto Regionale per la Cultura Istriana – Edizioni Italo Svevo, Trst, 1996.
- Maier, Bruno: „Letteratura e cultura in Istria nel Novecento“, u: *Annali del Museo Storico Italiano della Guerra*, Rovereto, 1996. – 1997.
- Manin, Marino: „O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraću“, u: M. Manin; Lj. Dobrovšak; G. Črpić; R. Blagoni (ur.) *Identitet Istre - ishodišta i perspektive*, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb; Hrvatski institut za povijest, Zagreb; Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve HBK, Zagreb; Filozofski fakultet u Puli, 2006.
- Maroević, Tonko: „Kuća spašenog jezika. Pripovijedni svijet Nelide Milani“, Predgovor, u: *Nezamjetne prolaznosti*, „Istra kroz stoljeća“, XII. kolo, Pula, 2006.
- Mazzieri, Gianna: *La „Voce“ di una minoranza. Analisi della pagina culturale de „La Voce del Popolo“ negli anni '50*, Editore La Rosa, Torino, 1998.

- Mazzieri-Sanković, Gianna: Gerbaz Giuliano, Corinna, *Un tetto di radici. Talijanska književnost druge polovice 20. stoljeća u Rijeci*, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za talijanistiku, Rijeka, 2021.
- Milani, Nelida; Dobran, Roberto (ur.), s priložima Sandra Cergne... [et. al]: *Le parole rimaste: storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*, Vol. I, 726 str., Vol. II, 829 str., Edit; Pietas Iulia, Rijeka/Fiume – Pula/ Pola, 2010.
- Milani Kruljac, Nelida: „O povijesti manjinske talijanske književnosti“, *Sarajevske sveske*, br. 27/28, 2010.
- Pellizzer, Antonio: *Voci Nostre: antologia degli scrittori del gruppo nazionale italiano in Jugoslavia*, Edit, Rijeka, 1983.
- Rakovac, Milan: „Nostra tiera viecia stara, pubrateine: ponešto o našoj talijanskoj literaturi 20. stoljeća“, *Sarajevske sveske*, br. 27/28, 2010.
- Rocchi, Flaminio: *L'esodo dei 350 mila giuliani fiumani e dalmati*, Difesa Adriatica Editrice, Rim, 1990.
- Roić, Sanja: *Stranci: portreti s margine, granice i periferije*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2006.
- Roić, Sanja: *Istočno i zapadno od Trsta: interkulturalni dijalozi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2013.
- Roić, Sanja: *Fulvio Tomizza i sudbina granice*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb – Umag, 2019.
- Roić, Sanja: „Od Pionira do Duge: transformacija jednog časopisa“, u: Tropin, Tijana; Barać, Stanislava (ur.): *Časopisi za decu: jugoslovensko nasleđe: (1918. – 1991.): zbornik radova*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2019.
- Zoltan, Jan: „Slovenska književnost v italijanskih antologijah jugoslovanskih književnosti po letu 1945.“, *Jezik in slovstvo*, god. 44., br. 4, 1999.
- Žerjavić, Vladimir: „Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910-1971.“, *Društvena istraživanja*, vol. 2, br. 4-5, 6-7, 1993.

LITERATURE IN THE ITALIAN LANGUAGE IN ISTRIA IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

Summary

The literature of the Italian community in Istria, the beginnings of which date back to the years following the Second World War, and which still exists, differs from the literature of the majority Croatian people, since it is created in the cross-border shadow of the Italian national and regional literature, with which it is connected through ethnic affiliation and language. The Italians on the Eastern Adriatic coast experienced dramatic changes after the end of the Second World War: following mass exodus, they became a minority within the newly established multinational state. This meant that they had to develop their culture, language and literature in separation from their mother country Italy, in new social and ideological circumstances, sharing the fate of the states in whose territory they lived and worked (Yugoslavia, later Croatia and Slovenia). Over the last eight decades, the rather small Italian community has succeeded in overcoming social marginalisation. Its language and literature were and still are not only a major means of national survival, but also a mediator in the context of getting to know one another and establishing a more harmonious coexistence between the minority and the majority population. The literature of the Italians in Istria (and Kvarner) is ambiguous and polyvalent, a distinctive offspring of the Italian literature, with which it shares common language, memory, cultural origin and patterns. It nevertheless belongs to the Croatian and the Slovenian literature too, since the same state territory and modern history, as well as the intellectual formation of its members, connect them. It thus enters the complex system of *relational identity* which implies openness to *another* and can therefore – though it mainly speaks of the Italians – not be reduced to a one-sided memory, a single literary tradition and only one culture.

Keywords: literature in the Italian language in Istria; second half of the 20th century; culture and literature of the Istrian Italians; relationship between national and regional literature.

LA LETTERATURA IN LINGUA ITALIANA DEL SECONDO NOVECENTO IN ISTRIA

Riassunto

La letteratura della comunità italiana in Istria, le cui origini si collocano nel periodo successivo alla Seconda guerra mondiale e che continua fino ai giorni nostri, si differenzia dalla letteratura della vicina maggioranza croata, perché nasce nell'area oltrefrontiera all'ombra della letteratura nazionale e regionale italiana con cui la lega l'appartenenza etnica e linguistica. Dopo la fine della Seconda guerra mondiale gli italiani della sponda orientale dell'Adriatico hanno vissuto cambiamenti drammatici: in seguito all'esodo di massa da queste terre, essi diventano minoranza nell'ambito dello Stato multinazionale sviluppando la propria cultura, lingua e letteratura separati dall'Italia nelle nuove circostanze sociali e ideologiche e condividendo il proprio destino con gli Stati (la Jugoslavia, e poi la Croazia e la Slovenia) su cui territorio vivono e creano. Nel corso degli otto decenni passati la comunità italiana è riuscita a superare la marginalità sociale facendo assurgere la propria lingua e letteratura non solo a importante mezzo della permanenza nazionale, ma anche a mediatore della reciproca conoscenza e vita più armoniosa di entrambe le popolazioni, quella maggioritaria e quella minoritaria. La letteratura degli italiani dell'Istria (e del Quarnero) non è univoca, essa è polivalente ed è un discendente peculiare della letteratura italiana con la quale condivide la lingua, la memoria, le origini e le matrici culturali, ma appartiene anche alla letteratura croata e slovena perché ne condivide il comune spazio statale, la comune storia contemporanea e la formazione intellettuale dei loro appartenenti. Essa è quindi parte costitutiva di quell'*identità relazionale* che sottintende l'apertura verso *l'altro* e, anche se prevalentemente racconta le vicende degli italiani, non è possibile ridurla alla memoria univoca, a un'unica tradizione letteraria e a un'unica cultura.

Parole chiave: letteratura in lingua italiana in Istria, secondo Novecento, cultura e letteratura degli italiani dell'Istria, relazione tra letteratura nazionale e regionale

Hrvojka Mihanović-Salopek

Odraz Istre u pjesničkom stvaralaštvu Borisa Domagoja Biletića

Sažetak

U radu *Odraz Istre u pjesničkom stvaralaštvu Borisa Domagoja Biletića* prikazan je pjesnikov opus od 16 zbirki u rasponu od 1983. do danas. Premda je Biletićev pjesnički iskaz samosvojan i nesvodiv na jedinstven književni pravac, analitički se promatraju uočeni polifoni utjecaji hermetizma (npr. Giuseppea Ungarettija, Eugenija Montalea), jezičnog konstruktivizma, nadrealističke aluzivnosti, ekspresionizma, mediteranizma, neomanirističnosti, neomitologizacije, ali i ironijskog razobličavanja. Posebice se razlaže Biletićev pjesnički odraz istarskih motiva, prisutan u metatekstualnosti i citatnosti, u brojnosti estetiziranih metafora vezanih uz floru i faunu mora i istarskog krajolika te u reanimaciji drevne antičke, ilirske i starohrvatske mitologije i baštine. Biletićev pjesnički iskaz paralelno supostoji kao mitski-arhaičan, primordijalan, neosimboličan, urbano- naturalistički modificiran ili demistificiran te se nerijetko očituje u antitetičkoj nabijenosti značenja. Međutim, pojmovi doma, zavičaja i domovine bude u pjesničkom subjektu doživljaj uporišta, ukorijenjenosti, ali i vječno prisutne individualne samoće (npr. antologijske pjesme *Pod Goricom grob*, *Moj zaključani otac*, *Mjesto koje uvijek čeka...*). Biletića snažno privlače čvorišta brojnih povijesno-civilizacijskih ispreplitanja u Istri, koja usporedo svjedoče o životnom protoku čitavih epoha, borbi ljudi i naroda za opstanak, a ujedno i o njihovom potonuću u dimenziju povijesti. Biletićevi pjesnički opjevani istarski toponimi zrače palimpsestnom bremenitošću i ontološkom tjeskobom, ali usporedo u pjesniku pobuđuju težnju revitalizirajuće nadogradnje i kreativne modifikacije u odnosu na povijesnu ostavštinu. Hrvatska pjesnička baština i jezik dio su Biletićeve zavičajne ukorijenjenosti i destinacije, prema kojoj se on odnosi i sakramentarno, ali i rekonstrukcijsko-reanimacijski s nezaustavljivim ciljem stvaralačkog preobražanja.

Ključne riječi: suvremeno hrvatsko pjesništvo, istarski povijesni i topografski motivi, mediteranizam, hermetizam, jezični konstruktivizam, neomitologizacija i ironijsko razobličavanje

Biografsko-bibliografski podatci

Kao jedan od vodećih suvremenih pjesnika Istre i cjelokupnog hrvatskog pjesništva ističe se Boris Domagoj Biletić rođen u Puli 22. ožujka 1957. U svom umjetničkom, ali i stručnom dijelu književnog rada afirmirao se kao vrstan i izvoran pjesnik, ali jednako tako kao esejist, književni kritičar, antologičar, prevodilac s talijanskog i njemačkog jezika, urednik znanstvenih edicija, te kao inicijator književnih časopisa i književnog života, posebice u Istri. Nakon gimnazije i završene Pedagoške akademije u Puli, diplomirao je i magistrirao na današnjem Odsjeku za kroatistiku i južnoslavenske filologije Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Na istom fakultetu je doktorirao. Do sada je objavio 25 knjiga, 4 antologije, 18 izbora iz djela pojedinih, osobito istarskih pisaca itd. Ravnatelj je Gradske knjižnice „Matija Vlačić Ilirik“ u Rovinju.

Počinje objavljivati 1977. godine¹, a istaknuo se od početka zapaženim zbirka-ma poezije te usporedo esejima, studijama, književnim kritikama objavljivanim u domaćoj i stranoj periodici i autorskim knjigama, a pored toga i uređivanjem. Organizatorskim sposobnostima i aktivnim sudjelovanjem u književnim zbivanjima pružio je doprinos zamahu književnog života u Istri. Do 1990. bio je član uredništva u književnom časopisu *Istra* u Puli, a 1996. utemeljitelj je i do danas urednik pulskog časopisa za književnost, umjetnost i kulturu *Nova Istra*. Na potiv Zvane Črnje koncem 1980-ih postao je članom Uredničkog vijeća edicije „Istra kroz stoljeća“, a od 2018. i glavni urednik obnovljene istoimene edicije. Član je i urednik više izdanja Čakavskog sabora. Od 1988. član je Društva hrvatskih književnika i njegove Uprave u nekoliko mandata, u tri mandata (bio) je dopredsjednik Društva, a bio je jedan od suosnivača Istarskoga ogranka DHK i njegov prvi predsjednik od 1990. do 1993. te mu je ponovno na čelu od 2005. do danas. Sada obnaša dužnost dopredsjednika DHK u Zagrebu. Član je Hrvatskoga centra P.E.N.-a (od 1993. do 2013.), koji je napustio, i član-radnik Matice hrvatske od 1990., a tijekom 2009. obavljao je dužnost urednika književnosti u listu *Vijenac* Matice hrvatske. Jedan je od osnivača (1990.) Hrvatskoga kulturnog društva „Franjo Glavinić“ iz Rovinja te među pokretačima (1993.) rovinjskih Šoljanovih dana (prvi književno-znanstveni kolokvij održan je 1996.). Nalazimo ga i među obnoviteljima rada ogranaka Matice hrvatske u Puli i Rovinju početkom 1990-ih. Godine 1997. Biletić je bio gost-književnik međunarodne Zagrebačke slavističke škole. Godine 2003. pokretač je međunarodne književne manifestacije „Pulski dani eseja“, a 2018. pokretač je i otad glavni urednik e-časopisa za književnu kritiku *Stav* (www.stav.com.hr). Za *Istarsku enciklopediju* u izdanju Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“ (Zagreb, 2005.) Biletić je napisao znatan broj članaka kao i opsežan prilog „Hrvatska književnost“

¹ Prvim zapaženijim prilogima Biletić se javlja u pulskome časopisu *Istarskom borcu / Iboru*, zabranjenom 1980. u bivšoj Jugoslaviji.

(u Istri). Sudionik je brojnih domaćih i međunarodnih festivala poezije i književnih skupova, a više njegovih pjesama je uglazbljeno².

Dobitnik je brojnih nagrada i priznanja za pjesništvo: Nagrade „Mlada Struga“ u okviru „Struških večeri poezije“ u Makedoniji 1984.; Nagrade „Tin Ujević“ 1997. za poeziju, **Medalje grada Rovinja** za književni rad i kulturnu djelatnost 1997., Nagrade austrijske zaklade „KulturKontakt“ 2002. za esejistiku, književnu povijest i teoriju, Nagrade „Julije Benešić“ za najbolju hrvatsku knjigu književnih kritika 2008., Nagrade/plakete „Sv. Kvirin“ za ukupan doprinos hrvatskom pjesništvu *Kvirinovih poetskih susreta* 2012., Nagrade „Fran Galović“ 2013. za najbolje djelo zavičajne tematike i dr., a odlikovan je 1996. odličjem reda Danice hrvatske s likom Marka Marulića za književni rad i kulturnu djelatnost. Do sada je objavljeno šesnaest knjiga Biletićeve poezije i dvije grafičko-pjesničke mape (sa Z. Milićem i B. Mascarellijem). Prevođen je na 20-ak jezika, a zastupljen je u domaćim i stranim antologijama pjesništva.³ Biletićev rad prisutan je u književnopovijesnom pregle-

² Pjesme *Stranci i Jasna pjesma* iz zbirke Borisa Domagoja Biletića *Pjena brzih oblaka*, snimljene su na audio snimci 1990. uz glazbenu pratnju L. Morosina i D. Marušića, što se može čuti na Istrapediji (<https://www.istrapedija.hr/hr/>) S Marušićem je objavio pjesničko-glazbeni CD „O ljubavi i smrti / On Love and Death“ (MH, 2016.).

³ Pjesništvo Borisa Biletića zastupljeno je, među ostalim, u sljedećim antologijskim zbirkama: *Hrvatsko pjesništvo Istre 19. i 20. stoljeća – Istarska pjesmarica* (Pula, 1989.) priređivačice Mirjane Strčić; *Via crucis Croatiae MCMXCI-MCMXCII: istarska molitva za Lipu našu* (Pula, MH, 1992.) Ljubice Filipić-Ivezić; *U ovom strašnom času* (Split, 1992., Zagreb, 1994.) Ante Stamaća i Ive Sanadera; *Żywe żradła* (Warszawa, 1996.) Lucje Danielewske; *Mila si nam ti jedina* (Zagreb, 1998.) Josipa Bratulića, Stjepana Damjanovića, Vinka Brešića i Božidara Petrača; *Hrvatska uskrсна lirika: od Kranjčevića do danas* (Zagreb, 2001.) Božidara Petrača; *Gradovi i obzori: putopisni zapisi suvremenih hrvatskih autora iz Istre* (Pula, 2006.), Antuna Milovana; *Antologija hrvatskoga pjesništva: od davnina pa do naših dana* (Zagreb, 2007.), Ante Stamaća; *Molitvenik hrvatskih pjesnika* (Zagreb, 2008.), Josipa Brkića; *More mora: hrvatski pjesnici o moru* (Zagreb, 2014.), Ane Horvat; *The Canon of Croatian Poetry 1450-*

du *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća* Miroslava Šicela (Zagreb, 1997.) i *Povijesti hrvatske književnosti* Dubravka Jelčića (Zagreb, 2004.), a obrađen je i u *Hrvatskoj književnoj enciklopediji* te *Enciklopediji Matice hrvatske*. Jelena Lužina izabrala je i priredila izbor iz književne kritike o Biletićevom djelu pod nazivom *U znaku Kairosa* (Ceres, Zagreb, 2015.). Izdanje *U gostima* obuhvaća izbor prepjeva Biletićeve poezije na više stranih (Mala knjižnica DHK, knj. 71, Zagreb, 2007, a izbor Biletićevih pjesama također je prevela Ana Janković Čikoš na engleski u *Mostu* 2012.⁴ U novije vrijeme sastavljen je izbor i prijevod Biletićeve poezije na talijanski u kraćoj zbirci *Dell'amore e della morte / O ljubavi i smrti* (prijevod Vanesa Begić i dr., prir. Ljiljana Avirović, „Janus Pannonius“, Novigrad Podravski – Trst, 2021.). U pripremi je opsežniji izbor Biletićeve poezije prepjevane na španjolski. Izabrana bibliografija o njegovu književnom radu sadrži preko stotinjak jedinica.

Do sada je Boris Domagoj Biletić objavio sljedeće zbirke poezije:

1. *Zublja šutnje*, Istarska naklada, Pula, 1983.,
2. *Maški vrisok (Muški vrisak)*⁵, Književna omladina Makedonije, Skopje, 1985. (na makedonskom jeziku u prepjevu Jadranke Ristić),
3. *Primorski nokturno*, Istarska naklada, Pula, 1986.,
4. *Pjena brzih oblaka*, Istarska književna kolonija „Grozđ“ i Čakavski sabor, Pula, 1990.,
5. *Radovi na nekropoli*, Ceres, Zagreb, 1996.
6. *Oblik za dušu*, Reprezent, Buzet, 1999.,
7. *Mali ABECEDARIJ / My Pocket ABC*, Ceres, Zagreb, 2006.; dvojezično hrvatsko/englesko izdanje (prijevod na engl. Vida Pust Škrgulja).
8. *Imam riječ*, Altagama, Zagreb, 2006., izabrane pjesme (izabrao i predgovor napisao Milorad Stojić),
9. *Vatrene kugle i monolozi pod križem*, „Riječ“, Vinkovci, 2007.; izabrane pjesme u ediciji Carmen Croaticum (izabrala i predgovor napisala Alida Bremer),
10. *U gostima*, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2007., izbor prepjeva autorove poezije na strane jezike (12 jezika i 28 prevoditelja); predgovor napisala Alida Bremer,

2000 (SAD, 2015.), *Encuentros / Susreti* (Bogotá, Kolumbija, 2018.) Željke Lovrenčić, a zastupljen je i u mnogim časopisima te u književnim leksikonima i panoramama.

⁴ *The way I sailed away, the island...* (pjesme Borisa Domagoja Biletića), *Most*, 3, Zagreb, 2012., 153-156

⁵ Zbirka *Maški vrisok* pjesnički je izbor Biletićevih stihova iz zbirki *Primorski nokturno* i *Pjena brzih oblaka*. U tom su izboru neke pjesme i ciklusi objavljeni u makedonskom prepjevu prije hrvatskoga izdanja, a u povodu tada iznimno značajne općejugoslavenske nagrade *Mlada Struga*, za najbolji pjesnički prvijenac autora s područja cijele bivše države, koju je nagradu Biletić dobio na Struškim večerima poezije 1984. za zbirku *Zublja šutnje*.

11. *Imam zbor*, „Blesok“, Skopje, 2011., izabrane pjesme na makedonskom jeziku u prepjevima Igora Isakovskog,

12. *U tajnom prédjelu priče* (2012.) Biletićeva je e-knjiga dostupna na internetu – http://www.pjesnici-ane-horvat.net/knjiga.php?book_code=boris_domagoj_biletic&letter=b&source=autori#book/

13. *O ljubavi i smrti / On Love and Death*, Matica hrvatska Ogranak Pazin, Pazin, 2016., zvučna građa, CD s poezijom Borisa Biletića i glazbom Darija Marušića,

14. *Zato što vrime ne prolazi*, Hrvatsko društvo pisaca, Zagreb, 2018.,

15. *Možda ovo ne dolazi iz krvi*, Plima, Ulcinj/Crna Gora, 2020., izabrane pjesme; izbor sastavio i predgovor napisao Jovan Nikolaidis,

16. *Hvatanje zraka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2021., izabrane pjesme; izbor i pogovor Miroslav Mićanović.

Sa slikarima Zdravkom Milićem (*Mala lirska kronika*, 1989.) i Brunom Mascarellijem (*Istarski rukopisi – Caligrafie istriane*, 1998.) suautor je dviju spomenutih grafičko-pjesničkih mapa.

Osim poezije, Biletić je objavio značajan niz knjiga koje objedinjuju njegove znanstvene i stručne studije te književne kritike: *Bartuljska jabuka*, Reprezent, Buzet / Čakavski sabor, Žminj / Izdavački centar Rijeka, 2001. (monografska studija o Zvani Črnji); *Pristrani čitatelj I*. Zavičajna naklada „Žakan Juri“, Pula, 2007. (izabrani književni ogledi, studije i članci); *Pristrani čitatelj II*. Zavičajna naklada „Žakan Juri“, Pula, 2007. (izabrane književne kritike i osvrti); *Istarski pisci i obzori: Regionalizam, identitet i hrvatska književnost Istre pod fašizmom*, Alfa, Zagreb, 2012.; *Istarsko troknjižje: 1. Vodeća imena 20. stoljeća; 2. Značajnici i teme 19. i 20. stoljeća; 3. (Nad)zavičajne vrijednosti, 1984. – 2019.* (izabrane studije, ogledi i kritike), Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2019.; *Ex Provincia: izabrane kroatističke teme (opće i nacionalne)*, Alfa, Zagreb, 2021., a također i dvije knjige publicističko-polemčkih radova: *Oko Učke – hrvatskoistarske teme*, „Dom i svijet“, Zagreb, 2007. i *Moja Pula*, Istarski ogranak DHK, Pula, 2008.

Boris Biletić istaknuo se i kao priređivač, urednik i antologičar u sljedećim izdanjima: *I ča i što i kaj* (antologija suvremene hrvatskoistarske lirike), Sveučilišna knjižnica u Puli i Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula, 1997.; *Književno djelo Mate Balote* (zbornik radova), Matica hrvatska, Zagreb, 1998.; *Živi glas hrvatske Istre: Mate Balota*, „Riječ“, Vinkovci, 1999.; *Čitajući znakove vremena* (zbornik eseja o kraju stoljeća/tisućljeća), Istarski ogranak DHK /i dr./, Pula – Rovinj, 2001.; *Šoljanov zbornik*, Istarski ogranak DHK /i dr./, Rovinj – Pula, 2001., *Glasi književne Istre* (izbor studija, ogleda i kritika o suvremenoj hrvatskoj književnosti u Istri do 2000.), Istarski ogranak DHK, Pula, 2002.; *Gradovi*

i obzori – putopisi suvremenih hrvatskih autora iz Istre, u suautorstvu s A. Milovanom, Istarski ogranak DHK, Pula, 2006.; *Čakavske besedi* (izabrane pjesme Zvane Črnje), „Riječ”, Vinkovci, 2007.; *Drugi Šoljanov zbornik*, Istarski ogranak DHK /i dr./, Pula – Rovinj, 2007.; *Esej danas* (zbornik radova), Istarski ogranak DHK, Pula, 2008.; *Književni portret: Tatjana Arambašin*, Istarski ogranak DHK, Pula, 2008.; *Manipulacija* (zbornik radova), Istarski ogranak DHK, Pula, 2010.; *Književni portret: Milan Rakovac*, Istarski ogranak DHK, Pula, 2011.; *Književni portret: Stjepan Vukušić*, Istarski ogranak DHK, Pula, 2011.; *Dokolica* (zbornik radova), Istarski ogranak DHK, Pula, 2012.; *Ogledi* (izbor eseja Zvane Črnje), DHK, Mala knjižnica, Zagreb, 2015.; *Književni portret: Miroslav Sinčić*, Istarski ogranak DHK, Pula, 2015.; *Ex Histria* (izabrani ogledi Zvane Črnje), Istarski ogranak DHK, Pula, 2016.; *Treći Šoljanov zbornik*, POU Rovinj i Istarski ogranak DHK, Rovinj – Pula, 2016., *Lepe besedi* (izabrane pjesme Drage Gervaisa s pogovornom studijom), DHK, Mala knjižnica, Zagreb, 2017.; *Književni portret: Daniel Načinović*, Istarski ogranak DHK, Pula, 2018., itd.

Motivi i refleksi Istre u Biletićevim pjesničkim zbirkama

O Biletićevu pjesništvu napisan je respektabilan broj književnih prikaza i eseja u kojima se isticao pjesnikov osebujan i složen intelektualni pjesnički izraz, a pronalazili su se višeslojni i raznoliki utjecaji hermetizma, osobnog profetskog intuicionizma, metatekstualizma, novog mediteranističkog lirizma, neosimbolizma, povremenog nadrealizma, ekspresionizma, makabrične metafizičnosti, jezičnog konstruktivizma, semantičkog konkretizma, maniristične hipertrofije kulture, simultane doživljajne spoznajnosti i dr. Međutim, premda je ponekad latentna, te brojnim konstruktivizmima preobražena i specifična, kao trajna konstanta očituje se Biletićeva istarska prepoznatljivost, odnosno upečatljiva obilježenost i fasciniranost odrednicama istarske povijesno-kulturološke slojevitosti i zadivljujućeg mediteranskog krajolika Istre.

Po uzoru na tezu Mauricea Barrèsa, još je Antun Gustav Matoš unio u hrvatsku književnost stajalište da su ljudske osobine i svjetonazori odraz ne samo neposrednih genetskih osobina već i odraz rodnoga, zavičajnog krajolika i njegova geografsko-povijesnoga nasljeđa koji formira ljude i ostavlja u njima svoje prirodoslovno-pejzažne, povijesno-kulturološke, sociološko-psihološke tragove. Elegičar mediteranskog pejzaža Fran Alfirević napisao je: “duh krajeva tajanstveno prelazi u ljude i daje im zauvijek svoj biljeg.”⁶ Nedvojbeno, pojedini književnici su izrazito kozmopolitski usmjereni, skloni istraživanju i upijanju raznorodnih utjecaja i svjetonazorskih načina života, ali ima i autora koji doista intenzivno u sebi nose duboku sraštenost s arealom i aurom svojega zavičajnog ishodišta, i što su

⁶ Citat Frana Alfirevića iz poeme *Saint-Malo*.

stariji i zreliji, to mu se s većom snagom nevidljivih pupčanih niti vraćaju. Između ovih oprečno izdvojenih polova istraživačke raskriljenosti i geo-genetske uvjetovanosti, kod Biletića pronalazimo svojevrsnu povezanost jednog i drugog poetskog i antropološkog usmjerenja.

Boris Domagoj Biletić od samog početka, od izlaska prve zbirke *Zublja šutnje* (1983.), predstavlja nov, izražajno inovativan pjesnički glas, kojemu je svojstveno to da svoju čitalačku recepciju semantički iznenađuje neočekivanim asocijativnim ili metaforičkim kombinacijama povezivanja riječi i cjelokupne sintaktičke cjeline. Premda na prvi dojam pjesnikova rječotvorna igrivost podsjeća na avangardno-ludistička svojstva poetskog usmjerenja prema ključnom istraživanju mogućnosti jezika, Biletićeve pjesme u cjelini ipak odražavaju egzistencijalističko proživljavanje zbilje na rubu tjeskobe povezano s objektivitetom zbilje. Pjesnikova ludistička zaigranost s riječima samo dotiče rub jezične apstrakcije, ujedno noseći prikriven smisao ironičnog ili začudnog odraza svijeta. Branimir Bošnjak uočio je da pjesnikov „lirizam, a niti ludizam ne ostaju drugo do pjesnički postupci koji nastoje objediniti nekoliko paradoksalnih slojeva stvarnosti“.⁷ Odras rasapa harmonične vizije svijeta uočljiv je u Biletićevim oksimoronskim sintagmama, ali značenjska cjelina pjesme neprestano propitkuje, traga i čezne za razinom spoznaje. Stoga pjesnikov paradoksalno-otuđujući naboj postaje samo jedan od mnogih djelića zrcalnog mozaika individualnog subjekta kojim se protestno odupire procjepima besmisla i beznađa. Biletićeva *Zublja šutnje* otkriva sraz zrele kultiviranosti i neočekivanosti izraza unutar kojeg se pojavljuje supostojanje racionalnog i iracionalnog područja, svijest o prolaznosti i relativnosti, ali i težnja za nadvremenskim i transcendentnim, želja za bliskosti s objektom prikaza, ali i osjećaj izoliranosti, sumnje i samoće. Ustaljeni zavičajno-mediteranski motiv sutona na moru u pjesmi *Predsmiraj*⁸ ruši svaki kliše čitateljskog očekivanja. I premda struktura pjesme ne zazire od predočljivosti slikovnog pjesništva, ona je bombardirana zvučnim fenomenima: „njiskom propeta suncobraza“, „praskavim sutonom“ te osjetilnim fenomenima: „nepreglednom žarnicom“ i „užganjem krvi“. Ovim ekspresionističko-futurističkim, posebice zvučnim elementima Biletić je već u prvim pjesmama spojenosti uz zavičajni pejzaž razbio tradicijske stereotipe i pokazao da će njegovo pjesništvo ploviti osebnim putem u kojem će se prisutnost zavičajnog prapočela pjesnikove profiliranosti jezično i doživljajno znatno preobraziti. Već u *Zublji šutnje*, a potom još intenzivnije u idućim zbirkama, očituju se u autorovom izrazu paralelizmi oprečnih polova doživljajnosti, koji nose proživljavanja uzaludnosti i neznatnosti nasuprot dodirima s beskrajnim, koji prikazuju bitke između besmisla i svrho-

⁷ Branimir Bošnjak, „Identifikacija i nijekanje“ u: *Hrvatsko pjesništvo/pjesnici 20. stoljeća*, II. dio, Altagama, Zagreb, 2010. Isto u: Boris Domagoj Biletić, *Hvatanje zraka* (prir. Miroslav Mićanović), Matica hrvatska, Zagreb, 2021., 201.

⁸ Boris Biletić, *Zublja šutnje*, Istarska naklada, Pula, 1983., 22.

vitosti, primordijalne životnosti i svenazočne smrtnosti. Međutim, u toj izmjeni razarajućih i gradilačkih silnica amblemi ili naslutljivi obrisi Istre uvijek gravitiraju prema obnoviteljskoj vitalističkoj energiji pjesničke vizure. Tako, primjerice, slika Istre unutar sveopće slike svijeta postaje „udes sunčeva uda u tavnoj rodnici tmine“, a pored toga se i pastirski ugođaji arhaične Istre i „zvuk berde“ iskazuju kao metonimije pjesnikove elementarne, pogansko-robuste životnosti.⁹ U pjesmi *Perunov kažiprst* iz iste zbirke, Biletić svoju ulogu pjesnika-vatesa poistovjećuje s prkosnim prstom mitološkog staroslavenskog gromovnika. Posebice je zanimljiva relacija prema antičkoj povijesti rodne Pule u pjesmi *Forvm Romanvm*,¹⁰ koju autor doživljava kao svoje trajno inkrustrirano nasljeđe „sada i ovdje“, ali i koje „mišlju mogu do/slikati“, odnosno na koje se želi kreativno nadograditi i na oformljenim temeljima vinuti u nepoznato i buduće. Upravo iz te pjesničke vizure vidljivo je da se Biletić prema povijesno-kulturnoj baštini zavičaja odnosi s poštovanjem, ali i dinamično, tj. iz svijesti o ukorijenjenosti i obilježenosti kulturnim vrednotama rodnoga grada izranja svijest o potrebi kreativne reinterpretacije.

Možemo uočiti to da se u složenom, oprečno-dinamičnom oblikovanju Biletićevih pjesničkih sintagmi unutar zbirke *Zublja šutnje*, upravo najčišće estetizirane slike vezuju uz horizont istarske obale i Jadranskog mora, kao naprimjer: „Muk divovskih školjki bisernica / u snočaj brodi“ (u pjesmi *Netijelo*);

„Od levanta miris kerubinskih sipa vodozvijeri“ (u pjesmi *Vjernost*), „I dok tisuće glasova cijukom baulja / plućima trobrodskih orgulja / tek začinje se svetkovina valova i hridi.“ (u pjesmi *Tu mi je noćiti*).

Ipak, u karakterističnim Biletićevim rječotvornim oprekama, koje su redovito signifikant poljuljane ravnoteže svijeta prikazanog kao *mundus inversus*, najviše afektivne prisutnosti, smirenja i uživljenog toplog promatranja pružaju Biletićeve vedute pulskih starogradske prolaza i zakutaka iz pjesme *Puljski usponi*¹¹. U toj pjesmi, koja je kompozicijski strukturirana kao niz zasebnih haiku pjesama koje sve zajedno tvore mozaik grada, Biletić je od pjesničkog prvijenca iskazao afinitet i prema kasnije napisanoj formi haiku-pjesništva, pokazavši da iz ekspresionistički zakovitlane oblikotvorevine s lakoćom može prijeći u lucidno i hermetički koncentrirano oblikovanje kompaktne pjesničke mikrostrukture.

Kao primjer rijetke himničke ode zavičajnom podneblju u prvoj se zbirci izdvaja pjesma *Istarska rapsodija*. Premda je strukturirana karakterističnom Biletićevom sintaksom neočekivanog, atipičnog suodnosa među pojmovima, *Istarska rapsodija*¹² posjeduje snovitu, nadrealističnu atmosferu u kojoj su implementirani

⁹ Boris Biletić, pjesma *Do nesmisla*, u: *Zublja šutnje*, Pula, 1983., 31.

¹⁰ Boris Biletić, *Zublja šutnje*, Istarska naklada, Pula, 1983., 47.

¹¹ Boris Biletić, *Zublja šutnje*, Istarska naklada, Pula, 1983., 43-45.

¹² Boris Biletić, *Zublja šutnje*, Istarska naklada, Pula, 1983., 2.

citati Gottfrieda Benna posvećeni istarskom dvoru, kao i citati iz kršćanske latinske tradicije i bitne glagoljske nazočnosti u Istri, što naposljetku dovodi do osjećaja skladnog suglasja s prostorom pjesnikovog prebivanja:

„U meni ništa zamjerilo nije ustroju stvari

Ništa baš.“

U drugoj zbirci *Primorski nokturno* iz 1986. Biletić se profilira kao pjesnik u kojeg samosvojan način iskaza natkriljuje odabrani objekt pojavnosti. U njegovom pjesništvu postiže se igra tajanstvenog značenja iznalaženjem jezičnih sklopova koji se „kao slobodne molekule u čvrstom spoju međusobno prepliću, spajaju i razdvajaju u svim smjerovima i slojevima“¹³. Pri tome, višestrujno jezično skladanje, usprkos svojoj referencijalnoj složenoj očitljivosti, tvori postojanu kompozicijsku i semantičku cjelovitost pjesme. Kroz više pjesama ove zbirke možemo zamijetiti snažno preplitanje erosa i thanatosa, kod kojeg se erotske aluzije uspoređuju sa smrću, ali i obrnutim smjerom, scene sumraka, rasapa i nestajanja nose erotske konotacije (osobito prisutno u pjesmi *Noćim u suncu*, str. 30). Kao i kod Janka Polića Kamova, u Biletićevom se stvaralaštvu smrt javlja kao opora muza koja potiče na dubine novoprobudene refleksivnosti. U ovoj zbirci javlja se postupak metatekstualnosti kao i reminiscencije na iskustva drugih pjesnika i umjetnika, npr. u pjesmi Georgu Traklu (str. 19) te u pjesmi *Pollock* (str. 32). Književna kritika (možda i prenaplašeno) uočila je kod Biletića utjecaj hermetizma (posebice utjecaj Giuseppea Ungarettija, Eugenija Montalea, Salvatorea Quasimoda, Umberta Sabe) u kojem se, prema riječima Ante Stamaća, oblikuju riječi „kao tajne šifre pune neotkrivenog značenja.“¹⁴ Zamijetila bih da se u više pjesama profilira Biletićeva specifičnost stvaranja novih profinjenih, apstraktnih suodnosa između riječi u postupku stapanja oksimoronskih vizualnih i akustičkih oznaka, kao primjerice: „ovaj je most okamenjena duga / ili crno bijela tišina / posuta bakrenim krikom“ (*Greta*, str. 20); ili „u zvučne likove drobi se mrak“ (*Šifra sna*, str. 26), ili „kapne tihost kapne“ (*Te slutim*, str. 27). Pojedini Biletićevi rječotvorno prelomljeni vizualno-zvučni prizori nose i snoviti nadrealistički fluid na rubu između irealnosti i stvarnosti kao u pjesmi *Crni san* (str. 17): „i svijet se osu / u lepet spektra / nađemo se potom budni / u nekom novom snu.“

Kad u ovoj zbirci potražimo znakovlja Istre, nećemo ih naći izrijeком spomenute kao u konotaciji naslova *Primorski nokturno*, ali ćemo ih ipak prepoznati kao fluidni amalgam, skrovito umetnute slikovnosti unutar tajanstvenih jezičnih sklopova. Premda Biletić nije vidljiv poklonik harmoničnog esteticizma, već prije

¹³ Miroslav Sinčić, „Pogovor“, u knjizi Borisa Biletića *Primorski nokturno*, Istarska naklada, Pula, 1986., 57.

¹⁴ Ante Stamać, „Otajne pjesničke šifre“, u: *Istra*, nova serija, XXIX, sv. 119., br. 1-2, Pula, 1991., 91.

refleksivni buntovnik i pomicaatelj granica riječi, ponajviše usporedbi, metafora i sintaktičkih cjelina, koje stvaraju estetsku recepciju pjesama, vezano je uz mediteranski aureal. Takav je primjer pjesma suptilne povezanosti zavičajnih maritimnih pojmova s erotskim naznakama *Da nisi čarobnica* (str. 9):

„dok sunce nježno dira
vodu etidu stoljeća...
Moj ukleti jedrenjak
od papira
u obraslu studentu tvoga
perivoja“

Monolitno zbitim riječima odvija se na žalu opis seksualnog čina i oplodnje u pjesmi *Volak* (str. 38), nazvanoj prema istoimenoj školjci. Ovom poveznicom Biletić iskazuje kako primordijalne čovjekove etape obnavljanja i vitalnosti u svojoj pjesničkoj imaginaciji čvrsto veže uz pojam mora i morske obale kao bitnih arhe-tipskih označnica ishodišta i životnog prapočela. Tim postupkom zavičajno morsko podneblje kod Biletića zadobiva mitsko obličje i značenje. I vlastiti, osebujno prikazan autoportret u pjesmi *Status praesens* (str. 50) Biletić pruža u povezanosti s morskom faunom, tj. morska hobotnica postaje sinonimska usporedba pjesnikova danjeg, opreznog i podozrivog doticaja s vanjskim svijetom, dok se njegova kopnena preobrazba unutarne senzibilnosti razotkriva jedino u perspektivi osame noćnog intermezza, kad se uspoređuje s poljskim cvijetom: „zadnji sklopim latice / i u se primam noć / koju suncokreti neće.“ Unutar *Primorskog nokturna* nalazi se i neobičan portret rovinjskih galebova (pjesma *Galeb*, str. 35) u kojem iz zornog prizora vedute galebova na rovinjskim krovovima naglo dolazimo do egzistencijalističke upitnosti razapete između prolaznosti i svrhovitosti trajanja, dok lik galeba možemo promatrati i kao metaforu same pjesničke uloge: „što li galeb rimuje / u pjeni brzih oblaka“. Ujedno, završni stihovi pjesme postaju anticipacija Biletićeve iduće pjesničke zbirke *Pjena brzih oblaka*.

U zbirci *Pjena brzih oblaka* iz 1990. Biletić stvara sve jači iskorak prema poetici jezikotvornog primata pjesništva, a njegov jezik postaje šifra za kreativnost, ali i mjera pjesnikove svrhovitosti u svijetu. Ovom zbirkom Biletić se višestruko usredotočuje na moć jezika koji, prema interpretaciji Alda Klimana, postaje „sve-sadržavajući labirint suštine, fosil i živa tvar prabiti, fosil i živa tvar duha“¹⁵. Biletićev brižljivo zidan labirint tajanstveno spojenih jezičnih sklopova nerijetko želi

¹⁵ Aldo Kliman, „Jezik kao mjera svijeta“ (pogovor) u knjizi Borisa Biletića *Pjena brzih oblaka*, Istarska književna kolonija „Grozđ“ i Čakavski sabor, Pula, 1990., 74.

prkositi imperativima gramatike i logičkog referencijalnog slijeda, ali te tajanstvene sintagme najvjerodostojnije zrcale odbljesak njegove senzibilne i oprekama razape-te spoznajne nutrine. Iz tog osjetljivog izvora spoznavanja zbilje autorovu poeziju često obilježava postmodernistički zakrivljena slika svijeta, mnoštvo oksimorona ili gradnja skladne slikovitosti koja se ubrzo pojmovno narušava. Istovremeno, upravo zbog usmjerenosti na poetsku funkciju jezika, Biletić je u stvaralačkom postupku svjestan moći artizma, prema teorijskom utjecaju Gottfrieda Benn-a i njegova pojma apsolutne pjesme¹⁶, čije naznake svjesno interpolira u tkivo pjesme, kao npr.: „do granice znamenata i znaka“ (u pjesmi *Orao*) ili „na trgu raskošna krošnja amblema“ (u pjesmi *Silazim s puta*).

U traganju za istarskim motivima u ovoj zbirci pronalazimo pjesmu *Linija Šijana – Stoja*¹⁷ (str. 12) koja naslovom apostrofira jednu od nekad važnijih i najduljih autobusnih linija u Puli, u atmosferi ranojutarnjeg buđenja grada. U prvom dijelu pjesme Biletić sinestezijski ocrtava uvjerljivu lučku i brodograditeljsku atmosferu rodnoga grada u kojem mnoštvo radnika na rubu kolebanja između umora i probuđenog aktiviteta raste „iz velike sjenke broda“. Miješajući elemente uskovitlane dinamike ekspresionizma sa zagonetnim, melankoličnim fragmentima opažanja svakodnevnice monotonije, pjesnički je subjekt je u vibriranju između snovitih vizija polubudnosti gdje „dizalice nekamo prenose / nečujan svod nad mojim Gradom“ i potom ulazi u afektivni, polutjeskoban tjesnac determiniranosti „gdje bdiju ranjena djeca i / s prstom u ustima još nejaka / pitaju za bolji razlog noći / dok se ponavljaju autobusi ponavljaju“. Ispreplitanjem različitih zvukova, boja, predodžbi i perspektiva Biletić stvara suvremen, istodobno emocionalan i depatetiziran, kofonično uvjerljiv portret jutarnje gradske motorike, u kojem radni narod, bez puno mogućnosti za drugačiji odabir, srlja u fatum uhodane kolotečine, unutar koje se Pula na tren preobražava u proteklu mitsku „pritajenu antičku zvijer“. Nedvojbeno, i ova pjesma o Puli ukazuje na začudnu pjesnikovu polifonično ustrojenu relaciju prema toposima zavičaja.

Međutim, možemo naglasiti da iduća objavljena Biletićeva zbirka *Radovi na nekropoli* iz 1996. (za koju je autor nagrađen „Ujevićevom“ nagradom) sadrži možda najprofiliraniji autorov refleksivni odnos prema zavičajnom istarskom podneblju, koji usporedno zrcali i utisnut odnos prema univerzumu i univerzalnosti. U signifikantnoj pjesmi *Iskopina II* (str. 73) pjesnik razmatra kako na razvalinama smrti protekle civilizacije niče nova, poput mitološkog feniksa ili kao u biblijskoj paroli iz pokopanog zrna niče budući cvijet. Biletića živo privlači tema metamorfoze Pule i Istre, koja svoju antiku pretače u maticu zapadnokršćanske civilizacije, pa

¹⁶ Vidi izdanje: *Prose, Essays Poems by Gottfried Benn*, edited by Volkmar Sander (introduction by Reinhard Paul Becker), Continuum International Publishing Group, 1987. Također i u izdanju: Gottfried Benn, *Poezija – rađanje moderne književnosti*, Nolit, Beograd, 1975.

¹⁷ Kasnije je u istu pjesmu Biletić unio određene preinake i naslovio je *Moja Pula*.

sve do novovjekovnih naznaka užurbane anarhičnosti i urušavanja svijeta. Upravo ta mjesta geopovijesnih mijena, kulturoloških pretapanja i preobrazbi u pjesniku još intenzivnije pobuđuju osjećaj prolaznosti i ontološke zapitanosti. Svoje „hrabro uspinjanje tuđem počelu i svome svršetku“ Biletić u *Iskopini II* započinje retoričkim pitanjem:

„Da slučajno nismo otkrili
ovo pradrevno pokapalište,
kako bi ostali danas
živo tumačili život grada
uokolo grobova što buja?“

Usisane kulturološke naslage nataložene u pjesniku uzrokuju njegovu žilavu ukorijenjenost u ishodišni prostor, ali i iniciraju svevremensku, univerzalnu viziju promatranja i upijanja različitih životonosnih epoha unutar Istre: „svetište, to ugaslo grobište / grije prozračnim dušama nestašnih“ (*Iskopina II*), „I šumeći tvoj dodir pomiče / prvi sarkofag drevnih riječi“ (*Dugo je tvoje dolaženje*, str. 46-47).

S programskom svrhom Biletić na početak ove zbirke postavlja pjesmu *Palimpsest* (str. 7) gdje poniranjem u moguću sliku vlastitog nestanka pjesnički subjekt dolazi do „ničijeg vremena“ odnosno do svoje duše kao duhovnog prostranstva obilježenog prethodnim životima i nepoznanicama budućnosti. Upravo kao palimpsest, pjesnik kroz sebe kondenzira sve babilonske glasove i brazde minulih stoljeća, a potom proriče neminovnost u kojoj će i njegov individualni trag biti podložan brisanju, pretapanju i novom tkanju unutar mijene civilizacija. Ipak, usprkos toj tragičnoj spoznaji, on životvorno nastoji ostaviti i svoj palimpsestni upis u vremenu: „A što sada samoćom / Od sebe hoću / Baš sve nesputano / Što se ne očekuje / U vremenu ničijem / Može li ipak znakom biti / Nešto dobro i lijepo / Makar drugima krotkim / U meni koji zauvijek počivaju?“ (*Palimpsest*). Palimpsestni način promatranja epoha u ovoj zbirci vodi do intenzivnog proživljavanja prisutnosti smrti kao dominantne konstante i dvojnice života, npr.: „A sivo u okamini svjedoči / muzejsku izražajnost izumrlag“ (iz pjesme *O posivjeljoj ptici*, str. 90).

Pojam nekropole proteže se u ovoj zbirci i na simboličnu označnicu Biletićeva odnosa prema jeziku koji kod njega sadržava uraslo bogatstvo nasljeđa, metatekstualne aluzije, parafraze i citate iz korpusa protekle pjesničke baštine, ali i neprestanu mogućnost kreativne dekonstrukcije/rekonstrukcije. Upravo zbog navedenog odnosa prema jeziku u ovoj zbirci nailazimo na česte metatekstualne umetke kao npr. u pjesmi *I tko da sad cjeliva sjenu* (str. 49) interpolirane su riječi iz pjesme Hanibala Lucića *Jur nijedna na svit vila*, a u antiratnoj pjesmi *Kip domovine 1991.*

prisutne su aluzije na romantičarsku pjesmu Pavla Štoosa. Pored toga uočljive su i autorove težnje da poznatim mitologemima i prepoznatljivim topografskim odrednicama mediteranskog podneblja pruži novu resemantizaciju ili doda novokodirani promatrački kontekst. Robert Bebek dobro opaža taj specifičan metamorfozni Biletićev odnos prema jeziku: „Njegovo ziđe svjesno potkopava (nikada naravno ne i do stupnja/privida konačne rušivosti) zgradu tradicije, iz čijih temelja izrasta i čijem se krovištu otima.“¹⁸

Topografski predjeli i mikroelementi istarske flore i faune zamjetno su inkrustirani u Biletićev predodžbeno-misaoni sklop unutar kojega susrećemo „galije, školjke, koralje, alge, puževe, ribe, novovjeki lik *Polifema* koji gleda kupačice, antičke strasnice, pomorce, glagoljaše, trošne lađe posute pijeskom, malenu čakavku ukorijenjenu poput masline, cjelov oskoruše, mudre jadranske amfore s paučinom, buru – koja samo što ne prokuha, djecu – koja čakavski oporo zaplaču“, ali cijeli je taj mediteranski rekvizitarij pružen u potpuno novim atributnim i metaforičkim iznenađujućim korelacijama u kojima Biletićev jezik istodobno supostoji kao mitsko-arhaičan, urbano modificiran pa i naturalistički demistificiran. Hrvatska pjesnička baština i jezik dio su Biletićeve zavičajne ukorijenjenosti i destinacije, prema kojoj se on odnosi i sakramentarno, ali i rekonstrukcijsko-reanimacijski s nezaustavljivim ciljem stvaralačkog preobraženja.

Biletićeva peta zbirka *Oblik za dušu* iz 1999. okreće se novom iskazu haiku poezije koja nosi zakonitosti zasebne poetike, zbijene, kondenzirane i koncentrirane na esencijalni slikovni ili pojmovni trenutak blaženog nadahnuća, a povrh svega i na samosvojnu kristalizaciju istočnjačkog *zena*. U predgovoru *Riječ unaprijed* sam Biletić objašnjava svoje tadašnje opredjeljene za oblik haiku-pjesme: „...tu i tamo nastojim, ako nije preuzetno, koliko mi je moguće bliziti se jednome nedostižnom idealu najsloženije pjesničke jednostavnosti.“¹⁹ U pogovoru *Uzajamna vježba*, na kraju zbirke, Luko Paljetak pohvalno je valorizirao Biletićevo posvećenje haiku formi, te uočio pojedine autorove odmake od uobičajenih očekivanja ove forme: „Biletić svjesno izbjegava neke napatke, ne bježi od intelektualizma, apstraktnih pojmova, žrtvuje jasnoću računajući na jasnoću u oku/duhu čitaočevu, kao što tmurno nebo računa na jasnoću vodene površine, onda kad se razvedri. U najvećem broju svojih haiku uspijeva sretno pretvoriti taj oblik u *oblik za dušu* (kako je i naslovio knjigu). Ona se (duša), suprožetošću svijeta, prirode i čovjeka, zbilja i ponaša nalik na vodu u različito oblikovanim posudama.“²⁰

¹⁸ Robert Bebek, „Thánatologia humana ili glose dobre smrti“, *Književna Rijeka*, II, br. 2, Rijeka, 1997., 70-71.

¹⁹ Boris Biletić, „Riječ unaprijed“, (autorov predgovor vlastitoj knjizi pjesama *Oblik za dušu*), Buzet, 1999., 5.

²⁰ Luko Paljetak, „Uzajamna vježba“, pogovor Biletićevoj knjizi pjesama *Oblik za dušu*, Buzet, 1999., (nepaginirano).

U ovoj zbirci u više je haiku oblika nazočna prisutnost Istre, što je evidentno iz početnog *motta* zbirci, citiranog iz srednjovjekovnog *Beramskog brevijara*: „Az spl’ju, a srce moje bdit.“ U sažimanju istarskog mozaika s različitim uhvaćenim prizorima, Biletić će okrznuti povijesni vremeplov Istrana kao prastarih žilavih „glagoljaša“, koji uvijek iznova smetaju nekim novim imperijalistima – osvajačima u haiku pjesmi *Istrani* (str. 10), potom će dosegnuti blaženstvo uranjanja u istarski pejzaž, floru i faunu, pa će naposljetku utonuti sve do realizacija koje ironičnom sulicom gotovo ruše klasičnu predodžbu haiku pjesme.

Indikativni put Biletićeva odnosa prema zavičaju razotkriva se i s pomoću uvodnog citata čakavskog ciklusa s riječima Vesne Parun: „Zavičaj imamo zato da bismo ga se oslobodili i, možda, vratili mu se očišćeni.“ (*Oblik za dušu*, motto čakavskog poglavlja, str. 56). Sukladnim putokazom kreće se i Biletić koji u književnom radu i djelovanju bježi od mogućih ograničenja, od zavičajnog eklekticizma ili ukalupljenog kampanilizma, te se smiono i sa stvaralačkom radoznalošću kreće eruditivnim vidicima suvremene svjetske poezije i njezinim pravcima, da bi pročišćen i obremenjen životnim spoznajama iznova pjesnički sagledavao zavičajne ljepote, neizvjesnosti i prijepore, stvarajući pritom vlastiti izvorni amalgam arhaičnih vrednota stopljenih s postmodernističkim oblikotvornim iskoracima.

Pojedini Biletićevi oblici, posvećeni zemlji kao inačici domovine, te kršćanskoj tradiciji, zadobivaju karakteristike sažete himničke ode i u tim pjesmama progovara autorovo pročišćeno, organsko, najdublje poštovanje prema korijenima istarske, starohrvatske, kao i vlastite geopovijesne obilježenosti. Najizrazitije ih možemo pratiti u sljedeća dva klasična haiku-primjera:

Naši stari

„Krunica sjaji

I kada stud hvata se

Trudnih koljena“ (*Oblik za dušu*, str. 49)

Zemlja, mati

„U pjesmi zemlje

Kao u majci buja

Sveta potpunost“ (*Oblik za dušu*, str. 79)

Ovi himnički primjeri predstavljaju i svojevrstan idejno-stilistički *hommage* književnoj tradiciji i Biletićevim istarskim pjesničkim prethodnicima o kojima je ujedno vrsno i znanstveno pisao, a među kojima su Mate Balota, Drago Gervais,

Zvane Črnja, Daniel Načinović i dr. Snažnu asocijaciju na hrvatsko renesansno pjesništvo nosi Biletićev naslov haiku pjesme *Potpuni hip* (str. 120) u kojem aludira na davne anonimne petrarkističke stihove („Blaženi čas i hip, najprvo kad sam ja / vidil tvoj obraz lip, od kog sva slava sja), a unutar nove „ljuvene“ atmosfere renesansnu notu i nadalje podržava arhaični atribut: „zatravljeni par“. Možda najviše sličnosti s japanskim fluidnim pejzažno-misaonim haiku minijaturama čine Biletićeve haiku pjesme koncentrirane prema detaljima istarskog krajolika. Među njima se ističe pet istarskih motiva:

I krhotine zbore

„Baš glazbeni je sklad
Razbijene amfore
Antička jeka“ (*Oblik za dušu*, str. 46)

Istra

„Mladi gušteri
Zipka prasunčališta
Zrikavci marni“ (*Oblik za dušu*, str. 65)

Miris brnistre

„Miris brnistre
Predomisli se vjetar
Miris čempresa“ (*Oblik za dušu*, str. 14)

Rovinjska

„Pjesan ribarska
Crni nektar na usni
Morski, gle, konjic!“ (*Oblik za dušu*, str. 69)

Pula

„Nad antenama
Pjenu hitrih oblaka
Galeb rimuje“ (*Oblik za dušu*, str. 51)

Naposljetku u zbirci raspoznavamo i glas postmodernističkoga buntovno-dekonstrukcijskoga Biletićevog pjesničkog odmaka koji ruši filozofijsko-meditativno harmonično prapočelo tradicionalnog haiku pjesništva, interpolirajući unos naturalističnog odnosno tragično-ironijskog komentara, koji njegov haiku oblik približava ciničnoj anegdoti ili političkoj doskočici. Takve primjere nalazimo u pjesmama *Uljanikovci* i *Naš mentalitet*:

Uljanikovci

„Radnici dišu

Barake opet pune

Čistog umora“ (*Oblik za dušu*, str. 66)

Naš mentalitet

„Obožavaju

Zapovijedi stranaca

Klanjaju im se“ (*Oblik za dušu*, str. 143)

Pisanjem tradicionalne haiku forme Biletić pokazuje mogućnost da se disciplinirano zatvori prema meditativnoj srži, ali i obratno, da se osebujnim i uvjerenim odstupanjima otme diktatu svake formalne ukalupljenosti ili moguće recepcijske predvidljivosti.

U Zagrebu 2018. izlazi Biletićeva zbirka *Zato što vreme ne prolazi* u kojoj pronalazimo još jednu bitnu poveznicu između Biletićeva pjesništva i istarskog podneblja, produbljenu uporabom čakavštine. Podrazumijevajući jezik kao Heideggerovu „kuću bitka“, autor u 2. poglavlju ove zbirke *Zajika janus zajika (čakavska eklektika)* stvara ciklus koji poput vremeplova sadrži brojne dijakronijski upotrebljavane čakavske arhaizme i dijalektalne fraze te se povijesnojezično ukotvljuje u povijesnu čakavsku maticu, a istovremeno autor tu maticu modernizira i preobražava pružajući suvremene lucidne i postmodernističke cinično-britke komentare na današnji svijet otupjelih emocija i dehumaniziranih načela, npr. pjesme: *Čovik nî, Po cilo i niš, Mira, Judi(ni), Polu-otok, Guž i gad* i dr. U pjesmi *Judi(ni)* autor se već naslovom grafičko-ludistički poigrava s tvrdnjom da čestitih ljudi danas nema, ako naslov promatramo kao čakavski oblik imenice/subjekta u nominativu množine (ljudi) i glagola u 3. licu množine (nema). Istovremeno, ako isti redoslijed riječi promatramo kao pridjev (Judini), dobivamo još jedno dodatno biblijsko i općenito arhetipsko značenje koje se odnosi na tvrdnju da su ljudi poklonici Jude – Isusova izdajice, dakle i sami privrženici izdajstva. Tim postupkom Biletić već oblikovanjem naslova stvara svojevrstan ironijski postmodernistički stilistički pleonazam

koji afektivno podcrtava njegovo viđenje zbilje. S nesmanjenim cinizmom napisana je u stilu moderne parabole čakavska pjesma *Vira* koja u svom završetku iznosi novovjeku ogorčenu moralističku sentenciju:

„Samo hodi dalje, vred i zajno / koliko te nose / noge čoviče / Da te nečovištvo / ne zapahne / vonjen smrti.“

Na oprečnoj strani od Biletićevih egzistencijalističko-tjeskobnih, ironijsko-ludističkih čakavskih pjesama, nalaze se čakavske pjesme koje odražavaju iskonski doživljaj sklada s označnicama iz hrvatske književnosti. U toj semantostilističkoj grupaciji nalaze se pjesme o postojbinskim stupovima: *Dug 1.: Tinu i Nazoru ne-izbježno ili Thyle Hadriatica Delmatica*, *Dug 2.: Baloti i Črnji neizbježno ili Thyle Hadriatica Histrica*, unutar kojih Biletić iskazuje iskreno umjetničko i ljudsko poštovanje prema pjesničkim odabranicima koji su svojim djelom utjecali na njegovu životnu vezanost uz književnost. I u podnaslovu Biletić upotrebljava anglosaksonski izraz „Thyle“²¹ koji se u srednjem vijeku koristio u znak poštovanja u tituliranju dvorskih velikodostojnika, a autor ih u kontekstu pjesme podrazumijeva kao veličine/velikaše čakavskoga govornoga intelektualnog područja Dalmacije i Istre, koji su poput mostova spojili svijet protekle baštine s trenutkom svojega novog pjesničkog doprinosa.

U čakavskom ciklusu posebno je znakovita Biletićeva pjesma *Črn-bil, črn-bil*. Aludirajući na istoimeni kajkavski naslov Frana Galovića s predestinirajućom oznakom prolaznosti i smrtnosti, u toj pjesmi Biletić stvara vlastitu ontološku inačicu ljudskog životnog ciklusa, koja kulminira poantu rekapitulacijom čakavskog izgovora naslova cjelokupne pjesničke zbirke „Aš vrime ne pasiva“.

Stihovi ove pjesme zbiti su, jednim dijelom parafraziraju tekst narodne pjesme („črni san“, „kotula bila“) te njima ulaze u svijet predaje, magijskog nabiranja, svojevrzne čovjekove obredne predestinacije rođenja i smrti, a u drugom dijelu opozicijski se razvija svijet kršćanske vjere, prema kojoj svaki vremenski trenutak ljudskog postojanja ostaje vječan u Bogu, odnosno trajno je upisan u neprolaznost svemirskog sjevremena. Tom pjesmom zavičajnog izričaja Boris Biletić dotiče svoje „ktonijsko“, inicijacijsko prolaženje kroz zemlju umrlih, da bi iz konotacija tame probudio obnoviteljsko načelo novog života, odnosno takvoga životnog vremena koje u transcendentalnoj dimenziji nikad ne nestaje.

²¹ Pored toga thyle se vezuje i uz pojam Tula (*Ultima Thule*), koji tijekom povijesti u mnogim izvorima nalazimo napisan na više načina i u više oblika, primjerice: Thula, Thyle, Tyle, Tula, Tila, a označava pojam nepoznate, mitske zemlje, zemlje koja graniči s mističnim značenjem jer simbolizira najdaljumuću granicu svakog putovanja.

Premda je čakavski ciklus neupitno esencijalan za pojedina ključna otkrivenja Biletićeva pjesničkog svijeta, autor svoju „viru puntarsku hrvacku“ ravnopravno oblikuje i u dojmljivim štokavskim stihovima zbirke. U ovoj zbirci znatan broj pjesama tematizira zagonetku smrtnosti te po njima Biletića možemo nazvati „istar-skim noćnikom“, parafrazirajući Aloysiusa Bertranda i njegov naslov pjesama u prozi *Gaspard de la nuit*. U procjepima između međa zemaljske nedostatnosti i transcendentalnih prosvjetljujućih vizija strukturirani su impresivni, antologijski Biletićevi monolozi/dijalozi s onostranom prisutnošću svojih bližnjih-preminulih: *Moj zaključani otac*, *Pod Goricom grob*, *Borni Bartolu...* Istaknula bih završne stihove pjesme *Moj zaključani otac*: „Pod nama potresom potopljeni pulsiraju gradovi / Topla mjesta čije ključeve nema niti dragi Bog“, koji u 2. parnom članku naizgled djeluju kao „*contradictio in adjecto*“. Međutim, tom oksimoronski ustrojenom tvrdnjom autor naglašava megalopolijske naslage protekle urušene i nevidljive prošlosti, da bi još intenzivnije ekspozicionirao neznatnost ljudske predodžbe, ne samo nevidljivog i nadnaravnog, već i vlastitog materijalnog civilizacijskog okruženja po kojem u kratkotrajnoj prolaznosti koračamo. Raznolika pojedinačna kao i civilizacijska potonuća u iščezlu dimenziju izvan oficijelne povijesti snažno privlače Biletića, ali ne da bi u njihovoj izvanjskoj tragici utonuo u nihilizam, već da bi u naizgled nestalom vidio inkarnaciju novog života i obnavljajuće energije unutar kozmičkih dimenzija. I tim konstatacijama približavamo se srodnoj interpretaciji ktonijskog obilježja u Biletićevoj poeziji, koju je Milorad Stojić opisao sljedećim riječima: „Objedinjavajući pojmove i snagu klijanja i smrti, antitetički ktonijsko pruža borbu života i smrti, pesimizma i optimizma. Ono je prijeteće, a istodobno hthonos, raspadajući se na svoje mitske čestice, poeziji pruža neslućene mogućnosti da ga poetozofski deskribira...“²²

Boris Domagoj Biletić u odrazu književnih izbora i književnokritičkih pogleda (s naglaskom na vizuru istarskog podneblja)

Pored svih spomenutih zbirki novoobjavljene poezije, koje sve odreda odlikuje visoka razina pjesničkih dometa, Biletić puno objavljuje i u periodici te potonje zbirke predstavljaju priređivačke izbore iz njegove objavljene poezije, a nerijetko su izbori obogaćeni pojedinim Biletićevim novim pjesmama ili pjesmama iz časopisa. U knjizi *Mali Abecedarij*, 2006., Biletić je složio izbor svojih pjesama po abecednom redu, a potom su izbore iz Biletićeve poezije priredili: Milorad Stojić (2006.), Alida Bremer (2007.), Jovan Nikolaidis (2020.), a u protekloj 2021. Miroslav Mićanović. Svi navedeni izbori otvorili su individualne stručne i percepcijske vizure prema višeslojnoj punoći Biletićevih pjesničkih dosega, upotpunili su i ostalu

²² Milorad Stojić, „Ktonijsko kao (sredozemna) sudbina“, predgovor knjizi *Imam riječ*, Altagama, Zagreb, 2006., 27.

napisanu tekuću književnokritičku interpretaciju pjesnikova djela te bi danas bez pojedinih relevantnih kritičkih postavki promatranje ove poezije bilo puno siromašnije, ako ne i nedostatno. Zbog toga je potrebno istaknuti pojedine književnokritičke radove koji zalaze u srž Biletićeva književnoumjetničkog postupka, a posebice one koji uočavaju važnu prisutnost Istre kao životvorne slitine Biletićeva pjesničkog jastva.

U zbirci *Imam riječ* iz 2006. opsežan izbor dotadašnje Biletićeve poezije napravio je Milorad Stojević. Rano je Stojević uočio izmicanje Biletićeve poezije u odnosu na književnokritičko generacijsko-grupacijsko određenje/omeđenje. Zbog toga Stojević o autorovoj pjesničkoj složenosti i izdvojenosti kaže: „...ne govorim o poetozofskoj stabilnosti kao svojevrsnom *mainstream* nastojanju, nego o neprištajanju na trend, koncentrirajući se na vlastiti odabir unutar postojanosti pretvaranja globalnih, čak i kategorijalnih pjesničkih vrijednosti u svoj izborni poetozofski zalag.“²³ Međutim, Stojević je Biletića promatrao i u sadržajno-izražajnom području mediteranizma, gdje je pojedine njegove istarske i općenito mediteranske karakteristike uspoređivao sa srodnim osobinama talijanskih hermetista kao što su Giuseppe Ungaretti, Eugenio Montale, Umberto Saba, Salvatore Quasimodo i postmodernistički Andrea Zanzotto. Zanimljivo je tu napomenuti da se, unatoč kritici koja ga je višekratno povezivala s novijom talijanskom poezijom i njenim velikim imenima, Biletić na više mjesta izjasnio kao veći poklonik, osim dakako hrvatskog, još i novijeg njemačkog pjesništva i njemačke pjesničke tradicije (ne samo na primjeru Benna i Trakla koji su izravno inkorporirani u njegove pjesme).

Godinu dana kasnije odabir Biletićeve poezije priredila je Alida Bremer u knjizi *Vatrene kugle i monolozi pod križem*. U predgovoru je napisala svojevrsno upozorenje percipijentima za čitanje Biletićeve poezije koja se „namjerno otima linearnom tumačenju“ tj. njegova poezija postaje zatvorenija „što se više pokušava njezina značenja svesti na racionalno objašnjenje“.

Usredotočujući se na atipičnost jezičnih korelacija koje unose nova značenja, Alida Bremer zaključuje: „Pjesnik Boris Biletić jedan je od onih koji se radikalno odriču svih površnih i ispraznih šumova svakodnevice i koji se upuštaju u potragu za onom jedinom mogućom pravom riječi.“²⁴

Usprkos Biletićevoj tzv. neprozirnosti, odnosno obilnoj sintagmatskoj višeslojnosti značenja, književni kritičari puno su pisali o Biletićevoj poeziji i rado se prihvaćali izazovu domišljanja njegova pjesničkog glasa.

²³ Milorad Stojević, „Ktonijsko kao (sredozemna) sudbina“, predgovor u knjizi *Imam riječ*, Altagama, Zagreb, 2006., 5-28; citirano prema izdanju: *U znaku Kairosa. Književna kritika o djelu Borisa Domagoja Biletića*, prir. Jelena Lužina, „Ceres“, Zagreb, 2015., 178.

²⁴ Alida Bremer, „More, bijelo i crno“, predgovor knjizi *Vatrene kugle i monolozi pod križem*, „Riječ“, Vinkovci, 2007., 5-10; citirano prema izdanju: *U znaku Kairosa. Književna kritika o djelu Borisa Domagoja Biletića*, prir. Jelena Lužina, „Ceres“, Zagreb, 2015., 46.

Među njima je Ante Stamać kao konstantu Biletićeve lirike istaknuo hermetizam te ga povezao s učenjem otajnog nauka staroegipatskog mudraca Hermesa Trismegistosa. Osim toga Stamać obrazlaže: „Biletić je sljedbenik, ustvrdili smo, hermetizma kao ustaljene književne i književnoteorijske prakse. A to znači da je na djelu koliko poticajno pjesničko inspirativno tvorivo, toliko i njegovo ‘zama-gljivanje’ u mreži jezika; u mreži koju ne tvori samo njegova prva, semantička relacija, nego i sintaktička i pragmatička.“²⁵ Također, Stamać je sljedećim riječima prikazao važan pjesnikov međuodnos između zavičajnog i univerzalnog: „Upravo otajne sveze svijeta, tj. vlastita životnog okružja, rodne Pule i zavičajnog Rovinja, domovine Hrvatske, dosuđene Europe i suvremene civilizacije, te otajne sveze pokušava uspostaviti Boris Biletić, i to bi bila ona opća pohrana referentnih polja kojoj žudi kreativna pjesnička mašta. Biletić se jednostavno ne zadovoljava time da bude sljedbenik *genii loci*, ni domovinski oduševljenik, ni snobovski ‘Europejac’, ni apstraktni ‘kozmostopolit’ (iza kojega se krije kolonijalni mentalitet), nego na prijeponim mjestima tako hijerarhizirana svijeta traži mjesta suglasja svoje lirske opsesije i spoznajnih mogućnosti.“²⁶

U svojem monografskom književnopovijesnom i teoretskom sistematiziranju, kao i modeliranju stilsko-izražajnoga definicijskog svrstavanja suvremene hrvatske poezije, Cvjetko Milanja također je naglasio kako se Biletićev izričaj ne dà jedinstveno stilski podvesti, već je „obogaćivan pluralnošću pjesničkih praksi“. Stoga Milanja svoju tipologizaciju zaključuje: „Jedan je od tih slučajeva i Biletićevo pjesništvo. No, paradoksalno, ono zaista jest u onom ‘između’ dviju onodobnih paralelnih pjesničkih praksi, offaša i inzulaša, još k tome s tradicijskim uporištima. Naime, u njegovom pjesničkom izričaju mogu se lako prepoznati značajke koje rese oba ta modela – i elementi ‘semantičkog konkretizma’, odnosno tekstualizma označiteljske scene, i elementi potrage za smislom i jezičnom čistoćom, povijesnošću i metafizičnošću.“²⁷

U svojoj Biletićeva pjesništva zadarska znanstvenica Sanja Knežević će posebice naglasiti autorovu pripadnost mediteranskom životnom arealu: „I premda s pjesnicima germanskoga kruga Biletić njeguje izravniji intertekstualni dijalog, njegovo je pjesništvo bitno definirano mediteranizmom u širem smislu prostora, kulture i povijesnosti Sredozemlja, i u užem smislu prostora zavičajne Istre.“²⁸

²⁵ Ante Stamać, „O pjesništvu Borisa Biletića“, *Forum*, XXXVI, knj. LXIX, br. 9-10, Zagreb, 1997., 1326-1329; citirano prema izdanju: *U znaku Kairosa. Književna kritika o djelu Borisa Domagoja Biletića*, prir. Jelena Lužina, „Ceres“, Zagreb, 2015., 172.

²⁶ Ante Stamać, „O pjesništvu Borisa Biletića“, *Forum*, *Ibid.*; citirano prema izdanju: *U znaku Kairosa. Književna kritika o djelu Borisa Domagoja Biletića*, prir. Jelena Lužina, „Ceres“, Zagreb, 2015., 175.

²⁷ Cvjetko Milanja, „Boris Domagoj Biletić (1957).“, u: *Hrvatsko pjesništvo od 1950. do 2000.*, IV, knj. 1., *Altagama*, Zagreb, 2012., 277-284.

²⁸ Sanja Knežević: „Hermetičarska traganja za slikom prostora – Biletićevo pjesništvo prve postmoderne“, u knjizi: *Mediteranski tekst hrvatskoga pjesništva: postmodernističke poetike*, Naklada Ljevak,

Pjesnik Tomislav Marijan Bilosnić u eseju *Miris amfora i zvučni glečer jezika u Biletićevim pjesmama* intenzivnim emocijama doživljava i tumači prisutnost Istre u Biletićevom pjesništvu, bilo da je riječ o naslutljivim njezinim naznakama, ili o predloženim krajolicima njenih zidina, kaštela, antičkih iskopina, ili o egzistencijalno-zavjetnom mjestu gdje „svaki put kad osjeti potrebu da imenuje svoj san, da iskaže svoju energiju, da obnovi svoj zavjet, on se vraća iskonu, temelju, mjestu koje je bilo kolijevkom i koje je grobom njegovih predaka.“²⁹ Na panegiričko-pjesnički način Bilosnić ističe Istru kao ključno mjesto Biletićevih ontološko-transcendentalnih providenja: „Vraćajući se tim kamenim oltarima i stolovima, obiteljskim kućama i grobovima, temama ‘mjesto koje uvijek čeka’, Boris Domagoj Biletić zna, ono što samo pjesnik može znati, da su tu na toj zemlji koja je toliko majčinska, kao i u tom grobu koji je pun neostvarenih ljubavi i potisnutih želja ‘zauvijek uza te’ tvoji najbliži i najdraži, dok si ti sam – ‘I u molitvi za njih tako beskrajno sam’.“³⁰

Snažan pečat zavičajnog podneblja, posebice u zbirci *Radovi na nekropoli*, uočava i Daniel Načinović koji smatra da istarske motive Biletić predložuje kao „najdorađenija mjesta u svome pjevanju: eros intime u spoznaji žene i tla, domoljubni zov i odziv, gdje se primjereni pathos ostvaruje snažnim proživljenim slikama i dubokom ukorijenjenošću u zbilju hrvatske novovjeka Kalvarije, do civilizacijskog promatranja obzora u iščitavanju znakova vremena...“³¹

Josip Krajač promatra Biletića kao novovjekog rapsoda Istre te o njemu piše:

„U svom jezično-poetskom traganju razmiče granicu ustaljena izraza, lirski izraz strukturira neologizmima, arhaizmima, tvorbom novih sintagmi i svemu tome nije strana metafora koju pronalazi u mediteranskom istarsko-glagoljaškom kulturološkom i jezičnom arealu i tome daje znak druge razine koji crpi iz intelektualističko-mitološko-antičkog svijeta.“³²

Pišući o zbirci *Radovi na nekropoli*, Sanjin Sorel osobito se usredotočio na Biletićev odnos prema domu i domovini, te središnji ciklus *Iskopine* promatra kao područje mistificiranja hrvatske starine, gdje autor nastoji „putem kulturoloških referenci izgraditi metaforu korijenja/ukorijenjenosti.“ Potom nastavlja: „U posljed-

Zagreb, 2013., 330-353.

²⁹ Tomislav Marijan Bilosnić, „Miris amfora i zvučni glečer jezika u Biletićevim pjesmama“, *Zadarski list*, tjedni prilog br. 3070, god. 14., Zadar, 3. lipnja 2008., 32.

³⁰ Tomislav Marijan Bilosnić, „Miris amfora i zvučni glečer jezika u Biletićevim pjesmama“, *Zadarski list*, Ibid., 32.

³¹ Daniel Načinović, „Radovi na nekropoli“; citirano prema izdanju: *U znaku Kairosa. Književna kritika o djelu Borisa Domagoja Biletića*, prir. Jelena Lužina, „Ceres“, Zagreb, 2015., 128.

³² Josip Krajač, „Polisemičnost pjesnikova rijeka, *Dometi*, XIII, br. 1-4, Rijeka, 2003. (i.e. 2005.), 113-128; citirano prema izdanju: *U znaku Kairosa. Književna kritika o djelu Borisa Domagoja Biletića*, prir. Jelena Lužina, „Ceres“, Zagreb, 2015., 100.

njemu ciklusu antropološki sloj najočitije se manifestira na vezama između kuće/ doma, majke i domovine. Istom tom analogijom unutrašnjosti/topline dolazi i do toposa domovine. U svim tim elementima feminoidnost je temeljna oznaka, a analogno tome i prostor Mediterana, kojemu poetski Biletić pripada, moguće je opisati kao prostor realizacije ženskog načela koje se prepoznaje u noćnim simbolima i meditativnom diskursu.³³

U knjizi *Možda ovo ne dolazi iz krvi*, 2020., izbor iz Biletićeve poezije priredio je crnogorski književnik Jovan Nikolaidis, te je u predgovoru naslovljenom *Ljubav, bol, samoća*, pored navedenih tematskih ciklusa, istaknuo Biletićevo opjevano područje zavičaja prepoznatog kao mjesto zaklona i utjehe. Nikolaidis je visoko valorizirao Biletića kao „meštra lirike u Istri, u Hrvata“ te je za njega napisao sljedeći, doista adorativni hvalospjev: „Ovom pjesniku pripada plemićka čast da na svojoj trpezi ispija i otrov ambrozije i lijek nektara. Primjereno antičkom biću.“³⁴

U svom pak sagledavanju Biletićeva pjesničkog diskursa i odnosa prema zavičaju Davor Šalat ističe: „U dominantnoj, dakle tamnoj atmosferi Biletić ipak pronalazi i zalihe smisla koji lirski subjekt ‘drže na nogama’, a to su kršćansko pasionsko otajstvo, vitalne energije zavičajnoga jezika (čakavice), krajolika kulture, otpor prema svakovrsnom dehumanizirajućem nasilju, sjećanja na drage ljude i tragove njihove dobrote.“ Potom dolazi do zaključka: „Retorički, Biletićeve pjesme smjesa su tradicionalne sredozemničke metaforike i njenih začudnih, moderniziranih resemantizacija, personifikacije mu pak izražavaju živ odnos prema prirodi i kulturnim krajolicima u čiju semantiku subjekt projicira vlastitu emotivnost i prepoznavanje aspekata vlastita identiteta.“³⁵

Najnoviji izbor Biletićeve poezije priredio je Miroslav Mićanović u zbirci *Hvatanje zraka* iz 2021. U pogovoru *Riječ je splav, barka, brod* Mićanović je također pokušao dotaknuti Biletićev složeno razveden odnos prema zavičaju, kojega je (uzevši zacijelo u obzir i Biletićeve eseje i polemike posvećene Istri i istarskim temama) problematizirao sljedećim riječima: „Zavičaj i tradicija – ne iznevjeravaju li jedno drugo, uzajamno? Može li poezija sudjelovati u radikalnom odustajanju od ugovora s prošlošću? Čini se da Biletić sidri svoj pjesnički brod u sredini, dovoljno da bi naznačio pripadnost određenom književnopovijesnom kontekstu, ali se upušta u

³³ Sanjin Sorel, „Spektar zbirci“, u knjizi: *Imam riječ*, Altagama, Zagreb, 2006., 265-273; citirano prema izdanju: *U znaku Kairosa. Književna kritika o djelu Borisa Domagoja Biletića*, prir. Jelena Lužina, „Ceres“, Zagreb, 2015., 168.

³⁴ Jovan Nikolaidis, „Ljubav, bol i samoća“ u knjizi *Možda ovo ne dolazi iz krvi*, izdavačka kuća Plima, Ulcinj, 2020., 10.

³⁵ Davor Šalat, „Subjekt složene identitenosti“, pogovor u knjizi *Zato što vrime ne prolazi*, HDP, Zagreb, 2018., 127-128.

dijalog, ili se neštedimice obračunava s onim što ga dodiruje i smeta mu kod onih koji ga okružuju (vlasnici i lašci tolikih naših sudbina).“³⁶

Naposljetku, nakon raznovrsnih kritičkih i poetoloških pristupa dionici Istre u Biletićevom pjesništvu, neophodno je potražiti i riječ samog autora koji je u svojim knjigama, brojnim esejima i polemičkim osvrtima o istarskim temama prezentirao vlastiti stvaralački, kulturološki, povijesno-društveni i duboko ljudski odnos prema sudbini zavičaja. U jednom dijelu svog intervjua za *Hrvatsko slovo* Biletić je, govoreći o Tumpićevoj knjizi *Hrvatska Istra*, pružio svoju viziju zavičaja, ali i neizravnu kritiku prema opcijama uvijek prisutnog istarskog irendentizma ili pak višestoljetnim strahovima pritisnutoga hrvatskoistarskog pasivizma: „Neki umnici tvrde kako se povijest nipošto ne ponavlja, drugi pak uglednici intelekta prihvaćaju i promiču postavku o cikličkom ponavljanju povijesti. No, ma kako bilo, i na primjeru ove knjige, držim, mogli bismo zaključiti: tko izbriše ili potiskuje svoje individualno i kolektivno pamćenje, tko se stidi vlastite baštine i tradicije do mjere nijekanja svoga imena i korijena..., taj gubi samosvijest, lišava se samopoštovanja, taj – ništa ne naučivši iz prošlosti – nema cjelovit odnos prema današnjici niti iole jasnu predodžbu, makar i neposredne, budućnosti. Takav, na kraju, neće razumjeti niti prepoznati bogatstvo različenosti spram svega drugoga i drukčijega.“³⁷ U istom razgovoru Biletić je naglasio i svoj odnos prema povijesti i baštini: „Ja znam da su mi, makar i u reminiscencijama, tradicija i prošlost jezika i civilizacije u svakom smislu i pogledu neophodni kao temelj bez kojega ne bih mogao pisati kako to inače nastojim. Bez naših starijih i bez drevnijih razdoblja uljudbe, i nacionalno i univerzalno shvaćene, ne bi, konačno, bilo ni takozvanih postmodernističkih mucanja i buncanja, ne bi smisla imala ni citatologija, ni poslovične intertekstualno-intermedijalne mudrosne parade, a kamoli iole dobre i čvrste književne zgrade. Uostalom, ne može se ni stvarati s mišlju na budućnost bez pogleda unatrag.“³⁸ Navedeno mišljenje Boris Domagoj Biletić oživotvorio je ne samo u pjesničkom stvaralaštvu već je pružio i nezaobilazan znanstveni doprinos proučavanju istarske književne baštine i istarskih književnika i umnika – od Matije Vlačića Ilirika, Andreasa Rapičusa i njegova latinskog spjeva *Histria* iz 1556. (u prepjevima Antuna Kalca), Jurja Dobrile, Paule von Preradović, Viktora Cara Emina, Matka Laginje, Mate Balote, Zvane Črnje..., do suvremenikā, primjerice: Ive Mihovilovića, Tatjane Arambašin, Stjepana Vukušića, Milana Rakovca, Miroslava Sinčića, Daniela Načinovića, Gorana Filipija, Tomislava Milohanića, Antuna Milovana i mnogih drugih.

³⁶ Miroslav Mićanović, „Riječ je splav, barka, brod“, u knjizi *Hvatanje zraka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2021., 195-196.

³⁷ „Razgovor s Borisom Biletićem“, *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 2. lipnja 1995.; autorove riječi i u izdanju knjige: B. D. Biletić, *Moja Pula*, Istarski ogranak DHK, Pula, 2008.

³⁸ „Razgovor s Borisom Biletićem“, *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 2. lipnja 1995.

Zaključak

U skladu s razdobljem osamdesetih godina 20. st., u kojem bujaju raznorodne pjesničke struje i tendencije, Biletićevo pjesništvo je polifonično, okrenuto polimorfnom oblikovanju. S jedne je strane otvoreno prema tradiciji hrvatske književne baštine, a s druge strane usmjereno i prema književnim jezično-istraživački ustrojenim avangardama te filozofsko-pojmovnom spektru raščlanjivanja zemaljskih i metafizičkih nepoznanica. Cvjetko Milanja ga u svojoj periodizaciji kontekstualizira između usporednih pjesničkih praksi, *offaša* i *inzulaša*, ali cjelokupna književna kritika ističe i Biletićevu usporedbenu nesvedivost i zasebnost autentičnog pjesničkog glasa. Nedvojbeno je Biletićeva samosvojna pripadnost mediteranskom aurealu, unutar kojega su naslutljivi³⁹ i mogući utjecaji talijanskog hermetizma (Giuseppa Ungarettija i Eugena Montalea, Umberta Sabe, Salvatorea Quasimoda i dr.). Prema Ujeviću, Biletić uistinu ispunja kriterije „promišljenog duha koji umije proniknuti i izrazom predočiti tajanstveni i uzvišeni provizorij života.“ Premda Biletićevo pjesništvo izmiče komparacijama i tragovima neposrednih stilskih utjecaja, on u pjesništvu ne bježi od književnog nasljeđa, nego iz tehnike pjesnikova stapanja s proteklom epohama samostalno pronalazi osebujan pjesnički amalgam koji je učestalo obilježen metatekstualnošću, tj. citatima pjesničkih prethodnika među kojima se navode: Hanibal Lucić, glagoljaši, Tin Ujević, Vladimir Nazor, Mate Balota, Zvane Črnja, Vesna Parun, Janko Polić Kamov, a također i međunarodni autori: Gottfried Benn (s citatom o istarskom dvoru), Georg Trakl, Charles Baudelaire, Osvaldo Ramous, Marko Pavček i dr.

Izazovnost i određeno izmicanje definiranosti čine Biletićeve odmace, koji unutar tradicionalno koncipiranih pjesničkih stilističkih struktura – neosimboličkog lirizma, mitologizacije, arhajske metaforičnosti, nadrealističke aluzivnosti, ekspresionističke dinamičnosti, erudicijski obremenjene metatekstualnosti – u istu pjesmu umeću oprečne referencije ironičnosti i autoironičnosti, buntovnog komentara ili pak lamentacijskog solilokvičnog monologa/dijaloga. Pojedine Biletićeve sintagme toliko su nabijene raznorodnim, antitetičnim značenjem da ponekad u njihovom domišljanju spoznajemo koliko su one međusobno razarajuće ili teško pomirljive i koliko odražavaju pjesnikov svjesni trenutak rasula, upitnosti smisla. Pjesnikov duh zapravo je stalno razapet između svijeta nestalog, imaginarno doživljenog sklada i konkretno prisutnoga suvremenog otuđenja i duševne opustošenosti. Ipak, i u pojedinim Biletićevim kakofonijskim pjesničkim ostvarajima, cjelina pjesme realizira dubok, zaokružen dojam i poantu ostavlja percipijentu za razmišljanje, pa i onda kada je zamagljena i zakrita velom zaključanosti. Biletićevo

³⁹ U dosadašnjoj književnoj kritici o Biletiću možda je jedan dio kritičara, prema mišljenju samog autora, pre naglašeno tražio moguće sličnosti s talijanskom poezijom.

pjesništvo snažno je i u zornom/eidetskom doživljavanju jednako kao i u jezično-izričajnom ostvarenju.

Iz bremenitih nanosa kulture, povijesti i pjesničke erudicije izrasta svojevrsna Biletićeva nova neomanirističnost, koja zrcali hipertrofiju kulturnih naslaga zavičaja, domovine i svijeta s težnjom da ih egzistencijalno problematizira. Biletićevu poeziju nipošto ne možemo čitati opušteno i lako. Naprotiv, Biletića čitati znači duboko mozgom zasvrdati u složeno tkivo riječi kroz koje zagonetno izviruju spektri raznolikih semantičkih mogućnosti, oprečnih emocija, neočekivanih mijena između erosa i thanatosa te ironijskih, čak i oksimoronskih *vrisakova*⁴⁰ nad pojedinim bespućima ogrubjele stvarnosti. Međutim, upravo pojam doma/domovine u pjesničkom subjektu budi afektivnu senzibilnost i primordijalan doživljaj zaklona, utočišta, uporišta, pripadnosti, ukorijenjenosti i postojanosti, ali usporedo i vječno prisutne svijesti o neizbježnosti ljudske samoće („taj strah da ne iščeznemo / bez ostatka u drugome“⁴¹), posebice prisutne u pjesničkim temama o nestanku članova obitelji⁴² ili urušavanja vizura i civilizacijskih odrednica unutar zavičaja i domovine.⁴³

Biletića snažno privlače čvorišta brojnih povijesno-civilizacijskih ispreplitanja u Istri, koja usporedo svjedoče o životnom protoku čitavih epoha, borbi ljudi i naroda za opstanak, a ujedno i o njihovom potonuću u dimenziju povijesti. Autor ih je dugotrajno promišljao i u esejističkim radovima: „Odrednice starih centara života, što se više bližimo njihovu historijskom izvoru, na upravo određenu mjestu, podložne su promjenama kao i njihove interpretacije.“⁴⁴ Biletićevi pjesnički opjevani istarski toponimi zrače palimpsestnom bremenitošću i ontološkom tjeskobom, ali, usporedo, oni u pjesniku pobuđuju težnju revitalizirajuće nadogradnje i kreativne modifikacije u odnosu na povijesnu ostavštinu. Zavičajnim motivima Biletić pruža novi kontekst, iskonskim praelementima (mora, zemlje, kamena, bilja) i topografskim središtima pjesnik pruža samosvojnu remitologizaciju, a čakavskom iskazu novotvorbene mogućnosti. Duhovni sublimati civilizacijskih naslaga,

⁴⁰ Izraz je korišten u skladu s naslovom zbirke Borisa Biletića *Maški vrisak (Muški vrisak)*, izdanje na makedonskom, Književna omladina Makedonije, Skopje, 1985.

⁴¹ Citat iz Biletićeve pjesme *Lice nakon plača*, u zbirci *Hvatanje zraka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2021., 101.

⁴² Motivi nestanka i motivi smrti osobito su prisutni u pjesmama: *Pod Goricom grob, Moj zaključani otac, Črno, Črn-bil, črn-bil, Mali voganj, Borni Bartolu, Zvona, Sred odlazaka, Hladne kosti, Mjesto koje uvijek čeka...*

⁴³ Motivi urušavanja unutar zavičaja i domovine osobito su prisutni u pjesmama: *Bio bih mogao lako umrijeti, Pula-Lupoglav railroad blues, Pjesan pijana klesara, Po, cilo i niš, Čovik, Odnekud, Iz Pule nestale, Jesen s Vukovarom i Tišinama Hrvatskim (Biletić podrazumijeva značenje o hrvatskoj šutnji, ali i mjesto u Bosanskoj Posavini istog naziva, op. aut.), Kip domovine 1991...*

⁴⁴ Boris Biletić: „Spomenici i tragovi“, esej u knjizi *Pristrani čitatelj (izabrani ogledi, studije, članci)*, sv. I., Zavičajna naklada „Žakan Juri“, Pula, 2007., 24.

posebice prisutni u zbirci *Radovi na nekropoli*, postaju izvorom pjesnikovih egzistencijalističkih razmišljanja, ali i transcendentálnih silnica. Repertoar mitoloških bića i likova, koje Biletić interpolira u pjesništvo, redovito potječe iz antičke ili staroslavenske mitologije, kao i iz ilirskih ili starohrvatskih predaja koje u Istri imaju svoje duboko stanište.

Premda je Biletić po vokaciji prije novovjekovni refleksivni buntovnik, negoli mediteranski esteta, najveći broj njegovih najčišćih estetiziranih pjesničkih slika na rubu realnosti i irealnosti izvire iz tezaurusa vezanog uz istarski poluotok i Jadransko more. Međutim, u povremeno prisutnom okrilju pjesnikova adorativnog proživljavanja ljepote pejzaža ili tijela žene („neoantičke sladostrasnice“, „istarske čarobnice“) nema nikakvog kampanilizma, još manje slijeđenja uhodanih tragova eklektičke liričnosti, već iznova rasplamsaj antitetičkih sintagmi i začuđujućih metaforičkih korelacija. Erotski opisi ženskog tijela i ljubavnih odnosa često se razotkrivaju u mimikrijskim metaforama i prispodobama morske ili priobalne flore i faune (npr. „čupava kriješta tvoga tijela, pulpe ružičaste, zburnjena jeguljo na mlakoj stijeni zatočena“ iz pjesme *Na krilima priče*, „žena neispisana poput tirkizne pinije“ iz pjesme *Optika uha*).

Ugradbeni i reinterpetacijski pjesnikov odnos prema baštini očituje se i na području čistog poetskog oblikovanja: s jedne strane Biletić u više pjesama odaje *hommage* baštini, koji prepoznamo kao oznake ugradbenog tekstualizma ili aluzivnih književnih parafraza. S druge strane, neobične autorove konstelacije predodžbenih antitetičkih spojeva (najčešće vizualne i zvučne naravi), atipične sintaktičke strukture koje u prvi plan postavljaju mogućnosti „eksplozije značenja“⁴⁵ samih jezičnih morfostilema i sintaktostilema, otvaraju Biletića prema suvremenim, pa i budućim post/postmodernističkim putanjama.

Biletićev pjesnički iskaz istovremeno supostoji kao mitski-arhaičan, primordijalan, neosimboličan i urbano-naturalistički modificiran ili demistificiran. U zbirkama *Zublja šutnje*, *Primorski nokturno* i *Pjena brzih oblaka* Biletić je više usmjeren prema jezičnom eksperimentiranju, prema atipičnim načinima tvorbe i multipliciranom otčitavanju značenja koje se sakriva/razotkriva u neobičnim sintaktičkim sklopovima, a u kasnijoj fazi (*Radovi na nekropoli*, *Zato što vrime ne prolazi*) autor je snažnije koncentriran na pojamovnu, ontološku i transcendentálno-eschatološku motiviku u kojoj i sam pjesnički subjekt želi jasnije i značenski „prohodnije“ dotaknuti nedostupne zagonetke između života i smrti. Međutim, i u toj dinamici proživljavanja životno-plodonosnih i razarajućih silnica, vizija istarskog podneblja uvijek gravitira prema obnoviteljskoj energiji pjesničke vizure. U velikom broju pjesama Biletić je sugovornik smrti i višestruko ga zaokupljaju

⁴⁵ Pojam „eksplozije značenja“ preuzet je prema poimanju Rolanda Barthesa i njegovog shvaćanja teksta kao beskrajne mreže međusobnog pletiva proteklog i mogućeg. Vidi: *Carstvo znakova* (*L'Empire des signes*, 1970.).

makabrični motivi. Ipak i u tom tamnom svijetu ontološko-makabričnih propitkivanja, mjesto usred zavičaja – lokalno groblje očituje se kao mjesto smirenja, svojevrsnog renesansnog posvemašnjeg blaženog „pokoja“, naprosto kao sudbinski „locus pacem“ (*Mjesto koje uvijek čeka*).

Možemo zaključiti: izvornim pjesničkim iskazom Boris Domagoj Biletić je reanimirao te znatno doživljajno preobrazio mnogobrojne označnice mediteranskog, posebice istarskog aureala, prikazujući ih u napregnutom pjesničkom odgonetanju mogućnosti jezika i smisla. *Terra Histria* pružila mu je bogatstvo svoje raskošne prastare kulturološke ukorijenjenosti i ishodišne pejzažne praelementarnosti, a Biletić je polifoničnom lepezom doživljajnosti samosvojno prenuo iz uobičajenog sna svoju iskonsku istarsku Euterpu.

REFLECTION OF ISTRIA IN THE POETIC CREATIVITY OD BORIS DOMAGOJ BILETIĆ

Summary

The work *The Reflection of Istria in the poetic work of Boris Domagoj Biletić* presents the poet's opus of 16 collections ranging from 1983 to the present. Although Biletić's poetic expression is independent and irreducible to a unique literary direction, the polyphonic influences of hermeticism (Giuseppe Ungaretti, Eugenio Montale), linguistic constructivism, surrealist allusiveness, expressionism, mediterraneanism, neo-mannerism, neo-mythology and ironic denunciation are observed. Biletić's poetic reflection of Istrian motifs, present in metatextuality and citations, in the number of aestheticized metaphors related to the flora and fauna of the sea and the Istrian landscape, and in the reanimation of ancient Illyrian and Old Croatian mythology and heritage, is particularly detailed. Biletić's poetic expression coexists in parallel as mythical-archaic, primordial, neo-symbolic, urban-naturalistically modified or demystified, and is often manifested in the antithetical charge of meaning. However, the notions of home, birthplace and homeland awaken in the poetic subject the experience of a stronghold, rootedness, but also of eternally present individual loneliness (anthological poems *Pod Goricom grob* (*A Grave Below the Hilltop*), *Moj zaključani otac* (*My Locked Father*), *Mjesto koje uvijek čeka* (*A Place That Always Waits*)... Biletić is strongly attracted to the hubs of numerous historical and civilizational intertwining in Istria, which simultaneously testify to the life flow of entire epochs, the struggle of people and nations for survival, and at the same time their sinking into the dimension of history. Biletić's poetically sung Istrian toponyms radiate palimpsest fullness of ontological anxiety, but at the same time they arouse in the poet the desire for revitalizing upgrades and creative modifications in relation to the historical legacy. Croatian poetic heritage and language are part of Biletić's native roots and destination, which he treats both sacramentally, but also with reconstructive-resuscitation and the unstoppable goal of creative transformation.

Keywords: contemporary Croatian poetry, Istrian historical and topographical motifs, mediterraneanism, hermeticism, linguistic constructivism, neomitologization and ironic denunciation

RIFLESSO DELL'ISTRIA NELLA CREAZIONE POETICA DI BORIS DOMAGOJ BILETIĆ

Riassunto

Nel saggio *Riflesso dell'Istria nella creazione poetica di Boris Domagoj Biletić* è stata presentata l'opera del poeta comprendente 16 raccolte di poesie dal 1983 ad oggi. Nonostante l'articolazione poetica del Biletić sia specifica e non sia riducibile in un'unica corrente letteraria, sono osservate analiticamente delle influenze polifoniche dell'ermetismo (ad esempio di Giuseppe Ungaretti, Eugenio Montale), del costruttivismo linguistico, dell'allusività surrealista, dell'espressionismo, del neorealismo, del neomanierismo, della neomitologizzazione, ma anche della decomposizione ironica. L'espressione poetica del Biletić coesiste parallelamente come mitico-arcaico, primordiale, neosimbolico, modificato o demistificato urbano-naturalistico e di frequente si manifesta nella pregnanza antitetica del significato. I concetti della casa, della terra natia e della patria però evocano nel soggetto poetico un sentimento di punto d'appoggio, di radicamento, ma anche dell'onipresente solitudine individuale (ad esempio le poesie antologiche *Pod Goricom grob, Moj zaključani otac, Mjesto koje uvijek čeka...*). Il Biletić è fortemente attratto dai nodi dei numerosi intrecci della storia e della civiltà in Istria, i quali parallelamente testimoniano del passaggio vitale di intere epoche, di lotte di uomini e di popoli per la sopravvivenza, e anche del loro soccombere nella dimensione della storia. I toponimi istriani trattati poeticamente dal Biletić emanano una gravità palimpsesta e un malessere ontologico, ma allo stesso tempo presso il poeta risvegliano la tendenza a una continuità rivitalizzante e a una modifica creativa in confronto al patrimonio storico. Il patrimonio poetico croato e la lingua sono parte del radicamento del Biletić nella terra natia e nel destino, nei confronti del quale egli si comporta sacramentalmente, ma anche in modo di costruzione e di rianimazione con uno sfrenato fine di trasformazione creativa.

Parole chiave: poesia croata contemporanea, motivi storici e topografici dell'Istria, ermetismo, costruttivismo linguistico, neomitologizzazione e decostruzione ironica

Izbor iz literature o Biletićevu pjesništvu:

- Bačić-Karković, Danijela: „Boris Biletić, *Bartuljska jabuka*“, *Novi Kamov*, II, sv. 4, br. 4, Rijeka, 2002., 114-115.
- Balać, Rajka: „Dosljedno štovanje oblika“, (*o knjizi Oblik za dušu*), *Hrvatsko slovo*, VI, br. 265, Zagreb, 19. svibnja 2000., 15.
- Bebek, Robert: „Thanatologia humana ili glose dobre smrti“, (*o knjizi Radovi na nekropoli*), *Književna Rijeka*, II, br. 2, Rijeka, 1997., 70-71.
- Begić, Vanesa: „Što se pisalo o istarskim autorima“, (*o knjizi studija i eseja Glasi književne Istre*), *Književna Rijeka*, VIII, br. 1, Rijeka, 2003., 110-111.
- Begović, Sead: „Književna Istra“, (*o knjizi Glasi književne Istre*), *Forum*, XLII, knj. LXXIV, br. 7-9, Zagreb, 2003., 1146-1148.
- Bilosnić, Tomislav Marijan: „Miris amfora i zvučni glečer jezika u Biletićevim pjesmama“, (*o izboru poezije Imam riječ*), *Zadarski list*, tjedni prilog za kulturu „Donat“, god. 14., br. 3070, Zadar, 3. lipnja 2008., 32. Isto u: *Republika*, LXIV, br. 6, Zagreb, 2008., 102-104.
- Bilosnić, Tomislav Marijan: „Vjera u književno poslanje“, (*o knjizi Oko Učke*), *Zadarski list*, tjedni prilog za kulturu „Donat“, god. 14., br. 3070, Zadar, 3. lipnja 2008., 32.
- Bošnjak, Branimir: „Boris Domagoj Biletić: identifikacija i nijekanje“, u knjizi: *Hrvatsko pjesništvo/pjesnici 20. st., II. dio*, Altagama, Zagreb, 2010., 418-425.
- Božičević, Ivan: „Lirizam i ludizam“, (*o knjizi Radovi na nekropoli*). *Hrvatsko slovo*, III, br. 95, Zagreb, 14. veljače 1997., 15. Isto u knjizi: *Posrednikove prosudbe*, HKZ – Hrvatsko slovo, Zagreb, 2003., 88-90.
- Bremer, Alida: „More, bijelo i crno“, predgovor u knjizi *Vatrene kugle i monolozi pod križem*, „Riječ“, Vinkovci, 2007., 5-10.
- Brešić, Vinko: „Čitanja Istre. Istarski pisci i obzori. Regionalizam, identitet i hrvatska književnost Istre pod fašizmom“, *Vijenac*, XXI, br. 510, Zagreb, 19. rujna 2013., 14.
- Car-Matutinović, Ljerka: „Riječ ima – pjesma“, (*o izboru iz poezije Imam riječ*), *Vijenac*, XV, br. 349-351, Zagreb, 19. srpnja 2007., 6.
- Jurčić, Mladen: „Čvrsta pjesnička zgrada Borisa Biletića“, (*o knjizi Radovi na nekropoli*), *Marulić*, XXX, br. 3, Zagreb, 1997, 633-635.
- Kliman, Aldo: „Intimna šifra sna“, (*o knjizi Primorski noćturno*), *Glas Istre*, XLIII, br. 298, Pula, 22. prosinca 1986., 8.
- Kliman, Aldo: „Jezik kao mjera svijeta“, (pogovor zbirci *Pjena brzih oblaka*), Istarska književna kolonija „Grozđ“ – Čakavski sabor, Pula, 1990., 72-80.

- Knežević, Sanja: *Mediterranski tekst hrvatskoga pjesništva: postmodernističke poetike*, doktorska disertacija, 2010.; dopunjena verzija teksta u knjizi: *Mediterranski tekst hrvatskoga pjesništva: postmodernističke poetike*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2013.; poglavlja o B. D.
- Biletiću: „Hermetičarska traganja za slikom prostora – Biletićevo pjesništvo prve postmoderne” i „Palimpsestno ispisivanje identiteta – Biletićevo pjesništvo druge postmoderne”, 330-353.
- Krajač, Josip: „Polisemičnost pjesnikova Rijeka”, (*o zbirci Zublja šutnje*), *Dometi*, XIII, br. 1-4, Rijeka, 2003. (i.e. 2005.), 113-128.
- Lužina, Jelena: „Fragmenti o pripitomljavanju grada”, (*o knjizi Moja Pula*), *Vijenac*, XVI, br. 384, Zagreb, 20. studenoga 2008., 11.
- Mađer, Miroslav: „Uspoznajni stihovi Borisa Biletića”, u knjizi *M.S. Mađer – Izabrana proza II*, (prir. Hrvojka Mihanović-Salopek), DHK Ogranak Slavonsko-baranjsko-srijemski i Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, Osijek, 2016., 442-444.
- Marchig, Laura: „Ghigliottina di versi”, (*o zbirci Primorski nokturno*), *La voce del popolo*, XLIII, br. 81, Rijeka/Fiume, 7. travnja 1987., 3.
- Marchig, Laura: „Biletićev funeralizam”, (*o zbirci Radovi na nekropoli*), *Republika*, LIII, br. 9-10, Zagreb, 1997., 238-239.
- Maroević, Tonko: „Poetika, odjek zebnje”, (*o zbirci Pjena brzih oblaka*), *Istra*, nova serija, XXIX, sv. 119, br. 1-2, Pula, 1991., 90.
- Milanja, Cvjetko: „Boris Domagoj Biletić (1957.)”, u: *Hrvatsko pjesništvo od 1950. do 2000.*, IV, knj. 1., Altagama, Zagreb, 2012., 277-284.
- Načinović, Daniel: „Nekropola i biljeg tajanstva”, (*o zbirci Radovi na nekropoli*), *Glas Istre*, br. 313, Pula, 14. studenoga 1996., 31.
- Načinović, Daniel: „Sažeti oblik za dušu”, (*o zbirci Oblik za dušu*), *Glas Istre*, LVI, br. 76, Pula, 18. ožujka 1999., 25.
- Mićanović, Miroslav: „Riječ je splav, barka, brod...”, u knjizi: B. D. Biletić, *Hvatanje zraka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2021., 179-200. Skraćeno pod naslovom „Potres koji se vraća utrobi zemlje”, *Republika*, 77., br. 5-6, Zagreb, 2021., 22-28.
- Paljetak, Luko: „Uzajamna vježba”, pogovor knjizi *Oblik za dušu*, Reprezent, Buzet, 1999., 151-152.
- Pažur, Božica: „Zavičaj kao mjera svijeta”, (*o knjizi Glasi književne Istre*), *Vjesnik*, LXIV, br. 19976, Zagreb, 9. srpnja 2003., 16.
- Piskac, Davor: „Boris Biletić: *Radovi na nekropoli*“, *Forum*, XXXV, knj. LXVIII, br. 12, Zagreb, 1996., 1582-1583.

- Polegubić, Gojko: „Čežnja za apsolutnim”, (o zbirci *Radovi na nekropoli*), Marulić, XXX, br. 5, Zagreb 1997., 1122-1124.
- Rakovac, Milan: „Les fleurs de mort Borisa Biletića sa samoga sljemena naše nekropole”, pogovor u: *Radovi na nekropoli*, Ceres, Zagreb, 1996., 97-101.
- Rakovac, Milan: „Ča prez ča: Biletića besida”, (o izboru poezije *Imam riječ*), Glas Istre, LXIV, br. 2, Pula, 3. siječnja 2007., 20.
- Sorel, Sanjin: „Boris Biletić: *Radovi na nekropoli*“, *Mogućnosti*, XLIIL, br. 10-12, Split, 1996., 301-303.
- Stamać, Ante: „O pjesništvu Borisa Biletića”, *Forum*, XXXVI, knj. LXIX, br. 9-10, Zagreb, 1997., 1326-1329. Isto u: Ante Stamać: *Vrijednosti – pogledi i ogledi*, Naklada „Jurčić”, Zagreb, 1998., 119-122.
- Stamać, Ante: „Otajne pjesničke šifre“, (o zbirci *Pjena brzih oblaka*), Istra, nova serija, XXIX, sv. 119, br. 1-2, Pula, 1991., 91.
- Stojević, Milorad: „Ktonijsko kao (sredozemna) sudbina”, predgovor knjizi *Imam riječ*, Altagama, Zagreb, 2006., 5-28.
- Šalat, Davor: „Subjekt složene identitetnosti”, pogovor knjizi *Zato što vrime ne prolazi*, HDP, Zagreb, 2018., 125-130.
- Šicel, Miroslav: „Pogovor” u knjizi B. D. Biletića *Bartuljska jabuka*, Reprezent <i dr.>, Buzet, 2001., 211-212. Isto pod naslovom: „Prva znanstvena monografija o Zvani Črnji”, *Kaj*, XXXV, br. 4, Zagreb, 2002., 50-52.
- Trgovčić Kliman, Patricija: „Maurizio Tremul e Boris Biletić: due poetiche a confronto. (Maurizio Tremul i Boris Biletić: dvije poetike za usporedbu)”, *Tabula*, časopis Filozofskoga fakulteta u Puli, I, br. 1, Pula, 1999., 131-141.
- Vidmarović, Đuro: „O tragediji istarskog hrvatstva”, (o knjizi *Oko Učke*), *Kolo*, god. XIX, br. 3-4, Zagreb, 2009., 195-206.
- Zoko, Božica: „Stablo koje uživa tri svijeta”, (o izboru iz poezije *Imam riječ*), *Dubrovnik*, nova serija, god. XIX, br. 4, Dubrovnik, 2008., 377-378.
- Žilić, Darija: „Hermetizam kao konstanta”, (o izboru poezije *Imam riječ*), *Tema*, god. V, br. 11-12, Zagreb, 2008., 70-71. Isto u: *Tropizmi*, Meandarmedia, Zagreb, 2011., 99 -102.

Ana Batinić

Književni krug Viktora Cara Emina

Sažetak

U svojoj *Povijesti hrvatske književnosti* Frangeš V. Cara Emina predstavlja kao pripovjedača oštra zapažanja te društvenog radnika, koji se živeći praktički cijeli život u rodnom kraju „nije ni mogao ni želio osloboditi obveze da ostane regionalnim književnikom u najplemenitijem smislu riječi.“ Društveni je krug V. Cara međutim itekako nadilazio regionalne granice i upravo će to, dakle književnikove poslovne i prijateljske poveznice s mnogim uglednim i važnim osobama iz kulturnog života posljednjih desetljeća 19. i punih šest desetljeća 20. stoljeća, biti istraživačka tema ovoga rada. U tu će svrhu poslužiti ponajprije autorovi autobiografski zapisi te korespondencija sačuvana u arhivu Akademijina Odsjeka za povijest hrvatske književnosti u Zagrebu i u zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, u kojima su sačuvana Careva pisma upućena, primjerice, A. Dukiću, V. Spinčiću, B. Vodniku, V. Jagiću, B. Livadiću, I. Zajcu, I. Trnskome, E. Kumičiću, J. Benešiću, M. Nikoliću, M. Begoviću i dr. Mnogi od njih okupljali su se u Carevoj opatijskoj vili „Dalibor“. Retci iz korespondencije otkrivaju nov uvid u Carev kulturno-književni rad, kao i u intimniju sferu, ali i društveno-politički kontekst u kojemu je Car djelovao tijekom svojega dinamičnog, više od 90 godina dugog života. Iz njih, poput holograma, izvire Careva osebujna pojava, koja imponira, objedinivši žanrovski svestranog autora za odrasle koji se okušao u kratkoj i dugoj prozi, drami, putopisu, autobiografiji, publicistici, zatim dječjeg pisca, urednika, suradnika brojnih časopisa i novina, učitelja i akademika.

Ključne riječi: Viktor Car Emin, književni krug, hrvatska književnost, arhivsko gradivo, korespondencija

U članku „Književna pisma iz očeva kovčega. Prilog povijesti hrvatske književnosti sedamdesetih godina“ odluku da objavi dijelove književne prepiske svojega slavnog oca Augusta, dopunjene vlastitim komentarima, Milan Šenoa obrazložio je sljedećim riječima: „Za životopis književnikov ništa nije tako značajno u pogledu na njegov privatni, intimni život, kao na komentar njegovim djelima, koliko njegova privatna pisma. Pisma razjašnjaju njegovo, kadikad skrovito mišljenje,

pokazuju, što ga je potaklo na ovaj ili onaj rad. Ona su uistinu putokazi literarnom historiku u karakteristikama ličnosti pojedinih pisaca i njihove dobe.¹

S jednakom idejom kao i Milan Šenoa 1939. godine i bez obzira na može biti metodološki anakronizam zbog pozitivizma tj. biografizma, dijelovi sačuvane korespondencije Viktora Cara Emina (1870. – 1963.) u ovome radu nastojat će se predstaviti kao izvor dosad možda malo znanih ili posve nepoznatih podataka ne samo o Caru Eminu kao autoru ili osobama s kojima je korespondenciju vodio, nego i kao vrelo informacija o vremenu u kojemu su on i njegovi adresati živjeli i djelovali. U svojoj *Povijesti hrvatske književnosti* hrvatski književni povjesničar Ivo Frangeš Viktora Cara Emina predstavlja kao pisca i društvenog radnika, koji se živeći praktički cijeli život u rodnom kraju „nije ni mogao ni želio osloboditi obveze da ostane regionalnim književnikom u najplemenitijem smislu riječi.“² Društveni je krug Viktora Cara Emina međutim itekako nadilazio regionalne granice i upravo je to, dakle književnikove poslovne i prijateljske poveznice s mnogim uglednim i važnim osobama iz književnog i kulturnog života posljednjih desetljeća 19. i punih šest desetljeća 20. stoljeća, istraživačka tema ovoga rada. Mnogi od njih okupljali su se u Carevoj opatijskoj vili „Dalibor“, a s njima, kao i s mnogim drugima, Car Emin održavao je kontinuiranu ili povremenu prepisku.

Potica j za ovaj članak dvostruko je motiviran: s jedne strane zbornikom radova o Viktoru Caru Eminu³ u čijoj sam realizaciji, a zatim i na predstavljanju 28. svibnja 2018. u Rijeci, imala priliku sudjelovati te s druge projektom *Hrvatski književni regionalizam: udio Istre u hrvatskoj književnosti*. *Zapravo, točnije bi možda bilo napisati da je redoslijed bio obrnut: navedeni projekt pokrenut 2021. u okviru Akademijina Odsjeka za povijest hrvatske književnosti potaknuo me da se vratim zborniku o Viktoru Caru Eminu i nekim još prije načetim istraživačkim temama vezanima uz književnikov životopis i opus.*

Čak i letimičnim pogledom u neke od hrvatskih književnopovijesnih sinteza dobit ćemo o njemu tek djelomično podudarnu sliku. Ivo Frangeš u svojoj ga *Povijesti*, osim već spomenutom regionalnom odrednicom, opisuje kao pripovjedača oštra zapažanja sposobna za vješto komponiranje.⁴ Kronisteriju *Danuncijadu* (1946.) Frangeš smatra Carevim najboljim i najpotpunijim djelom,⁵ s čime se slaže i Dub-

¹ Milan Šenoa, „Književna pisma iz očeva kovčega. Prilog povijesti hrvatske književnosti sedamdesetih godina“, *Jutarnji list*, 2. svibnja 1939., 9–12.

² Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana, 1987., 225.

³ *Zbornik radova Viktor Car Emin 1870. – 1963. povodom 145. obljetnice rođenja*. Ur. Bernard Franković; Maja Polić. Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga; Udruga Jenio Sisolski Brseč, Mošćenička Draga, 2016.

⁴ I. Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, 225.

⁵ I. Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, 226.

ravko Jelčić, koji je smatra jednim od autentičnih političkih romana u hrvatskoj književnosti, djelom koje zrelošću literarnog koncepta prevladava tendencioznost.⁶ Slobodan Prosperov Novak Cara Emina pak portretira kao retrogradnog Istranina i zagovornika hrvatskog istrijanstva kojemu je nedostajalo talenta za narativnu koncentriranost, najuspješnijega u psihološkim skicama.⁷ Zastupljen je Car Emin i u dječjeknjiževnim sintezama, premda odsječak njegova rada namijenjen djeci i mladima – ponajprije kao urednika dječje periodike čije je stranice stvarao u suradnji s Rikardom Katalinićem Jeretovim, Josipom Milakovićem i Vladimirom Nazorom – još čeka sustavnu obradu i valorizaciju.⁸

Viktor Car Emin i njegovi suvremenici iz kulturnoga miljea

Suodnos Viktora Cara Emina i njegovih suvremenika iz kulturnog kruga u kojemu je živio i stvarao, otprilike od posljednjeg desetljeća XIX. stoljeća sve do šezdesetih godina XX. stoljeća, moguće je barem donekle rekonstruirati posegne li se za autorovom objavljenom autobiografijom te arhivskim gradivom. Osim u na više mjesta pohranjenoj Carevoj ostavštini,⁹ tragove njegova svestranog i opsežnog književnog, kulturnog i društvenog djelovanja, uključujući suradnju sa svim najvažnijim znanstvenim i kulturnim ustanovama – od Hrvatske akademije do Matice hrvatske i Društva hrvatskih književnika – nalazimo i u Hrvatskom državnom arhivu,¹⁰ u zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici i u arhivu Akademijina Odsjeka za povijest hrvatske književnosti, gdje se, razasuta po knji-

⁶ Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti*, 2. znatno prošireno izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb, 2004. 310–311.

⁷ Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti. Između Pešte, Beča i Beograda*, svezak II. Marjan tisak, Split, 2004., 219–220.

⁸ Car Emin bio je urednik *Mladog Istranina* (1909. – 1910.), kasnije *Mladog Hrvata* (1911. – 1914.), a za djecu je pisao pod pseudonimima Lujo Dorčić i Tončić, v. Milan Crnković – Dubravka Težak, *Povijest hrvatske dječje književnosti od početaka do 1955. godine*, Znanje, Zagreb, 2002., 280–281. Ines Srdoč-Konestra u svojoj knjizi *Književno djelo Viktora Cara Emina*, Adamić, Opatija – Rijeka, 2008. nije obuhvatila autorova djela koja pripadaju dječjoj književnosti, smatrajući da zaslužuju zasebnu studiju.

⁹ V. Vinko Antić, *Književna ostavština Viktora Cara Emina*, Rijeka, 1970.; Martina Juraga, „Ostavština Viktora Cara Emina u Zavičajnoj zbirci Gradske knjižnice i čitaonice ‘Viktor Car Emin’ Opatija“, u: *Zbornik radova Viktor Car Emin 1870. – 1963.*, 101–110; Maja Polić – Bernard Franković, „Ostavština Viktora Cara Emina u obitelji njegova brata Marija“, u: *Zbornik radova Viktor Car Emin 1870. – 1963.*, 61–100; Mateja Fumić, „Crtice o Viktoru Caru Eminu iz ostavštine profesora Vinka Antića“, u: *Zbornik radova Viktor Car Emin 1870. – 1963.*, 111–126.

¹⁰ Primjerice, u fondu Ante Tresića-Pavičića u HDA, signatura HR-HDA-834, kutija II, nalazi se pismo Viktora Cara Emina iz Opatije, 14. prosinca 1902. Objavljeno u: *Korespondencija Ante Tresića-Pavičića, Građa za povijest književnosti Hrvatske*, knjiga 39. Prir. Ana Batinić – Živko Strižić, ur. Dubravko Jelčić, Razred za književnost, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2015., 33.

ževnim ostavštinama, nalazi vrijedna Careva korespondencija.¹¹ Pisma upućena Anti Dukiću, Vjekoslavu Spinčiću, Branku Vodniku, Milanu Grloviću, Vatroslavu Jagiću, Branimiru Livadiću, Ivanu Zajcu, Ivanu Trnskome, Juliju Benešiću, Mihovilu Nikoliću, Eugenu Kumičiću i Milanu Begoviću, da nabrojimo samo neke od primatelja, zasigurno zaslužuju stručno-znanstvenu obradu. Stoga će navedeni dio Careve korespondencije, dakle njegova pisma iz arhiva Odsjeka za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije te iz Zbirke rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice biti predstavljen u ovome članku.

U svojoj „Autobiografiji“ Car Emin opisuje druženja s pjesnikom Silvijem Strahimirom Kranjčevićem,¹² ali i s ostalim poznatim imenima iz tadašnjeg književnog i kulturnog života, s kojima se, kako je zapisao, „od vremena do vremena sretao u ovom divnom kutiću moje Istre“¹³. S Eugenom Kumičićem prvi se put susreo još kao tinejdžer na zajedničkom putu kolima: Car (tada još bez pridjevka „Emin“) putovao je od Rijeke do svojega Kraja, a Kumičić sa svojom odabranicom do svojega Brseča. Dugogodišnjega prijatelja Rikarda Katalinića Jeretova, rođenog u istome podneblju, u Voloskome, upoznao je također kao mladić u Mošćeničkoj Dragi, a Ksavera Šandora Gjalskoga na izletničkom parobrodu oko otoka Krka.¹⁴ U proljeće 1902. sastaje se na kavi s rođenim „čovjekom teatra“ Stjepanom Miletićem. Sjeća se njegove susretljivosti i neizbježnoga pitanja koje mu je Miletić uputio: pripremate li štogod za kazalište?¹⁵ I Milan Marjanović, Kastavac rodnom, posjećivao je Opatiju

¹¹ Pojedini dijelovi korespondencije već su doživjeli obradu te objavljivanjem postali dostupni(ji) javnosti. Vidi na primjer: Strčić, Mirjana: *Careva pisma iz Liburnije. Izbor iz korespondencije Viktora Cara Emina s Rikardom Katalinićem Jeretovim*, Opatija – Rijeka, 1970. Car Emin i Katalinić Jeretov bili su prijatelji gotovo sedam desetljeća dijeleći životne i profesionalne interese (ljubav prema rodnom kraju, rad u okviru dječje književnosti, uređivanje listova...). Izdanje donosi izbor pisama iz Katalinićeve ostavštine od 1915. do 1954., iako su dvojica književnika u prijateljskim odnosima još od 1896. godine.

¹² Detaljnije poveznice između dvojice književnika obrađene su u mojem članku „Car Emin i Kranjčević (Elin)“, u: *Zbornik radova. Viktor Car Emin 1870. – 1963.*, 161–175.

¹³ Car Emin, Viktor, „Autobiografija“, u: *Autobiografije hrvatskih pisaca*, prir. Vinko Brešić, AGM, Zagreb, 1997., 435–437.

¹⁴ „U Senju smo stali. Obala sva crna od ljudi. Među njima i Gržanić, onaj ‘od čizme’. Klicalo se Istri, njenim vođama, a dakako i Gržaniću. Gjalskome se nije klicalo. Pa nije on bio među onima, što su udarali Hedervarija čizmom. Treba međutim reći, da je Gjalski svojim perom zadavao onom mađarskom grofu i takve udarce, što su njemu, Gjalskome, malo godina zatim pospjeli put u – penziju... Gjalskoga je uvelike zanimao svijet, onaj šareni, što se kupio u Opatiji. Proučavao je tipove: muške, a bogme i – ženske. I primao inspiraciju za svoja djela. Dolazio je često. Mnogo sam trenutaka proveo s njime. I ja ih ubrajam među svoje najljepše.“ Ibid., 435.

¹⁵ Miletić je Cara praktički natjerao na rad na kazališnoj „igri“: „Ostajem još nekoliko dana ovdje. Gledajte da do iduće subote budete gotovi s prvim činom. Ovaj naš zajednički prijatelj i ja doći ćemo k vama i vi ćete nam ga pročitati. Tako je i bilo. A bilo je i treme – dakako, na mojoj strani – ali me je jedno ohrabrilo: kad sam čitajući stigao na izvjesno mjesto, oba su moja slušaoca skinula naočale

„pun ideja i projekata“,¹⁶ a dolazak već spomenutoga Silvija Strahimira Kranjčevića bio je, navodi Car Emin, za njihov stari dom „pravi praznik“: „Ponekad bi donio sa sobom i po koju još neobjavljenu pjesmu, da nam je pročita. Volio je Opatiju, more, sav ovaj naš Kvarner. Na našim šetnjama zadržavao se u svakoj uvalici. Ništa nije govorio, ali se vidjelo, da je ushićen. Osobito draga bila mu je moja lovranska Medveja. O tome sam nešto natuknuo prigodom njegove smrti u *Savremeniku*. Jednom, u doba sutonsko, ležao je pružen na pijesku, glavu podnimio rukama i zagledao se u more, što je pred nama gotovo nečujno zamiralo u pržinu. I sva je golema uvala bila tiha. I mi smo šutjeli. Silvije prvi prekide tišinu. – Vidiš, da moram živjeti u ovom miru, nikada od mene pjesme. Meni se hoće, znaš, bure, nespokoja, nesklada... I borbe!“¹⁷ Prema Carevim autobiografskim zapisima, i Vladimir Nazor volio je Kvarner, posebno Medveju: „Često smo šetali južnim obalnim putem, sjedali na klupu i – gledali. Meni se činilo, kao da on obuhvaća more samo jednim okom, dok mu se drugo ovjesilo za bližnji krupan hrast, kojeg se korijenje probijalo do samoga mora. I baš ga to zanosilo: šuma do samoga mora! Šuma! Bit će tome kojih četrdesetak godina, kad me je tadašnji urednik *Savremenika* zamolio, da mu za list napišem *Nazorov portret*, ali sa što manje riječi, nešto kao ‘medaljon’ neki. Sastavio sam ga u obliku razgovora između jedne mlade djevojke i mene. Po njenu shvaćanju Nazora je trebalo poslati u ‘lugare’, kao što su ono učinili s *Kozarcem*.“¹⁸ Ovu plejadu književnika koji su posjećivali opatijski Montparnasse, kako je to slikovito opisao Irvin Lukežić,¹⁹ Car Emin nastavlja prisjećanjem na rijetko nasmijana Dragutina Domjanića koji „kao da je već tada osjećao crva, što će ga podgristi u jeku stvaranja. Mile su mu bile ciklame, zaustavljao se pred svakom glicinijom i volio sve ovo naše.“²⁰ Jednaku fascinaciju opatijskim krajem dijelio je i MIHOVIL NIKOLIĆ, s kojim je Car Emin, kako navodi u „Autobiografiji“, često lutao serpentinama poviše Opatije: „Nakon svakih bi desetak koračaja stao, da se divi – kako je govorio – uvijek novoj panorami. Jedne večeri vozio se pred Mošćeničkom Dragom u čamcu. Noć, mjesečina, nad morem neki tajanstveno srebren veo. Mihovil je samo uzdisao: da mu je u toj ljepoti iščeznuti... Ja sam mu – sjećam se – nato zaprijetio,

i prešla preko njih rupcem. Opraštajući se upita me Miletić za naslov drame. Napomenuh, što mi je prvo sunulo u pamet: – Pa – moglo bi biti i – *Zimsko sunce*. Nekoliko dana zatim *Obzor* je o tom čitanju donio topao i srdačan Miletićev feljton, a ja, što sam se već bio počeo kolebati, sad sam se u neku ruku osjetio primoranim da stvar izvedem do kraja.“ *Ibid.*, 436.

¹⁶ *Ibid.*, 436.

¹⁷ *Ibid.*, 436.

¹⁸ *Ibid.*, 437.

¹⁹ Irvin Lukežić, „Viktor Car Emin – svjedok burnog vremena“, u: *Zbornik radova. Viktor Car Emin 1870. – 1963.*, 31–33.

²⁰ V. Car Emin, „Autobiografija“, u: *Autobiografije hrvatskih pisaca*, 437.

da ga više ne ću pustiti u barku.“²¹ U Nikolićevoj ostavštini²² sačuvano je nekoliko pisama i razglednica Viktora Cara Emina. U pismu iz Opatije iz prosinca 1901. Car Emin moli Nikolića da mu povremeno, kad uhvati vremena, javi „što se tamo u Vas iza – kulisa valja. Ja ovdje ne čujem ništa – ja sam kô izgubljen.“ Javlja mu se i 25. rujna 1902., s nostalgijom se prisjećajući lijepih trenutaka koje su zajedno proveli u šetnji i razgovoru. No piše mu i sljedeće: „Primio sam pismo od Zagorke i od dra Andrića. Iz tih pisama razabirem, da će ‘Zimsko sunce’ [granuti] po svoj prilici u – zimsko doba! Neka! – smirio sam se. Za uloge sam se potrudio da budu sve u rukama Hrvatâ.“²³ Careve rečenice odaju vrlo prisan odnos između dvojice književnika: „Primio sam i Tvoje pismo i Tvoje mile karte. Riječ nije kadra, da iskaže, koliko sam ja uživao gutajući ona Tvoja slova, iz kojih proviruje prava istinska i žarka prijateljska ljubav, što je gojiš spram mene.“ Što se tiče *Zimskoga sunca*, iz pisma od 17. listopada 1902. doznajemo da je situacija i dalje status quo: „Moje ‘Sunce’ spava. – Buona notte! Ja sam ga već skoro i zaboravio.“ I godinu dana poslije, 22. listopada 1903., Car dijeli s Nikolićem nedoumice o vlastitu književnom radu, ne zaboravljajući iskazati pozdrave zagrebačkim prijateljima: „‘Usahlo vrelo’ napreduje, ali vrag ga znao, da li će se ova stvar svidjeti našim ljudima. Čini mi se, kao da sam se odjednom prometnuo u g. Milobara²⁴, tako mi cijela stvar miriše po polit. ekonomiji. Basta! Vederemo! [...] Pozdravi mi sve prijatelje. Dra Heimrla²⁵ poljubi – on će već znati zašto. Ne zaboravi gdju Zagorku, dra Dežmana i Pasarića e tutti quanti!“ U ovom razdoblju Car Emin uputio je Mihovilu Nikoliću još jedan list iz Opatije, 2. studenoga 1904.:

„Dragi Mihovile!

Za ono ćirilskog Almanaha ja bih takodjer imao malu radnju. U lanjskom ‘Viencu’ broj 3. ima moja crtica ‘Uzalud’, koja se i tebi svidjela. Ako ne bi ta išla – imam drugu. Sjećaš se, kako si se, u misli, da ćeš ti preuzet ‘Vienac’, bio obratio na mene,

²¹ Ibid., 437.

²² Književna ostavština Mihovila Nikolića, arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb (nadalje u članku AOPHK), signatura HR-AHAZU-KN-162.

²³ Drama *Zimsko sunce* s podnaslovom „Slika iz istarskog života u četiri čina“ objavljena je 1903. godine u izdanju Matice hrvatske. U zagrebačkom Hrvatskom narodnom kazalištu bila je izvedena 10. prosinca 1902. a do kraja iduće godine i na Sušaku, u Varaždinu, Karlovcu, Osijeku, Trstu, Lošinj, Splitu i Dubrovniku, v. I. Lukežić, „Viktor Car Emin – svjedok burnog vremena“, 22.

²⁴ Fran Milobar bio je hrvatski pravnik i ekonomist (1869. – 1945.), v. Milobar, Fran. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 27. 7. 2022. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40926>>.

²⁵ Milan Heimrl (1876. – 1917.), političar i publicist. Od 1901. do 1904. bio u uredništvu *Obzora*, bavio se i književnom kritikom, St. Mić, „Heimrl, Milan“, *Hrvatski biografski leksikon*, Gn – H, sv. 5, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002., 498–499.

da ti pošaljem kakovu crticu za 1. broj. Ja sam onda odmah sio za stol i napisao crticu 'Izповiest', koja je izašla u 'Domaćem ognjištu' – u broju od 1. rujna o. g. Ova posljednja crta mi se bolje svidja. Ako si voljan, s kojom od njih u srbski sviet – a ti samo biraj, pa mi piši rezultat. Možda bih štogod izpravio. – Jeretov je potpisao i poslao Nazoru. Jesi li dobio natrag izjavu? Najsrdačnije te pozdravljam

Tvoj Emin“

Među ostalim pismima Viktora Cara Emina sačuvanima u ostavštini Mihovila Nikolića dva nisu datirana, a jedno od njih, prema sadržaju moguće je zaključiti da je pisano 1902. godine, izrazito je emotivno obojeno:

„Moj dragi Mihovile!

Pišem ti odmah! Još je topla dopisnica, što sam je danas od tebe primio i već ti pišem. Kako da ti ne pišem! Zar se onako piše prijatelju-pobratimu? 'Zar i ti misliš da sam magjaron?!'²⁶ To pišeš ti meni, koji te volim više nego li brata, meni, koji se tako milo a ujedno i tužno sjećam onih liepih dana, što ih sprovedosmo zajedno ovdje u Opatiji? Ne, Mihovile! Ja sam uvijek pripravan priseći na plemenitost tvojih osjećaja – ti si Hrvat, dobar i čestit Hrvat – mili i ljupki apoštol hrvatske najljepše riječi – ti si pjesnik, kojime se svi mi moramo dičiti. Ja se tvojim prijateljstvom ponosim – i ja, ne samo što nisam čuo ni slova, koje bi moglo baciti na tebe ma i najsitniju sjenu, već da i čujem bilo što – mene bi sve to ostavilo hladna osobito sada u eri – klevete. Ili misliš, da meni sve gladko ide? Da si mi ovdje pričao bih ti već [gadnie] stvari. Ja ljubim i obožavam naš narod, ali žao mi je, da medj njime živi i velik broj vanredno grubih ljudi. Nego bilo što bilo, ti si mene onim tvojim grdnim pitanjem ražalostio, i ja ću ti to oprostiti samo onda, kada od tebe dobijem pismo od najmanje 8 strana a i barem jednu najnoviju tvoju pjesmu u prepisu razumije se – za naš album. A onda gledaj, da se spustiš k meni – k moru na čakulu – Primio sam 'Dom i Sviet'. Zahvaljujem ti. Ovoliko ne zavredjujem. Moj najuži krug da sa mnom 'norca dela' radi slike. Vele, da ovo nisam ja. Neka ih voda nosi. Priznat ću, da kad bih ja bio ovako liep, kako me 'Dom i sviet' narisao, da bih bio u istinu 'sinjski [mal]'. A ovako sam stara vreća! Dakle, 'Sunce' će ipak na dvor – [umjesto] na daske. Viva il sol! Mislim, da mu je i doba! U ostalom ima časova, kad bih želio, da ga za uvijek nestane, toga moga 'Sunca'. Onako bi sviet mislio, Bog zna, kakovo je remek-djelo otišlo netragom – a ovako? Che blamaž! - - Ti mi se nekako malo javljaš u našim listovima. Ja bih te želio vidjeti barem svakih 8 dana u 'Viencu'. Kako ti se svidjelo Katalinićevo 'Inje'? Zar nije onako, kako smo mi govorili? Tepac stari, neće da se opameti i da pripazi na izboru. Jesi li čitao moju novelu u 'Nadi'? 'U sjeni smrti'? Sad je izišla u 'Glasniku' [dalm.] Matice moja novela 'U mraku' – Čuka ju silno hvali. Čitaj ju, ako imaš toliko vremena da baciš u ludo, pa

²⁶ Podvukao Viktor Car Emin.

mi kaži svoj sud. Ali me ne ubij! Sada poživam neko vrijeme. Za sada sam pustio 'Narodni list' i literaturu. Živci mi nekuda oslabili pa se liječim. Kupam se, da je milota. Već mi je bolje, ali radit neću neko vrijeme. Dostaje mi družba - - - Knjige ću ti poslati ovih dana. Kad ih primiš, pošalji mi, molim te, nekoliko svezaka 'le theatre'. Imao bih još štošta da ti pričam, ali kaznit ću te – i zaustavit ću se tu. Budi mi zdrav i veseo, i znaj, da si mi se duboko u srce usadio. Je te volim i štujem te i želim te – što ćeš više? Srdačno te pozdravljamo oboje, ja i moja ½

Tvoj odani

Emin

P. S. Javi mi se kadgod makar i kartom. Mojim živcima to silno prija. Živio!“

Posljednji sačuvani Carev trag u ostavštini Mihovila Nikolića je strojopisno pismo iz 1945., u kojemu Car Emin, silno obradovan Nikolićevim javljanjem,²⁷ piše da su njegove veze s „literarnim Zagrebom“ bile vrlo slabe.

Osim ranije spomenutih imena, Viktor Car Emin u svojoj „Autobiografiji“ navodi da su u opatijski kraj dolazili i mnogi drugi: August Harambašić, Milutin Cihlar Nehajev, Branko Vodnik, Milivoj Dežman Ivanov, MILAN BEGOVIĆ,²⁸ Srđan Tucić, Jure Turić, Milan Ogrizović, Antun Gustav Matoš i Ivan Cankar.²⁹ No sudeći prema sačuvanoj korespondenciji, posjetitelja je bilo još, što se vidi i iz Careva javljanja VATROSLAVU JAGIĆU u ljeto 1918.³⁰

²⁷ „Tvoje me je milo pismo vanredno obradovalo. I izazvalo u meni nebrojene uspomene. Koliko smo puta šetajući po onim dragim, tebi poznatim serpentinama, moja žena i ja spominjali tebe i stihove, što si ih ti umio onako milo i srdačno da kazuješ! Tempi passati, ali duše ne zaboravljaju.“, pismo Viktora Cara Emina Mihovilu Nikoliću, Opatija, 12. studenoga 1945.

²⁸ Sušačkom dopisnicom Car Emin javlja se Milanu Begoviću 8. studenoga 1942., a povod je uvrštenje Careve „stvari“ u, pretpostavljamo, antologiju *Hrvatska proza XX. stoljeća*, koju je uredio Begović, a objavila u Zagrebu 1942-1943 Naklada A. Velzek: „Dragi Milane! Tvoje pismo stiglo mi je kasno, jer je bilo upravljeno u Opatiju, a ja evo već 14. godinu boravim u Sušaku. I tako ni uz najbolju volju ne bih bio dospio da ti odgovorim na vrijeme. Međutim, kako pišeš, smatrat ćeš se ovlaštenim da uvrstiš u zbirku neku moju stvar i u slučaju, ako ne dobiješ moj pristanak do 1. o. m., pa tako neka i bude. Kako ti? Mi se nekako koprcamo i zdravljem i inače.“ Uz ovu, u ostavštini Milana Begovića, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-16, sačuvane su još tri Careve razglednice s pozdravima.

²⁹ „Gdjejoji su dolazili i natmureni. Kadikad bi se malo potužili i na honorare. Jedan mi je od njih kazao da književnički kruh ima – kao i mornarski – devet kora. Drugi je došao u Opatiju da uči. Hoće da doktorira. Na moje pitanje: što će mu to? – odgovori: – E, moj dragec, kad ja svome nakladniku – kao mi je i ime – donesem neki sastavak sa ono dr., honorirat će on mene bolje.“ V. Car Emin, „Autobiografija“, u: *Autobiografije hrvatskih pisaca*, 437–438.

³⁰ Pismo Cara Emina Vatroslavu Jagiću, Opatija, 9. srpnja 1918., Zbirka rukopisa i starih knjiga, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb (nadalje NSK), signatura R 4610 b.

„Presvjetli Gospodine,

Davno je već tomu, ravne dvadesetčetiri godine, ali meni je još uvijek u pameti ono ljetno, sunčano jutro, kad smo se ono s Vama, Presvjetli Gospodine, našli na vrhuncu naše stare Učke gore. Još življe vraća mi se ona slika danas, gdje su sva slavenska srca okrenuta k Vama, i meni se čini, da Vas još i u ovaj mah vidim, gdje udivljeno gledate, kako se duboko dolje pod uticajem jutarnjega sunca tanke maglice lagano dižu s krasota, što ih je priroda prosula krajem i morem našim. I danas, pošto ste već navršili Vašu osamdesetu godinu, možete, Presvjetli Gospodine, pogledati udivljeno i s ponosom na vrijeme, što je ostalo daleko iza Vas. Mnogo ste vidjeli, mnogo doživjeli, mnogo uradili za slavu našu i Vašu. Ta je slava neprolazna, vječna.

Možda će Vam ovo moje skromno pisamce dozvati u pamet kakav sretan trenutak, što ste ga sproveli u našoj Opatiji, na ovom našem moru. Vi ste voljeli ovaj kraj, ovo more, a moja je najvruća želja, da mi Vas je vidjeti ovdje, kad bude oko nas sve sretno i veselo. U onaj divni i žudjeni dan naša će se Gora i more i otoci naši – sve će se okтити najljepšim bojama i ovjenčati lijepu i slavnu starost Vašu.

Uz moje najsrdačnije čestitke i mnogo toplih pozdrava izvolite, Presvjetli Gospodine, primiti i izraz najodličnijeg veleštovanja

Vašegavnog štovatelja:

Viktora Cara Emina

Opatija, dne 9. srpnja 1918.

Ovom lijepom pismu i ovim željama od srca pridružuje se i drugi skromni sin Liburnije, a Vaš davni poštivalac

R. Katalinić Jeretov

U Beču, u srpnju 1918.³¹

Književna ostavština JULIJA BENEŠIĆA otkriva poveznice između Careva dramskog stvaralaštva i kazališne realizacije njegova dramskog predloška, konkretno drame u tri čina *Na mrtvoj straži, izvedene 1923. u Zagrebu. U svibnju 1923.*³² zahvaljuje Benešiću, tada intendantu Narodnog kazališta u Zagrebu, na

³¹ Dopisano rukom. Pretpostavka je da je Jeretov ponio pismo Jagiću u Beč.

³² Pismo Cara Emina Benešiću iz Opatije, 1. svibnja 1923. pohranjeno je u ostavštini Julija Benešića, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-18. Kutija 57, Korespondencija Bazala – Gavella.

ljubaznom pismu i toplim riječima kojima je Benešić popratio njegovo „tužno djelo“, pa nastavlja: „Tražio sam u kazalištu g. dra Gavellu, ali nisam mogao do njega. Njemu je stvar poznata, pa se nadam, da će i on ujedno s Vama poraditi na tom, da se postigne svrha, za kojom se ide. Prepis sam ponio sa sobom. Možda ću još imati da izgladim kakav izraz i takovo što. Ujedno ću prirediti sve za tisak. Dodje li ma i do najsitnije kakove promjene, ja ću Vas na vrijeme izvjestiti. Naslovu izvolite nadodati: Drama u tri čina. Fotografiju Učke i Velikih Vrata (za dekoraciju II. čina) note za pjesmu ‘Oj turne moj lipi...’ pa figurine i podrobnije oznake pojedinih lica primit ćete što prije. Trudim se, da bude sve u redu; na to ne nuka me samo svrha, kojoj je djelo namijenjeno već i poštovanje prema našem kazalištu i prema Vama g. intendante. Budete li imali što da mi javite, izvolite to učiniti putem prijatelja Jeretova. Još jednom Vam od svega srca blagodaram na toploj susretljivosti. Vi ste meni za ovu stvar ono, što je pokojni Miletić bio za ‘Zimsko sunce’. Vaše i njegovo ime ostat će mi u trajnoj i najljepšoj uspomeni.“

Slijedi nedatirano strojopisno pismo, prema sadržaju pisano nakon ovog iz svibnja 1923., kojime Car zahvaljuje Benešiću³³ „što su naši podjarmljeni došli do riječi na pozornici u Zagrebu. Tko ne zna, što znači talijanski jaram, taj ne može sebi da predoči, kako srcu godi već i sama pomisao, već i sam osjećaj, da slobodna braća ne zaboravljaju... Najveći današnji talijanski mislilac, Benedetto Croce, pisao je ovih dana, nakon proglašenja nove školske reforme, kojom se jednim potezom pera uništavaju [posve] naše škole: ‘Reforma je dobra, o njoj će se raspravljati još koja dva mjeseca i svi će se novinski prigovori zaboraviti, dok će školstvo gaziti nesmetano putem, što mu ga je ova reforma prokrčila...’ Tako računaju svi oni... Držeći da će sva njihova nedjela pasti u zaborav ujedno s novinama, u kojima su zabilježena, provode svoje divlje planove istrebljenja na najbezobzirniji način. Ali time, što ste Vi, g. intendante, iznijeli na pozornicu jedan komadić našega tužnoga života, pokazali ste našim dušmanima, da će spomen na njihove zulumе živjeti u našem narodu dublje i dulje nego što misle... A jer je ovo djelo tek jedan od prvih pokušaja, nadamo se, da će za njim slijediti drugo, jače i dublje, možda i u onim dimenzijama, kako ga zamišlja g. Lunaček, kome neka dobri Bog dade zdravlja, da nas s jednim tako velikim djelom, što prije obdari. Dotle pak, g. intendante, neka je Vama najsrdačnija hvala, što ste mi od prvoga početka bili skloni i što ste tolikom spremnosti primili ovu moju tužnu stvarcu. A hvala Vama i g. dru Gavelli, što ste režiju povjerili mojemu dobromu prijatelju g. Ivakiću. Pišu mi prijatelji iz moga kraja, da je sve bilo toplo, srdačno i točno ‘na našu’. Ja sam i njemu vrlo zahvalan, pa mu posebice pišem. Ali sav naš trud bio bi uzaludan, da nisu pojedine uloge bile podijeljene onako sretno. U tome su čak i novine prilično složne. Ja sam od prvog trenutka bio uvjeren, da je moja stvar u najboljim rukama i da će naši vrli

³³ Osim citirane korespondencije, u Benešićevoj se ostavštini nalazi i razglednica Viktora Cara Emina iz Abbazie tj. Opatije s novogodišnjom čestitkom (Opatija, 22. prosinca 1922.).

umjetnici unijeti u nju i ono, što joj ja sâm nisam dao. I nisam se prevario. Prijatelji mi javljaju, da su naši glumci u one dvije večeri bili upravo – divni, svi – bez razlike. Ali sad sam ja u neprilici, kako da im zahvalim, pa Vas lijepo molim, g. intendante, da to vi učinite mjesto mene. Recite im, da su izvršili jedno dobro djelo, koje im mi, otkinuti, ne ćemo zaboraviti nikada. Neka im je najsrdačnija hvala na svoj onoj divnoj i toploj ljubavi, što su je uložili u svoje uloge. Recite im, da sam do sada gledao u njih kao u naše velike umjetnike i dike naše; odsad gledat ću ih ja i kroz ona moja lica, kojima su oni dali život – i bit će moji – svi – od naše slavne Nonice Luce pa do staroga Čiska i Bašte. Možda će doći dan, kad ću im sve ovo i još mnogo šta moći da iskažem usmeno, a do tada neka nam ih nebo poživi na ponos i diku svega naroda našega! A Vama, g. intendante, još jednom najsrdačnija hvala! Mnogo najljepših pozdrava od Vašeg

Mladena Jelušića³⁴

Među Carevom korespondencijom u arhivu Odsjeka za povijest hrvatske književnosti nalazi se i ona upućena IVANU TRNSKOME, prvome predsjedniku tada novoosnovanoga Društva hrvatskih književnika. Car Emin šalje mu pismo iz Opatije 16. travnja 1903., zahvalan što je Trnski preuzeo predsjedavanje „Slavnim Odborom zagrebačkih gradjana i sveučilišnih gradjana za priredjenje zabave u korist družbe Sv. Ćirila i Metoda za Istru“, čime je pokazao kako mu „na srcu leži procvat i napredak naše družbe i sudbina ove naše Istre, koju Vi toliko volite.“³⁵

S književnikom i kritičarom BRANIMIROM LIVADIĆEM Car Emin također se dopisivao u više navrata. U travnju 1914. javlja mu se iz Opatije u vezi sa osvrtom Milana Ogrizovića:

„Cijenjeni gosp. doktore,

Primio sam Vaše cij. pismo. O Vašoj nemoćnosti, kao redaktora naprama dru Ogrizoviću, ne mogu da sudim. Ja sam, da Vam pravo kažem, htio zadržati crtu ‘Starci’. Vidim, da je složena, ne ću da Vam pravim neprilika. Samo radi javnosti, (da ne budem pred njom smiješan!) molim Vas, da šampate na vidnom mjestu u ‘Listku’ po prilici ovo:

‘Gosp. Viktor Car Emin moli nas, da potvrdimo, da je uredništvo *Savremenika* primilo i dalo složiti njegovu crtu Starci prije kritike dra Ogrizovića, što ovim i činimo.’

Stilizaciju u ostalom prepuštam Vama. Samo Vas ponovo molim, izvolite istaknuti ovo, što ja napisah. Da me krivo ne sudite, nemojte misliti, da ja ne podnosim kri-

³⁴ Pseudonim Viktora Cara Emina.

³⁵ Pismo supotpisuju Viktor Car Emin kao tajnik te Vjekoslav Spinčić kao predsjednik Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru. Zahvalu ponavljaju i u opatijskome pismu Trnskome 4. veljače 1904. Književna ostavština Ivana Trnskoga, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-212. Kutija 10, korespondencija.

tike. Meni je draga svaka kritika, pa i oštra, ali neka je pisana tonom i načinom. Prijatelj Jeretov donio mi je sud o toj kritici u Dalmaciji, a i danomice primam pisama od znanaca, koji svi odsudjuju njezinu frivolnost i neozbiljnost.

Pod % vraćam Vam korekturu.

Lijep pozdrav i izraz odličnog poštovanja

od Vašeg

VCara Emina³⁶

Dvadesetak godina kasnije dopisuju se u vezi s Kranjčevićevom pjesmom „Istri“. Kako mu Car piše 4. listopada 1933. sa Sušaka: „Sve moje dosadašnje nastojanje, da Vam nadjem Kranjčevićevu pjesmu ‘Istri’ ostalo je nažalost bezuspješno. Za mene je sve to prava zagonetka, jer se dobro sjećam, da je ta pjesma izišla u voloskom N. L. Ja ću još tražiti, a Vi izvolite telefonirati g. profesoru Žicu (Sveučilišna biblioteka Zagreb) možda on zna štogod o tome.“³⁷

Korespondencija Cara Emina s književnim povjesničarom i kritičarom BRANKOM DRECHSLEROM VODNIKOM nalazi se i u arhivu Odsjeka za povijest hrvatske književnosti³⁸ i u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici.³⁹ U pismu od 5. studenoga 1906. (Opatija) Car piše Vodniku da mu iz Dubrovnika javljaju da je posljednja predstava *Zimskog sunca* bila pravi trijumf te da, unatoč prezirnom odnosu pojedinih zagrebačkih kritičara, neće odustati od pisanja kazališnih komada, kao ni od djela za djecu: „Nije meni stalo, da se ti komadi izvadaju upravo u Zagrebu. Davat ću ih putujućim družinama i to za to, jer mi je stalo, da naši ljudi čuju nešto, što im ja drukčije ne bih mogao reći. Ja sam tako radio i do sada. Ima lijepi broj igara, što sam ih ja napisao za moje istarske diletante – i vjerujem – sve to nije upravo bez svake koristi. I za djecu pišem. Za Božić pripremavam djecu naših škola i učim ih dvije igrice, što sam ih sam napisao. U najviše slučajeva činim to ‘anonimno’. Ali kako bilo ja kod toga uvijek osjećam neko unutarne zadovoljstvo. – Ovu temu sam svieta već obradio u ozbiljnijoj igri, ali to nije nikakvo zlo. Zlo je jedino to, što sam ja onu stvar na Andrićev savjet spalio. To mi nije bilo naivno, već naprosto glupo, što mi je nedavno i Mandrović potvrdio.“ Sljedeće je pismo iz

³⁶ Pismo Cara Emina Branimiru Livadiću, Opatija, 18. travnja 1914., NSK, signatura R 5514 b.

³⁷ U ostavštini Branimira Livadića, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-126, ostala je sačuvana i razglednica sa Sušaka (15. srpnja 1938.) koju su Livadiću zajednički uputili Rikard Katalinić Jeretov i Viktor Car Emin, koji mu ujedno na poklon šalje svoj najnoviji roman *Presječeni puti*, historijski roman objavljen u vlastitoj nakladi 1938.

³⁸ Ostavština Branka Vodnika, AOPHK, XI. Korespondencija, A – M. signatura HR-AHAZU-KN-225.

³⁹ Car Emin Vodniku piše 1924. [Beograd, srpanj] te mu šalje formular s podacima za biografiju koja će izaći u *Narodnoj Enciklopediji Srba, Hrvata i Slovenaca*. Iz Opatije, 25. lipnja 1926., Car Emin uputio je pismo sućuti udovici Branka Vodnika (NSK, signatura R 6939 b).

siječnja 1907.⁴⁰ Car Emin Vodniku na njegov zahtjev šalje pismo koje mu je Vodnik bio poslao, uz opasku tj. pod uvjetom da mu ga vrati jer će mu trebati: „Nešto se tamo u Vas kuha, kako vidim. Pasje noge? Umjesto da smo kao jedan – a mi – eto. Ja znam, što bih učinio na Tvom mjestu, Branko! Mislio bih na Uskrs – pa nikome ništa. A mene, molim te, neka puste u miru. Zla ne želim nikomu, a branim ih, gdje god mogu, jer mi je do ugleda naše knjige. Moje ‘Zimsko sunce’ ne valja – moja ‘Zlatna bolest’ i dr. – pa neka je tako. Ja ću, bude li pohvala, i opet pisati upravo onako, kako mi bolje ide od srca.“ Kazališne preokupacije aktualne su i u listopadu 1907.⁴¹: „Gosp. intendant Fijan pisao mi je, da dodjem u Zagreb, da u dogovoru s g. dramaturgom provedem u mojoj komediji nekakove preinake. Ja sam odgovorio, da mi je radi prevelikog posla nemoguće otići odavle, a već ako g. dramaturg ima kakovih opazaka, neka mi ih priopći, ja ću ih rado uvažiti, ako vidim, da to treba. Medjutim ja iz Zagreba nemam više nikakova glasa, a igra, koja se nahodi u mene, imala bi da bude davana negdje u prosincu. Lijepo te molim, skoči malo do teatra, pa se propitaj, što je na strani. Reci g. intendantu, da smo nas dvojica već davno uglavili da ćeš mi Ti biti u tom poslu pri ruci. Neka tebi kažu što žele, i ja sam gotov izvršiti Tvoje i njihove savjete.“ Godine 1913.⁴² piše Vodniku u povodu ocjene romana *Iza plime* (1913.): „Primio sam tvoje cij. pismo i onu ocjenu. U glavnome sam zadovoljan sa sudom g. ocjenivača. Rajkovića sam ostavio nekažnjena, jer mi se činilo, da je već i to nešto, ako se u pripovijesti na nj pokaže samo u aferi s Mađjarom. O [truleži] itd. nalazim već među svojim bilješkama, što sam ih nabacio dok sam na brzu ruku čitao rukopis. U glavna lica ne ću dirati, jer ne bih mogao ni znao. I Klara je žena bez jače volje; uz to nije nikada prestala ljubiti Rajkovića, pa nije čudo, što je – uzevši u obzir njen položaj – prikazana onako. Što se pravopisa tiče moram napomenuti ovo: Broz – Ivekovićev rječnik moj je nerazdruživi drug. Pripovijest je pak iz moga barbarskog rukopisa prepisala jedna djevojčica i tako se potkralo više toga. Svašta bih mogao da napišem ali ići, [počuti] – nikada! I ono ije i je ne upišite mi u grijeh. Imam mnogo pokore sa svojim očima, pa mi taj djavo više puta izmakne. Tako i u najnovijem broju ‘Mladog Hrvata’ cijelov mj. cjelov. Da se ubiješ! Medjutim ja sam se već prije pobrinuo za prijatelja, koji će mi – bude li stvar štampana – pomagati kod korekture. To je naš prof. dr. Tentor. Tako čini i Nazor i pravo je: više oči više vidi. Ni radi interpunkcija ni radi pravopisnih pogrešaka nemojte me razapinjati na križ. Sve će se to izgladiti. U ostalom ja sam ti već i pisao – ako se nevaram – da ćemo u pripovijesti izgladiti još štošta. Još imam da napišem najviše 8 – 10 stranica, pa ćeš imati sve. Milo bi mi bilo, da mi u zgo-

⁴⁰ Pismo Cara Emina Branku Vodniku, Opatija, 5. siječnja 1907., Ostavština Branka Vodnika, AOPHK, XI. Korespondencija, A – M. signatura HR-AHAZU-KN-225.

⁴¹ Pismo Cara Emina Branku Vodniku, Opatija, 26. listopada 1907., Ostavština Branka Vodnika, AOPHK, XI. Korespondencija, A – M. signatura HR-AHAZU-KN-225.

⁴² Pismo Cara Emina Branku Vodniku, Opatija, 5. veljače 1913., Ostavština Branka Vodnika, AOPHK, XI. Korespondencija, A – M. signatura HR-AHAZU-KN-225.

di vratiš rukopis. Ja imam kod sebe prepis, ali bez popravaka, što sam ih proveo na 'originalu'." U Vodnikovoj ostavštini sačuvano je još jedno Carevo nedatirano pismo te dvije razglednice također bez nadnevka, no prema sadržaju pripadale bi razdoblju pred kraj Prvoga svjetskoga rata, nakon što je Car Emin objavio zbirku pripovijedaka *Starci* (1917.) a prije njegova društvenim djelovanjem uzrokovanog izbjeglištva iz Opatije u Rijeku, Bakar i Kraljevicu. Vrijeme je to kada Car radi na svojem prvom povijesnom romanu, Pod sumnjom, koji nosi podnaslov „roman iz tridesetih godina“. O tome obavještava i Vodnika,⁴³ koji mu očito nudi neku korespondenciju za koju je vjerovao da bi mu mogla biti od koristi, jer mu Car odgovara: „Hvala ti. Ne znam, da li bi mi bila koliko pomogla ona pisma, jer je moj roman iz 30-tih godina, iz dobe, kad je ova strana naše Istre bila 'bez obličja' i kad još nije bio Bog 'rastavio svjetlost od tame'. Medjutim moći će poslužiti za kakvu drugu radnju i bit ću ti vrlo zahvalan, ako mi ih pošalješ.“

Korespondencija Cara Emina u ostavštini ANTE DUKIĆA⁴⁴ sadrži osamnaest pisama, dopisnica, razglednica i kratkih, prigodnih čestitki za Uskrs, Božić i Novu godinu pisanih od 1933. do 1938. godine, dakle u vrijeme kada je Car Emin u Sušaku, a Dukić u Zagrebu. Iz njih se razaznaje da je Car pratio Dukićev književni rad te ga pozivao na suradnju: „Dragi Tone, Ti ćeš imati kakvu stvarcu za moje male ljude, koji čitaju moj mjesečnik 'Mornar'. Možda nekoliko 'Pogleda' ili kakvu uspomenu iz našeg kraja. Na ovu misao došao sam juče čitajući po deseti put onaj tvoj prekrasni 'Hram'. Pošalji mi štogod, a ja da nadovežem dvije tri, ukoliko to podnosi moj 'Mornar'. Razumije se, ako ti to zdravlje dopušta jer iako se nas dvojica nalazimo u jeku 'druge mladosti', ipak ova druga nije baš u svemu kao ona prva. Inače more u nas nasršeno, na Učki snijega, ali meni su i ovakvi dani dragi kao i Bertoldu, jer se nadam ljepšima. Baš te od svega srca pozdravljam.“⁴⁵ Dukićevu pjesmu „Naš domaći glas“ smatra pravim remek-djelom, oduševljen što je „rođena besedica“ dobila takve stihove: „Anch' io sono pittore – i ja sam prčkao čakavski,

⁴³ U nedatiranoj razglednici Drechsleru Vodniku, tada uredniku u Matici hrvatskoj, Car, potpisan uz dodatak „soldat“, mu javlja da piše novi roman, „ali Bog zna hoću li ga kada dogotoviti.“ U sljedećoj dopisnici, također bez nadnevka, piše mu: „Dragi Branko, svršavam roman ('Pod sumnjom') iz 30. godina. Čim budem gotov, poslat ću ga 'Matici'. Želio bih na račun honorara 1000 K predujma. O tome pišem opširnije gosp. predsjedniku i molim ga da mi to ishodi. Nisam htio da Tebi smetam, to više što smo prijatelji, pa bi se tvoje posredovanje moglo tumačiti kojekako. Medjutim, ako možeš, ulož i ti koju dobru riječ.“

⁴⁴ Ostavština Ante Dukića, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-49.

⁴⁵ Car Emin Dukiću, Sušak, 26. studeni 1933. Nadalje, 26. prosinca 1933. piše Dukiću da mu pošalje primjerak djela *Iz dnevnika jednog magarca*, koje je Dukić objavio 1925. u Zagrebu: „Dragi Tone, molim te pošalji mi kliše tvoje slike i jedan primjerak 'Magarca', jer ja sam svoga ostavio preko (ostavio sam gotovo sve svoje hrvatske knjige, neka ljudi čitaju).“ Zatim u razglednici od 7. lipnja 1937.: „Primio sam tvoju sliku s posvetom. Uvelike si me obradovao pa ti od srca zahvaljujem. Slika će visjeti u mojoj sobi, nad mojim pisaćim stolom.“ – u potpisu Car Emin i Barba Rike, tj. Rikard Katalinić Jeretov.

i razgovore, čak i komedije (Kontra srcu se ne more, Šior Bazilio z napi pal, Fakin od porta itd) ali ono je bila neka lovranska makaronština, dok ovo tvoje – to je ona prava naša domaća kapljica, bistra, zdrava, sočna, nepomućena nepotrebnim tuđicama. Evala ti, naš Tone⁴⁶ U listopadu 1937. piše mu i u povodu Dukićevih *Pogleda na život i svijet*, objavljenih u ruskom prijevodu: „Ja sam ih nekoliko puta pročitao u originalu i uživao u njima. Knjiga je vrlo ukusno opremljena i u mojoj biblioteci našla je mjesto među mojim najdražim ‘suputnicima’. Od svega ti srca hvalim i na ovom novom uspjehu baš ti toplo čestitam! Ulazeći u ovaj mjesec, deseti u godini, sjetio sam se, da je ovaj oktobar tvoj. Zdrav, jedar, sa lijepim, i još kako zaslužnim priznanjem ulaziš u sedamdeset i prvi oktobar i ja ti se iz sve duše radujem. Od tih 70 godina pedeset ih otpada na tvoj odlični književni rad – a gdje smo još!“ Pismo od 9. studenoga 1937. nešto je osobnijih tonova, a odgovor je, po svemu sudeći, na Dukićev poziv na kupnju/financijsku potporu albuma *Slike i prilike*⁴⁷: „Dragi Tone! Primio sam tvoju prijateljsku ponudu pa ti od srca zahvaljujem na pažnji. Dobro sam razumio onu tvoju, da bi najvolio onaj svoj Album pokloniti svojim prijateljima, ali forza maggior... A ta – kako se inače kaže ‘sila okolnosti’ na putu je i meni, te ni uz najbolju volju ne mogu da prihvatim tvoju za mene vrlo laskavu ponudu. I ja, moj dragi Tone, uz svoju penziju jedva nekako sastavljam kraj s krajem, moram da podupirem dvije sestre, jednu siromašnu udovu, drugu gluhu staricu. Kuća, što smo je kupili novcem dobivenim od prodaje našeg starog doma u Opatiji, stara je već 40 godina, krov joj popušta i sada sam na sto muka, čime ću i kako da ga pokrpam. Pored tih i drugih neprilika razumjet ćeš i sam da mi je nemoguće da isto pridonesem za onaj tvoj Album, pa te lijepo molim, da to bratski uvažiš.“

Prepiska s EUGENOM KUMIČIĆEM⁴⁸ iz mladih je dana. U prvome pismu (Volosko, 20. ožujka 1899.) Car se javlja Kumičiću u vezi s pripoviješću „Samopregor“ koju je predao na objavu te moli Kumičića da podrži njezino objavljivanje: „Mnogo sam vremena, mnogo truda a ne manje pomnje uložio u tu svoju pripovijest. Prvo je to moje ponešto opsežnije djelo – Znam, da će biti u njemu i po gdjejkoji nedostatak, nu ako ti nedostaci nijesu upravo zamašni, drago bi mi bilo, da mi tu moju radnju putem ‘Maticе’ proturate u svijet. U njoj samo nastojao, da što vjernije prikažem rasulo naše mornarice, gledao sam takodjer da u nju upletem nekoje sličice, u kojima se zrcali onaj lijepi moral, one nekoje naivne nu zato ne manje krasne ideje starije naše generacije, koja, žalibože danomice iščezava, a s kojom iščezavaju podjednako i plemenite misli i lijepi običaji. Sada se je nas svijet mnogo u čemu izmijenio... Nu Vama je to i predobro poznato – čemu daklem, da Vam o tome preklapam? - A kako Vi? Hoćete li doskora u rodište Vaše – u lijepi

⁴⁶ Pismo Cara Emina Dukiću, Sušak, 18. prosinca 1936.

⁴⁷ Objavljeno kao jubilarni album za autorovu 70. godišnjicu, zlatotisak na korici, tiskano u 200 numeriranih primjeraka, 1937.

⁴⁸ Ostavština Eugena i Marije Kumičić, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-121.

Berseč?... Kako biste mi ugodili, da mi dojavite Vaš dolazak. Ja bi se u tom slučaju podao u Berseč – pa bih se tamo do volje s Vama porazgovorio.“ Drugo je Carevo pismo Kumičiću poslano iz Lovrana, 12. prosinca 1902. Zahvaljuje na brzojavi pa mu piše: „Ja rado priznajem, da u uspjehu moje drame imate i Vi nešto svoga, pošto sam ja istom po Vašim krasnim radnjama iz našega domaćega života upoznao svu ljepotu što se krije u hridinama našega liepoga mora. Srdačna Vam hvala na ljubavi i liepom spominjaju s Vaše strane: ono par Vaših rieči najbolja je za mene ocjena, pošto sam uvjeren, da ste me samo Vi mogli razumjeti najbolje!“

Dodjela nagrade Saveza književnika Jugoslavije za životno djelo, 17. svibnja 1955., stan V. Cara Emina u Opatiji (Miroslav Feldman, Grigor Vitez, Vinko Antić, Ljubomir Nikolić, Zvonko Radoš, Drago Gervais, Ana Koščina, Ema Car), Fond Društva hrvatskih književnika, arhiv Akademijina Odsjeka za povijest hrvatske književnosti, Zagreb

U početcima profesionalne karijere, radeći u učiteljskoj službi, dopisivao se i s hrvatskim novinarom, publicistom i književnikom MILANOM GRLOVIĆEM (1852. – 1915.).⁴⁹ Dana 13. kolovoza 1899. (Volosko) javlja mu da je poslao feljton

⁴⁹ Riječ je o četiri pisma koja je Car Emin pisao Milanu Grloviću iz Voloskoga i Opatije, NSK, signatura R 4119 b.

na uredništvo lista⁵⁰ te jedan dopis u kome je u nekoliko riječi ocrtao „naše stanje“: „Uopće moja je nakana, da Vam se odavlen oglašujem upravo kao stalni dopisnik. To će koristiti našoj stvari – a posljedno neće po mome sudu – škoditi ni Vašemu listu.“ U sljedećem pismu, 5. rujna iste godine, objašnjava da kasni s posljednjim „pismom iz Istre“ zbog početka škole, tj. prezaposlenosti. U *Narodne novine* poslao je feljton „Kamen smutnje“, neku vrst humoreske, koja još nije dosad štampana te se raspituje za iznos honorara po retku. Mjesec dana poslije, 7. listopada 1899., obavještava Grlovića o prikupljanju priloga za pazinsko đачko društvo: „Mi smo ovdje zaokupljeni sabiranjem prinosa za đачko pripomoćno društvo u Pazinu. U tu ćemo svrhu dati koncem ovoga mjeseca u Zori zabavu s predstavom. Predstavljat ćemo moga ‘Bazilija’. Već pravimo pokuse – posla do grla i preko njega. Ali neka samo da se štogodj prikoristi ovome našem odista suviše prokušanom narodu.“ Prenosi pozdrave prof. Spinčića te marljivo piše „pisma“ za *Narodne novine*: „Kako ćete vidjeti – priposlao sam uredništvu članak, kako se pitanje pazinske gimnazije razvijalo, doklen nije na posljedku dozrielo. U prip poslanom sam članku ocrtao rad našeg dra Viterića u tom obziru do god. 1883. U narednom ću pismu prosliediti – već sam u to ime skupio i odnosno gradivo. Sezat ovako u prošlost, po mojem skromnom sudu ne može da škodi – već usuprot – moglo bi još i koristiti. I profesor je Spinčić moga mnienja...“ Piše Grloviću i kako bi rado stupio u dopisivanje s g. Nikolićem: „Vi koji ste mi već toliko usluga iskazali – ne biste li mi i kod toga pomogli? Bio bih Vam vrlo zahvalan – ta ja sam ovdje tako osamljen!...“ Ponovno spominje i „Kamen smutnje“, već prije poslan uredništvu *Narodnih novina*: „To je kako rekoh laka stvarca – nekuda kao prikladna za feuilleton. Ne znam, šta bi reći, te još ne bijaše štampano. Ja znam, da je udešena – poslao bih što drugo. Liepo Vas molim, budite tako dobri, da mi dojavite, što se s njome dogodilo.“ Napokon, Car se Grloviću javlja iz Opatije, 24. srpnja 1902.:

„Velecienjeni Gospodine i moj dobri prijatelju!

Vaš krasan članak o našem Viteziću nisam mogao da uvrstim u posljednji broj našega Narodnoga lista, jer je bio predug za „svečani“ okvir lista, koji je odnosnom spomen-članku bio namijenjen. Taj „spomen-članak“ napisao sam ja, dočim će Vaš članak, koji podjedno sadržava i biografiju slavnoga našega Starca, biti priobćen u narednom broju našega lista. Profesor Spinčić i ja smo tako odlučili, pa se nadamo, da Vam ne će biti krivo.“

Korespondencija Cara Emina upućena KAZIMIRU MIRKU JELUŠIĆU, trgovcu, političaru i narodnjaku iz Kastva,⁵¹ nalazi se u Zbirci rukopisa i starih knji-

⁵⁰ *Narodnih novina*, u kojima je Grlović prvo bio suradnik, a potom i urednik.

⁵¹ Obuhvaća sedam Carevih pisama, čestitki i brzojava: Volosko, 24. siječnja 1895.; Volosko, veljača 1896.; Opatija, 24. prosinca 1902.; Abbazia, 29. rujna 1905.; Opatija, 17. studenoga 1916.; Opatija, srpanj 1917.; Opatija, 4. studenoga 1917.

Viktor Car Emin (1950.), fotografije iz Fonda Društva hrvatskih književnika, arhiv Akademijina Odsjeka za povijest hrvatske književnosti, Zagreb

ga u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici.⁵² U siječnju 1895. šalje mu 50 „iztisaka“ pripovijesti „Na uzburkanom moru“, s molbom da ih raspaća među tamošnjim prijateljima, a nekoliko egzemplara mogao bi, piše mu Car, uzeti na zabavu pa naložiti kojoj gospodici da rasprodaje knjižice. Pismo iz veljače iduće godine politički je intonirano: „Dogodjaji sbivši se u najnovije doba u Kastvu niesu me iznenadili. Kastavci pokazali su i ovog puta, da su sviestni i dobri domoljubi, a da su Vas odabrali za prvog gradjanina i [glavara] jedne od najprostranijih obćina u Istri, učinili su to – po mojem skromnom mnienju s dvojakog razloga: Prvo, što u Kastvu mimo Vas ni nema čovjeka, koji bi kadar bio, da sjedne na otu velevažnu stolicu, a drugo, Kastav-grad, drevni naš Kastav, nije mogao, dozvavši si u pamet

⁵² Osim već spomenute Careve prepiske Branku Vodniku (NSK, R 6939 b), Milanu Grloviću (NSK, R 4119 b), Vatroslavu Jagiću (NSK, R 4610 b) i Branimiru Livadiću (NSK, R 5514 b), uz korespondenciju upućenu Kazimiru Mirku Jelušiću, u NSK sačuvano je i pismo povjesničaru, političaru i publicistu Vjekoslavu Spinčiću (NSK, R 7034 b), 25. srpnja 1929. iz Opatije, vezano uz rukopis *Crtice iz istarske povijesti* don Luke Kirca, potom brzojav-čestitka skladatelju Ivanu Zajcu (NSK, R 7377 b) iz 1907. te jedno primljeno pismo pravnika Matka Laginje datirano 23. travnja 1919. (NSK, R 6259 a).

[illegible][illegible]

Da li je dobio novčana pomoć od Udruženja književnika ili nekih drugih ustanova?	Ne, kao prvi član Jugoslovenske akademije i kao prvi član primam od tog udruženja književnika, ali do sada nisam dobio nikakve novčane pomoći. Odlikovanja od Narodnog heroja, Reda Partizanske borbe, Reda Zastave 1. reda. 20.11.1978
Odlikovanja i pohvale	Sada mi na Ruđer.
Na kakve smetnje naišao u književnom radu?	Sarvim je oboješten sa novim radom, ali sa svojim književnim stvaranjem postojano. (U stanu ima na troje: Supruge, ja i Ruđer, izmislila.)
Da li je oboješten za neustan rad na svom književnom stvaranju (navesti broj članova porodice i veličinu stambenih prostora kojima raspolaže)?	U posljednje vrijeme zbog nedostatka poslova, jer sam se vrlo rijetko u novim, a
Proceniti mesečni prihodi od književnog rada	Moja supruge i ja, stani smo, pa nam ništa, a ja sam se vrlo rijetko u novim, a
Zdravstveno stanje njegovo i njegove porodice	Moja supruge i ja, stani smo, pa nam ništa, a ja sam se vrlo rijetko u novim, a
Da li je pensionisan i kolika mu je penzija država ili književna?	Penziju primam književna, a iznosi ot 20 000 din mjesečno.

OSTE NAFOMENE:

Začelo je štampaš jw a ova tri dramska
djela: "Zimsko sunce", "Vicevica"
i "Na strati".

Potampi podaci o životu i književnom radu
Vukotića Cara Zimna nalaze se u
radnji prof. Vica Zanimovica
"Bibliografija radova V. Cara Zimne
i u njegovoj popularnoj "Autobiogra-
fiji, koja se donedavno izdala u izda-
nju izdavačskog poduzeća "Gora"
u Zagrebu.

U Partiji, 15/IV 1955

M. P.

Vukotić Cara Zimna
Vukotićev putnik

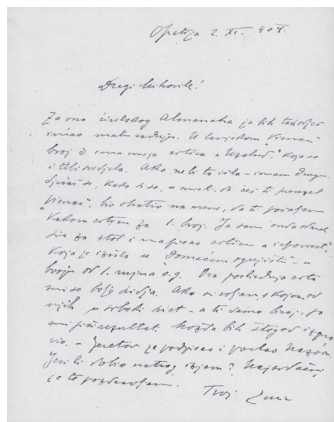
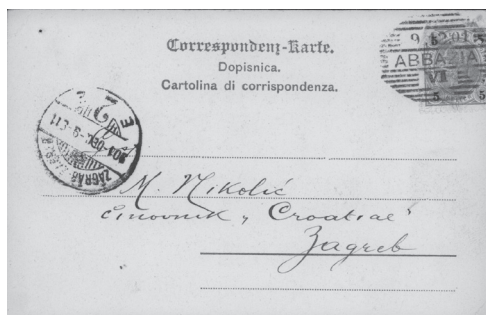
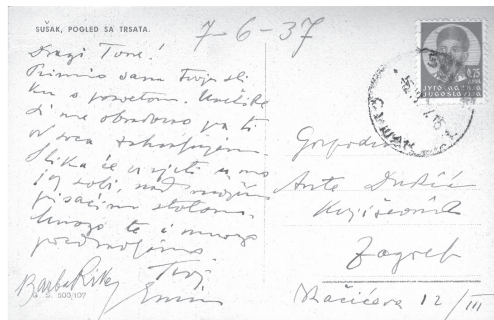
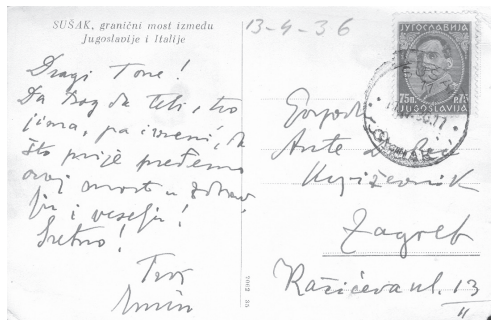
svoju prošlost, a da bilo čime ne nagradi onoga čovjeka, koji već toliko godina ne-sebično, požrtvovno radi – prem čedno i skromno – oko boljka rođene si občine, čuvajući upravo ljubomornom revnosti njezine najdivnije svetinje, hrvatski jezik i ponos. I jedno i drugo bilo već malone na izdahu, i jednom i drugomu prijetila od vlastitih i tuđih izroda grdna pogibelj, ali – tuj se čuo glas naroda, a – narod je htio, da bude Kastav ono što je bio na početku našeg preporoda, i zato je predao svoju Upravu u Vaše vješte ruke. Dao Bog, te se na stolici, koja Vas zapala uzdržao mnogo godina na veliku muku i jal ‘mačje klike’ a na diku i ponos svega naroda hrvatskoga u Kastvu i u Istri.“

I naposljetku, u fondu DRUŠTVA HRVATSKIH KNJIŽEVNIKA⁵³ sačuvano je pedesetak telegrama, pisama i dopisnica koje je Viktor Car Emin uputio Društvu u različitim razdobljima života, ali i preslike dopisa i čestitki koje je DHK u povodu različitih prigoda i povoda upućivalo njemu, na primjer, u povodu 90. godišnjice života. Fond sadrži i nešto što bi se moglo nazvati „dosjeom“ Viktora Cara Emina: strojopisni životopis,⁵⁴ popis objavljenih djela (sastavljen u Opatiji, 28. lipnja 1948.) te anketne formulare iz 1950-ih za kartoteku Saveza književnika Jugoslavije koje je Društvo slalo uoči godišnjih skupština, očito u svrhu evidencije, a otkrivaju zanimljive podatke o književniku. Primjerice, u obrascu iz 1955. Car navodi da je s engleskoga preveo roman za djecu *Put oko zemlje u 7 dana*⁵⁵ te da je u Pragu na češkom objavljen njegov roman *Usahlo vrelo*. Iz Careva pisma Društvu od 19. svibnja 1955. doznajemo da je nagradu za životno djelo koju mu je dodijelio Savez književnika Jugoslavije primio 17. svibnja u svojem stanu u Opatiji. U svečanom raspoloženju predstavnici Društva književnika Hrvatske, tadašnji predsjednik Miroslav Feldman te tajnik Grigor Vitez, izručili su Caru svotu od 500.000 dinara. Svečanosti su nazočili i Vinko Antić, direktor tadašnje Naučne biblioteke, Ljubomir Nikolić, suradnik Radio-Zagreba, Zvonko Radoš, dopisnik *Borbe*, Drago Gervais, književnik, Ana Koščina, član redakcije *Novog lista* te autorova supruga Ema. Iz nekoliko se dopisa Društvu književnika Car Emin pokazao i kao vrlo kolegijalan i empatičan član toga udruženja, koji se zauzimao za poboljšanje (financijskog)

⁵³ Fond Društvo hrvatskih književnika, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-1. DHK je Caru Eminu izdalo i spomen-knjigu u povodu 80. rođendana, v. M. Polić – B. Franković, „Ostavština Viktora Cara Emina u obitelji njegova brata Marija“, u: *Zbornik radova Viktor Car Emin 1870. – 1963.*, 100.

⁵⁴ U kojemu, između ostaloga, stoji i sljedeće: „Sudjelovao je aktivno još od mladih dana u hrvatskom narodnom pokretu u Istri i radio mnogo na narodnom prosvjećivanju. Borbu za oslobođenjem hrvatskog naroda on je – i u razdoblju austrijske vladavine i u teško doba talijansko-fašističke okupacije – pomagao svojim književnim radom, brojnim publicističkim osvrtima i ostalom javnom djelatnošću. Punih 25 godina radio je kao tajnik Družbe sv. Ćirila i Metoda, i to od 1894. do ukinuća Družbe, i stekao velikih zasluga za narodno prosvjećivanje. Poslije pripajanja Istre Italiji ostao je još desetak godina u podjarmljenom kraju i sudjelovao u svim važnijim hrvatskim publicističkim edicijama i kulturno-prosvjetnom radu (organiziranje diletantske družine u Opatiji i dr.).“ Fond DHK, signatura 7077.

⁵⁵ Djelo je napisao Herbert Strang, a objavljeno je u časopisu *Mladi Hrvat* 1918. godine.

Iz korespondencije V. C. Emina

položaja pojedinih svojih kolega književnika, primjerice, Rikarda Katalinića Jere-tova,⁵⁶ Dinka Sirovice,⁵⁷ ili njihovih supruga, na primjer, Marije Kraljić iz Malog Lošinja, udovice istarskog književnika Josipa Kraljića⁵⁸.

U fondu DHK nalazi se i vjerojatno jedno od posljednjih pisama Viktora Cara, datirano 1. travnja 1963. (Opatija), pisano samo 16 dana prije smrti. Iz drhtavog rukopisa nazire se fizički napor pri pisanju: „Naš vrlo poštovani druže Tajniče! Vaš ljubezni poziv, da u Petak, 5. travnja, prisustvujem Godišnjoj Skupštini Društva Hrvatskih Književnika Hrvatske duboko me je dirnulo. Na moju veliku žalost, ja ne ću moći, da se odazovem tome Vašemu milom pozivu. Ima već više od godine dana, što ne izlazim iz svoga stana u Opatiji, jer mi to ne dopušta moje loše zdravstveno stanje i moje teške godine (devedeset i treća!...) Kad je, prije nekoliko vremena, naša draga domovina slavila jedan svoj divni jubilej, ja sam i tom prilikom dobio bratski poziv, da odnosnim svečanostima prisustvujem ali sam bio prinuđen – na svoju veliku žalost – da se ne odazovem bratskom pozivu, i to zbog istih, spomenutih razloga. Nešto malo, što sam mogao da pridonesem onoj našoj miloj slavi, izvršio sam pod svojim krovom. I to sam smatrao nekom svojom dragom srećom. Jest, jer ma koliko skroman bio udio, kojim sam htio da Vam se pridružim, meni je bio drag. To više, što mi je ipak ostalo, da onu svečanost sprovedem – u duhu! – s Vama i s našim časnim Društvom Književnika Hrvatske, s njegovim rodoljubnim članovima, kojima od svega srca želim sve najbolje i najljepše u Vašem radu i uspjehu, za što veću diku i slavu naše domovine mile! Pozdravljam Vas sve i srcem i dušom! Vama svima odani, Akad. Viktor Car Emin.“

Zaključno

Ova „šetnja“ korespondencijom Viktora Cara Emina, koja se nalazi u arhivu Akademijina Odsjeka za povijest hrvatske književnosti te u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice, pokazuje ne samo da Viktor Car Emin zaslužuje mjesto u aktualnim društveno-humanističkim preokupacijama, nego da je, dapače, potentna i izazovna znanstveno-istraživačka tema koja još nije do kraja osvijetljena. U tom smislu, analizirano gradivo možemo čitati ne samo kao zanimljivo vrelo podataka o Caru Eminu, nego u njemu pronaći i prostor za spoznaje o tadašnjem kulturnom, društvenom pa i političkom ozračju. A da ovo nisu samo prigodne – možda bi pregrubo bilo reći puste – riječi, dopustite mi da

⁵⁶ Pismo V. Cara Emina Društvu književnika, Opatija, 5. siječnja 1950., Fond DHK, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-1 / 3170.

⁵⁷ Dopis V. Cara Emina Društvu književnika, Opatija, 30. listopada 1954., Fond DHK, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-1 / 4649.

⁵⁸ Dopis V. Cara Emina Društvu književnika, Opatija, 25. travnja 1956. Fond DHK, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-1 / 5410.

pođem od osobnog primjera tj. od već spomenutog članka u zborniku o Viktoru Caru Eminu u kojemu sam nastojala istražiti višestruke poveznice između Cara Emina i Silvija Strahimira Kranjčevića,⁵⁹ a koji je već ovim istraživanjem dobio malu dopunu. Naime, u međuvremenu, dakle od izlaganja na skupu i predaje integralnog članka za zbornik – u tek nakon toga arhivski sređenom fondu Društva hrvatskih književnika – uz razne dopise administrativne prirode i pisma koja je Car slao Društvu, a o kojima je već bilo riječi u ovom članku – pronašla sam i nekoliko njegovih fotografija, strojopis proze *Nikada sama* s autorovim korekturama te službeni upitnik Društva književnika Hrvatske s pitanjima u vezi s radom članova za godinu 1958. Kao odgovor na treće pitanje „Da li ste držali koje javno predavanje?“ Car je rukom zapisao:

„Dne 31. V. 1958 držao sam u svom stanu u Opatiji predavanje o Silviju Str. Kranjčeviću skupini, đacima zagrebačke učiteljske škole.“

Ovome podatku naprimjerenije bi mjesto bilo u članku koji se već nalazi u objavljenom zborniku iz 2016., no posve sam sigurna da će ga od zaborava uspješno sačuvati i ovaj rad. Retci iz korespondencije otkrivaju nov uvid u Carev kulturno-književni rad, kao i u intimniju sferu, ali i društveno-politički kontekst u kojemu je Car djelovao tijekom svojega dinamičnog, više od 90. godina dugog života. Iz njih, poput holograma, izvire Careva osebujna pojava, koja imponira, objedinivši žanrovski svestranog autora za odrasle koji se okušao u kratkoj i dugoj prozi, drami, putopisu, autobiografiji, publicistici, zatim dječjeg pisca, urednika, suradnika brojnih časopisa i novina, učitelja i akademika.

⁵⁹ A. Batinić, „Car Emin i Kranjčević (Elin)“, u: *Zbornik radova. Viktor Car Emin 1870. – 1963.*, 161–175.

LITERARY CIRCLE OF VITKOR CAR EMIN

Summary

In his *Povijest hrvatske književnosti (History of Croatian Literature)* Ivo Frangeš presents V. Car Emin as a narrator of sharp observing skills and a socially engaged person who, having lived practically all his life in his birthtown surroundings „could not but also did not want to free himself from being committed to staying a regional literary author in the most noble sense of the word.“ The social circle of Viktor Car Emin, however, undoubtedly surpassed regional boundaries and exactly that, his professional and friendly connections with many prominent and important people in the last decades of the 19th and full six decades of the 20th century, is the subject of interest in this paper. The main topic of research were the author's autobiography and his correspondence deposited at the archives of the Croatian Academy's Division of the History of Croatian Literature and at the National and University Library, both in Zagreb, where Car Emin's letters and postal cards sent to, for example, A. Dukić, V. Spinčić, B. Vodnik, V. Jagić, B. Livadić, I. Zajc, I. Trnski, E. Kumičić, J. Benešić, M. Nikolić, M. Begoviću et al. are kept. Many of them visited Car Emin at his villa „Dalibor“ in Opatija. Sentences from the author's correspondence provide new insight into Car Emin's cultural and especially literary work, sometimes his private sphere, but also the socio-political context in which Car Emin actively participated in during his dynamic, more than ninety years long life. Like a hologram, Car Emin's distinctive and impressive figure emerges, combining a versatile literary author who wrote for adults in many different genres: short and long prose, plays, travel writing, autobiography, nonfiction, but also a children's author, editor, contributor to many periodicals and newspapers, teacher and a full member of the Academy.

Keywords: Viktor Car Emin, literary circle, Croatian literature, archival material, correspondence

IL CIRCOLO LETTERARIO DI VIKTOR CAR EMIN

Riassunto

Il Frangeš nella sua *Povijest hrvatske književnosti* (Storia della letteratura croata) presenta V. Car Emin come un narratore dalle osservazioni acute e un attivista sociale, che trascorrendo praticamente tutta la vita nella terra natia “non era in grado ne voleva liberarsi del dovere di restare uno scrittore regionale nel senso più nobile della parola.” Il circolo sociale di V. Car superava di molto i confini regionali e proprio questo fatto, cioè i legami professionali e d’amicizia del poeta con molti personaggi noti ed importanti degli ultimi decenni dell’800 e di interi sei decenni del ‘900, costituirà il tema di ricerca di questo saggio. A questo scopo ci serviremo in primo luogo degli scritti autobiografici dell’autore, come pure della corrispondenza conservata nel lascito del Car, ma anche quella conservata presso i fondi d’archivio dell’Archivio dello stato croato, della Biblioteca nazionale ed universitaria di Zagabria e dell’archivio del Dipartimento della storia della letteratura croata dell’Accademia, presso i quali sono conservate le lettere del Car inviate ad esempio a A. Tresić Pavičić, A. Dukić, V. Spinčić, B. Vodnik, V. Jagić, B. Livadić, I. Zajc, I. Trnski, J. Benešić, M. Nikolić, M. Begović e ad altri. Molti di essi si radunavano presso la villa “Dalibor” di proprietà del Car ad Abbazia. Le righe tratte dalla corrispondenza rivelano una nuova prospettiva dell’attività culturale e letteraria del Car, come pure una sfera più intima, ma anche il contesto sociale e politico negli ambiti del quale operava il Car durante la sua dinamica più che novantenne vita. Da esse emerge, come fosse un ologramma, la caratteristica vita del Car, che comprende un autore che si occupò di diversi generi letterari per adulti, che aveva scritto prosa breve e ampia, drammi, scritti da viaggio, un’autobiografia, testi divulgativi, poi nella letteratura per bambini, come curatore di numerose riviste e giornali, come insegnante e accademico.

Parole chiave: Viktor Car Emin, circolo letterario, letteratura croata, materiale d’archivio, corrispondenza

Literatura

Antić, Vinko, *Književna ostavština Viktora Cara Emina*, Rijeka, 1970.

Batinić, Ana, „Car Emin i Kranjčević (Elin)“, u: *Zbornik radova. Viktor Car Emin 1870. – 1963. povodom 145. obljetnice rođenja*, ur. Bernard Franković, Maja Polić, Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga – Udruga Jenio Sisolski Brseč, Mošćenička Draga, 2016., 161–175.

Car Emin, Viktor, „Autobiografija“, u: *Autobiografije hrvatskih pisaca*, prir. Vinko Brešić, AGM, Zagreb, 1997., 417–445.

Crnković, Milan – Težak, Dubravka, *Povijest hrvatske dječje književnosti od početaka do 1955. godine*, Znanje, Zagreb, 2002.

Frangeš, Ivo, *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana, 1987.

Fumić, Mateja, „Crtice o Viktoru Caru Eminu iz ostavštine profesora Vinka Antića“, u: *Zbornik radova. Viktor Car Emin 1870. – 1963. povodom 145. obljetnice rođenja*, ur. Bernard Franković, Maja Polić, Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga – Udruga Jenio Sisolski Brseč, Mošćenička Draga, 2016., 111–126.

Jelčić, Dubravko, *Povijest hrvatske književnosti, 2. znatno prošireno izdanje*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2004., 310–311.

Juraga, Martina, „Ostavština Viktora Cara Emina u Zavičajnoj zbirci Gradske knjižnice i čitaonice 'Viktor Car Emin' Opatija“, u: *Zbornik radova. Viktor Car Emin 1870. – 1963. povodom 145. obljetnice rođenja*, ur. Bernard Franković, Maja Polić, Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga – Udruga Jenio Sisolski Brseč, Mošćenička Draga, 2016., 101–110.

Lukežić, Irvin, „Viktor Car Emin – svjedok burnog vremena“, u: *Zbornik radova. Viktor Car Emin 1870. – 1963. povodom 145. obljetnice rođenja*, ur. Bernard Franković, Maja Polić, Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga – Udruga Jenio Sisolski Brseč, Mošćenička Draga, 2016., 31–33.

Mić, St., „Heimrl, Milan“, *Hrvatski biografski leksikon*, Gn – H, sv. 5, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002., 498–499.

Milobar, Fran. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 27. 7. 2022. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40926>>.

Novak, Slobodan Prosperov, *Povijest hrvatske književnosti. Između Pešte, Beča i Beograda, svezak II*. Marjan tisak, Split, 2004.

Polić, Maja – Franković, Bernard, „Ostavština Viktora Cara Emina u obitelji njegova brata Marija“, u: *Zbornik radova Viktor Car Emin 1870. – 1963.*, 61–100.

Srdoč-Konestra, Ines, *Književno djelo Viktora Cara Emina*, Adamić, Opatija – Rijeka, 2008.

Strčić, Mirjana, *Careva pisma iz Liburnije. Izbor iz korespondencije Viktora Cara Emina s Rikardom Katalinićem Jeretovim*, Opatija – Rijeka, 1970.

Šenoa, Milan, „Književna pisma iz očeva kovčega. Prilog povijesti hrvatske književnosti sedamdesetih godina“, *Jutarnji list*, 2. svibnja 1939., 9–12.

Zbornik radova Viktor Car Emin 1870. – 1963. povodom 145. obljetnice rođenja. Ur. Bernard Franković; Maja Polić. Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga; Udruga Jenio Sisolski Brseč, Mošćenička Draga, 2016.

Korespondencija Ante Tresića-Pavičića, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knjiga 39. Prir. Ana Batinić – Živko Stržić, ur. Dubravko Jelčić, Razred za književnost, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2015., 33.

Arhivski izvori

Književna ostavština Milana Begovića, arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti (AOPHK), Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, signatura HR-AHAZU-KN-16

Književna ostavština Julija Benešića, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-18

Književna ostavština Ante Dukića, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-49

Književna ostavština Eugena i Marije Kumičić, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-121

Književna ostavština Branimira Livadića, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-126

Književna ostavština Mihovila Nikolića, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-162

Književna ostavština Ivana Trnskoga, AOPHK, kutija 10, korespondencija, signatura HR-AHAZU-KN-212.

Književna ostavština Branka Vodnika, AOPHK, XI. Korespondencija, A – M. signatura HR-AHAZU-KN-225

Fond Društvo hrvatskih književnika, AOPHK, signatura HR-AHAZU-KN-1 Zbirka rukopisa i starih knjiga, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb.

Ivica Matičević

Književno djelo Ante Dukića: estetički i idejni aspekti u svjetlu korespondencije s Ivanom Brlić Mažuranić

Sažetak

S jedne strane ugledna, kritičarski priznata i naširoko slavljenja književnica za djecu i odrasle, a s druge strane zamjetljivo marni, estetički svakako minorniji, ali za lokalnu primorsko-istarsku sredinu važan pisac čakavskih stihova, književnih eseja i zanimljivoga satiričnog romana s animalističkim supstratom. U tek nekoliko pisama što su odašiljana iz Primorja u Slavoniju i obratno, u godinama između dvaju ratova, čitljivim se pokazuje nekoliko bitnih aspekata: s jedne strane je poznata književna adresa, a odnosi se na status nacionalne veličine Ivane Brlić Mažuranić, njezin neosporni autoritet među suvremenima, njezinu rafiniranu osjetljivost za estetička svojstva teksta jednako kao i zagovaranje jasnih moralnih načela u promišljanju čovjeka i svijeta. S druge je pak strane adresa manje poznatoga, ali životno iskusna pisca, ponosna, naobražena i samosvjesna svoje vrijednosti, istovremeno i skromna i odlučna pozicija čovjeka koji svijet svoje sredine, a preko njega tako i cijeli univerzum, cijeni i promatra kao ogledalo ljudske duše, kao znak unutarnje borbe emocija i savjesti, kao sliku u kojoj čovjek nikad ne gubi vezu sa svojim zavičajem, domovinom i poštenjem. U kojim su se to točno aspektima preklapili, a u kojima može bitno i razišli pokazat će analiza sačuvane korespondencije, ali tako da je ona ujedno i analitičko ogledalo Dukićeva književnog opusa, kad god je moguće to djelo dovesti u vezu s aspektima života, svijeta i umjetnosti o kojima zbore sudionici pismovne komunikacije. Pritom je od nemale važnosti njihovo međusobno uvažavanje kao osoba koje se bave sličnim književnim poslom u identičnoj nacionalnoj sredini, s tom razlikom što je Brlićka ona koja „poučava“ i savjetuje, a Dukić onaj koji „sluša“ i koji je pod dojmom riječi velike književnice.

Ključne riječi: korespondencija hrvatskih pisaca, moral i književnost, poetika Ante Dukića, hrvatska književnost XX. stoljeća, satirični roman

Razmatrajući djelo kastavskog književnika Ante Dukića u kontekstu njegove prepiske s Ivanom Brlić Mažuranić, u tom nevelikom komunikacijskom paketu od ukupno 8 pismovnih pošiljaka, ali odlazeći i izvan njih, pokušat ćemo pokazati koje su to najvažnije estetičke i idejne sastavnice koje ovog pisca obilježavaju, izdvajaju, ali i uklapaju u aktualnu sliku razvoja i dostignuća hrvatske književnosti 20. stoljeća. Ante Dukić dugo je godina bio zanemarivan, zato i ponešto zaboravljen pisac, ali se takvo stanje od 1990ih naovamo srećom promijenilo.¹ Ne samo zato što zagovaramo nekakvu prilagođenu Barčevu tezu o „veličini malenih“, nego zato što je posrijedi pisac koji nam, slijedom autorski uknjiženih semantema i ideologema, može mnogo toga reći i o svijetu današnjice. Krenimo redom: nakon prijepisa same prepiske, pokušat ću, preko analize karakterističnih mjesta u korespondenciji (misli o estetici, misli o etici, misli o književnosti), analizirati samo Dukićevo djelo, ali ću morati otići i znatno dalje kako bi se, vjerujem, zatvorila cjelovitost uvida u njegov opus, svakako u onaj dio koji je estetički značajan. Kada kažem „otići dalje“, to znači da ću u analizu unijeti pretpostavke/konstrukte koje i nisu izričito navedene/iskazane, ali koje bismo mogli očekivati s obzirom na značaj sugovornika i konkretne zamjedbe u njihovoj predloženoj prepisci.

Prepiska između Ante Dukića i Ivane Brlić Mažuranić zabilježena je i sačuvana u dvjema arhivskim jedinicima:

1. Izvornici Dukićevih pisama Ivani Brlić Mažuranić, ukupno 3 pisma, čuvaju se u Državnom arhivu Slavonski Brod, u izdvojenom Arhivu obitelji

¹ Zapravo, uvrštavanje Ante Dukića u ediciju *Pet stoljeća hrvatske književnosti 1981.*, zajedno s drugim piscima iz Dalmacije i Primorja (Luj Vojnović, Ante Dukić, Rikard Katalinić Jeretov, Niko Andriješavić, Viktor Car Emin: *Izabrana djela*, edicija *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 63/I, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1981., 149-326) označilo je svojevrсни povratak toga pisca u nacionalni književni život. Antun Barac tek je spomenuo Dukića u svome pregledu *Književnost Istre i Hrvatskoga primorja*, Matica hrvatska, Zagreb-Rijeka, 1968., ali je ipak točno zamijetio da u svojim djelima Dukić „iznosi kratko i zbito svoja jetka opažanja o ljudima i životu izmjenjujući toplu čuvstvenost s ironijom kojom ne šteti ni sebe ni druge“ (592). Iako je u ediciji *Pet stoljeća...* priredivač Branimir Donat u svom uvodnom eseju bio ponešto preoštar i nepravedan i kritički „komotan“ prema Dukićevom djelu, što je dobro primijetio i Boris Domagoj Biletić u svojoj studiji o istarskim piscima (*Istarski pisci i obzori*, Alfa, Zagreb, 2012., str. 202), činjenica je da je Dukićev roman *Iz dnevnika jednog magarca* ugledao ponovo svjetlo dana, ovaj put u uglednoj zbirci/smotri hrvatske književnosti. Bilo je to korektno i objektivno priznanje njegovu talentu i značenju. A posebice se to odnosi na ediciju *Istra kroz stoljeća* u kojoj je 1990. još jednom objavljen Dukićev roman, s uvodnim esejima Alda Klimana o samome romanu i Marijana Grakalića o piščevu životu i radu (Ante Dukić: *Iz dnevnika jednog magarca*, Čakavski sabor, Pula, 1990). Pored spomenute Biletićeve studije u kojoj je i poglavlje o Dukićevu književnom radu, u novije vrijeme njegovim se romanom u kontekstu animalističke problematike pozabavila Ana Batinić u studiji „Magarac se ne smije nikada, ali se za to drugi smiju njemu...“ u: Ana Batinić, *Judi imaju dušu, a živine paru? Književnoanimalistička čitanja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2021., 153-176.

Brlić (HR-AOBSB-1), Inv. br. 80, svežnjic 9 (2 pisma iz 1929) i svežnjic 80 (1 pismo iz 1932).²

2. Izvornici pismovnih pošiljaka Ivane Brlić Mažuranić Anti Dukiću, njih ukupno 5, čuvaju se u Arhivu Odsjeka za povijest hrvatske književnosti HAZU u Zagrebu, u rukopisnoj ostavštini Ante Dukića (1 pismo iz 1929., 1 pismo iz 1932., 1 razglednica iz 1936. i 2 razglednice iz 1937).

Arhivsku građu donosim kronološki u prijepisu: njihova pisma (3 Dukićeva i 2 Ivane Brlić Mažuranić) međusobno se vremenski i tematski isprepliću, dok ostale tri pismovne pošiljke (1 dopisnica i 2 razglednice Ivane Brlić Mažuranić), vremenski udaljene nekoliko godina od samih pisama, nisu niti u međusobnoj, a još manje u vezi s prva tri sačuvana pisma. Posrijedi su tek fragmenti vjerojatno povremene, ali ipak redovne komunikacije koja se uspjela održati od Dukićeva prvoga pisma iz studenoga 1929. do rujna 1937:

I. pismo

Zagreb, Međašna 23, dne 16. XI. 1929.

Milostiva gospođo,

Čitajući u kratkom i sažetom ali jezgrovitom novinskom izvratku glavne misli Vašega odličnoga predavanja, što ga održaste pred narodnim ženskim savezom na dan velike šutnje, obradovah se veoma onom zdravom, umnom i plemenitom shvaćanju života i njegove svrhe, te se osjetih ponukanim da Vam podam primjerak svojih nedavno izašlih „Pogleda na život i svijet“, u kojima ćete bez sumnje naći mnoge misli srodne Vašima, i mnogo osjećaja, koji Vam neće biti tuđi.

Ne velim da će Vas sve redom jednako zanimati, niti, da ćete svaku riječ odobriti, dapače, bit će tu koješta, s čime se jamačno ne ćete slagati. Ali glavno je i bitno, da ne smatramo život prostim strojem, što ga tjera para svakidanih potreba, često i umišljenih, već strojem, što ga ima da ravna jedan jak etički regulator.

Uvijek sam se iskreno radovao svakom pokretu, koji ide za moralnim dizanjem čovjeka, pa želim i Vama, vrlo poštovana gospođo, da u Vašem plemenitom nastojanju i radu uberete čim više uspjeha.

S odličnim poštovanjem

Ante Dukić

II. pismo

Brod na Savi, 1. 12. 1929.

² Zahvaljujem gospodinu Theodoru de Canzianiju, vlasniku Arhiva obitelji Brlić, na dopuštenju korištenja građe iz fonda Arhiva, a isto tako i djelatnicima Državnoga arhiva Slavonski Brod na njihovoj ljubaznosti i suradnji.

Veleccienjeni gospodine Dukiću!

Sigurno se čudite što na Vaše ljubezno pismo tako dugo nedobivate odgovora. Vidim da ste poznavalac ljudske duše, pa ste jamačno pogodili, da me je Vaše pismo iskreno i od srca obradovalo. Nisam Vam pako tako dugo odgovorila, jer smo Vaše „Pogleda na život i na svijet“ i ja i moji najbliži sa velikim zanimanjem čitali i pretresali – a htjela sam Vam tek onda pisati, kad iz knjige upoznam čovjeka. Zaista su aforizmi onaj oblik literature koji najpodpunije i najpregnantnije otkriva osobnost pisca. Ja Vam pako toplo čestitam na slici koju sam po Vašim aforizmima o Vama stekla. – Na ovakvim jezgrovitim skroz na skroz poštenim zasadama trebalo bi zaista stvoriti ljudsko društvo. Dakako da su i prije nas to kroz vjekove pokušavali činiti fanatici poštenja i čistoće – i dakako da nisu imali vidljivoga uspjeha! Pa ipak što bi bilo od svieta da se od vremena do vremena ovakove svjetiljke nezapaljuju? Budimo zadovoljni ovom na oko bezuspješnom i skromnom ulogom i tješimo se time da talenat kojega smo od gospodara primili nismo u zemlju zakopali nego smo ga upotriebili po najboljem uvjerenju. Možda i nismo sasvim prozreli što nam je dužnost – no svakako se nismo bojali reći ono što smo nakon savjestnog izpitivanja, držali za našu dužnost.

Imadete pravo da se neslažem sa svakom od Vaših rečenica – i to ponajviše oblikom u kojem je rečena. No sve u svemu dobivam od Vaše knjige dojam, koji mi otkriva pravu radost: radost da mi se je povodom mogeg predavanja javio čovjek, o kojem do sad, nisam znala da postoji, a za kojeg mogu sigurnošću reći da nosi plemenitu, čistu, poletnu i umnu dušu! – Srdačno zahvaljujem! Ivana Brlić Mažuranić

III. pismo

[Zagreb], Međašna 23, dne 8. 12. 1929.

Milostiva gospođo,

Vaše me je ljubezno pismo upravo srdačno obradovalo. Da Vam istinu rečem, ona moja pošiljka, sa nekoliko popratnih riječi, bila mi je već malne izašla iz pameti – jedno zbog navale svakidašnjeg posla i raznih briga, a drugo što obično, kada nešto učinim po porivu svog osjećaja, i ne mislim dalje, što će drugi na to – pa će Vam sada biti tim jasnije, kako me je Vaše iskreno i toplo pismo vrlo milo i ugodno iznenadilo.

Hvala Vam srdačna, vrlo poštovana gospođo, na tolikim umnim mislima i plemenitim osjećajima, a napose na obilnim riječima priznanja, koje idu svakako preko mojih vlastitosti i zasluga, i koje se osjećam dužnim da na Vašu odličnu ličnost i odličan rad uzvratim u daleko većoj i dubljoj mjeri.

Što Vas neke stvarce u Pogledima, naročito zbog njihova oblika, nisu zadovoljile, to Vam, kako vidim, nije smetalo da uronite u suštinu cjelovitosti, a mislim da ćete mi ih još manje računati u manjak ako Vam rečem, da mi Kastavci trebamo,

po svojoj krvi i temperamentu, da ponekad zakrešemo i nešto oštrije, ili da, štono riječ, malko „zalajemo“ (ali, više lajemo nego grizemo). –

Izgleda po Vašem vele cijenjenom pismu da Vam moj dojakošnji rad nije poznat, pa Vam danas ovim šaljem 1 primjerak „Magarca“, u nadi da ćete (pored event. pojedinosti u kojima se možda ne budete slagali) naći u njemu i takovih stranica koje će Vam, i po mislima i po osjećajima, prijatno ugoditi.

U toj nadi, i uz ponovnu usrdnu zahvalu na Vašem lijepom odazivu, šaljem Vam, milostiva gospođo, obilje najboljih želja.

S odličnim poštovanjem

Ante Dukić

IV. pismo

Brod na Savi, 20. 10. 1932.

Velecijenjeni gospodine Dukiću!

Vaša mila pošiljka pala mi je u ruke u čudesnom času. Upravo sam sređivala policu mojih najbližih knjiga i došla do Vaših „Pogleda“ – kad al mi poštari uruči Vaš omot! Gledala sam u toj koincidenci nešto više nego slučaj, te sam zato Vaše novo djelo odma na mjestu pročitala. Krasne, bujne i pune snage pjesme; dirljive i bolne slike i jecaji, koji nam suze dižu u oči. Duboke istine, nijedan patvoren osjećaj. Čovjek koji je iskonski i bez umjetnog natezanja pošten. *I bila sam baš usljed te značajne crte autora i njegovog djela, potresena Vašim pjesmama.* – Izvinite što Vama, kao starijemu, ovako iznosim svoj sud. A još više moram da se izpričam za ono što sledi. Rado bih da Vam saopćim ono što me u toj vašoj pjesničkoj autobiografiji nemilo dirnulo. Ne možda žalost, ne tuga nad težkim udarcima, koje tako dužnom rukom opisujete – nego me je nemilo dirnulo to što se gdje gdje u svu ovu čistu i svetu patnju mješa pesimizam. Njemu zaista neima mjesta kod pisca, koji je tako snažno i tako bezuvjetno kao Vi razvio barjak poštenja, dobrote, požrtvornosti i u opće idealizma. Ako takav borac i jedan čas prizna da život nije vriedan da se živi ili da je bolje da taj život što kraći bude i t.d. - onda on priznaje: „djeco! prevario sam se! nemojte me slediti!“ A po mome mnenju Vaš je poziv nasuprot baš u tome da treba da Vas sledi što veći broj ljudi – naime mladeži, koja može još da bira puteve duše. – Sigurno je da svakome od nas dolaze časovi iznemoglosti, kad u svom umoru podvoji dali čistoća i poštenje sami po sebi čine život bezuvjetno vriednim da se proživi! No ja sa ovakvim momentima činim ono isto što treba učiniti i sa momentima gnjeva: uzimam vode u usta, tako da pesimistična riječ neizleti iz mene i nepodkopa gdje god nečiju dobru nakanu! Držim da je to izpravno, jer u času klonulosti neka nitko ne izdaje „ordre de bataille“. -

Upravo Vam iz punog srca zahvaljujem za bogati užitak kojega ste mi pružili i ostajem

osobitim štovanjem

Ivana Brlić Mažuranić

V. pismo

[Zagreb], Kačićeva 12a/III, 28. 10. 1932.

Milostiva i mnogo poštovana Gospodo,

Vaše iskreno pismo, tako iskreno i puno topline, duboko me dirnulo. Od srca Vam hvala. Vi me svojim blagim sestrinskim riječima dižete i čistite od posljednjeg ostatka klonulosti, od koje sam se u glavnom oslobodio onog časa kada sam svršio ovo djelo i u njemu izbaciosve što me kroz decenije tištilo i trovalo. Jauknuo sam – i sad mi je lakše.

U knjizi ima pesimizma – to je istina, ali ga predzadnja pjesma (Vjera) jednim udarcem uništava. A ima u knjizi i jedan jak poziv na borbu, samo što taj nije izrečen. Uporedbom prvoga dijela s ostalima izbija jasno da treba pobijati zlo, i nosioce zla, da oni ne ogorčavaju život dobrima.

Bit će mi milo, ako kod drugog čitanja Vaše mnijenje, koje i ovako bezuslovno poštujem, ublažite u gornjem smislu.

Mnogo Vam ponovno zahvaljujem na Vašem odličnom i dragom pismu i želim Vam svako dobro. Uz rukoljub, s dubokim poštovanjem,

vrlo odani Ante Dukić

Dopisnica

Zagreb, 15. 12. 1936.

[16 – 12 – 36, datum primitka olovkom pored adrese upisao A. Dukić]

Gospodin Ante Dukić

Zagreb, Kačićeva 12a III kat

Visokocjenjeni gospodine Dukiću! Ponajprije da vam najsrdačnije zahvalim na knjižici sladke i drevne čakavštine. Kod nas u obiteljskom krugu obilje čakavaca – pa sve sa punim zanimanjem čita ovaj zaslužni, simpatični i živahni „pastel u riečima.“ – Ujedno čitam sa radošću o Vašem 50 godišnjem jubileju – pola vieka čestitog, oduševljenog umnog rada! Zaista to treba da se proslavi sa zadovoljstvom pa treba i svečar i čestitari da kažu: hvala Bogu da toga ima. – Veleštovanjem I. Brlić Mažuranić

I. razglednica

Jesenice na Dolenjskem, 30.7. 1937.

[Olovkom upisan datum primitka uz adresu: 2 - 8 - 37]

Gospodin Ante Dukić

Zagreb, Kačićeva 12 a. III

Vašu ukusnu vanredno skladnu knjižicu primila sam i ne mogu Vam kazati koliko se s Vama radujem! Neka naša jadna ruska braća nađu i utjehe i radosti u ovim Vašim toliko izpravnim i toliko mudrim i toplim mislima. Predgovor Fjodorova izvrstan – upravo se takmi sa Popovićevim! Srdačna hvala za oba primjerka! Jednog posuđujem prijateljima. – Primite i Vi i Vaša gospođa moje tople pozdrave iz ovog strasnog širokog kraja. Ivana Brlić Mažuranić

II. razglednica

Slavonski Brod, 11. 9. 1937.

[Olovkom upisan datum primitka uz adresu: 14 - 9 - 37]

Gospodin Ante Dukić

Zagreb, Kačićeva 12a/III

Nješto sam se razbolila od nekoliko dana. U bolesničkoj dokolici uhvatila sam opet moju lektiru: Vaše „Poglede“ (ovaj put u ruskom izdanju). Na svakoj stranici i u svakom času nalazim misli, rečenice i uvjerenja koja me napunjuju neizrecivom radosti. Hoću zato da opet pozdravim Vas, tvorca ovako čiste, duboke a i pak toliko vedre knjige, koja zaista mora svoju visoku vrijednost uvijek zadržati. Srdačan pozdrav Ivana Brlić Mažuranić

Ante Dukić pristupio je dami prvi, bila bi opaska da je posrijedi, primjerice, bal pod maskama ili društvena večera uglednih građana u povodu kakvog značajnog lokalnog ili nacionalnog događaja. Pa skoro da je i bilo tako, jer je za njih oboje književnost i kultura bila, u dobroj mjeri, smisao života. Iako nisu neposredno od nje živjeli, književnost im je pribavljala osobnu emotivnu ugodu, društveno priznanje i ugled okoline, u Brlićkinu slučaju i na nacionalnoj i na međunarodnoj razini. Dukić, dakle, odašilje svoje prvo pismo u povodu njezina poznatog govora/predavanja na Dan mira 11. studenoga 1929.³ Sigurno da je to bio spontani korak

³ I. Brlić-Mažuranić: *Mir u duši. Predavanje na Dan mira 11. XI. 1929.*, Zaklada tiskare Narodnih novina, Zagreb, 1930. Pretiskano iz *Hrvatske revije*, br. 12/1929. Dubravko Jelčić: „Završna riječ i Mir u duši“, u: *Ivana Brlić-Mažuranić. Prilozi sa znanstvenostručnog kolokvija 22. 4. 1994. o 120. godišnjici rođenja*, Grad Slavonski Brod-Matica hrvatska, Slavonski Brod, 1994., 73-75.

neposredno uzrokovan predavanjem koji će, kao tekst, postati jedan od najpoznatijih Brlićkinih eseja, mjesto metapoetičkog refleksa, zaglavni i referentni tekst o značenju i smislu ljudskoga poslanja i postojanja, o značenju i smislu njezinog pisanja i poruka/pouka koje tim pisanjem želi prenijeti svojim čitateljima.⁴ Dukić je očito pogodio Brlićkino raspoloženje i uvjerenje time što je posebno na dva mjesta u svome prvom pismu istaknuo misao o potrebi „etičkog regulatora“ među ljudima i misao o moralnom „dizanju čovjeka“ koje ima vladati u ljudskim poslovima i odnosima. Bio je to siguran temelj za nastavak korespondencije i sve, ili uglavnom sve, što se među njihovim uzajamnim retcima prepoznaje jest stalno inzistiranje na moralu/etici pojedinca i zajednice, od odgoja djece do javnoga djelovanja u široj društvenoj sredini, od književnoga posla do političkoga angažmana. Dakako, bila je to i sretna prigoda da Dukić izvijesti poznatu književnicu o svojim knjigama, bilo starijega datuma bilo upravo izašlih naslova. Jer, nemojmo previdjeti jedan, za Dukića važan redak i činjenicu koja je apostrofirana u drugom pismu: Ivana do tada nije nikada čula za Dukića, a kamoli nešto od njegovih djela primila u ruke. Bio je to, moguće, izazov njegovom književnom umijeću i vjerojatno nemali udarac njegovoj taštini: zar baš ništa?! U vrijeme pisanja prvoga pisma Dukić je iza sebe imao vrlo dobro kritički primljen roman *Dnevnik jednog magarca* (1925), ali prije toga i nekoliko zamijećenih proznih i pjesničkih radova razbacanih po periodici. Ono što mu je bitno nedostajalo bila je čestota objavljivanja, jer ga do romana kao pisca ima vrlo malo u javnosti⁵... Možda je Dukić ipak računao da je Brlićka dobro obaviještena o književnoj produkciji, ali se očito prevario... Možda i jest bila, ali na informacije o njegovu djelu nije obratila pozornost. U svakom slučaju, već je u drugome pismu Dukić posebice apostrofirao svoj opus time što joj je poslao i *Magarca*, jer „izgleda po Vašem vele cijenjenom pismu, da Vam moj dojakošnji rad nije poznat“. U prvome pismu, osim divljenja njezinu predavanju, što je vjerojatno povod, Dukić, dakle, razotkriva pravi razlog svoje pismovne pošiljke: da poznatoj književnoj kolegici, u okviru prepoznavanja one iste „etičke regulacije“ kojoj se svi trebaju nadati u poslu i životu, doznači svoj najnoviji uradak, knjigu aforizama *Pogledi na život i svijet*, do koje je Dukiću očito jako stalo. Tražio je možebitno promociju, afirmaciju, tražio je neki način samopotvrđivanja kod jednog od najcjenjenijih pera hrvatske književnosti. Tražio je mišljenje s najviše umjetničke i

⁴ Vidjeti o tome: Dubravka Zima: *Ivana Brlić Mažuranić*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Zagreb, 2001. Dubravko Jelčić: „Etičke i estetičke dimenzije u djelu Ivane Brlić-Mažuranić“, u: *Zbornik radova o Ivani Brlić-Mažuranić*, Mladost, Zagreb, 1970., 112-118. Katarina Ivon: „Kako je dobro postalo lijepo, ili o uzročno-posljedičnim odnosima etike i estetike u pričama Ivane Brlić-Mažuranić“, u: *Dijete i estetski izričaj. Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Dijete i estetski izričaj održanog u Zadru 13-14. svibnja 2011*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2014., 117-132.

⁵ Vidjeti o tome: Marijan Grakalić: „Ante Dukić. Kronologija života i rada“, u: A. Dukić: *Iz života jednog magarca*, Čakavski sabor, Pula, 1990., 13-18. Između 1887., kada je objavio nepotpisane crtice u Balkanu, do 1925. kada izlazi roman o magarcu, Dukića nema 38 godina u književnom životu.

moralne razine, a to je poznata književnica doista i bila. Mudro se Dukić pritom i ograđuje, da mu mišljenje o vlastitu djelu bude skromnije i nevinije, možda i navinije, jer da se njoj možda neće svidjeti svaka njegova misao, napose riječi kojima se koristi („Ne velim... da ćete svaku riječ odobriti...“). I Dukić je doista pogodio slaveći obilno moral i čast, ljudsku dobrotu i pošten rad, a prezirući u svojoj knjižici laž, licemjerje, škrtost, oholost, lijenost... kao da ju je sastavio po katekizmu katoličke crkve, svakako one vjere koja je Ivani bila bliska i po čijim je naputcima živjela. (Poznata je bliskost bračnoga para Brlić, a onda i Ivanina, s biskupom J. J. Strossmayerom, no pitanje je kolika je ta bliskost bila duhovnoga i vjerskoga karaktera).⁶ Sugovornici se takva vizura, naravno, svidjela, pohvalila je njegove „jezgrovite, poštene zasade“ svjesna idealizma koji im je u temelju, ali idealizma na koji se uvijek treba vraćati i ponovo ga pokušati prenijeti mlađim naraštajima. Ivani se nije svidio izbor pojedinih riječi i rečenični sklop u Dukićevim mislima, ukratko: stil nekih aforizama, ono što ona generički naziva „oblik“, ali to joj nije smetalo, koncentrirajući se na sadržaj i poučnost izrečenih Dukićevih misli, da napokon utvrdi kako je knjigu napisao „čovjek... za kojeg sa sigurnošću mogu reći da nosi plemenitu, čistu... i umnu dušu“. Njegova je knjižica nizanje aforističkih redaka, a svi su oni refleks temeljnoga idejnog supstrata: opisati suvremenog čovjeka, njegove navike, običaje, htijenja, način razmišljanja, način ponašanja, zapravo opisati čovjeka u cjelini kao duhovno, materijalno i moralno biće. Aforizme zato okuplja u skupinama oko zajedničkih motivsko-tematskih obilježja: o ljudskom poštenju („Tko radi ponosa ne će da prizna svoj grijeh, taj nema ni truna ponosa“, „Ponos nije dizanje nosa“...), o ljudskom radu („Rad je za magarca – vele magarci“, „Zlo je – ne imati vremena, ali je mnogo veće zlo imati ga suviše“...), o naglosti u govorenju („Ako ti jezik teče brže nego misao, nauči se misliti; ako ti je misao brža od riječi, uči se govoriti“, „Mnogi mlate praznu slamu prosto zato, što nemaju pune“...), o domu i domovini („Tko pljune na rodna vrata, tuđa će ga po petama tući“, „Čuvaj se onih, kojima je rodoljublje zanat“...), o naravi ljudskoga „ja“ („Ako hoćeš da upoznaš samoga sebe, iziđi iz sebe. Pa se motri iz daljine“, „Tko misli da je svršen – savršeno se vara“...), o ljubavi mržnji („Lijepe su pjesme o ljubavi, ali dok je srca, bit će ljubavi i mržnje“, „Ljubav, koja prođe kroz mržnju, čišća je i čvršća“...)⁷ I dok se dobar broj Dukićevih aforizama i mudrosnica može prihvatiti i danas, jer se čovjek rijetko ili uopće ne mijenja u svojim temeljnim pojavnostima, cijeli bi paket aforizama o ženi i njenoj ulozi u društvu i životu muškaraca danas

⁶ Milan Špehar-Ana Salopek: „Kršćanstvo u djelima Ivane Brlić Mažuranić“, *Riječki teološki časopis*, 25/2015, br. 1, 109-130. U Brlićkinjoj *Autobiografiji* (1916) najvažnijim se muškim likovima, u smislu intelektualnoga, moralnoga te političkoga aspekta, nadaju Ivan Mažuranić, Franjo Marković i biskup J. J. Strossmayer.

⁷ A. Dukić: *Pogledi na život i svijet*, Vlast. naklada (Tisak Tipografija), Zagreb, 1929. Knjiga je doživjela tri izdanja na hrvatskome jeziku (1929., 1931., 1944.-prerađeno izd.) i tri izdanja na stranim jezicima (rusko izd. 1937., češko izd. 1942. i njemačko izd. 1942.).

bio teško prihvatljiv. Pa ipak, Brlička nije spomenula posebno niti jednu motivsku cjelinu iz knjige, što znači da joj aforizmi o ženi nisu bili nimalo zabrinjavajući ili problematični („Žena hoće mnogo; no često ne zna ni sama, što hoće“, „Tko želi, da mu žena bude uvijek anđeo, neka pazi dobro, da ne probudi vraga, koji u njoj spava. Jer zmija nije otrovna – dok ne ujede“, „Ako se vežeš za ženom, koja nije za te, smrknut će ti sunce, i nikada ti više zasjati ne će“, „Djevičanstvo je lijepo – materinstvo je sveto“, „Lijepa žena bez srca – cvijet bez mirisa...“).⁸

Dukić je nakon Brličkinih riječi mogao mirno nastaviti dalje s prepiskom, jer je osjetio da je njegov „pogled na život i svijet“ srodan, ako ne i posve preklapljiv, s Brličkinim. Dvije su njezine zamjedbe tražile daljnju reakciju: to da joj je dotad bio nepoznat pisac i to da ga je obasula riječima hvale i poštovanja zbog njegova osjećaja dužnosti - pojma do kojeg je Ivani naročito stalo - da iznese pred svijet ono najbolje od sebe, ono najiskrenije što zna i može („...možda i nismo sasvim prozreli što nam je dužnost – no svakako se nismo bojali reći ono što smo nakon savjestnog izpitivanja, držali za našu dužnost“). Na samome početku drugoga pisma Dukić vjerojatno hini da je zapravo zaboravio svoje pismo upućeno Ivani i poslanu knjigu *Pogleda...* kako bi mu njezina hvalospjevna reakcija bila još veće iznenađenje i uzbuđenje. Teško da u se u dva tjedna može zaboraviti pismo koje je netko prvi put uputio Ivani Brlić Mažuranić, ali Dukić je upravo to tako naivno apostrofirao: „da Vam istinu rečem, ona moja pošiljka, sa nekoliko popratnih riječi, bila mi je već malne izašla iz pameti...“. Zahvaljujući joj na riječima hvale njegovim aforizmima, odmah odgovara na Ivaninu kritiku da joj ne odgovara oblik (zapravo način i ton) kako su neki aforizmi složeni pa se pokušava izvući lokalpatrotski: Kastavci su, eto, takvi, malo se više deru (laju), ali su pitomi (ne grizu)... Pretpostavljam da je takva zamjedba trebala biti duhovita, ali ostavlja ponešto dojam neukusa i neprimjerenosti. Pa ipak, slijedi poluironični prigovor njezinoj zamjedbi kako ga ne poznaje i da uopće nije čula za njega, zato joj u ovoj pošiljci dodaje primjerak romana *Iz dnevnika jednog magarca* (vlastita naklada, 1925), za koji vjeruje da će joj se svidjeti, iako, i opet to čini kao u prvom pismu - kao da se unaprijed ograđuje od njezina možebitnog kritičkoga stava - možda joj se neke „event. pojedinosti“ ne svide, ali vjeruje da će u romanu naći dijelova koji će joj biti ugodni. Zapravo, želi Dukić svim svojim srcem, da se velikoj književnici njegov roman itekako svidi i da ga pohvali za njegov uspjeh, jer je izvjesno, i nije neljudski, da mu takva pohvala godi i da mu je potrebna. Imati za prijateljicu Ivanu Brlić Mažuranić, makar i preko pisama, koja uglavnom odobrava njegov rad – bila je to konkretna potvrda da ono što radi ima smisla i da to znaju cijeniti najbolji pisci. Kako god, imati za sugovornicu najpoznatiju i najpriznatiju hrvatsku književnicu sigurno je više nego imponiralo piscu kojega je nacionalni književni establišment slabo poznavao ili ga

⁸ O Ivaninu tzv. feminizmu ili „ženskom pitanju“, između ostaloga, vidjeti u knjizi: Dubravka Zima: *Praksa svijeta. Biografija Ivane Brlić Mažuranić*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2019., 367-375.

nije poznavao uopće. Ivana je bila zaseban, posvećeni dokaz njegove vrijednosti, bez obzira koliko privatan, izvan sfere šire recepcije... ali ona je čitala i zdušno komentirala njegove radove, koliko god ih nije birala samovoljno, nego su joj bila poslana s namjerom da se o njima oglasi. Ivana pritom nije bila samo „poslušni“ čitatelj koji će odobriti sve što pročita bez svoga mišljenja i kritičke riječi. Upravo suprotno.

Tako se nastavilo i tri godine poslije, 1932., u srećom sačuvanoj neposrednoj izmjeni pisama, kada Brlička obavještava u povratnom pismu Dukića kako je primila njegovu novu pošiljku s knjigom, a posrijedi je Dukićeva poetska zbirka *Od osvita do sutona* (1932). Apostrofirajući na više mjesta u pismu kako je vidljivo da je osnovica njegova rada poštenje i na njemu utemeljen idealizam, a to je ponavljajuće zaključka od prije tri godine, Ivana ne može a da ne napiše i nekoliko redaka koji svjedoče o njezinom analitičkom i kritičkom čitanju Dukićeve zbirke. Ona, naime, smatra kako je nespojivo da pjesnik koji je toliko uspio prenijeti svima vidljivu patnju svoga života, koju Ivana drži svetom jer je iskrena i nepatvorena, donese kao opći dojam i „barjak pesimizma“. Smatra da to nije dobra poruka koja se šalje čitateljima, da on nije smio umanjiti značaj svoje muke tako što će nastaviti kao da je ta muka uzaludna i bez svoga konačnog ljudskog nastavka, a to je pobjeda jakog duha, pobjeda onog Ivaninog prihvaćanja svoje dužnosti i „mira u duši“. Takvome konceptu ne prijanja pesimizam, jer zavodi čitatelja na zabludu da život nije vrijedna življenja i da je život tek patnje krik i šutnja poraženoga. Ironično, preporuča Dukiću da kad osjeti da ga počinje hvatati panika ili uzbuđenje zbog mogućeg nadolazećeg gubitka volje i pesimizma, „uzme vode u usta“, „tako da pesimistična rieč neizleti iz mene i nepodkopa gdje god nečiju dobru nakanu“. Sve to zato što je poziv pisca da odgaja mlade ljude, da ih naputi na stvarnosne slike života koje jesu ponekad i tamne i sive, ali u cjelini ipak prevladavaju svijetli i vedri tonovi. Trenuci iznemoglosti ne smiju prevladati nad onim humanističkim potencijalom što je poezija i pisci imaju, a to je da čitatelje odgajaju u pravcu naprednoga i pozitivnoga mišljenja o svijetu i sebi. Poteškoće su uključene, ali nisu presudne... i zato je Dukić tu, smatra Brlička, preklopio „krasne, bujne i pune snage pjesme, dirljive i bolne slike i jecaji, koji nam suzu dižu u oči“ s nepotrebnim refleksom opipljiva crnila, s cijelim nizom izraza i slika koje kao da poručuju da „život nije vriedan“. Dukićev odgovor u skladu je s načinom njegova odgovora iz 1929: nakon patetične zahvale („Vi me svojim blagim sestrinskim riječima dižete i čistite od posljednjeg ostatka klonulosti“), slijedi reakcija koja pokušava pokazati kako je Ivana u pravu glede intoniranog pesimizma, ali samo djelomice, budući da Dukić ističe kako u predzadnjoj pjesmi *Vjera* ima dovoljno sadržaja koji pobija taj pesimizam, a i inače druge pjesme pozivaju implicitno na borbu protiv zla da ne naštetiti dobrome. Zato se Dukić nada da će njegova „sestrinska“ kolegica u drugom čitanju prepoznati ove njegove naputke i tumačenja i da će to ublažiti

njezin prvotni stav. Nažalost, sačuvana korespondencija se tu prekida pa, baš kao i u prvom paketiću pisama iz 1929., ne znamo kako je Ivana reagirala na autorove zamjedbe i možebitne korekcije njezinih zapažanja. A napose ne znamo kako je kod nje prošao roman o magarcu, zapravo središnje djelo Dukićeva opusa i jedini njegov naslov koji je izdržao ispit povijesti i preživio do danas u ukupnoj recepciji hrvatske književnosti prošloga stoljeća. Sačuvana dopisnica i razglednice iz 1936. i 1937. svjedoče da je kontinuitet odašiljanja i primanja Dukićevih knjiga nastavljen, jer na dopisnici iz 1936. Brlička spominje negovu knjižicu „sladke i drevne čakavštine“, jedino što ne znamo je li posrijedi pjesma *Marija Devica* (1935) ili *Naš domaći glas* (1936), vjerojatno potonja. U dvama razglednicama opet se spominju Pogledi na život i svijet, oba puta u ruskom izdanju s predgovorom Nikolaja Fedorova koji Brlička apostorifica „izvrstan“.⁹ Konačno priznanje za tu knjižicu Brlička zaključuje u posljednjim sačuvanim redcima s razglednice iz rujna 1937. kako, „bolesna“, u Dukićevim aforizmima nalazi misli koje je raduju i vedre njezine očito već tjeskobne, tmurne misli.¹⁰ Nažalost, toliko tmurne da je godinu dana poslije Dukićeva sugovornica otišla s ovog svijeta. Ugasila se adresa koja je s njim živahno i kritički, ponešto i apologetski, uvijek pristojno i s uvažavanjem starijega kolege, razgovarala i izmjenjivala misli. Sačuvana pisma više govore svojim pregnantnim sadržajem nego bi se to dalo zaključiti na temelju njihove duljine. Koncentrirani na ono bitno, sudionici u korespondenciji, od posve nepoznatih imena (kakvo je bilo Dukićevo Brlički, naravno) postaju polako srdačni i odani prijatelji. Za nadati se da će se u doglednoj budućnosti pronaći još sličnih jedinica arhivske građe, jer su korespondencije, kada nisu samo strogo privatne i osobne, izuzetno vrijedno vrelo za književnu povijest.

Iz dnevnika jednog magarca zasad nije pronašao svoje mjesto u korespondenciji, tko zna gdje je zagubljeno i hoće li ikada biti pronađeno... Ne znamo što su i jesu li o Magarcu njih dvoje uopće razgovarali, ali logično je pretpostaviti da je tekst bio posebna zajednička tema. Na temelju Brlićkinih i Dukićevih stavova o etici pisanja i moralu/dužnosti u društvenoj i privatnoj sferi, napose o odgojnom aspektu koju književna riječ posjeduje u odnosu na mlađu populaciju, vjerovati je da je Ivana odobrila i pohvalila taj Dukićev rad. I vjerojatno je prigovor išao u smjeru njegova izraza i leksika, katkada vrlo neposrednog, grubog, možda i neodmjerjenog... („mi Kastavci više lajemo nego grizemo“, III. pismo), a bez prigovora, možda i s pokojim registrom oduševljenja, primljena je vizura izgradnje društva i ljudskih odnosa u

⁹ O Nikolaju Fedorovu i njegovoj prevoditeljskoj i književnokritičkoj praksi u Hrvatskoj vidjeti: Sanja Slukan (sastavila): „Ruski emigranti u Hrvatskoj“, u: *Književna smotra*, 29/1997, br. 2/3, Zagreb, 1997. Tatjana Puškadija-Ribkin, *Emigranti iz Rusije u znanstvenom i kulturnom životu Zagreba*, Prosvjeta, Zagreb, 2006. Ivica Matičević: *Prostor slobode. Književna kritika u zagrebačkoj periodici od 1941. do 1945.*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007.

¹⁰ Dubravka Zima, *Praksa svijeta...* op. cit. Stribor Uzelac Schwendemann: *Posljednji dani i smrt Ivane Brlić Mažuranić*, Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 2014.

čijem je središtu ljudskost, dobrota, razumijevanje, življenje prema slovu Biblije i evanđelja, društva koje se oslanja na poštenje i solidarnost pojedinca. I to samo ako svi preuzmu poslove koje doista, u skladu sa svojim sposobnostima, mogu preuzeti i izvršavati ih sukladno osobnim i kolektivnim potrebama. Poštenje - dužnost - „mir u duši“ ideali su kojima teži novopridošli župnik-reformist, a sve kako bi ljudima u zajednici vjernika bilo omogućeno da zajedničkim snagama, bez spletki i usko osobnih interesa kojima su skloni i glavari sela i gazda magarca koji nam se iskreno ispovijeda i kronološki, dnevnički bilježi događaje u selu. Brlićki životinjska perspektiva nije bila nepoznata, jer su joj žanrovski basne bile bliske, a životinjskim likovima odlikuju se mnoga njezina djela, dovoljno je samo se sjetiti Hlapićevih zgoda... Trpni lik magarca koji stoički i ponosno podnosi sve što mu natovari gazda zasigurno bi i kod nje izazvao simpatiju i empatiju, a zamjetna magarčeva ironijska dimenzija/refleksija pripovjedača bila bi vjerojatno mjesto dodatnog odobravanja i pohvale autoru na dobro predloženoj formalno-tehničkoj hrabrosti i inventivnosti. U posve kratkim crtama to i jest ono što je relevantna književna kritika i analiza već zamijetila i opisala u vezi s ovim Dukićevim tekstom (spomenuti radovi, v. bilj. 1).

Ante Dukić pronašao je i sačuvao svoje mjesto u povijesti hrvatske književnosti, pronašao je svoj „mir u duši“ hrvatske romaneskne tradicije, u nacionalnim izdancima toga dinamičnog žanra koji je uvijek u krizi i koji nikad nije u krizi. Nije to, priznajmo iskreno, neko ključno mjesto, ali je mjesto koje ima svoju estetičku, formalnu i idejnu vrijednost. Ante Dukić bio je u najmanju ruku i u najboljem smislu te riječi književni prosvjetitelj, osobnost na kojoj se ne temelji nacionalna književna riječ ili svijest, ali osobnost koja čini da književnost dobije svoj odraz i odjek među čitateljima, da preko zaljubljenika u književnost proдре i u najmanju sredinu. Nije Dukić bio samo zaljubljenik u književnost, njegov roman pokazuje da je bio i ozbiljan stvaralac koji je svojoj slavnoj sugovornici ipak imao što za poslati u privitku svojih pisama, a što je ona itekako poštovala i cijenila. Jer da nije tako, ne bi njihova korespondencija trajala punih osam godina, a možda i duže. Uostalom, Brlićkine ozbiljno sastavljene primjedbe, više nego ljubazne laude, svjedoče o njezinom priznanju Dukićeva književnog truda i talenta. Imati takvu sugovornicu, tako jako književno pero predloženo za Nobelovu nagradu, prevedeno na sve važnije (i manje važne) svjetske jezike, uz obilje priznanja najvećih hrvatskih kritičara u to vrijeme, čini da i Dukićevo pero sjaji ili da bar bljesne ponešto jačim sjajem. Možda su Ivanine stranice pisama i razglednica i najbolje što je Dukić kritički mogao dobiti: iskreno, dosljedno i napose dobrohotno mišljenje od poštene i pametne žene koja je svoju dužnost majke i supruge primjereno ispunjavala, a pisanjem pokazala čemu bi svaki čovjek trebao težiti: ostaviti iza sebe najbolje što se može, u skladu sa svojim talentom, znanjem i srećom. Posve je drugo je li Ivana Brlić Mažuranić doista pronašla taj svoj toliko zagovarani „mir u duši“. Dužnost i dosljednost u svo-

me javnom djelovanju, to je postigla sigurno... i dalje bolje da ne idemo uzimajući u obzir tragiku njezina odlaska. Dukić je imao svoje životne nevolje u vremenima koja su u kraju iz kojeg dolazi ostavila snažan povijesni, politički i ideološki pečat. Nosio se s njima kako je znao, mijenjajući sredine, ali nikada zapravo ne odlazeći i ne napuštajući Kvarner i Istru. Kulturni i književni rad bio mu je oslonac da izdrži, neka vrsta unutarnjeg sidra, ali istodobno i filtra kroz koji je propuštao životnu složenost, političke prilike i društvene promjene kojima je svjedočio. Činio je to dosljedno, ne odustajući od književnosti i svoga književničkoga i kulturnoga rada. Uza spomenuta mjestimična umjetnička postignuća, a napose s mjestom njegova romana o magarcu u povijesti razvoja hrvatskoga romanesknog žanra, u potpunosti je opravdano da Antu Dukića uvažavamo kao pisca od nacionalnog književnopovijesnog značenja, odnosno kao dio onog niza pisaca iz Istre koji su neizostavni dio integralne hrvatske književnosti.

LITERARY WORK OF ANTE DUKIĆ: AESTHETIC AND CONCEPTUAL ASPECTS IN LIGHT OF CORRESPONDENCE WITH IVANA BRLIĆ MAŽURANIĆ

Summary

The female writer for children and adults widely respected praised by the critics, on the one hand, and a noticeably studious writer of Čakavian verses, literary essays and an interesting satirical novel with an animalistic substratum, aesthetically not of very high significance, but yet important for the local Coastal-Istrian environment, on the other hand. In only a few letters sent from Primorje to Slavonia and vice versa, in the years between the two wars, several important aspects are legible: on the one hand, the literary address is known, and it refers to the status of national greatness of Ivana Brlić Mažuranić, her indisputable authority among contemporaries, her refined sensitivity for the aesthetic properties of the text as well as her advocacy of clear moral principles in her contemplations on humans and the world. On the other hand, there is the address of a less known but life-experienced writer, proud, pretentious and self-aware of his worth, at the same time a humble and determined writer, an individual who appreciates and observes the world around him and, through it, the entire universe as a mirror of the human soul, as a sign of the inner struggle of emotions and conscience, as an image in which a man never loses connection with his homeland and honesty. In which aspects exactly they overlapped, and in which they possibly diverged, will be shown by the analysis of the preserved correspondence, but in such a way that it is at the same time an analytical mirror of Dukić's literary oeuvre, whenever it is possible to connect that work with aspects of life, the world and art about which the participants in written communication testify. At the same time, their mutual respect as persons engaged in similar literary work in an identical national environment is of no small importance, with the difference that Brlić is the one who "teaches" and advises, and Dukić is the one who "listens" and is under the impression of the words of the great writer.

Keywords: correspondence of Croatian writers, morals and literature, poetics of Ante Dukić, Croatian literature of the 20th century, satirical novel

L'OPERA LETTERARIA DI ANTE DUKIĆ: ASPETTI ESTETICI E DELLE IDEE IN LUCE DELLA CORRISPONDENZA CON IVANA BRLIĆ MAŽURANIĆ

Riassunto

Nel contesto della coscienza generale letteraria, storica ed estetica del discorso sull'opera letteraria di Ante Dukić si può notare ciò che a suo tempo Antun Barac aveva definito come la "grandezza dei piccoli". Specialmente si nota, se considerato in confronto alla rilevanza dell'opera sul piano nazionale, che Ivana Brlić Mažuranić come una "grandezza dei rinomati". Da un lato una scrittrice per bambini e adulti, prestigiosa, riconosciuta dalla critica e ampiamente glorificata, e dall'altro un diligente, esteticamente sicuramente inferiore, ma per l'ambiente locale del Litorale e dell'Istria un importante poeta di versi ciacavi, di saggi letterari e di un interessante romanzo satirico con un sostrato animalista. Soltanto in alcune lettere, inviate dal Litorale nella Slavonia e viceversa, durante il periodo che si protrae tra le due guerre mondiali, appaiono alcuni aspetti essenziali: da una parte sono quelli che appartengono al più giovane e più celebre indirizzo, e si riferiscono all'ordine della grandezza nazionale di Ivana Brlić Mažuranić, alla sua indiscussa autorità tra i contemporanei, alla sua sensibilità raffinata per le caratteristiche estetiche del testo, come pure la propagazione d'inequivocabili principi morali nella contemplazione dell'uomo e del mondo. Dall'altra parte si trova l'indirizzo di uno scrittore da una ricca esperienza di vita, fiero, colto e cosciente del proprio valore, allo stesso tempo anche una posizione umile e determinata di un uomo che il mondo del suo ambiente e tramite questo anche tutto l'universo valorizza ed osserva come uno specchio dell'anima umana, come un segno della lotta interna tra le emozioni e la coscienza, come di un'immagine nella quale un uomo non perde mai il legame con la propria terra natia, con la patria, con l'onestà. Quali erano gli aspetti comuni e in quali risultano essere divergenti, emergono dall'analisi della corrispondenza conservata, ma nel modo che la stessa risulta anche come uno specchio analitico dell'opera letteraria del Dukić, in ogni caso nel quale sia possibile collegare quest'opera a degli aspetti della vita, del mondo e dell'arte di cui parlano i partecipanti alla corrispondenza epistolare. In riguardo a questo risulta essere una cosa di non poco conto il loro rispetto reciproco come di persone che si occupavano di una simile attività letteraria nello stesso ambiente nazionale, con la differenza che la Brlić era colei che „insegnava“ e dava consigli, mentre il Dukić era colui che „ascoltava“ e che subiva il fascino della grande scrittrice.

Parole chiave: corrispondenza degli scrittori croati, morale e letteratura, poetica di Ante Dukić, letteratura croata del '900

LITERATURA:

- Barac, Antun: *Književnost Istre i Hrvatskoga primorja*, Matica hrvatska, Zagreb-Rijeka, 1968.
- Batinić, Ana: *Judi imaju dušu, a živine paru?* Književnoanimalistička čitanja, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2021.
- Biletić, Boris: *Istarski pisci i obzori. Regionalizam, identitet i hrvatska književnost Istre pod fašizmom*, Alfa, Zagreb, 2012.
- Brlić-Mažuranić, Ivana: *Mir u duši. Predavanje na Dan mira 11. XI. 1929.*, Zaklada tiskare Narodnih novina, Zagreb, 1930. (Pretiskano iz *Hrvatske revije*, br. 12/1929).
- Donat, Branimir: „Ante Dukić“, u: L. Vojnović. A. Dukić. R. Katalinić Jeretov. N. Andrijašević. V. Car Emin: *Izabrana djela, edicija Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 63/I, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1981., 151-159.
- Dukić, Ante: *Pogledi na život i svijet*, Vlastita naklada, Zagreb, 1929.
- Dukić, Ante: *Iz života jednog magarca*, Čakavski sabor et al., Pula, 1990.
- Dukić, Ante: *Od osvita do sutona*, Vlastita naklada, Zagreb, 1932.
- Dukić, Ante: *Marija devica. Čakavska pjesma s tumačem riječi i naglasci*, Vlastita naklada, Zagreb, 1935.
- Dukić, Ante: *Naš domaći glas. Čakavska pjesma s tumačem riječi*, Vlastita naklada, Zagreb, 1936.
- Ivon, Katarina: „Kako je dobro postalo lijepo, ili o uzročno-posljedičnim odnosima etike i estetike u pričama Ivane Brlić-Mažuranić“, u: *Dijete i estetski izričaj*. Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Dijete i estetski izričaj održanog u Zadru 13-14. svibnja 2011, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2014., 117-132.
- Jelčić, Dubravko: „Etičke i estetičke dimenzije u djelu Ivane Brlić-Mažuranić“, u: *Zbornik radova o Ivani Brlić-Mažuranić*, Mladost, Zagreb, 1970., 112-118.
- Jelčić, Dubravko: „Završna riječ i Mir u duši“, u: *Ivana Brlić-Mažuranić. Prilozi sa znanstvenostručnog kolokvija 22. 4. 1994. o 120. godišnjici rođenja*, Grad Slavonski Brod-Matica hrvatska-Ogranak, Slavonski Brod, 1994., 73-75.
- Kliman, Aldo: „Predgovor“, u: Ante Dukić: *Iz dnevnika jednog magarca*, Čakavski sabor, Pula, 1990., 7-11.
- Grakalić, Marijan: „Ante Dukić. Kronologija života i rada“, u: *Ante Dukić: Iz dnevnika jednog magarca*, Čakavski sabor, Pula, 1990., 13-18.
- Matičević, Ivica: *Prostor slobode. Književna kritika u zagrebačkoj periodici od 1941. do 1945.*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007.

Puškadija-Ribkin, Tatjana: *Emigranti iz Rusije u znanstvenom i kulturnom životu Zagreba*, Prosvjeta, Zagreb, 2006.

Salopek, Ana-Špehar, Milan: „Kršćanstvo u djelima Ivane Brlić Mažuranić“, *Riječki teološki časopis*, 25/2015, br. 1, 109-130.

Zima, Dubravka: *Ivana Brlić Mažuranić*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Zagreb, 2001.

Zima, Dubravka: *Praksa svijeta. Biografija Ivane Brlić Mažuranić*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2019.

Andrea Sapunar Knežević

Domoljubna djelatnost Rikarda Katalinića Jeretova – hrvatskoga književnika iz Istre

Sažetak

Nastavljajući tradiciju hrvatskoga narodnog preporoda pjesništvo Rikarda Katalinića Jeretova, pogotovo ono nastalo u doba hrvatske moderne, obiluje domoljubljem prema hrvatskoj domovini koja je krajem 20. i početkom 19. stoljeća bila razjedinjena u dualistički ustrojenoj Habsburškoj Monarhiji. U svojim djelima pjesnik promiče hrvatski identitet i potiče na jačanje nacionalne svijesti, izražavajući težnju za ujedinjenjem hrvatskih zemalja, a prigodnim pjesmama slavi pojedine događaje i ličnosti iz hrvatskoga kulturnog i političkog života. Tipičan je predstavnik hrvatskoga regionalizma, poznat kao pjesnik mora, Hrvatskoga primorja i Istre. Svojim se književnim stvaralaštvom suprotstavlja talijanskim i talijanaškim utjecajima u Dalmaciji i Istri pa je i njegovo pjesništvo, premda iskreno i neposredno, u službi izrazito tendencioznog isticanja domoljubnih osjećaja s dosta romantičarske retoričnosti, prosvjetiteljskoga pragmatizma, deskriptivnosti i populizma.

Nastavljajući se na pjesnički program Augusta Harambašića te odstupajući od poetike »mladih«, kojima je samo dobno pripadao, u pretežno povijesno i politički motiviranom opusu, R. Katalinić Jeretov se potvrdio kao jedna od najplodnijih i najpoznatijih književnih i društvenih osoba, a nakon M. Baštiana (kojemu je posvetio prvu zbirku pjesama) kao najznačajniji pjesnik hrvatske književnosti istarskoga kruga do početka Prvog svjetskog rata. Iako se u književnosti javio u posljednjim godinama realizma, a stvarao za moderne, opus mu nije moderan ni sadržajem ni izričajem, glavno mu je obilježje, u vremenima borbe za oslobođenje hrvatskih zemalja, domoljublje prema hrvatskoj domovini što ostaje njegova trajna, društvena, kulturna i književna označnica.

Ključne riječi: Rikard Katalinić Jeretov, hrvatska domoljubna poezija, identitet, Istra, hrvatski regionalizam

Hrvatski književnik i kulturni djelatnik Rikard Katalinić Jeretov (Volosko (Istra), 1869. – Split, 1954.) školovao se u Rijeci gdje je završio Trgovačku akademiju te u Beču, Parizu i Londonu gdje je od 1898. do 1900. usavršavao strane jezike i upoznao europske kulturne i književne prilike. U Beču je bio član akademskog društva Zvonimir. Radio je kao činovnik u Zadru od 1890. do 1897. i od 1900. do 1913. kao trgovački činovnik i poslovni partner u tvrtki »Čorak i drug«. Godine 1895. tajnik je i urednik društvenih izdanja zadarskoga društva »Pučka knjiga«, predsjednik Matice dalmatinske od 1907. do 1909. te povjerenik za Dalmaciju „Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru“ te osobito aktivan u radu Dobrotvornog društva za pomaganje hrvatskim siromašnim đacima. Radeći na promicanju nacionalnih interesâ, razvio je bogatu publicističku, društvenu i gospodarsku djelatnost. Sudjelovao je u osnivanju Hrvatske knjižarnice, sudionik je u radu Hrvatskoga sokola, a bio je i član uprave Hrvatske vjeresijske banke, Jadranske banke i Državne austrijske banke.

Jedan je od istaknutih sudionika hrvatskog narodnog preporoda u Istri. Početkom 1914. odlazi u Opatiju gdje preuzima dužnost blagajnika „Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru“, a radio je i u Rijeci, Trstu te Splitu. S Dinkom Sirovicom u Zadru je uređivao književni časopis *Lovor* (1897.), a s Viktorom Car Eminom u Opatiji list *Mladi Hrvat* (1910. – 1914.) koji je imao velik utjecaj u učvršćivanju nacionalne svijesti u Istri. U Zadru je također uređivao književno-znanstveni časopis *Glasnik Matice dalmatinske* (1901. – 1902.) i kalendar Svačić (1904. – 1910.). Književne priloge objavljuje u *Istarskoj riječi* i *Mladom Istraninu* te uređuje prilog za *Našu djecu* u *Novostima*. Suradivao je i u talijanskim književnim revijama (*Nuova Rassegna* iz Firence i dr.).

Kao hrvatski domoljub progonjen od austrougarskih vlasti, kraj Prvog svjetskog rata dočekao je u bečkom zatočeništvu. Poslije 1918. razvija živu djelatnost u Zagrebu, ali uvijek s domoljubnom povezanošću uz Istru koja je proživljavala teške dane pod talijanskom okupacijom. U Zagrebu je sudjelovao u uređivanju časopisa *L'Adriatico Jugoslavo* i u njegovoj redakciji organizirana je pomoć istarskim izbjeglicama, a u Jugoslavenskoj matici, koja je iz toga nastala, bio je tajnik od 1922. do 1927. Godine 1928. odlazi u Split gdje je bio tajnik udruge *Jadranska straža* od 1928. do 1932., zatim predsjednik Jugoslavenske matice od 1931. do 1941. te urednik lista za mladež *Mladi stražar*. Godine 1941., za nove talijanske okupacije u Drugom svjetskom ratu, zbog antiiredentističkih i antifašističkih stavova i svoje prohrvatske djelatnosti, bio je uhićen i potom više mjeseci zatvoren u koncentracijskom logoru na Liparima, odakle se 1942. vraća u Split. Tu i umire, dvanaest godina kasnije, 29. rujna 1954.

Književni rad Rikarda Katalinića Jeretova prvenstveno je određen njegovim domoljubnim zanosima i lirskim nadahnućima, ljubavi prema svom užem zavičaju, Istri i Primorju. Objavio je zbirke pjesama: *Pozdrav istarskog Hrvata* (1891.), *Mr-*

tvoj majci (1895.), *Primorkinje* (1897.), *Zadnje pjesme* (1901.), *S moje lire* (1904.), *Sa Jadrana* (1908.) i *Mrtvoj sestri* (1910.), *Nad grobom oca Istre bana dr Matka Laginje* (1930.), uz posthumno tiskanu zbirku *Odaabrane pjesame* (1953.), zatim zbirke proznih radova: *Crtice iz Istre* (1896.), *Inje* (1901., 1902.), *Našim morem i našim krajem* (1910.) gdje iznosi mnoštvo realističnih pojedinosti iz života ribara i težaka, raznih tzv. običnih »malih ljudi« mahom Hrvata koji su pod tuđinskom vlašću proživljavali teške životne trenutke. Jeretov svoje priče donosi na svjež pripovjedački način uz anegdotalne epizode, pišući tradicionalnom realističkom tehnikom koja u pravilu sadrži i lirske note, stoga se ti Jeretovljevi prozni medaljoni doimaju više pjesmama u prozi negoli strogim proznim pripovijestima, a ponegdje se pojavljuju i naznake modernističke poetike. Njegova zbirka *Našim morem i našim krajem* (1910.) ipak je, prije svega, uglavnom realistička proza s poučnim završetkom.¹

Književne radove ponekad je potpisivao različitim pseudonimima: Veljko Jeretov, Dragan Zoranić, Joja Jatagan, Riko ispod Učke i Frane s Marseća, Primorac, Rikardo Dalmatin, Sokolaš J. K..., Čika Jatagan, Rikard, Kvarnerski Guslar, Jeretov, Frane della Marsecchia i Slavoje Učkarić.

Ovaj plodni književnik surađivao je u brojnim književnim periodikama, ponajviše onim koje su izlazili u primorskim gradovima te u zagrebačkim književnim časopisima.² Rukopisna mu se ostavština čuva u Zavičajnoj zbirci Gradske knjižnice i čitaonice »Viktor Car Emin« u Opatiji, a nekoliko pjesama, crtica i pisama u Zbirci rukopisa i starih knjiga NSK u Zagrebu.

¹ Rikard Katalinić Jeretov je i dječji pjesnik, omiljenost je postigao pjesmama i crticama. Napisao je knjige: *Iz podjarmljenih krajeva. Priče za djecu* (suautor Viktor Car Emin), ilustrirao Mirko Uzorinac (1921.); *Pred kraljevim svjetionikom* (1935); *Djeci i omladini* (1955), *Vesela mladež*. Pjesme za djecu. [Bez god.]; *Jedan, dva, tri... Veseli smo svi!* Riječima okitio Barba Rike. Slikovnica. [Bez god.]. U hrvatskoj dječjoj književnosti Rikard Katalinić Jeretov poznat je kao Barba Rike.

² Suradivao je u periodicima: *Naša sloga* (Trst 1884., 1887–96., 1898., 1900., 1902., 1906–09.), *Smilje* (1884–89., 1891–93., 1895–97., 1901–02., 1905–07., 1911–12., 1918–20., 1925–26., 1928–30., 1935–38.), *Hrvatska* (1886., 1888., 1890–95., 1902.), *Narodni list* (1887.–1913., 1916., 1918., 1923.), *Vienac* (1890., 1892., 1895–97., 1899–1903., 1923–28.), *Iskra* (1892–93.), *Obzor* (1893., 1896., 1898., 1914., 1925., 1928.), *Nada* (1895.–1903.), *Agramer Tagblatt* (1900., 1902., 1911., 1913., 1919.), *Na domaćem ognjištu* (poslije *Domaće ognjište*, 1901.–10., 1912.), *Mladi Istranin* (1906.–07.), *Savremenik* (1906.–08., 1911–19., 1921.), *Mladi Istranin* (poslije *Mladi Hrvat*, 1909–14.), *Srpski književni glasnik* (Beograd 1909., 1911., 1914., 1924., 1926., 1932., 1936., 1938.), *Primorske novine* (1916–19.), *Vjerni drug* (1917–19.), *Dečije novine* (Novi Sad 1918–20., 1923–25., 1927.), *Novo doba* (1918., 1920–22., 1924–30., 1934., 1936–41.), *Omladina* (1918–22.), *Novosti* (1919., 1923., 1926–28., 1933–34., 1937.), *Dom i svijet* (1920–23.), *Naš list* (Beograd 1921–24.), *Pučka prosvjeta* (1921., 1925., 1927–28., 1930–32.), *Jugoslavenska njiva* (1922–26.), *Mladi Istranin* (Trst 1922–23.), *Jadranska straža* (1923., 1926–30., 1932–41.), *Mladost* (1923–30., 1934–37.), *Jurina i Franina* (kalendar, 1925–28.), *Venac* (Beograd 1925–29., 1932–33.), *Riječ* (1927–29., 1931.), *Vez* (Trst—Ljubljana 1927–30.), *Domovina* (1928–30., 1935.), *Književni sever* (Subotica 1928–31.), *Sokol na Jadranu* (1928–29., 1933., 1935., 1940.), *Hrvatska revija* (1929–30.), *Istra* (1929–37., 1939–40.), *Mladi stražar* (1929–32.), *Mornar* (1929–32., 1934–35., 1937–39.), *Naš mornar* (kalendar, 1929–30., 1933., 1935–36., 1939.), *Mali Istranin* (1930–39.), *Naša radost* (Ljubljana 1930., 1934–35.), *Dom i škola* (1932–38.) i *Zadarska revija* (1952–54.).

Svoju prvu pjesmu Rikard Katalinić Jeretov objavljuje kao osamnaestogodišnji mladić godine 1887. u tršćanskoj *Našoj slozi*, iste godine kada je započeo suradnju u zadarskome *Narodnom listu*. U više zbirki pjesama pesimistična i sjetna tona osobito ga zaokupljaju motivi Istre i mora te smrt majke i sestre (*Pozdrav istarskog Hrvata*, 1891; *Mrtvoj majci*, 1894; *Primorkinje*, 1897; *Zadnje pjesme*, 1901; *Sa Jadrana*, 1908; *Mrtvoj sestri*, 1914). Do godine 1920. najviše surađuje u zadarskoj periodici, objavljujući redovito svoje književne priloge u mnogobrojnim časopisima i listovima, tim više jer u tom gradu boravi od 1890. do 1897. te od 1900., kada se vraća u Zadar sa studijskih putovanja u inozemstvu, sve do godine 1913. Njegove pjesme i proze izlaze u zadarskim listovima: službenoj *Smotri dalmatinskoj*, narodnjačkom *Narodnom listu*, pravaškim listovima *Hrvatskoj* i *Hrvatskoj kruni*, zatim u *Iskri*, književnom časopisu urednika Nikole Šimića, koji je izlazio od 1891. do 1894., a Jeretov je, uz suradnju svojim književnim priložima, Šimiću pomagao i u uređivanju lista.

Uvidjevši potrebu izdavanja književnog časopisa u kojem će surađivati pisci iz svih hrvatskih krajeva Rikard Katalinić Jeretov, uz podršku književnika Dinka Sirovice, u Zadru u siječnju 1897. pokreće nov književni časopis pod imenom *Lovor*. Časopis je izlazio kao dvotjednik, ali je objavljeno samo 25 brojeva te je posljednji broj izašao 25. lipnja 1897., a ukupno je u svim brojevima tiskano 96 stranica književnog teksta. Mnogi su prilozi u tom časopisu bili domoljubnog karaktera „stoga su austrijske upravne vlasti“, kako se Jeretov prisjećao u svojim memoarskim zabilješkama, „taj izdavački projekt paralizirale ili čak onemogućavale (...) *Lovor* je imao zadaću koja dosadašnjoj vlasti nije bila poćudna i zato je u prvom redu morao prestati s izlaženjem, dok bi inače, makar i pod redakcijom drugih, bio i dalje postojao“.³ Katalinić je u svom stvaralačkom radu razvio bogatu kulturnu i društvenu aktivnost, osobito u novinarstvu; osim što je bio supokretač i urednik književnoga lista *Lovor* 1897., uređivao je književno-znanstveni list *Glasnik Matice dalmatinske* (1901. – 1902.), kalendar *Svačić* (1904. – 1910.), listove za mladež *Mladi Istranin* (1909. – 1914.) (s V. Carem Eminom) i *Mladi stražar* 1929. – 1932. (s I. Lahmanom i V. Carem Eminom) te dječje stranice *Novoga doba* (1928. – 1932.).

Pjesnički rad Rikarda Katalinića Jeretova nastavlja se na tradiciju hrvatskoga narodnog preporoda time da njegovo pjesništvo, premda je nastalo u doba hrvatske moderne, obiluje domoljubljem i hrvatskim patriotizmom, tim više jer je Hrvatska krajem XIX. i početkom XX. st. bila razjedinjena u dualistički ustrojenoj Habsburškoj Monarhiji, a položaj njegove Istre bio je osobito težak zbog žestokih iredentističkih aspiracija na taj hrvatski prostor. Jeretov je poetski tradicionalist, poznat kao pjesnik koji u svojim djelima promiče hrvatski identitet i potiče na jačanje nacionalne svijesti. Izražavajući težnju za ujedinjenjem hrvatskih zemalja,

³ D.Z. [Dragan Zorić – pseudonim Rikarda Katalinića Jeretova], Zadarski „Lovor“, *Zadarska revija*, I, br. 4, Zadar, 1952., 57.

on prigodnim pjesmama slavi pojedine događaje i ličnosti iz hrvatskoga kulturnog i političkog života i tipičan je predstavnik hrvatskoga regionalizma, redovito predstavljan kao pjesnik mora, Hrvatskoga primorja i Istre. Svojim se književnim stvaralaštvom suprotstavlja talijanskim i talijanaškim utjecajima u Dalmaciji i Istri pa je i njegovo pjesništvo, premda iskreno i neposredno, u službi izrazito tendencioznog isticanja domoljubnih osjećaja s podosta romantičarske retoričnosti, prosvjetiteljskoga pragmatizma, deskriptivnosti i populizma. Evo za ilustraciju jedne od takvih pjesama:

Rikard Katalinić Jeretov

JADRANU I NJEGOVI OTIMAČIMA

*O pilota e i ladri slavi
Tengono il mare...
... I lupi di Croazia
Vanno in preda con ogni vento⁴*

G. D'Annunzio: N a v e

Oplakuješ mirne žale gdje se naša pjesma vije,
Gdje hrvatska snažna ruka podigla je svoje dvore,
Sve od Trsta pa do Spiča naše ti se sunce smije,
Odrazuješ slavska polja i hrvatske lomne gore.

U dubinam tvojim hladnim tvoj val naše pređe krije,
Borioce za slobodu protiv lava svetog Marka,
Strah i trepet tirjana holih dužda mletačkije,
Uskočko im srce bilo, uskočka im duša žarka.
Gorda riječ nek zaori: Mi ne damo našeg mora!
Po njemu su pali prvi traci neumrle rodne slave,
Na njemu nas još čeka nova sreća, bolja zora.

⁴ (S tal.): *Lučki peljar i lupeži*
slavenski posjeduju more
... Vuci iz Hrvatske
dolaze u pljačku sa svakim vjetrom.

Dižite Vi nove Marke i gradite silnu »Nave«,
 Nas podžiže sveta prošlost i bodre nas davne sjene,
 Mi ne damo našeg mora, mirne žale, timor-stijene!⁵

Katalinićeve domoljubne pjesme, oslobođene konvencionalnih stega i budničarskih poruka, uspijeli su od romantičarskoga preporodnog pjesništva. Iako ga je kritika prihvaćala više kao rodoljubnoga pjesnika te unatoč zamjerkama (nasljedovanje narodne i preporodne poetike, opetovanje motiva, sentimentalizam) često je isticala njegove ljudske kvalitete i iskrenost osjećaja. Književni povjesničar Miroslav Šicel tako ističe kako je Ante Petravić, književni kritičar hrvatske moderne, o književnom stvaralaštvu svog suvremenika Rikarda Katalinića Jeretova iznio niz neposrednih i svježih zapažanja.⁶ Nasljedovanjem tradicionalne preporodne simbolike (domovina, majka, draga), romantičarske retorike i uopćenom poetskom deskripcijom Jeretov se ipak ne uspijeva se izdignuti iz pragmatičnosti kroničara vremena. Napisao je devet pjesama na čakavskom, osam ekavskim liburnijskim poddijalektom, a jednu neustavnom hibridnom mješavinom (većina tiskana u *Odabranim pjesmama*), koje su u korpusu hrvatskoga čakavskoga pjesništva vrijedne, iako »više povijestan« (M. Stojić) prinos njegovu razvoju u XX. st.

Književni rad Rikarda Katalinića Jeretova često se nalazio u optici kritičarskog interesa, a jedan od njegovih najzanimljivijih kritičara u doba njegovih književnih uspona bio je velikan hrvatske moderne – Antun Gustav Matoš koji je rado isticao kako je Katalinić- prigodničar, pjesnik popularnih, skoro novinarskih osjećaja sa starom, danas već preživjelom poetikom, versifikacijom i romantičnim jeftinim rječnikom. Kao primorac i zapadnjak, bivši u Parizu i Londonu, kao pjesnik duše i slobode, kao pejzažist i oporbenjak, u većini slučajeva on misli i osjeća kao prosječna naša inteligencija, pa je zato i popularan, začasni građanin nekih istarskih gradova. Da ga ne znamo“, naglašava Matoš, „smatrali bi ga literarnim demagogom, ali znajući, kako se kod njega slaže riječ i djelo, kao i sve mnoge fraze, čine nam se njegova djela korisna, iako ne baš velika“.⁷

Pišući kritiku Jeretovljeve zbirke *Sa Jadrana* (1908.) Matoš primjećuje da je Rikard Katalinić Jeretov neujednačen pjesnik čiji radovi su različite i promijenjive kvalitete. „Kao pravi, čisti lirik, on je više pjesnik osjećaja no pjesnik misli, i to mi je svakako simpatičnije.“⁸ Pravu vrijednost njegove poezije Matoš vidi u iskrenom

⁵ Pjesma navedena prema: Rikard Katalinić Jeretov, *Izabrana djela*, PSHK; knj. 63/I, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1981., 349.

⁶ Miroslav Šicel, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. III., Moderna, Zagreb 2005., 298.

⁷ Antun Gustav Matoš, „Sa Jadrana. (Pjesme Rikarda Katalinića Jeretova)“, 1908., u: *Kritike. Prikazi i polemike iz hrvatske i srpske književnosti i plastičnih umjetnosti* (1896. – 1904.), Zagreb, 1940., 117.

⁸ Antun Gustav Matoš, „Sa Jadrana“..., 223.

domoljublju kojim je prožeta te velikom čovjekoljublju prema tzv. malom istarskom čovjeku, težaku i ribaru, čiji nacionalni identitet bijaše teško kušan poviješću zemlje na kojoj su živjeli. Stoga Matoš ističe: „Osim nekoliko intimnih lirskih motiva, češće nježnih i delikatnih no burnih i silnih, njegova lira ima tri glavne žice: majka, domovina i Jadran – oni jesu trolist na tim dobrim istarskim prsima. Dok će neke od tih pjesmica, iako nisu baš najoriginalnije, ostati u antologiji naše najbolje lirike svoje lijepe forme radi, ostale će imati velikog i korisnog utjecaja na naš narod, naročito u Istri, gdje pjesama još ne čitaju artisti i pjesnici, već priprosti seljaci i mornari, čitaoci *Razgovora ugodnog Andrije Kačića Miošića*.“⁹

Procjenjujući pjesnika Rikarda Katalinića Jeretova u kontekstu hrvatske književnosti Matoš se osvrnuo i na pjesnikovu zbirku *Zadnje pjesme* (1901.)¹⁰ pronalazeći da su Jeretovljeve pjesme tipske, pisane, kako kritičar kaže, „u apsolutnom istom duhu kao stihovi cijele jedne škole, kao pjesme Harambašićeve, Arnoldove, Španićeve, braće Nikolić, Dinka Sirovice, Milakovićeve i Milivoja Podravskog, toliko dragog konzervativnom i katoličkom kritičaru Dinku Politeu“. Međutim, Matoš ističe pjesnikove ćudoredne odrednice, kako prema svojoj obitelji, tako i svom narodu, suosjećajući s brojnim nedaćama svojih bližnjih. „Katalinić Jeretov je odista ‘moralan’; ljepota mu nije gola ili jelinski mramor. Njegova je ljubav tako čista“, nalazi Matoš, „da podsjeća na ‘svetokrilce’ (anđele) i na stihove *Als die Kastraten sang*en... Osim buri, cvijeću i lahorku (lahoru i lahoriću) pjeva on najviše pokojnoj majci i – domovini. Majčina ga smrt¹¹ (pored nesreće otadžbine) najviše potresa.“¹²

Poznat zbog oštrote svoje književne kritike Matoš nije štedio ni Jeretova te kaže: „Gospodin Katalinić-Jeretov može biti, kako za nj vele – ‘uman, rodoljubljan i plemenit’, ali moje je najdublje i nepokolebljivo uvjerenje, da nije pjesnik. A ako bijah s njim oštrij, bijaše samo s toga, jer je tip cijele jedne vrste sviraca i poletaraca, koja (hvala nesavjesnoj kritici i eksploatiranom patriotizmu) kvari ukus čitalaca i smeta razvitku pravih pjesnika, onih plahih i iskrenih, onih poniženih i potištenih, onih zvanih i odabranih litalaca u našem frazerskom mraku.“¹³

U Katalinićevim književnim radovima doista dominira domoljublje i iskreno patriotsko nadahnuće, pisac izražava ljubav prema hrvatskoj domovini, tada razjedinjenoj u dualistički ustrojenoj Habsburškoj Monarhiji. Istra i Dalmacija su

⁹ A. G. Matoš, „Sa Jadrana“..., 223.

¹⁰ Rikard Katalinić Jeretov, *Zadnje pjesme*. Spjevao Rikard Katalinić Jeretov. (God. 1895. – 1901.) Zadar, Vlast. nakl., /Tisak C. Albrechta (Jos. Witasek), Zagreb/, 1901., 164.

¹¹ Stihove umrloj majci pjesnik je objavio u zbirci: Rikard Katalinić Jeretov, *Mrtvoj majci*. Posvetio Rikard Katalinić Jeretov. Zagreb, Vlast. nakl. /Tisak K. Albrechta/, 1894., 56 str.; Drugo izd., Zagreb, 1895.

¹² Antun Gustav Matoš, „Rikard Katalinić Jeretov, *Zadnje pjesme*, 1901“, u: *Kritike. Prikazi i polemike iz hrvatske i srpske književnosti i plastičnih umjetnosti* (1896. – 1904.), Zagreb, 1940., 241.

¹³ Antun Gustav Matoš, „Kritika i kletva. 1902.“, u: *Kritike. Prikazi i polemike iz hrvatske i srpske književnosti i plastičnih umjetnosti* (1896. – 1904.), Zagreb, 1940., 264.

se nalazile u austrijskome, a Banska Hrvatska (Hrvatska i Slavonija) u ugarskome dijelu Monarhije. Grad i luka Rijeka bili su od 1868. pod ugarskom državom, kao i Međimurje (dio Zaladske županije) te Baranja (dio Baranjske županije). Recimo i da je Bosna i Hercegovina, gdje također žive Hrvati, godine 1878. postala protektorat Austro-Ugarske, a 1908. postaje njezin anektirani dio. Katalinić Jeretov je najpoznatiji po jednostavnom lirskom izrazu u zbirkama pjesama *Pozdrav istarskog Hrvata*, *S moje lire*, *Našim morem i našim krajem u kojima nepretenciozno pjeva o Istri i istarskome čovjeku*. U svojim djelima promiče hrvatski identitet i potiče na jačanje nacionalne svijesti, izražavajući težnju za ujedinjenjem hrvatskih zemalja. Slijedeći onodobnu hrvatsku politiku, kao njezin podržavatelj i promicatelj, Rikard Katalinić Jeretov svojim je pjesmama pridonosio učvršćivanju hrvatske nacionalne svijesti i jačanju hrvatskoga identiteta uopće. Ovaj Istranin težio je da sve hrvatske zemlje budu ujedinjene i da u njima Hrvati budu svoji na svome. Svojim domoljubnim književnim radovima, a ponajviše prigodnim pjesmama slavio je pojedine događaje i ličnosti iz hrvatskoga kulturnog i političkog života, osobito onog što se veže uz Istru i Dalmaciju.¹⁴

Rikard Katalinić Jeretov tipičan je predstavnik hrvatskog regionalizma, u književnoj historiografiji, prvenstveno poznat kao pjesnik mora, Hrvatskoga primorja i Istre. Većina njegovih književnih djela, posebno ona koja su nastala krajem XIX. i početkom XX. stoljeća napisana su iz pragmatičnih razloga i snažne želje da se tim svojim književnim radovima suprotstavi iredentističkoj talijanskoj i talijanaškoj politici i s njom u svezi različitim oblicima njezine prisutnosti u Dalmaciji i Istri, stoga je i najvažnija crta njegova književnog stvaralaštva, pisanog s puno uvjerenja u pravičnost i istinoljubivost domoljubnih pogleda iznesenih kroz književna djela pa je njegov cjelokupni pjesnički opus, i to posve iskreno i neposredno, u pragmatičnoj službi izrazito tendencioznog isticanja domoljubnih osjećaja, uz podosta romantičarske retoričnosti, iskaz prosvjetiteljskog nastojanja ukazivanja na stvarnost egzistencijalne ugroze hrvatskoga življa na području cijelog Primorja. Razumljivo da su pragmatične zadaće što ih je pjesnik ugradio u poruke svog književnog pera (pre)često išle na uštrb estetskih vrijednosti takvog pjesničkog izričaja. Stoga je njegovo pjesništvo, premda iskreno i neposredno, zapravo ponajviše u službi izrazito tendencioznog isticanja domoljubnih osjećaja s podosta romantičarske retoričnosti, prosvjetiteljskoga pragmatizma, deskriptivnosti i populizma.

¹⁴ Tako npr. u prikazima objavljenim u pravilu na prvoj stranici *Narodnog lista*: Rikard Katalinić Jeretov, „Dr. u Matku Laginji“. *Narodni list*, XLVII, br. 68, 1, Zadar, kolovoza 1908.; Isti, „Domovini“, *Narodni list*, XXXIII, br. 81, 1, Zadar, 1894.; Isti, „Eugeniju Kumičiću u pomen † XIII. svibnja MCMIV“. *Narodni list*, XLIII, br. 40, 1, Zadar, 1904.; Isti, „Mihovilu Pavlinoviću (o otkriću spomenkama u Podgori rodnoj)“. *Narodni list*, XLVII, br. 40, 1, Zadar, 1908.; Isti, „U smrt neumrlog velikana Dr. Ante Starčevića“. *Narodni list*, XXXV, br. 18, 2, Zadar, 1896.; Isti, „Živila Hrvatska!“, *Narodni list*, XLV, br. 37, 1, Zadar, 1906., itd.

Recepcija Rikarda Katalinića Jeretova u hrvatskoj književnoj historiografiji počinje s prikazom njegova književnog rada u povijesnom pregledu *Hrvatska književnost od početaka do danas (1100 – 1941)* Slavka Ježića (Zagreb 1944.).¹⁵ Ovaj ugledni književni povjesničar, nakon što je naveo Katalinićeva objavljena djela, spomenuvši pri tom da je s Viktorom Car Eminom izdavao časopis *Mladi Istranin* (godine 1909.), odnosno *Mladi Hrvat* (1910. – 1914.), ističe da se „najbolje doimaju njegove anegdotske crtice iz primorskog života, iznesene svagdanjim realizmom“.¹⁶ Na rad Katalinića Jeretova Ježić se osvrće spomenuvši i podatak da je bio suradnik Milutina Cihlara Nehajeva u časopisu *Lovor* (Zadar 1905.) koji je te godine bio jedini književni časopis u Hrvatskoj te da je pripadao skupini tzv. »mladih« u razdoblju hrvatske moderne.¹⁷

Književni povjesničar Ivo Frangeš u *Povijesti hrvatske književnosti* (Zagreb – Ljubljana 1987.) uopće ne spominje Rikarda Katalinića Jeretova, pa niti u »Leksikonu pisaca« na kraju svoje knjige.¹⁸ Na Katalinića zaboravlja i Slobodan Prosperov Novak u svojoj »anegdotalnoj« *Povijesti hrvatske književnosti (Split 1904.)*.¹⁹ Međutim, taj negativni niz prekida književni povjesničar Dubravko Jelčić koji u svojoj *Povijesti hrvatske književnosti* (Zagreb 2004.) navodi zanimljiv podatak o Jeretovu koji ga povezuje s istaknutim hrvatskim pjesnikom, političaru i svećeniku iz Istre M. Baštijanom (1828. – 1885.), jednom od osnivača i urednika prvih hrvatskih istarskih novina, preporoditelju i bliskom suradniku biskupa dr. Jurja Dobrile, koji se proslavio svojim pjesničkim darom izražavajući veliku ljubav prema domovini i hrvatskom narodu, pa je stoga njegov trag, kako ističe Jelčić, u kulturnoj i političkoj povijesti Istre neizbrisiv, a o tom domoljubnom Istraninu rječito je svjedočio upravo Rikard Katalinić Jeretov.²⁰ »Slaveći Baštijana kao istarskog pjesnika, buditelja i preporoditelja hrvatske misli u Istri, Rikard Katalinić Jeretov posvećuje mu svoju prvu zbirku *Pozdrav Istarskog Hrvata (1891.)*. *I sâm poznat i naročito u istarskom puku omiljeni pjesnik, 'barba Rike' se od svoje prve pjesme 1884. u Našoj slozi punih sedamdeset godina, sve do Odabranih pjesama (1953.) javljao kao izrazito tendenciozan pisac, koji je trajno ostao nadahnut nacionalnim idejama preporodnog pokreta*«, zaključuje Jelčić.²¹

Našim pjesnikom se ponajviše, među hrvatskim književnim povjesničarima, bavio Miroslav Šicel. On u *Povijesti hrvatske književnosti*, knj. 5 – Moderna (Za-

¹⁵ Slavko Ježić, *Hrvatska književnost od početaka do danas (1100 – 1941)*, Zagreb, 1993.

¹⁶ Isto, 286

¹⁷ Isto, 302-303

¹⁸ Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb – Ljubljana 1987.

¹⁹ Slobodan Prosperov Novak, *Povijesti hrvatske književnosti*, sv. II., *Između Pešte, Beča i Beograda*. Split 2004.

²⁰ Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb, 2004., 216.

²¹ Isto.

greb 1978.) navodi vrijedan izdavački pothvat Rikarda Katalinića Jeretova koji je u Zadru 1897. pokrenuo i uređivao književni časopis *Lovor* u kojem su (premda je objavljeno svega dvanaest brojeva) surađivali neki, tada još početnici – R. Nikolić, M. Begović, V. Nazor, M. Cihlar Nehajev, kasniji prvaci poetske moderne.²² Jeretov će 1905. biti uz Milutina Cihlara Nehajeva suurednik artistskog časopisa *Lovor* koji je izlazi u Zadru i Zagrebu, na čijim su stranicama objavljeni radovi gotovo svih značajnijih modernista.²³

Pišući o Jeretovljevu književnom radu Šicel navodi da on među prvima, uz Milivoja Dežmana Ivanova, počinje objavljivati prozne crtice, osobito popularne u razdoblju moderne, a kasnije će im se pridružiti Branimir Livadić i Viktor Car Emin, a oko 1900. još i Andrija i Adela Milčinović, Ivan Krnic i drugi. Jeretov je objavio zbirku crtica *Inje*, 1902. te knjigu proze *Našim morem i našim krajem*, 1911. Te su crtice, procjenjuje književni povjesnik, dosta svježije anegdotski ispričane priče u kojima su doneseni određeni karakteristični detalji iz svakodnevnog života malog čovjeka našeg Primorja tradicionalno-realističkom tehnikom, bez modernističkih elemenata i tek s nešto malo protkanosti diskretnom lirskom notom.²⁴ „Slabiji u svakom slučaju od Frana Mažuranića, a dosta sličan i po traženju motiva i anegdotskoj fabuli kasnijim radovima Milana Šenoe, Rikard Katalinić Jeretov nije u svom proznom stvaralaštvu ostvario značajnije umjetničke domete: ostao je uglavnom suputnik literature, i to po stilu i po stvaralačkoj tehnici zakašnjeli suputnik.«²⁵

Ipak, smatra Šicel, Jeretov je prije svega pjesnik, premda je, uostalom kao i Viktor Car Emin, ostajući na liniji klasičnorealističkog oblikovanja svojih proznih impresija, i unatoč tome što je pokušavao u svoje prozno stvaralaštvo unijeti niz novih modernističkih elemenata, kako u tehnici pisanja, tako i u pronalaženju neuobičajenih, često bizarnih i dotad u hrvatskoj književnosti još nepoznatih motiva.²⁶ Naglašavajući da svojim crtičarstvom nije ostvario veće književne domete, Šicel smatra da ulogu Jeretova u književnoj povjesnici prvenstveno valja razmatrati uzimajući u obzir njegov pjesnički opus.

Prikazi života i rada Rikarda Katalinića Jeretova u hrvatskim enciklopedijama i leksikonima do naših dana bili su dosta oskudni. U Republici Hrvatskoj odnos prema Jeretovu je posve drugačiji, iscrpne natuknice o tom hrvatskom piscu iz Istre objavljene su u *Hrvatskom biografskom leksikonu*, *Istarskoj enciklopediji* i *Hr-*

²² Miroslav Šicel, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 5 – *Moderna*, Zagreb, 1978., 69.

²³ Isto.

²⁴ Isto, 185-186

²⁵ Isto, 186.

²⁶ Isto.

vatskoj književnoj enciklopediji, gdje o Jeretovu pišu Ankica Šunjić,²⁷ Boris Domagoj Biletić²⁸ i Suzana Coha.²⁹

Pjesme Rikarda Katalinića Jeretova objavljene su u nekoliko antologija hrvatskoga pjesništva. Među ostalim uvršten u antologije *Naša pjesma, 1* (Donja Tuzla 1903.), *U pjesmi i priči* (Osijek 1906.), *Antologija hrvatskih pjesama u prozi* (Zagreb 1958.), *Nova čakavska lirika* (Zagreb 1961.), *Čakavsko pjesništvo XX. stoljeća* (Rijeka 1987.), *Lijet Ikara* (Zagreb 1987.), *Istarska pjesmarica, 1* (Pula 1989.), *Zlatna lira čakavska* (Žminj 1998.). Njegove čakavske pjesme uvrštene su u antologiju *Čakavsko pjesništvo XX. stoljeća: tusculum* antologija Milorada Stojevića (Pula 2007.), a Jeretovljeve pjesme o Splitu svoje su mjesto našle u antologiji *Split: poezija o Splitu* (Split 2002.) u izboru Anatolija Kudrjavceva. Pjesme o Boki Kotorskoj uvrštene su u antologiju *Nedosanjana Boka* Frana Alfrevića i Viktora Vide (Kotor 2007.) autorice Dubravke Raffaelli (izdanje kotorskog Hrvatskog građanskog društva Crne Gore). Prireditelj Božidar Petrač uvrstio ga je u tri svoje antologije. To su Katalinićeve pjesme o Zagrebu u antologiji pjesama *Povrh starog Griča brda: Zagreb u hrvatskom pjesništvu 19. i 20. stoljeća* (Zagreb, 2000.), božićne pjesme u antologiji *Hrvatska božićna lirika: od Kranjčevića do danas* (Zagreb 2000.) te uskrsne pjesme u antologiji *Hrvatska uskrsna lirika: od Kranjčevića do danas* (Zagreb 2001.). Spomenimo također i da su Jeretovljeve pjesme za djecu uvrštene u *Antologiju hrvatske dječje poezije* (Zagreb 1994.), prireditelja Ive Zalara (ilustrirao Ivica Antolčić). Velik broj pjesama Rikarda Katalinića su uglazbljene, a uglazbili su ih brojni skladatelji.³⁰

Jeretov je prevodio s talijanskoga i francuskoga, a i njegove su pjesme prevedene na razne europske jezike. Tiskano mu je više od 60 prijevoda (Ch. Baudelaire, G. Carducci, Th. Gautier, V. Hugo, H. Ibsen, A. de Lamartine, A. Negri, G. Pascoli, S. Petőfi, R. Tagore, P. Verlaine i dr.), a na talijanski je prevodio pjesme A. Harambašića i S. S. Kranjčevića. Godine 1910. zbirku pjesama *Inje* Rikarda Katalinića Jeretova s hrvatskog na njemački prevela je Marie Horvat-Petheő, objavivši je u knjizi *Rauhreif und andere Skizzen* (Leipzig, 1910.).³¹

²⁷ Ankica Šunjić, »Rikard Katalinić Jeretov«, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, Zagreb 2009.

²⁸ Boris Domagoj Biletić, »Rikard Katalinić Jeretov«, U. *Istarska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005.

²⁹ Suzana Coha, »Rikard Katalinić Jeretov«, u: *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. 2, 275- 276, Zagreb 2010.

³⁰ To su sljedeći skladatelji: Matko Brajša Rašan, Ivan Matetić Ronjgov, Vasilije Mirk, Drago Mlinarec, Franjo Štefanović, Ivo Muhvić, Ivan Zajc ml., Franjo Serafin Vilhar-Kalski, Vilko Novak, Jakov Gotovac i Josip Hatze.

³¹ Marija Horvat-Petheő (Donji Miholjac, 1863. — Osijek, 1925.), književnica i prevoditeljica, pisala je na hrvatskome i njemačkome jeziku pjesme, novele, članke i dramske skice. Uz djela R. Katalinića-Jeretova na njemački jezik je prevodila djela P. Preradovića, G. Martića, A. Harambašića, A. Šenoe, Đ.

THE PATRIOTIC ACTIVITY OF RIKARD KATALINIĆ JERETOV, A CROATIAN POET FROM ISTRIA

Summary

Continuing the tradition of the Croatian National Revival, the poetic oeuvre of Rikard Katalinić Jeretov, in particular the works he created during the Croatian modernism, is rich in patriotism towards his homeland, which was at the end of the 19th and the beginning of the 20th century disintegrated within the dual Habsburg Monarchy. In his work, the poet promotes the Croatian identity and encourages the strengthening of national conscience, expresses his longing for the integration of the Croatian lands, and celebrates individual events and personalities belonging to the Croatian cultural and political life in his occasional poems. A typical representative of the Croatian regionalism, he is well known as a poet celebrating the sea, the Croatian Littoral and Istria. In his literary oeuvre, he opposes the Italian and pro-Italian influences in Dalmatia and Istria. His poetry, though genuinely and directly, stands in service of extremely tendentious emphasizing of patriotic feelings accompanied by romantic rhetoric, pragmatism of the enlightenment, descriptivism and populism.

In continuing the poetical programme of August Harambašić and separating himself from the poetics of the “youth”, to which he belonged only by age, with his prevailingly historically and politically motivated oeuvre, R. Katalinić Jeretov proved himself one of the most productive and most famous personalities in the Croatian literature and society. He is the second most prominent poet in the Croatian literature of the Istrian circle in the period before the outburst of the First World War after M. Baštian (to whom he dedicated his first collection of poems). Though he made his appearance in literature in the concluding years of realism, and wrote during modernism, his oeuvre was neither in content nor in expression of modernist nature. The main characteristic of his oeuvre in the times of the fight for the liberation of the Croatian lands – patriotism towards his Croatian homeland – has remained his constant, social, cultural and literary determinant.

Keywords: Rikard Katalinić Jeretov; Croatian patriotic poetry; identity; Istria; Croatian regionalism.

Arnolda, A. Milčinovića, a izdala je njemački prijevod drame *Grbavac* M. Dečaka (Göttingen—Leipzig, 1906.) te knjige *Zapisci sa sela* R. F. Magjera (Beč, 1913.).

L'ATTIVITÀ PATRIOTTICA DI RIKARD KATALINIĆ JERETOV – UN LETTERATO CROATO DALL'ISTRIA

Riassunto

Continuando la tradizione del risorgimento croato, la poesia di Rikard Katalinić Jeretov, specialmente quella scritta ai tempi dello stile moderno croato, abbonda di patriottismo nei confronti della patria croata, che verso la fine dell'800 e agli inizi del '900 era divisa entro la Monarchia degli Asburgo, organizzata in modo dualista. Il poeta propaga nelle sue opere l'identità croata e incoraggia la coscienza nazionale, esprimendo la tendenza d'unificazione delle provincie croate, mentre con delle poesie d'occasione celebra singoli avvenimenti e personaggi della vita culturale e politica croata. Si tratta di un rappresentante tipico del regionalismo croato, noto come il poeta del mare, del Litorale croato e dell'Istria. Con la propria attività letteraria si oppose alle influenze italiane e filoitaliane in Dalmazia e in Istria e quindi anche la sua poesia, nonostante fosse sincera e diretta, era al servizio dei un'esaltata e accentuazione tendenziosa dei sentimenti patriottici con tanta retorica romantica, con del pragmatismo illuminista, del descrittivismo e del populismo.

Continuando il programma poetico di August Harambašić e distaccandosi dalla poetica dei "giovani", dei quali faceva parte solamente per l'età, nella sua opera prevalentemente motivata dalla storia e dalla politica, R. Katalinić Jeretov si affermò come uno tra i più famosi e più noti personaggi del mondo letterario e sociale, e dopo M. Bašćian (al quale aveva dedicato la prima raccolta di poesie) come il poeta più importante della letteratura croata del circolo istriano antecedente alla Prima guerra mondiale. Sebbene sia apparso nella letteratura durante gli ultimi anni del realismo, e componeva durante il periodo dello stile moderno, la sua opera non risultò moderna né dal contenuto e neanche dal modo di esprimersi, ma la sua caratteristica principale, ai tempi della lotta per la liberazione delle provincie croate, consisteva nel patriottismo nei confronti della patria croata il che rimase come una sua permanente caratteristica sociale, culturale e letteraria.

Parole chiave: Rikard Katalinić Jeretov, poesia patriottica croata, identità, Istria, regionalismo croato

DJELA RIKARDA KATALINIĆA JERETOVA

Pozdrav Istarskog Hrvata. Prve pjesme. Spjevao Rikard Katalinić-Jeretov. (Veljko Jeretov) – Izd. pisac u Zadru, tisk. Karla Albrechta u Zagrebu, 1891., br. str. 159 + VIII

Mrtvoj majci. Posvetio Rikard Katalinić-Jeretov. – Izd. pisac u Zadru, tisk. Karla Albrechta u Zagrebu, 1894., br. str. 56 + IV

Crtice iz Istre. Napisaio Rikard Katalinić-Jeretov. – Izd. „Pučke Knjige“ u Zadru, tisk. Vitaliani i sinovi 1895., br. str. 46

Mrtvoj majci posvetio Rikard Katalinić-Jeretov. Drugo izdanje. – Izd. pisac u Zadru, tisk. Karla Albrechta u Zagrebu, 1895., br. str. 58 + IV

Primorkinje. Spjevao Rikard Katalinić-Jeretov. – Izd. pisac u Zadru, tisk. Karla Albrechta u Zagrebu, 1897., br. str. 164 + IV

Zadnje pjesme. Spjevao Rikard Katalinić-Jeretov (God. 1895. – 1901.). – Izd. pisac u Zadru, tisk. Karla Albrechta u Zagrebu, 1901., br. str. 164

Inje. Rikard Katalinić-Jeretov (God. 1887. – 1902.). – Izd. pisac u Zadru, tisk. C. Albrechta (Jos. Wittasek), 1901., br. str. 152

Inje. Rikard Katalinić-Jeretov (God. 1887. – 1902.). Drugo izdanje. – Izd. „Hrvatska knjižarnica“ u Zadru, tisk. C. Albrechta (Jos. Wittasek) u Zagrebu, 1903., br. str. 152

Inje. Rikard Katalinić-Jeretov (God. 1887. – 1902.). Treće izdanje. – Izd. „Hrvatska knjižarnica“ u Zadru, tisk. C. Albrechta (Jos. Wittasek) u Zagrebu, 1903., br. str. 152

S moje lire, Pjesme (1884. – 1903.). Zagreb, 1904.

Sa Jadrana. Pjesme Rikarda Katalinića-Jeretova (1902. – 1908.) – Izd. pisac u Zadru, tisk. Dionička tiskara u Zagrebu, 1908., br. 123 + V *Mrtvoj sestri. – Rikard Katalinić-Jeretov. –* (Tiskano kao rukopis.) – Izd. pisac u Zadru, tisk. Dionička tiskara u Zagrebu, 1910., br. str. 21

Našim morem i našim krajem. Pripovijesti. Osijek, 1910.; II. izd. 1911.

Rauhreif und andere Skizzen. Leipzig, 1910.

Iz podjarmljenih krajeva. Priče u suradnji s Ljubom Dorčić [Viktor Car Emin], Zagreb 1921.

Nad grobom oca Istre bana dr. Matka Laginje. (1930.)

Odabrane pjesame. (Izabrao Milan Marijanović.) Zagreb 1953.

Djeci i omladini. Pjesme i priče. (Izabrao: Ljudevit Krajačić.) Zagreb 1955.

Moj pozdrav. Split 1980.

Izabrana djela. (Predgovor: Branimir Donat.) PSHK, knj. 63/I, Zagreb 1981.

LITERATURA O RIKARDU KATALINIĆU JERETOVU

- Biletić, Boris Domagoj, »Rikard Katalinić Jeretov«, u: *Istarska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005.
- Biletić, Boris Domagoj, »Rikard Katalinić Jeretov«, u: *Istarska internetska enciklopedija*, 2009.
- Brešić, Vinko, *Autobiografije hrvatskih pisaca*, Zagreb 1997., 389–390.
- Car Emin, Viktor, *Careva pisma iz Liburnije*, Opatija—Rijeka 1970.
- Coha, Suzana, »Rikard Katalinić Jeretov«, u: *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. 2, 275–276, Zagreb 2010.
- D.Z. [Dragan Zorić – pseud.: Rikard Katalinić Jeretov], »Zadarski Lovor«, *Zadarska revija*, I, br. 4, 57; Zadar, 1952.
- Donat, Branimir, Rikard Katalinić Jeretov, *Izabrana djela*. PSHK, knj. 63/I, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1981., 329–346; 349
- Frangeš, Ivo, *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb – Ljubljana 1987.
- Jelčić, Dubravko, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb 2004.
- Ježić, Slavko, *Hrvatska književnost od početka do danas 1100–1941*, Zagreb 1993. (pretisak)
- Krajač, J., »Rikard Katalinić Jeretov«, *Književna Rijeka*, 9(2004) 3, 33–43, Rijeka 2004.
- Matoš, Antun Gustav, *Kristali duha. Misli i pogledi*. Zagreb 2004.
- Matoš, Antun Gustav, *Kritike. Prikazi i polemike iz hrvatske i srpske književnosti i plastičnih umjetnosti (1896. – 1904.)*, Zagreb, 1940.
- Priopćenja sa znanstvenoga skupa: »Život i djelo Rikarda Katalinića Jeretova«, *Dometi*, XXIII, br. 12, 821–870, Rijeka 1990. (Prilozi M. Strčić, M. Šicela, M. Crnkovića, M. Stojevića, I. Lukežić, N. Petkovića, D. Stolac, V. Bogišića)
- Prosperov Novak, Slobodan, *Povijesti hrvatske književnosti*^{sv. II.}, *Između Pešte, Beča i Beograda*. Split 2004.
- Ravlić, Jakša, »More u jugoslavenskim književnostima s posebnim obzirom na stariju hrvatsku književnost«, u: *Pomorski zbornik*, 1. Zagreb 1962, 498.
- Rojnić, Ante »Pjesnik Rikard Katalinić Jeretov«, *Polet*, II, br. 2, 84–86; Zagreb 1954.
- Rojnić, Ante »Uz Odabrane pjesme Rikarda Katalinića Jeretova«, *Mogućnosti*, I, br. 10, 675–682; Split, 1954.
- R[ojnić], A[nte], »U spomen Rikarda Katalinića Jeretova«, *Republika*, X, br. 10, 827–828; Zagreb, 1954.
- Senčić, Albino, »Rukopisna ostavština R. Katalinića Jeretova«, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, 39, 475–512, Rijeka, 1997.

Strčić, Mirjana, »Antologijski Jeretov«, *Dometi*, 2(1969) br. 2, 48–54, Rijeka 1969.

Strčić, Mirjana, »Viktor Car Emin i Rikard Katalinić Jeretov u preporodnom pokretu istarskih Hrvata« *Liburnijske teme*, br. 6, 1987.

Strčić, Mirjana, *Istarska beseda i pobuna*, 1, Pula 1984. – 1985., str. 159–183, 215–219.

Šetić, Nevio, »Hrvatska kulturna i politička stvarnost s kraja XIX. i početka XX. stoljeća u poeziji Rikarda Katalinića Jeretova«, *Mostariensia*, sv. 18, br. 1-2, 143-153.

Šicel, Miroslav, *Književnost moderne Povijest hrvatske književnosti*, sv. 5. Zagreb 1978.

Šicel, Miroslav, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. III., Moderna, Zagreb 2005.

Šunjić, Ankica, »Rikard Katalinić Jeretov«, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, Zagreb 2009.

Antun Pavešković

Zvane Črnja, multikulturalnost u svjetlu multijezičnosti Istre

Sažetak

Cilj rada jest prikazati poglede jednoga od najistaknutijih ovodobnih književnih stvaralaca i kulturnih djelatnika Istre na kompleks multikulturalnosti ovoga dijela Hrvatske kao bitne sastojnice hrvatske kulture. Osobita pozornost ukazuje se stajalištima Črnje o višejezičnosti ovoga područja kao dijalektički neodvojivoj komponenti istarske multikulturalnosti. Paralelno s prikazom Črnjina opusa se, radi boljeg razumijevanja Črnje, detaljno prikazuje standardološka problematika u kojoj se naglašava supostojanje i standarda i višenarječnosti kao bitne osobine hrvatskoga jezičnog područja. Naglasak je na Črnjinu stavu da je regionalno identitetsko biće neodvojivo od nacionalnog identiteta kao prvenstveno kompleksno složene cjeline, ali i da su nacionalno i regionalno u analognom međuzavisnom položaju kao što su to nacionalno i globalno. Višenarječnost kao dio identiteta hrvatskog nacionalnog bića analogna je višejezičnosti kao njoj punopravnoj regionalnoj identitetskoj odrednici Istre. Pluralizam usuprot unifikaciji za Črnju je jezični, koliko i kulturni imperativ i program.

Ključne riječi: multikulturalnost, multijezičnost, regionalizam, dijalektalna književnost, čakavska književnost, kajkavska književnost, književni jezik, unifikatorstvo, policentričnost

Započeti danas pisati o Zvani Črnji (1920.-1991.)¹ lakše je osvrnemo li se na riječi drugoga jednog Istranina, našeg suvremenika, velikog pjesnika i bitna kulturnog djelatnika, ujedno i sjajna poznavatelja Črnjina opusa, kao i složenih prilika, teške povijesti i višeslojnosti identiteta recentne Istre. Možda i kao isprikom krenimo stoga citatima o nečemu što osobno nedovoljno poznajemo, samoga Črnju kao stvaratelja i intelektualca nešto bolje, iako još uvijek ne dostatno, te navlastito kontekst u kojemu je Črnja izrastao i stvarao. Taj zavičajni ambijent, njegove spe-

¹ Životopisni podatci o Zvani Črnji nazočni su u više inačica. Najkompetentnija je u *Hrvatskom biografskom leksikonu* Leksikografskog zavoda Miroslava Krleža.

cifičnosti, aromu, višeznačnost i skrivene nijanse svakako izvrsno poznaje Boris Biletić čijemu se tekstu utječemo.

“O tomu koliko je Zvane Črnja danas živ pisac, kako u svijesti čitatelja, ne samo u njegovu zavičajnom prostoru, nego i u obzoru književne kritike, hrvatskih antologičara i općenito ‘kormilara’ domaće nevesele književne i uopće kulturne klime i situacije posvemašnjih društvenih podijeljenosti i ideoloških razroznosti, sukoba, svrstavanja...ovaj predgovor i ovaj izbor ne će dati odgovora, ali će, nadajmo se, upozoriti, podsjetiti na autora čiji su izabrani eseji posljednji put objavljeni još 1988.”²

Nadalje, ali i ono najbitnije:

“Ipak, na osnovi dnevnih kontakata i svoje znatiželje, bojim se da je utemeljena pretpostavka kako čitavi naraštaji, ne samo učenika i studenata, znači mladih ljudi i budućih ili već formalno obrazovanih intelektualaca humanističke usmjerbe, da druge ne spominjemo, nemaju pojma o tomu tko je Črnja, što je napisao, kada je i kako djelovao, što je njegov Čakavski sabor, njegovo (ako je s mjerom, onda opravdano podvrgnuto kritikama) ‘krležijanstvo’, pa narodnjaštvo, njegov i riječju i djelom oblik pretvorbe ruralnoga u urbani tip zavičajne potvrde, akcije i svekolikog angažmana unutar nacionalnog podneblja. O svemu tomu, pretpostavljam, iako bih volio da sam u krivu, malo ili ništa ne znaju učitelji, nastavnici, profesori, mentori tih istih mladih, kako u Istri tako, još manje, diljem hrvatskoga književnog, kulturno-prosvjetnog i obrazovnog prostora.”³

Teško je egzaktnije provjeriti ove tvrdnje, osim činjenicom da je njihov auktor dobar poznavatelj situacije *in situ*. Govorimo li o intuitivnim nagađanjima i vlastitom iskustvu, mogli bismo im povjerovati, dapače, nismo neskloni potvrditi ih. Trebalo bi, možda, pomalo zastarjelim, ali još uvijek ničim nadomještenim, osim možda indeksom citatnosti koji je u slučaju auktora poput Črnje neučinkovit, metodama Escarpita izučiti recepciju opusa⁴. Iskreno, takvom bi egzaktnom istraživanju bio potreban zahvat daleko opsežniji i dugotrajniji od razmatranja u koga se upuštamo ovdje. Preostaje nam stoga za početak obratiti se najpovlaštenijem, ali upravo s njegove pozicije i ne sasvim vjerodostojnom čitatelju, a to je književni povjesnik. Inicijalno, pouzdanijeg mjerila nemamo, a eventualno prihvaćanje naputaka, definicija i promišljanja Fügena, Fasena, Lenka, Steinbacha, Wollheima⁵ i inih auktora sociologije književnosti sigurno bi bilo korisno za teorijsko razmatranje općih problema književne recepcije, stvaranje teorijskog okvira za ekstenziv-

² Boris Biletić: „Črnja danas”; u: Zvane Črnja, *Ogledi*, Mala knjižnica Društva hrvatskih književnika, Zagreb, 2015., 5.

³ B. Biletić: „Črnja danas...”, 5-6.

⁴ Robert, Escarpit, *Sociologija književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970., 111-118.

⁵ Sreten Petrović (ur.): *Sociologija književnosti / Sociološka hrestomatija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1990., 65-106.

ne pretpostavke izučavanja, ali ne odveć uporabno u konkretnoj situaciji koja na ovom mjestu traži uspostavljanje uskih metodoloških odgovora kao instrumenata formalna objekta prilazećih onome sadržajnom. Jednostavno govoreći, potrebna su nam analitička sredstva koja bi se, s obzirom na specifičnu građu, tek imala ustanoviti. Krećemo stoga od onoga što imamo, a to su tri najznačajnija književnopovijesna auktora, svaki uokviren određenom metodološkom paradigmatom, koja su u novije doba pokušali zaokružiti Črnjin opus kao dio opće povijesti nacionalne književnosti. Naravno, uz napomenu da je i formalni objekt ovdje nepodudaran istraživačkim pitanjima, budući da nas recepcija Črnjina opusa zanima tek kao polazište za provjeru mogućeg dosega njegovih stavova o višejezičnosti⁶.

U drugoj polovici XX. stoljeća i prvim godinama XXI., promatramo li, a razloga za to je više, to razdoblje jedinstvenom povijesnom cjelinom, tri su značajna historiografska opusa relevantna za poznavanje hrvatske književne povjesnice: Ivo Frangeš, Dubravko Jelčić i Slobodan Prosperov Novak, sva tri ne sasvim opravdano žanrovski svrstana u tradicionalnu vrstu povijesti književnosti koju, po Perini Meić, čine „one književne povijesti u kojima se književnost izučava u cijelosti bez obzira na žanrovske podjele, odnosno one povijesti književnosti koje obuhvaćaju sve književne žanrove.”⁷ Teško je tri barem stilski raznorodna književnopovijesna pristupa svesti na isti nazivnik, sam po sebi preširoko definiran i stoga istumačiv proizvoljno: „U ovim povijestima književnosti evidentno je nastojanje da se književna prošlost obuhvati u totalitetu.”⁸ Naime, pitanje je što znači književnu povijest „obuhvatiti u totalitetu”. Postavimo li stvari tako strogo, ali istodobno i odviše ekstenzivno, tada za isključenje Vodnika, Medinija, Vodnika, Šićla, Brešića⁹ imamo argument da su hrvatsku književnost predočili samo do određene vremenske granice ili unutar jednog razdoblja, a ne „u totalitetu”. Kriterij arbitraran, sam po sebi relevantan u nekom adekvatnijem obrazloženju, čak i terminološki moguće višeznačan, budući da podsjeća i na filozofijsku terminologiju, ali za našu raspravu izravno nebitan.

Ivo Frangeš smjestio je Črnju u razdoblje toliko veliko da je nepregledno, u kome se isprepliću i razne stilske formacije i raznorodni stilski kompleksi, naslovivši ga „Međuratna književnost”. Nije, nažalost, našao nikakva motiva ispisati o Črnji išta temeljitije od dvije informacije koje o piscu ne govore ni približno onoliko koliko je stvarno obuhvatio prostora u hrvatskom književnom arhipelagu: „Potkraj razdoblja javio se, u knjižici *Istrijanska zemlja* (1940), tada mladi Zvane Črnja (1920) čiji će stihovi spojiti i Gervaisovu gracioznost i Balotin pravedni gnjev.

⁶ U Črnjinu slučaju, s obzirom na to kako je tretirao narječja, izraz višejezičnost obuhvaća gotovo i porabu čakavštine, kajkavštine i štokavštine.

⁷ Perina Meić: *Čitanje povijesti književnosti*, Alfa, Mostar, 2010., 80.

⁸ P. Meić, *Čitanje povijesti književnosti*, 80.

⁹ Naravno, govorimo o načelu koje se ne odnosi na pisca kojim se bavimo u ovom ogledu.

Zapažen publicist i javni radnik, Črnja će čakavsku poeziju zadužiti i vrijednom antologijom čakavske poezije *Korablja začinjavca* (1969) koja daje dragocjen uvid u sveukupni korpus hrvatske čakavske poezije.”¹⁰ Istini za volju, Črnja je iscrpnije prikazan u kolektivnom „Leksikonu pisaca” (autori kojega su, osim Frangeša, Ivan Martinčić, Nedjeljko Mihanović, Vesna Frangeš i Milorad Živančević) na kraju knjige gdje se spominje i njegov rad kao urednika, novinara, filmskog dramaturga te ga se apostrofira kao zapažena čakavskog pjesnika, publicista, pisca književnokulturnih eseja i sastavljača pregleda hrvatske kulturne povijesti koji je preveden na više jezika¹¹. Međutim, ostaje dojam kako Frangeš nije osobito cijenio rad književnika koji u njegovu pregledu ostaje zabilježen tek kao književnopovijesna činjenica. Ono bitno, isticanje stvaranja na čakavskom, neizravno potvrđuje i jezičnu i književnu zasebnost čakavskog umjetničkog izričaja unutar hrvatskoga književnog korpusa, naglašavajući implicitno i jezični pluralitet i Črnju kao jednog od, ako ne arhitekata, ali barem relevantnih dionika hrvatske višeidomske književnosti.

U svojoj izvrsnoj monografiji o Črnji Boris Biletić ne propušta opravdano prigovoriti Frangešu da je Črnja „tek jedva nešto više negoli notiran, u jednome od uglednijih dijakronijskih pregleda hrvatske književnosti.”¹² Nadalje piše Biletić i o lakuni u drugoga relevantna povjesnika: „Dubravko Jelčić u svojoj *Povijesti hrvatske književnosti* (Naklada Pavičić, Zagreb 1997.), u kontekstu podnaslovna ‘Tisućljeća od Bašćanske ploče do postmoderne’ i čitava XX. stoljeća koje obuhvaća znatan dio njegove knjige, Črnju ni slovom ne spominje. Miroslav Šicel, naprotiv, notira ga u svojoj *Hrvatskoj književnosti 19. i 20. stoljeća* (Školska knjiga, Zagreb 1997.).”¹³

Jelčić je svoju omašku glede Črnje popravio u drugom, znatno proširenom izdanju svoje povijesti gdje o prvoj književnikovoj zbirci, pisanoj istarskom čakavštinom, *Istrijska zemlja*, naglašava da joj je „korijen u nacionalnom otporu istarskih Hrvata protiv talijanske okupacije.”¹⁴ Sažet, ali precizan prikaz, u kome se ističe i „tijesna povezanost težačke tradicije s modernim socijalnim osjećajem i aktualnim antifašizmom”, koji ne ispušta niti jednu stavku piščeva djelovanja, zaključuje tvrdnjom: „Kao organizator Čakavskog sabora, koji je poslije Karađorđeva i zabrane Matice hrvatske preuzeo njenu, Matičinu aktivnost promicanja hrvatske

¹⁰ Ivo Frangeš: *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana, 1987., 336.

¹¹ I. Frangeš: *Povijest hrvatske književnosti*, 441.

¹² Boris Biletić: *Bartuljska jabuka / Ogledi i zapisi o književnom djelu Zvane Črnje*, Izdavačko poduzeće Reprezent d.o.o. Buzet – Čakavski sabor Žminj, Buzet, 2001., 70.

¹³ B. Biletić: *Bartuljska jabuka / Ogledi...*, 70.

¹⁴ Dubravko Jelčić: *Povijest hrvatske književnosti / Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Drugo, znatno prošireno izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb, 2004., 448.

svijesti u Istri i Hrvatskom primorju, Črnja je stekao ugled središnje ličnosti hrvatske književnosti u Istri.”¹⁵

Osim ocjena koje, ne proiživši iz preciznije književnoznanstvene raščlambe, djeluju kao evidentiranje osobna dojma, i Jelčičev, a dijelom i Frangešov prikaz kao da žele izbjeći vrjednovanje književnih dosega Črnjinih pa stoga ne aktualiziraju ni specifičnost njegova književna izraza u kojemu, po njihovu prikazu, čakavština ostaje sobom podrazumljiva, ali ne i znanstveno, kritički i povijesno valorizirana izražajna svojstvenost piščeva stvaranja.

Slobodan Prosperov Novak najtočnije od svih je podcrtao činjenicu da je Črnjin književni i politički rad bio sudbinski prožet. Odmah potom apostrofirao je iznimno bitnu karakteristiku piščeve stvaralačke osobnosti, a to je utemeljenost u čakavštini, za njega ne, kako ćemo kasnije pokazati, tek dijalektu, nego živu jeziku, zasebnu, specifičnu, a opet duboko općehrvatskom, nacionalnom neraskidivim spojem jezičnog izraza i teme: „Godine 1940. objavio je prvi ciklus čakavskih pjesama s vrlo znakovitim naslovom *Istrijanska zemlja*. Črnja je pjesnik puntarskih stihova, tvorac gnomskih istarskih inačica Krležinih stihova iz *Balada Petrice Kerempuha*, autor snažnog ljevičarskog angažmana koji u njega nije uminuo niti kad je taj postao posvećenim i jedino dopuštenim političkim izborom.”¹⁶ Doduše, zaključio je apodiktički Novak i da će Črnja ostati „jasnije upamćen jedino kao pisac esejističke proze koja je najbolje došla do izražaja u širokim potezima njegove opsežne, a u duhu socijalističkog materijalizma izvedene, *Kulturne historije Hrvatske*.”¹⁷

Dakle, sva su trojica povjesnika isticala čakavski jezični izričaj kao bitnu, štoviše temeljnu komponentu Črnjina književnog stvaranja, a Novak ju je opravdano povezao i sa moguće najsnažnijom pučkom gestom hrvatske književnosti, nastaloj u drugome, formalno govoreći narječju, a realno i precizno – jeziku. Nije to tek slučajna paralela. Čakavski i kajkavski pjesnik, svaki u svome, a opet u jednome i jedinstvenom jeziku. Ovaj paradoks ujedno je i prijeporna točka nesporazuma između Črnje i onih s kojima je polemizirao. I to ne jednom. Od mnogo njegovih tekstova u obranu čakavštine, ali i kajkavštine, svojim je naslovom najžešći „Unifikatorska laž”, zapravo govor održan na Saboru čakavskog pjesništva, 6. lipnja 1971. U tom je polemičkom izlaganju napao Tomislava Ladana, optuživši ga da čakavske pjesnike tretira „pokrajincima” koji pišu na „pokrajinskom jeziku” te im, kako Črnja radikalno polemički interpretira, a i persiflira Ladana, „ne preostaje drugo nego da kao sublitterarni šverceri (da ostanemo pri Ladanovoj terminologiji) i dalje na svom substandardu sublitterarno vegetiramo strahujući da to naše bav-

¹⁵ D. Jelčič, *Povijest hrvatske književnosti...*, 448.

¹⁶ Slobodan Prosperov Novak: *Povijest hrvatske književnosti / Od Bašćanske ploče do danas*, Golden Marketing, Zagreb, 2003., 422.

¹⁷ S. P. Novak: *Povijest hrvatske književnosti...*, 422.

ljenje čakavskom (ili kajkavskom) poezijom mudri čuvari nacionalnog standarda ne proglase i subverzijom.”¹⁸

Ovaj polemički istup najavljen je, nesvjesno, još 1963. u članku koji oblikuje poetiku Črnjina krležijanstva i u kojem on i na praktično izvedbenoj razini spaja ne-štokavska hrvatska narječja u jedinstveni glas mladenačkog zanosa i oporbenjaštva: „Dođi samo ti ‘vušlivi’ Imbro Skunkač i ti Kerempuh huncut zagorski, pa ćemo se sjetiti svega, vi kmeti bogečki, lageraši i firulaši, zakaj ste zapravo iz svoje megle panonske došli na naš sunčani čakavski Kvarner? Želite lamentirati o galgama. Ma ča su to galge? Fi-ru-li baš pod galgama! A mi, Imbro Skunkaču, nismo ni znali da su galge vješala.”¹⁹ Naravno, nije ovdje štokavsko narječje shvaćeno tek uzorkom standardizacijske nadgradnje, nego i kao jedno od tri hrvatskih narječja kojemu, implicitno, kajkavština i čakavština oponiraju puntarskom gestom pučke, siromaške, nacionalno i klasno potlačene „hrvaštine”. O Krležinim su *Baladama* raspravljali davnih godina, kako svjedoči pisac, tadašnji kvarnerski žutokljunci kojima se odjednom „učinilo da oni verzuši i one starinske reči nisu samo kajkavske, nego i čakavske, i da je to knjiga koja može biti ne samo balada o jednome narodu nego i njegova biblija.”²⁰ Klasno, nacionalno i jezično ispreplelo se u jedinstven sklop izričajnosti pučke, a zapravo jedine autentično hrvatske duše. Eksplicitno: „Tamo pred otvorenim horizontom na kojemu su se plavili primorski otoci i Učka, na onim klupama u hladovini oleandara odakle smo obično gledali brodove kako dolaze i odlaze kroz Vela Vrata, učinilo nam se da je glavno lice u *Baladama* upravo naš horvatski puntarski i pučki duh, i ne samo horvatsko-kajkavsko-panonski već i čakavsko-primorsko-istrijanski pučki duh.”²¹

Ovaj strastan iskaz pojašnjuje zašto se tako žustro u „Unifikatorskoj laži” Črnja okomio na Ladanov, kako ga je doživio, podcjenjivački ton koji svako književno djelo nastalo izvan standardnog, odnosno književnog jezika, ili književnog standarda ako se pod tim podrazumijeva štokavsko narječje kao baza svih tih inačica jezične porabe, svodi pod nešto za što je (Ladan) smislio novi pojam „pokrajinske dijalektalne ili substandardne književnosti”. Teško je, naravno, razmatrati načelne teze izvan povijesnog konteksta, ali kada danas čitamo ove žestoke prijepore, dolazimo do zaključaka koji se u ostrašćenoj Črnjinoj reakciji, i intuitivnoj i, koliko je moguće, analitičkoj, zapravo podudaraju s modernim jezikoslovnim načelima. Naravno, nije Črnja raspravljao poglavito metajezičnim alatima lingvistike. On je čakavštinu branio kao ravnopravan i jezični i književnoumjetnički medij koji, kao

¹⁸ Zvane Črnja: „Unifikatorska laž”, u: Zvane Črnja, *Ex Histria / Izabrani ogleđi (i poneka polemika)*, (Izabrao, sastavio, predgovor napisao Boris Domagoj Biletić), Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula, 2016., 181.

¹⁹ Zvane Črnja: *Četrdeset godina poslije*, Otokar Keršovani, Opatija, 1988., 16-17.

²⁰ Z. Črnja: *Četrdeset godina poslije ...*, 17.

²¹ Z. Črnja: *Četrdeset godina poslije ...*, 18.

i kajkavština, „obogaćuje izražajne registre hrvatske književne kulture”²², možda i prestrog spram Ladana, jamačno ne ulazeći na ovom mjestu u problematiku hrvatskoga jezika kao cjeline, ali je pritom točno odredio zavičaj kao živu ishodišnu točku modernih sinteza u čijim kreativnim krugovima živi „ono biće na kojem počiva sveukupni razvoj civilizacije.”²³ Izjednačavanjem zavičaja s egzistencijalnim totalitetom, ujedno je zavičajni izražajni medij, u njegovu slučaju žminjsku čakavštinu, s naglaskom na čakavskom narječju/jeziku u cjelini, definirao kao ravnopravnu komponentu jezičnog jedinstva. Slijedom njegova promišljanja, domovina, jednako kao i zavičaj, ako su promatrani jedno o drugome neovisno, apstraktne su, nerealne kategorije. A opet, nije domovina zbroj zavičaja, niti je zavičaj jedino autentično okruženje ljudskoga bića. Svatko živi u zavičaju onoliko stvarno koliko taj zavičaj osjeća identitetom domovine. Identitetom složenim na način živa organizma, sintezom, a ne tek sinkretskim mozaikom zasebnih počela. Doduše, kada napada Ladana i slične mu „laureate i arbitre” pripisujući im da „zapravo pragmatički i brane centralističku i unifikatorsku poantu hrvatske kulture s jednakim žarom i sljepilom kao što su to činili naši romantici devetnaestog stoljeća”²⁴ Črnja, naizgled, ne uzima u obzir da je stoljeće koje spominje bilo doba kada je, ovako ili onako, makar i pogrešno, kako se na kraju pokazalo, trebalo dovršiti standardizaciju jezika. Doduše, sličnu je kritiku jezičnom unitarizmu, ne unifikaciji hrvatskoga, nego pristiscima objedinjavanja hrvatskog i srpskog jezika, uputio i Ljudevit Jonke: „I napokon, u drugoj polovici 20. stoljeća zaista bi bilo vrijeme da se oslobodimo unitarističkih shvaćanja o jeziku Hrvata i Srba iz 19. stoljeća i prve polovice 20. stoljeća.”²⁵ Ova je analogija zanimljiva jer i jedan i drugi auktor, znanstvenik i književnik, žele afirmirati hrvatski jezični identitet, prvi borbom za hrvatski standard, drugi borbom protiv nametanja toga standarda kao isključiva jezika književnosti, što on naziva unifikacijom.

Zapravo, na nekim se mjestima u Črnjinu izlaganju čini kao da on bez ostatka izjednačuje standardizaciju s nasilnom unifikacijom. Nešto dalje, međutim, on vrlo precizno definira standardni jezik „kao prijeko potreban instrument u razvoju modernog života [čija] je funkcija u izgradnji civilizacije dalekosežna i nezamjenjiva.”²⁶ Poštujući polivalentnost i polifunkcionalnost različitih jezičnih razina, on se suprotstavlja uskogrudnu izjednačavanju, mada ne rabi doslovno u strogo znanstvenom smislu ovo metajezično nazivlje, standardnog, književnog jezika i jezika književnosti te svakodnevne govorne prakse. Zato i osporava vjerodostojnost izjave grupe književnika objavljene u časopisu *Republika* nakon njihova posjeta Istri:

²² Z. Črnja: „Unifikatorska laž”..., 182.

²³ Z. Črnja: „Unifikatorska laž”..., 181.

²⁴ Z. Črnja: „Unifikatorska laž”..., 183.

²⁵ Ljudevit Jonke: *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb, 1971., 249.

²⁶ Z. Črnja: „Unifikatorska laž”..., 185.

„Primijetili su kako nastavnici ponegdje kontaktiraju s djecom na domaćem čakavskom govoru pa su zbog toga pokušali podići nacionalnu uzbunu. To je za njih bio dokaz opće degradacije kulturne i prosvjetne politike u istarskom prostoru, dokaz da Istra propada otuđujući se od matične nacije.”²⁷ U ovoj je formulaciji bit prijepora Črnje s, kako ih on naziva, „kulturnim i književnim arbitrima, militantnim protučakavcima i protukajkavcima”²⁸. Kao što je izražajni idiom, legitimno različit od jezičnoga standarda, zajedno s njim komponenta jedinstvena jezičnog identiteta, tako je i pokrajinski identitet komponenta nacije kao, ponekad harmonične, pokadšto moguće i razrožne, ali u dominantno centripetalnom procesu integracije raznolikosti. To je pravi smisao Črnjine polemike, apostrofirani tvrdnjom o „istar-skoj čakavskoj dezalijenaciji” kao autentičnoj poetici „zavičaja i njegovih odraza u jeziku koji nije ‘pokrajinski’ nego je kao i svaki drugi čovjekov govor univerzalan po ljudskom osmišljenju i iskustvu”²⁹. Banalno bi bilo zaključiti floskulom o jedinstvu u različitosti, ali ni floskule nisu uvijek netočne.

Sljedeći odlomak najpreciznije svjedoči Črnjine stavove o odnosu jezičnog standarda i pokrajinske i mjesne govorne prakse: „Trebalo bi bilo koga uvjeravati da je tisuću devetsto četrdeset i pete Istra dočekala institucionalizaciju svog i našeg standardnog jezika u vlastitoj administraciji i školstvu, u ustanovama i poduzećima, u cjelokupnom mehanizmu državnog i društvenog upravljanja kao stvarnu i potvrdu svoje slobode? Ništa nije toliko impresioniralo istarske Hrvate kao saznanje da i mi imamo razvijenu nacionalnu civilizaciju s knjigama i štamparijama, s poznatim piscima, pjevačima i glumcima, s učenjacima i stručnjacima svih vrsta i s jezikom koji tu civilizaciju omogućuje, predstavlja i potvrđuje. I sve je dobro dok takozvani književni jezik predstavljamo kao civilizacijski i urbani medij naše kulture, ali u trenutku kad se uza nj veže ideologija njegova većeg društvenog prestiža, kad se on pojavljuje kao mjera ‘prave’ kulture i granica nacionalnog, iz dojučerašnjeg kompleksa istarskog šćavunstva opet logički izranja pitanje njegove kulturne osamljenosti i otuđenosti, dakle, pitanje njegove izoliranosti od nacionalne matice koja se potvrđuje ne na njegovim, pučkim i težačko-radničkim, nego na takozvanim ‘višim’ razinama kulture i civilizacije. Nacija se tako (kao pojam u kulturnoj frazeologiji) otuđuje od pučkog bića i postaje stvar s kojom manipuliraju ‘mudra’ gospoda. Napokon, između nacionalne ideje koja je koncipirana na takvim premisama, između hermetičkog i unificiranog hrvatstva, ideološki netrpeljivog, indoktriniranog u jeziku i njegovim kruto shvaćenim normama, i endemičnog istarskog

²⁷ Z. Črnja: „Unifikatorska laž”..., 186.

²⁸ Treba na ovom mjestu ipak upozoriti da Črnja u svojoj polemici ne uzima u obzir metodološku činjenicu: škola je državna institucija i kao takva obvezana rabiti isključivo standardni jezik države čiji je odgojni i obrazovni instrument. Jedino u slučaju ozvaničenja lokalnog idioma kao jezika supostojećeg standardnom jeziku, škola bi, i to pod posebnim pravilima, koristila narječje, odnosno lingvistički jezik, kao paralelni ili dodatni jezični izričaj.

²⁹ Z. Črnja: „Unifikatorska laž”..., 187.

čakavskog bića, prebogatog vlastitom empirijom čovječnosti, neminovno dolazi do velike idejne raspukline koja je i moralno-etička, i psihološka, i socijalno-klasna, pa čak – u uvjetnom smislu – i nacionalna, jer se u takvu koncepciju demokratsko biće jednostavno ne može organski uklopiti.”³⁰

Vrijedilo je citirati ovaj podulji pasus jer na samom početku, između ostalog, ukazuje implicitno na dugotrajnu, ne samo zemljopisnu i geopolitičku, nego i kulturnu izdvojenost Istre i istarskih Hrvata iz matice domovine, ali i njihovo snažno domoljublje, alimentirano entuzijazmom s konačne integracije u cjelinu hrvatskoga naroda. No, upravo je to uklapanje dovelo do identitetskih trvenja proizišlih iz nerazumijevanja nacionalnog središta za specifikum istarskog „pokrajinstva” pa i iz strepnje središnjice za „nacionalnu čistoću”, strepnje odražene u nespravnosti da istarsku čakavštinu doživi ravnopravnim dijelom jezičnog hrvatstva. U tom se preplitanju shvaćanja i množenju nesporazuma odražava sva zamršena situacija hrvatske nacionalne integracije koja se, a tu se, vjerujući da razumijemo što je zaista htio i mislio, potpuno slažemo s Črnjom, ne može utjeloviti na način apstraktne zapadnoeuropske formule „država=nacija” ili, istoznačno, „nacija=država”, nego je relevantno, vjerojatno kao i ostale srednjoistočnoeuropske nacije, a taj paradoks nije lako razumjeti, istodobno etnocentrična i upravo u takvoj etnogenezi bitno policentrična. Shvatiti ovaj paradoks znači shvatiti Črnju koji se, braneći čakavštinu, zalagao za demokratičnost čija je jedna od poluga jezični pluralizam. Jezik je u tom kompleksu druga strana jednoga te istog problema sažeta završnim riječima ovoga Črnjina govora: „Na liniji slobodoumlja branimo polifono, mnogoznačno i mnogosmisleno, pa zato bogato pučko i demokratsko biće ove naše kulture čije se duboko dijalektičko jedinstvo gradi na genezi slobodne misli u prvome redu.”³¹

Doduše, nije samo hrvatska etnogeneza zamršena i nesvodiva na jedinstveni model. Mada smo navikli jednoznačno tumačiti postanak nacije onako kako se to odvijalo u, recimo, Francuskoj, a naglasak na izjednačavanju države s nacijom proveden je do kraja u političkoj praksi zaista samo u toj zemlji³² i to stoga što je politička praksa tamo izrazito oslonjena na tradiciju revolucionarnog republikanizma u kome jednakost znači i brisanje etničkih partikularizama, ponekad, upravo zahvaljujući tom poglavito romantičarsko revolucionarnom nasljeđu, previđamo da idealnog modela nema i da je nacija najčešće nastala miješanjem „dvaju skupova dimenzija, jednog građanskog i teritorijalnog, drugog etničkog i genealoškog, u srazmerama koje variraju od slučaja do slučaja. Upravo je ta višedimenzionalnost pretvorila nacionalni identitet u tako gipku i istrajnu snagu u savremenom životu

³⁰ Z. Črnja: „Unifikatorska laž”..., 186-187.

³¹ Z. Črnja: „Unifikatorska laž”..., 188.

³² Američki melting pot bio bi sličan da, za razliku od francuske situacije, tamo naciju nisu stvarale raznorodne doseljeničke mase, a ne izvorno nastanjene etničke grupacije. Francuzi su vlastitu naciju unificirali, Amerikanci svoju stvorili.

i politici i omogućila mu da se uspješno udružuje s drugim moćnim ideologijama i pokretima ne gubeći pri tom svoj karakter.”³³ U hrvatskom je slučaju ovim dvama skupovima dimenzija uračunati i izrazito snažne pokrajinske identitete i jezične navike, nastale tijekom povijesti u kojoj su hrvatske zemlje najčešće bile podvrgnute raznim vrhovništvima, pričem je od pet bitnih obilježja nacionalnog identiteta koja navodi Smith (povijesni teritorij/domovina, zajednički mitovi i povijesna sjećanja, zajednička masovna, javna kultura, zajednička zakonska prava i dužnosti pripadnika nacije, zajednička ekonomija s teritorijalnom mobilnošću pripadnika nacije) za hrvatsko etničko održanje odlučujuće postojanje zajedničkih mitova i povijesnog sjećanja na srednjovjekovnu državu, budući da su u glavnini hrvatske povijesti izostajali drugi gore nabrojeni „vezni sastojci”. Mitovi, legende, kulturna uzajamnost, nadasve osjećaj srodnosti, čak i „posvajanje” stranih vladara kao svojih, ustrajanje na nominalnim atributima državnosti specifično hrvatskog naziva kao što je ban, sve su to, kako bi Smith rekao, „prepolitički ekvivalenti”³⁴ nacije bez vlastite države. Spomenuti osjećaj srodnosti, pripadnosti istoj narodnoj zajednici gradio se i u višestrukom osjećaju zavičajnosti: s jedne strane zavičaj je bio i dio i ekvivalent domovine, s druge je, kao i jezični i kulturni mikroprostor jamčio onu razlikovnost spram supostojećih nehrvatskih etničkih identiteta, najčešće potpomognutih državoupravnim aparatom, s kojima je trebalo živjeti, istodobno ih štujući i odupirući se njihovim asimilatorskim refleksima. Proizvod takva povijesno uvjetovanog mentaliteta jest i hrvatski istarski čovjek, određen etnički, a time automatski i klasno, budući da je, osim u slučaju istarskog klera, uspinjanje na društvenoj ljestvici dugo bilo moguće samo asimilacijom u drugi nacionalni identitet.

Črnja precizno definira Istru kao prostor „gdje su se linije socijalnog i nacionalnog sukoba gotovo potpuno podudarale.”³⁵ Tvrdnja je ublažena atributom „gotovo”, a već na idućoj stranici svoje zamašne kulturne povijesti Hrvatske Črnja je dodatno relativizira. Na tragu Krležine esejistike *Kulturna historija Hrvatske* je, cijeni Novak, „komunistička ali i znatno nacionalna.”³⁶ Čini se da upravo taj mehanički marksistički interpretativni obrazac može stvoriti problem koga Črnja nastoji izbjeći: „Nacionalnu ideju u Istri formulirali su građanski intelektualci koji su se pretežno regrutirali u području Kastavštine i Liburnije, ali su joj stvaran sadržaj dale arhaičke mase koje su, odupirući se nedaćama, na svojim sirotinjskim seljačkim pragovima žilavo odbijale kapitalističku italijanizatorsku ekspanziju. Zahvaljujući ovoj težačkoj upornosti Matko Laginja i njegovi suradnici slavili su historij-

³³ Antoni D. Smit [Anthony D. Smith]: *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek – Knjižara krug, Beograd, 2010., 32.

³⁴ A. D. Smit: *Nacionalni identitet...*, 33.

³⁵ Zvane Črnja: *Kulturna historija Hrvatske*, Epoha, Zagreb, 1964., 547.

³⁶ S. P. Novak: *Povijest hrvatske književnosti...*, 422.

ske pobjede u narodnoj borbi protiv talijanske buržoazije. U nacionalnim borbama stara slovinska svijest u Istri dobivala je samo nov i moderan oblik. Razvoj naše misli u Istri imao je stoga posebna obilježja, ali kulturno-historijski ona još nisu osvijetljena.”³⁷ Dakle, nacionalnu svijest formuliraju intelektualci kao predvodnici, ali joj temelj daju i organski sadržaj materijaliziraju siromašne narodne mase.

Povijesnim glasom upravo takve hrvatske, nazovimo je, „etnoklasnosti”, smatrao se, i to je i bio, Zvane Črnja, o čemu svjedoči i tekst iz 1975. *Barikade na Rječini* u kome opisuje položaj hrvatskoga življa u Istri i njegovu borbu, analognu borbi drugih potlačenih europskih narodnosnih skupina, za očuvanje vlastita identiteta održanjem svog jezičnog idioma: „Bili smo, razumije se, internacionalisti, a žrtvenike rodne zemlje poistovjećivali smo s onima u Asturiji. Tada je trebalo pjevati na jeziku Katalonaca i Baska, no zar i hrvatski šćavi preko Učke nisu bili isto što i Baski? Uistinu bili smo više nego Baski, jer su nam ukinuli i jezik, nazive rodnih mjesta, natpise na grobnim pločama. Nije nas smjelo biti, a bili smo. Tada je nastala i moja prva pjesma na bezjačkom³⁸ govoru. Na prastarom jeziku³⁹ moje domovine nezgrapno su potekli nizovi riječi iz kojih je kao iz mraka izranjala silueta istarskog sela: velika crkva, zgrada općinske administracije, mlin i gostionica, zatim dvadesetak malih kućica, bijeda i plodovi rada što ih ljudima oduzima vlada (govierno) u Rimu – sve se to nekako naziralo u ‘viersima’ što su vrtili diftonzima [_ _ _]”⁴⁰

Nije Črnja jedini pisao o ovom kompleksu istarskog etniciteta i klasne pripadnosti. Petar Strčić je, manje strastveno, ali jednako zauzeto povijesno i sociološki precizirao mračnu nacionalnu i klasnu sliku Istre: „Apsolutna su većina u istarsko-otočnoj pokrajini bili Hrvati, a na njezinu sjeveru Slovenci; seljaci gotovo svi, ali je ta apsolutna većina stanovništva bila bez nacionalnih i drugih prava. Ekonomski a time i politički gospodar - uz podršku nadležnih austrijsko/njemačkih viših vlasti - bio je tanak talijanaško-talijanski građanski i postfeudalni sloj, koji se prema većinskome puku ponaša kao – u istome razdoblju – Belgijanci/došljaci prema crnim domorocima u Kongu ili Englezi/došljaci prema Indijcima, na primjer. Za taj uzak talijanaško-talijanski sloj Hrvati(i Slovenci) Istre i privatno i službeno bili su necivilizirani pripadnici niza plemena i rodova, bez kulture i jezika, koji su dostigli tek razinu služinčadi ili govedara. Za taj vladajući sloj Hrvati s tim imenom u Istri i na otocima nisu postojali, već su ih smatrali dijelovima etnički nedefinirane i amorfne slavenske ili ilirske ili slavenoilirske mase. Tako je, npr., 1873. god.

³⁷ Z. Črnja: *Kulturna historija Hrvatske...*, 548.

³⁸ Črnja za vlastiti mjesni govor, a ponekad i za cijelo čakavsko narječje rabi atribut „bezjački”, što podcrtava njegovo izjednačavanje nacionalnog, klasnog i jezičnog. Za Črnju je „bezjački” pučki, kmetski, dok Anić riječ „bezjak” tumači kao „priglup čovjek” (Vladimir Anić: *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 1998., 55)

³⁹ Ovdje Črnja i doslovno izjednačava čakavsko narječje s jezikom. Logično – gotovo jedini hrvatski jezik u Istri bio je čakavski, kao što je i jedina „domovina” bio zavičaj.

⁴⁰ Z. Črnja: Četrdeset godina poslije ..., 24.

kotarski sudac u gradu Krku, Nijemac Wurmbrand, izrekao presudu Dujmoviću iz Bašćanske Drage na o. Krku kojom poriče da je Dujmović Hrvat te presuđuje da on može biti samo Ilir ili Slaven.⁴¹

Ono za što se početkom sedamdesetih godina prošloga stoljeća, u turbulentnim vremenima, a bilo je to, kako se iz današnje perspektive vidi, obrana daleko šireg kulturnog prostora od jednog narječja, zalagao Črnja, kasnije će višekratno znanstveno afirmirati Radoslav Katičić, i ne samo on. Uz Dalibora Brozovića Katičić će najobuhvatnije kontekstualizirati iznimno složenu problematiku cjeline hrvatskoga jezika i njegovih funkcionalnih razina i dijasistemske sastojnice. Čitajući Katičića i druge jezikoslovce, možemo mirne duše reći da je znanost Črnji naknadno dala za pravo. Katičić je višekratno isticao da je hrvatski i nacionalni i jezični identitet nužno pluralan. Govornik hrvatskoga jezičnog standarda kao obrazovan čovjek, ali jednako tako i onaj koji to nije, a i školovani pripadnik hrvatskoga naroda kada govori kolokvijalno, mjesnim rječnikom, uronjen u jedno od narječja, uvijek osjeća da u tom jeziku postoje još dva narječja i da su ona, makar ih i ne govorio, pa čak i ne razumijevao dobro ili nikako, dio njegova nacionalnog identiteta. Katičić radi dobru „premosnicu” rabeći pojam „jezik Hrvata” koji je razruđen „u tri narječja: čakavsko, kajkavsko i štokavsko.”⁴² No, zaključno, upravo u suodnosu triju narječja, gradi definiciju hrvatskoga jezika: „Ta narječja nisu svako za sebe. Svako za sebe mogla bi to biti i tri najuže srodna južnoslavenska jezika. Razlike među njima, kako god su male, nisu opet ni beznačajne. Čakavski, kajkavski i štokavski postoje samo u odnosu jednoga s drugim i u dodiru jednoga s drugim. Po tome to troje jest hrvatski jezik.”⁴³

Doduše, ne dijele svi jezikoslovci to mišljenje. Josip Silić smatrao je tezu da se hrvatski jezik sastoji od štokavskog, kajkavskog i čakavskoga neprihvatljivom. Za njega su to sustavi neovisni jedan o drugome. Silićev stav Katičić je cijenio strukturalističkim atomizmom. „Bitni nesporazum oko njega sastoji se u tome što jezik kao sustav kojim govornik u pojedinačnoj komunikacijskoj situaciji govori slušatelju doista jest potpuno u sebi zaokružen i neproničan svemu izvanjskomu, ali je on to samo dok traje jezična komunikacija. Čim ona prestane, jezični sistem kojim je ostvarena nađe se među svim ostalim mogućim sistemima koji će služiti pri budućem mogućem sporazumijevanju u istom, užem ili širem, krugu jezične komunikacije. I tada među tim sistemima postoje najrazličitiji odnosi bliskosti i udaljenosti, isključivanja i preklapanja. U igru ulaze vrijednosti: i kulturne, i emocionalne, i identitetske, i druge. U igru ulaze društveni odnosi: hijerarhije, sinergije i sukobljenosti. Sve ono što bi Silić zvao standardom. Tu su i zemljopis i povijest.

⁴¹ Petar Strčić: „Pravaška ideologija i politička praksa u Istri”, u: Dubravko Jelčić / Tomislav Sabljak (ur.): *Ante Starčević i njegovo djelo*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1977., 124.

⁴² Radoslav Katičić: *Hrvatski jezik*, Školska knjiga, Zagreb, 2013., 21.

⁴³ R. Katičić: *Hrvatski jezik*, 21.

A kada jednom postoji standardni jezik, narječja postaju njegovi osobiti funkcionalni stilovi (Mislav Ježić).⁴⁴ Zapravo, Črnjini se stavovi mogu donekle iščitati u oba pristupa, manje u Silićevu, znatnije u Katičićevu. S jedne strane, za njega je čakavština samosvojan idiom na razini svakodnevne komunikacije i individualnog umjetničkog idiolekta, ravnopravan drugim dvama hrvatskim sustavima i samo utoliko zaseban i poseban, ali ne i potpuno samostalan upravo stoga jer svim ostalim, „nadkomunikacijskim” aspektima, ipak pripada cjelini „jezika Hrvata” i to upravo u činjenici da on kajkavštinu osjeća svojom baš kao izvorno govornik čakavštine, a standardni jezik izgrađen na dijelu štokavskih govora, uza sav oprez spram nametanja jednoobraznosti, vlastitim civilizacijskim sredstvom. Pritom je iz perspektive čakavskog izraza kao polivalentne jezičnouporabne činjenice daleko važnije od same funkcionalne uporabe tog idioma, definitivno anticipirao Katičićeve zaključke.

Dakle, kada Črnja afirmira čakavsko narječje kao ravnopravan jezični izričaj hrvatskome standardnome jeziku utemeljenu u dijelu štokavskoga narječja, odnosno nadograđenu na nj, on ne radi ništa drugo nego, po interpretacijskom modelu Katičića i Brozovića, brani sam hrvatski jezik. Mogao bi netko shvatiti, a i shvaćao je, kako je on branio pravo na partikularizam, ali, precizna definicija Katičićeva svjedoči upravo suprotno. Budući da je jezik shvaćao neodvojivim od zavičajnog identiteta, možemo samo ponoviti da je, braneći zavičajnost, Črnja, pokadšto isuviše ostrašćeno, afirmirao općehrvatsko domoljublje kao inkluzivno, usuprot bilo kakvu ekskluzivizmu.

Već smo gore ukazali da Črnja nipošto nije minorizirao standardnost ili bio nesvjestan važnosti standardnoga jezika. Na početku navedena dijela iz govora 1971., kada ističe kako je Istra 1945. kao potvrdu svoje slobode dočekala institucionalizaciju svog i našeg standardnog jezika u vlastitoj administraciji i školstvu, u ustanovama i poduzećima, u cjelokupnom mehanizmu državnog i društvenog upravljanja, pokazao je izborom rječnika da zna važnost i narav standardnog jezika. Doduše, studija *Standardni jezik* Dalibora Brozovića pojavila se neposredno ranije, 1970. godine, pa možemo samo nagađati je li Črnja za nju znao, ali čak i ako nije, a to je, s obzirom na njegov intelektualni profil polihistora, malo vjerojatno, bila bi to snažna pohvala njegovoj intuiciji i duhovnoj dubini. Usporedimo li Črnjinu sažetu definiciju s Brozovićevim stručnim određenjem, razvidno je u prvom redu koliko je Črnja svjestan važnosti standardnoga jezika kao civilizacijskog instrumenta. Brozović, naime, piše: „Bitno je za d e f i n i c i j u standardnog jezika da je on autonoman vid jezika, uvijek normiran i funkcionalno polivalentan, koji nastaje pošto se jedna etnička ili nacionalna formacija, uključivši se u internacionalnu civilizaciju, počne u njoj služiti svojim idiomom, koji je dotad funkcionirao

⁴⁴ R. Katičić, *Hrvatski jezik*, 252.

samo za potrebe etničke civilizacije.”⁴⁵ Baštinik shvaćanja Praške škole, Brozović je, mada su češki lingvisti tijekom pedesetih godina XX. stoljeća odustali „od teorijskoga određenja norme književnoga jezika kao ‘autonomne’”⁴⁶, „veliku važnost pridao autonomnosti standardnog jezika.”⁴⁷ Ta autonomnost nipošto nije značila unifikaciju, a u Brozovićevu se izučavanju oblikovao i drugi problem koji je svakako mogao pridonijeti prijemcima i nesporazumima između Črnje i „unifikatora”. Problem varijanti koje Brozović smatra jezicima u funkcionalnom smislu.⁴⁸

Na prijelazu iz 1960-ih u 1970-te Brozović u prvi plan stavlja „opreku između dijalekatske osnovice standardnog jezika i civilizacijsko-jezične nadgradnje”⁴⁹ što je također moglo povećati nerazumijevanje između Črnje i njegovih oponenta, jer ako je za standardnost jezika bitna nadgradnja, lako je pomisliti da je konkretno štokavska, a time i bilo koja druga narječna osnovica, naprosto manje bitna, a to „bitno” lako je shvatiti u vrijednosnom smislu. Tako nešto jamačno nitko nije tvrdio, ali u svim naporima da se izbori pravo hrvatskoga jezika na autentičnost, moglo se i nehotice forsirati standard upravo zato jer se u sociopolitičkom okružju tada, a dijelom i do danas, ne priznaje samostojnost hrvatskoga standardnog jezika. Tu aporiju Brozović razrješava tezom: „Prava hrvatskoga standardnog jezika određuju se njegovim funkcijama za hrvatski narod, a ne stupnjem sličnosti ili nesličnosti prema drugim jezicima”⁵⁰, ali dodaje i tezu koja je lako mogla unijeti dodatnu napetost u polemike kakve je na tu temu vodio Črnja, onu o tome da je među pojavnim oblicima hrvatskoga jezika najvažniji hrvatski standardni jezik.⁵¹

Črnja je dobro uočio da standardni jezik kao instrument jedini jamči identitet na međunarodnoj sceni, upravo onako kako je kasnije Katičić dopunio Brozovićevu definiciju, objašnjavajući u nastavku svoje obrazložbe i povijesni kontekst koga spominje i Črnja, a to je nacionalni romantizam, po Črnji, kako smo vidjeli, negativna kategorija, po Katičiću afirmativna: „Tim književnim jezikom”⁵² hrvatska etnička, a onda sve izrazitije i nacionalna zajednica u procesu integracije (tu valja prije svega misliti na ilirski preporod) urastala je u europsku i američku, ako hoćemo ‘biti u trendu’ možemo reći i euroatlantsku, civilizaciju. Odvijalo se to u duhovnom ozračju odjekâ francuske revolucije posredovanih prije svega Napoleo-

⁴⁵ Dalibor Brozović: *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1972., 28.

⁴⁶ Krešimir Mićanović: *Varijacije na temu jezika i varijanata / Standardologija Dalibora Brozovića*, Matica hrvatska, Zagreb, 2018., 28.

⁴⁷ K. Mićanović: *Varijacije na temu...*, 28.

⁴⁸ K. Mićanović: *Varijacije na temu...*, 60.

⁴⁹ K. Mićanović: *Varijacije na temu...*, 63.

⁵⁰ K. Mićanović: *Varijacije na temu...*, 66-67.

⁵¹ K. Mićanović: *Varijacije na temu...*, 67.

⁵² Brozović je u navedenoj studiji jasno odredio zašto preferira pojam „standardni”, za razliku od „književnog” jezika koji istoznačno rabi Katičić.

novom vladavinom u 'Ilirskim provincijama' i u ozračju nacionalnog romantizma. Oboje su pak izrazito univerzalne europske duhovne pojave koje su bitno odredile tu internacionalnu civilizaciju."⁵³

Naravno, nije stvar baš tako jednostavna, budući da postoje policentrični standardni jezici, kao što je engleski, koji ne unificiraju nacionalno sve zajednice koje se njime služe, pa tako jasno razlikujemo američku od engleske ili australske kulture. Slična je donekle situacija i s njemačkim i nekim drugim jezicima. Ipak, osjetljivost Hrvata na posebnost svog jezika prizlazi iz specifične pozicije u kojoj se nacionalni identitet, osim na mitemima i povijesnom sjećanju, temeljio i na autentičnu razvoju nacionalnog jezičnog standarda započetu (doduše, nipošto *ex nihilo*, nego s oslonom na standardizirajuće procese predstandardnih razdoblja) u pravom smislu riječi sredinom 18. stoljeća kao prijelomnim trenutkom hrvatske jezične standardizacije u kojemu „od Kačića i Reljkovića do hrvatskoga narodnog preporoda, možemo dakle već govoriti o jednom standardnom novoštokavskom jeziku u nastajanju, i to za sve Hrvate izuzev kajkavce (i samo unekoliko izuzev i uži kvarnerski krug).”⁵⁴ Ta se osjetljivost intenzivira suočavanjem s novim srpskim književnim standardom kada, oko polovice 19. stoljeća tradicionalni ruskoslaven-ski i slavenosrpski bivaju odbačeni, a Srbi, pod utjecajem Jerneja Kopitara, učitelja i mecene autodidakta Vuka Stefanovića Karadžića, koji je (Kopitar) iz političkih i nacionalističkih razloga „za budući razvoj zacrtao samo dva književna jezika: slovenski i srpski”⁵⁵, kao model standardnog jezika uzimaju jezik novoštokavske usmene književnosti, ne uvažavajući cjelinu „stoljetnoga razvoja hrvatskoga književnog jezika”⁵⁶. Zamršen povijesni razvoj u kojem su Srbi od Kopitara i Vuka do danas sve štokavske govore, pa tako i standardni jezik Hrvata utemeljen na dijelu tih govora, smatrali srpskim, senzibilizirao je dodatno hrvatsku kulturnu javnost i u tom su se kotlu, osobito pobjedom škole hrvatskih vukovaca, zakuhali brojni pri-jepori i nesporazumi. Ne ulazeći u njih, jer nam nisu predmetom bavljenja u ovom radu, recimo tek da je dijelom tih nesporazuma djelomično bio i Črnjin prijemor s jezičnim „unifikatorima”. Preosjetljivost na jezični standard kao moguće isključivi jezik književnosti i neuvažavanje činjenice da je upravo afirmacijom općehrvat-

⁵³ Radoslav Katičić: „Hrvatski jezični standard”, u: Radoslav Katičić, *Hrvatski jezični standard* / August Kovačec, *Izazovi globalizacije i hrvatski jezični standard*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Razred za filološke znanosti, Zagreb, 2004., 13.

⁵⁴ Dalibor Brozović: „Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti”, u: Aleksandar Flaker / Krunoslav Pranjić (ur.), *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu / Sveučilšna naklada Liber, Zagreb, 1978., 43.

⁵⁵ R. Katičić: *Hrvatski jezik*, 196. O tom je kompleksu podosta literature, a najtemeljitiije je o tome pisao Mario Grčević, na koga se poziva i Katičić.

⁵⁶ R. Katičić: *Hrvatski jezik*, 194.

skog standarda moguća potpuna afirmacija svih narječja kojima se služe Hrvati⁵⁷ iritirala je Črnju koji je taj suodnos standardnog jezika i jezika/jezikā književnosti shvaćao barem instinktivno, a kako smo vidjeli gore, jamačno i svjesno. Doduše, nisu njegovi pogledi na jezik u svim razdobljima bili jednaki ni jednoznačni.

Ono što je Črnju istinski smetalo jest, po njemu, nerazumijevanje „hrvatskih integralaca” o upravo hrvatskoj identitetskoj osnovici čakavskoga narječja u Istri. Obrana narječja značila je obranu nacionalne pripadnosti, suprotstavljanje denacionalizatorskom pritisku na istarsku čakavsku svijest.⁵⁸ Taj se pritisak odražavao dvostruko: silom („nas u drugi tabor nisu tjerali samo batinama kao stoku”⁵⁹) i milom (hrvatske istarske čakavce su „cijelo jedno stoljeće, uz primjenu čak i najdrastičnijeg nasilja, istovremeno mamili obećanjima.”⁶⁰) Sirenski zov asimilacije nije bio nimalo bezazlen: „Nudili su nam život oslobođen šćavunstva i trebalo je učiniti samo jedan korak pa da nam na drugoj strani dramatične povijesne demarkacije nestane sa čela žig društvene sramote i prokletstva predaka. Glasnogovornici današnje hrvatske integrale treba da znaju i to da su nas na drugoj strani barikade dočekivali uistinu kao svoje. Samo bi nam neznatno izmijenili ime uvjeravajući nas da nikada nismo ni bili ništa drugo nego njihovi.”⁶¹ Čakavština je u Istri, dakle, značila jedini hrvatski identitet, ali i klasno određenje, stigmatizirajuće i upravo zato gesta prkosa: „Sadašnje generacije istarskih čakavaca ostavile su za sobom čitavo more vlastite krvi i tisuće svojih grobova da bi posvjedočile svoju iskonsku pripadnost prostorima hrvatske i južnoslavenske pučko-demokratske civilizacije.”⁶² Za Črnju, dakle, uporaba čakavštine nije samo ostvarenje prava na specifičnu umjetničku izražajnost, niti tek potvrda nacionalnog, a time i klasnog identiteta, nego i snažna poluga povijesna sjećanja na borbu za vlastitost.

Mogli bismo zaključiti da se „štokavskocentrični” krug Črnjinih oponentata ponekad grčevito držao standardnosti jezika po načelu kojim je „važnost jezika kao sastavnice etničkoga identiteta tim veća što je situacija u kojoj živi neka etnička zajednica konfliktinija, odnosno u situacijama u kojima se neka etnička zajednica osjeća ugroženom”⁶³, a ta je situacija za Hrvate u odnosu na srpski ekspanzionizam obučen u razna ruha, kome je jezična politika bila i ostala jednom od snažnih poluga, aktualna već nekoliko stotina godina. S druge strane, Črnji se čini da jezični „unifikatori” zanemaruju koliko još uvijek u njegovom vremenu, a ne tek u prošlo-

⁵⁷ Radoslav Katičić: „Hrvatski jezični standard”, 18-19.

⁵⁸ Z. Črnja: „Unifikatorska laž”, 184.

⁵⁹ Z. Črnja: „Unifikatorska laž”, 188.

⁶⁰ Z. Črnja: „Unifikatorska laž”, 188.

⁶¹ Z. Črnja: „Unifikatorska laž”, 188.

⁶² Z. Črnja: „Unifikatorska laž”, 188.

⁶³ Ivo Pranjković: „Glavne sastojnice hrvatskoga jezičnog identiteta”, u: Jagoda Granić (ur.), *Jezik i identiteti*, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb – Split, 2007., 488.

sti, „kajkavština u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, čakavština u priobalju i na otocima ili štokavština u Bosni i Hercegovini, Slavoniji i kontinentalnoj Dalmaciji nisu u povijesti bile (samo) dijelom regionalnog nego i dijelom etničkog identiteta”⁶⁴, što-
više i jamcem ne samo etničkog, nego time i nacionalnog identiteta.

Taj specifikum žilave čakavštine, sociopolitički i povijesno mnogo protežnije od pukog jezičnog instrumenta, ali i, što je osobito važno, podjednake važnosti čakavštine za Istru, kao isto tako i Istre za čakavštinu, povjesnici, ne slučajno oni iz istarskog područja, naglasili su u najnovije doba: „Tradicijski načini življenja i rada bili su duboko ukorijenjeni. Oni su na svoj način bili zalag opstanka i trajanja. Istarski su Hrvati govorili jezikom svojih djedova i pradjedova. U hrvatskim govorima Istre bilo je i štokavštine, ali je dominirala čakavština. Od ukupno šest čakavskih govora, pet ih je našlo svoje ukorijenjenje u Istri.”⁶⁵ Samo se ovim uvi-
dom može do kraja shvatiti Črnjina „jezična” borba.

Spornim bismo u Črnjinov obrani čakavštine mogli doživjeti ne njegovo inzi-
stiranje na kontinuitetu uporabe varijanti čakavskoga narječja kao idioma istarskih
Hrvata, budući da je tradicija izvorne govorne čakavštine neprekinuta od njenih
početaka do suvremena doba, nego nedovoljno istaknuto razlikovanje književnoi-
zražajne uporabe čakavskog narječja od čakavštine kao organskog medija lokalne
komunikacije. Narav književnojezične čakavštine u kontekstu o kojem govorimo
najbolje je opisao Brozović: „Od sredine XVIII. stoljeća nema dakle više nikakve
čakavske književnosti, ni čakavskog pisanog jezika uopće. U *Korablji začinjavca*⁶⁶,
novoj antologiji čakavske poezije, gdje su predstavljeni čakavski tekstovi od najsta-
rijih vremena do dana današnjega, urednici su za razdoblje od Kuhačevića (polo-
vica XVIII. stoljeća) do početka moderne čakavske poezije (početak našega stolje-
ća) našli samo tri slučajne pjesme trojice pjesnika, što za trajanje od sto i pedeset
godina ne znači gotovo ništa. Moderna kajkavska i čakavska dijalektalna poezija
ne mogu se naravno u ovom kontekstu uopće uzimati u obzir, jer su to kvalitetno
potpuno nove pojave, čisto literarnoga karaktera, bez veze s pokrajinskom kaj-
kavskom i čakavskom književnosti, nastale pošto je jezični problem već davno bio
definitivno riješen.”⁶⁷ Črnja, očito, brani čakavštinu i kao jezični medij suvremene
književnosti ne iz perspektive nepostojećeg kontinuiteta umjetničkog stvaranja
na tom narječju, nego s potrebe da se književnoestetskim oživljavanjem zamrle
tradicije povijesno i politički osnaži sjećanje na borbu za nacionalni identitet i
još jednom taj identitet potvrdi u svim njegovim aspektima. Reafirmacija pisane

⁶⁴ I. Pranjković: „Glavne sastojnice hrvatskoga...”, 490.

⁶⁵ Nevio Šetić: „Istra u 19. stoljeću”, u: Marko Trogrlić – Nevio Šetić, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Leykam international, Zagreb 2015., 195.

⁶⁶ Zvane Črnja i Ive Mihovilović: *Antologija čakavske poezije. Korablja začinjavca u versih hrvacki složena mnozim cvitjem opličena po zakonu dobrih poet*. Rijeka, 1969.

⁶⁷ Dalibor Brozović: *Rasprave i članci*, priredio Josip Lisac, Matica hrvatska, Zagreb, 2015., 184.

tradicije moguća je ne oslonom na davnu nekadašnjost o kojoj većina suvremenih čakavskih govornika malo zna, a čega je Črnja itekako svjestan, nego na govornu (pisana je, osim prošlostoljetne književne obnove očito minorna i sekundarna) praksu koja, za razliku od pisane, nikada nije zamrla. Bilo mu je to potrebno zbog jednostavne, a njemu krucijalne jednadžbe: služiti se čakavskim u Istri značilo je biti Hrvat, a pripadati toj nacionalnoj zajednici dugo je vremena bilo istoznačno klasnoj pripadnosti, to jest biti potlačen, diskriminiran, izrabljiv.

Čakavštinom, njenim statusom kao jezika književnosti i svim nijansama njena povijesna značenja bavio se Črnja u nizu ogleđa. Pritom, naravno, nikada nije mogao previdjeti, a u svojim nastojanjima da civilizacijski i izražajnoumjetnički afirmira čakavštinu nije ni htio, suodnos standarda i narječja. Ponekad je jasno lučio standardni jezik od narječja kao izražajnog sredstva, tek ne želeći da dominacija standarda guši i potiskuje autentičnost narječja, a ponekad je gotovo s nostalgijom i nelagodom, mada svjestan neumitnosti povijesnoga procesa, prikazivao povlačenje narječja u dijelu kojeg je pronašao i izgradio svoj umjetnički glas. Tako je u članku *Povijesni uzmak čakavštine* prikazao povijesnu rasprostranjenost čakavskoga narječja, ne znajući ili ne mareći za koncepciju ozaljskoga kruga, specifičnog vida započete i prekinute standardizacije koga je u potpunosti znanstveno afirmirao Josip Vončina. Črnja nije shvaćao da je ozaljski krug integracijom elemenata triju narječja počeo stvarati standardni jezik, o čemu svjedoči njegova konstatacija: „Činjenica da su Zrinski donijeli čakavštinu sve do Čakovca, a i još dublje u Panonsku nizinu sve do Sigeta (Ferenc Črnko), u većoj je mjeri doprinosila stvaranju uvjeta za međusobno prožimanje čakavske i kajkavske jezične kulture nego za sudar među njima.”⁶⁸ Previdio je ili zanemario, dakle, činjenicu svjesnog⁶⁹ standardizacijskog napora dionika ozaljskog kruga, ali nije uočio ni Vončininu intervenciju kojom je trojnoj hrvatskoj narječnoj podjeli na čakavski, štokavski i kajkavski dodao četvrtu česticu: hibridni književnojezični tip, u nj svrstavajući pokupske glagoljaše i književnike od Nikole Dešića do Jurja Križanića i Pavla Vitezovića⁷⁰. Nadalje, Črnja tu ne promatra štokavštinu kao bazu na kojoj je izgrađen hrvatski standardni jezik, nego kao jedno od tri hrvatska narječja koje u tom kontekstu doživljava konkurentskim svojoj čakavštini: „Valjak štokavskog jezičnog ujednačavanja djeluje na svim razinama naše kulture i na sve socijalne slojeve gotovo podjednako te je sada i nemoguće pomišljati na ‘liječ’ koji bi spasio hrvatsku jezičnu tradiciju. Nema takva lijeka, a neće ga ni biti.”⁷¹ Ponesen jezičnom nostalgijom lamentira „da je, od

⁶⁸ Zvane Črnja: „Povijesni uzmak čakavštine”, u: Z. Črnja, *Ex Histria /Izabrani...*, 350.

⁶⁹ Dakle, ne spontanog širenja jednoga narječja i njegova isto tako spontanog kontakta s drugim narječjem.

⁷⁰ Josip Vončina: Belostenčev hibridni jezik”, u: *Suvremena lingvistika*, Hrvatsko filološko društvo i Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, vol. 43-44, br. 1-2, Zagreb 1997., 331.

⁷¹ Zvane Črnja: „Povijesni uzmak čakavštine”, u: Z. Črnja, *Ex Histria /Izabrani...*, 357.

jezika na kojem su još u 12. i 13. stoljeću nastajali prvi slojevi hrvatske pismenosti i književnosti, na stvarnom zemljovidu kulture, u svadnevici života, malo što preostalo.”⁷²

Trebali bismo kao digresiju dodati kako je „povijesni uzmak čakavštine” u naše doba postao „civilizacijski uzmak”, prije svega zahvaljujući globalizacijskim trendovima koji ugrožavaju i standardni jezik, a narječja doslovno iskorjenjuju: „Lingvistima koji se bave čakavskim narječjem se žuri, jer čakavština biva svakim danom sve ugroženija.//Njen autohtoni jezični izričaj nemilice nagriza sredstva javnih komunikacija (radio, novine, televizija), sve razvijenije školstvo i sve veći turistički promet, stoga su metamorfoze nekih dijelova čakavštine tako velike i tako nagle da one, medicinski rečeno, prerastaju u metastaze od kojih kao da nema lijeka.”⁷³ Unifikacija više nije unutarhrvatski problem, ona je već postala globalni proces.

Črnjin je navedeni članak, braneći istarsku čakavštinu kao jamstvo istarskog hrvatstva, proširio ujedno vidokrug narječja na specifičnu plurilingvalnost i multikulturalnost istarskog prostora. Takvo kulturno i civilizacijsko okružje nužno je odbacivalo bilo kakav etnički ili nacionalni ekskluzivizam, odnosno partikularizam, a dominantna patrijarhalnost takvoga nasljeđa nužno je isključivala nacionalistički obojen konzervativizam, što je Črnja sažeo drugom jednom zgodom: „Mnogo sam čitao, ali moram priznati da sam temeljna ideologijska opredjeljenja donio sa sobom iz moralnosti i mudrosti patrijarhalnog svijeta mog djetinjstva i rane mladosti. U tom krugu života pojmovi nacionalno i čovječno značili su isto.”⁷⁴ Upravo se taj, nazovimo ga, nacionalni humanizam, s naglaskom na humano, kao neizbrisiv trag stoljetna razvoja Istre, razvio u simbiozu ili relativno mirnu konvenciju „tri osnovna (dakle ne jedina) kulturna entiteta, tj kulturna kruga. Svojevremeno je Tone Peruško identificirao dva kulturna kruga – hrvatski i talijanski, no osim brojčano dominantne hrvatsko-čakavske, pretežno seljačke zajednice, i istro-venecijanskog građanstva (čiji se kulturni identitet oblikovao pod uplivom Venecije), postojala je u području Vodnjana, Bala, Rovinja (te još ponegdje) i istro-romanska težačka zajednica, zajednica takozvanih istarskih Latina s kulturnim i jezičnim posebnostima koje se nisu mogle poistovjetiti s karakteristikama talijanske građanske kulture.”⁷⁵

Doduše, talijanaške iredentističke i šovinističke interpretacije lokalne povijesti nešto su složenije, uvlačeći u svoj raščlambeni obzor i njemački faktor, i nji-

⁷² Zvane Črnja: „Povijesni uzmak čakavštine”, u: Z. Črnja, *Ex Histria /Izabrani...*, 357.

⁷³ Rudolf Ujčić: *Istarske čakavske dijalektološke teme*, Matica hrvatska, Pula, 2015., 13.

⁷⁴ Boris Biletić: „Prijelomnice povijesti hrvatske Istre u književnom djelu Zvane Črnje”, u: Marino Manin / Ljiljana Dobrovšak / Gordan Črpić / Robert Blagoni (urednici), *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2006., 490.

⁷⁵ Zvane Črnja: „Povijesni uzmak čakavštine”, u: Z. Črnja, *Ex Histria /Izabrani...*, 351.

me argumentirajući viziju vlastite talijanske superiornosti: „Devetnaestostoljetni stereotipi okvire talijanske građanske elite u Istri izjednačili su, dakle, etničku pripadnost istarskog srednjovjekovlja i ranoga modernog doba s društvenim slojevima (Nijemci – feudalni tlačiteljski, ali brojem zanemariv sloj; Talijani – prosvijećeni građanski sloj visokih moralnih i uljudbenih kvaliteta; Hrvati – zaostali patrijarhalni seljački sloj) zbog čega se glagoljica i nije mogla ‘vidjeti’ izvan okvira seoskih zajednica u kojima su djelovali popovi glagoljaši koji su, uostalom, prema tadašnjim mjerilima bili upitnih moralnih kvaliteta (BERTOŠA, 1982., 48.-49.).”⁷⁶

Utoliko je bitnije uočiti kako se model jezika Hrvata kao svijest o višenarječnosti u Črnje podudara s višejezičnošću i multikulturalnosti istarskog identiteta. Kao što biti Hrvat znači živjeti s činjenicom da osim konkretne mjesne realizacije narječja kojim se služi postoje i standardni jezik i još dva narječja, tako biti istarski Hrvat znači živjeti sa sviješću o suživotu nacionalno i jezično inih skupina u istome životnom prostoru. Ta specifična istarska politička aroma „fratellanze” nazire „se već u programima Dobrile i Laginje te [_] ona nije ideološki import novijeg vremena nego autentičan izraz istarske povijesne empirije, tvorevina humanističkog prožimanja dviju kultura kojima su socijalni pučko-demokratski obzori bili zajednički.”⁷⁷ Poremećaj te idiomske ravnoteže nastaje u XIX. stoljeću nametanjem talijanskog jezičnog i kulturnog identiteta „jedinim legitimnim nasljedovateljem svega što je u Istri uistinu kulturno.”⁷⁸ Črnji nije potrebno ovdje eksplicitno istaknuti da je hrvatska istarska pučka kultura poistovjećena s čakavštinom, to se podrazumijeva iz cjeline kako ovoga članka, tako i iz brojnih drugih njegovih publicističkih radova, a zatiranje pučke i etničke kulture i njena jezičnog medija on je u marksističkom duhu vidio kao talijanizaciju zasnovanu „na interesima građansko-kapitalističke ekspanzije, na ekonomskoj potrebi da se eliminacijom bilo kakve konkurencije na nacionalnom planu potpuno zagospodari viškovima seljačkog rada”⁷⁹ u ime čega je u Istri trebalo „pregaziti, odstraniti ili postupno talijanizirati sve što nije talijansko, a što je u talijanozatorskim i povijesno-filozofskim koncepcijama (Carlo De Franceschi) označeno kao protucivilizacijsko. Postavljena na takvu idejnu osnovu, šoviniistička represija nad hrvatskom pučkom kulturom poprimila je uistinu drastične i dramatične oblike.”⁸⁰ Tek kada shvatimo ove povijesne silnice, možemo shvatiti i Črnjinu grčevitu obranu čakavštine, ne tek kao medija zavičajnosti, nego i kao sredstva očuvanja nacionalnosti na specifičnom

⁷⁶ Ivan Jurković: „Hrvatski identitet plemstva austrijskog dijela Istre krajem XV. i tijekom XVI. stoljeća”, u: Marino Manin / Ljiljana Dobrovšak / Gordan Črpić / Robert Blagoni (urednici), *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2006., 53.

⁷⁷ Zvane Črnja: „Povijesni uzmak čakavštine”, u: Z. Črnja, *Ex Histria / Izabrani...*, 352.

⁷⁸ Zvane Črnja: „Povijesni uzmak čakavštine”, u: Z. Črnja, *Ex Histria / Izabrani...*, 354.

⁷⁹ Zvane Črnja: „Povijesni uzmak čakavštine”, u: Z. Črnja, *Ex Histria / Izabrani...*, 354.

⁸⁰ Zvane Črnja: „Povijesni uzmak čakavštine”, u: Z. Črnja, *Ex Histria / Izabrani...*, 354.

kontaktnom području, ali i poluge kojom se, usuprot asimilaciji, čuva specifična istarska multikulturalnost. Ukratko, hrvatski identitet Istre moguć je samo kao suživot kultura i idioma, odnosno – multijezičnost u Istri jest multikulturalnost. S tim da za Črnju multijezičnost jest i višenarječnost jezika Hrvata. Ne ulazeći ovdje u ocjenu njegova književnog rada, pa čak ne i u prosudbu cjelovita publicističkog opusa, želimo naglasiti da je doprinos Črnje problemima nacionalnog i jezičnog identiteta upravo u uočavanju i shvaćanju specifičnog istarskog multikulturalizma i plurilingvizma ne kao problema, nego kao modela kojim se ima rješavati pitanje identiteta bez utjecanja „unifikaciji”, bez isključivosti proizašle iz straha od drugosti i drugačijeg, no sa sviješću da je afirmacija vlastitosti moguća samo kao participacija jastva/mistva u odnosu na različitost – da bi postojalo ja/mi, nužno mu je ti/vi.

ZVANE ČRNJA, MULTICULTURALISM IN THE LIGHT OF ISTRIAN MULTILINGUALISM

Summary

The objective of this paper is to present the standpoints of one of Istria's most prominent contemporary literary authors and cultural workers regarding the multiculturalism of this part of Croatia as a major component of the Croatian culture. Special attention is paid to Črnja's views on the multilingualism of this area as a dialectically inseparable component of the Istrian multiculturalism. Parallel with Črnja's oeuvre – for better understanding of his work – the paper presents in detail the problem issues related to standardology, whereby coexistence, standard and multidialectalism are accentuated as major characteristics of the Croatian linguistic area. The focus lies on Črnja's view that the regional identity being is inseparable from the national identity primarily as from a complex unit, but also that the national and the regional stand in an analogue interdependent position, as do the national and the global. Multidialectalism as part of the identity of the Croatian national being is analogue to multilingualism as a full-fledged regional and identity-related determinant of Istria. Pluralism in contrary to unification represents for Črnja both a linguistic and a cultural imperative and programme.

Keywords: multiculturalism; multilingualism; regionalism; dialectal literature; Čakavian literature; Kajkavian literature; literature; literary language; unification, polycentrism.

ZVANE ČRNJA, IL MULTICULTURALISMO IN LUCE DEL MULTILINGUISMO DELL'ISTRIA

Riassunto

Il fine del saggio consiste nella presentazione dei punti di vista di uno dei più rilevanti scrittori e attivisti sociali dell'Istria di questo tempo in riguardo al complesso del multiculturalismo di questa regione della Croazia, come di un'importante componente della cultura croata. Una particolare attenzione è rivolta alle prese di posizione del Črnja in riguardo al multilinguismo di questo territorio come di un'indivisibile componente dialettica del multiculturalismo istriano. Parallelamente alla presentazione dell'opera del Črnja, e per una miglior comprensione dell'autore, si presenta in modo dettagliato la problematica standardologica dove si rileva la coesistenza dello standard e dei diversi dialetti come di un'importante caratteristica del territorio linguistico croato. Si accentua la presa di posizione del Črnje in riguardo all'esistenza indivisibile dell'identità regionale e di quella nazionale come di un'unità complessa, ma che la componente nazionale e regionale siano in una posizione di correlazione analoga similmente al nazionale e al globale. Il multidialettalismo come parte dell'identità dell'essere nazionale croato è analoga al multilinguismo come di una determinante dell'identità regionale dell'Istria. Il pluralismo in confronto all'unificazione per il Črnja presenta un imperativo e un programma quanto linguistico, tanto culturale.

Parole chiave: multiculturalismo, multilinguismo, regionalismo, letteratura dialettale, letteratura ciacava, letteratura caicava, lingua letteraria, atto d'unificazione, policentrismo

LITERATURA

- Anić, Vladimir: *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 1998.
- Biletić, Boris, „Črnja danas”; u: *Zvane Črnja, Ogledi*, Mala knjižnica Društva hrvatskih književnika, Zagreb, 2015.
- Biletić, Boris: „Prijelomnice povijesti hrvatske Istre u književnom djelu Zvane Črnje”, u: Marino Manin / Ljiljana Dobrovšak / Gordan Črpić / Robert Blagoni (urednici), *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2006.
- Biletić, Boris: *Bartuljska jabuka / Ogledi i zapisi o književnom djelu Zvane Črnje*, Izdavačko poduzeće Reprezent d.o.o. Buzet – Čakavski sabor Žminj, Buzet, 2001.
- Brozović, Dalibor: *Rasprave i članci*, priredio Josip Lisac, Matica hrvatska, Zagreb, 2015.
- Brozović, Dalibor: „Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti”, u: Aleksandar Flaker / Krunoslav Pranjić (ur.), *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu / Sveučilšna naklada Liber, Zagreb, 1978.
- Brozović, Dalibor: *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1972.
- Črnja, Zvane: «Povijesni uzmak čakavštine», u: *Zvane Črnja: Ex Histria / Izabrani ogledi (i poneka polemika)*, (Izabrao, sastavio, predgovor napisao Boris Domagoj Biletić), Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula, 2016.
- Črnja, Zvane: „Unifikatorska laž”, u: *Zvane Črnja: Ex Histria / Izabrani ogledi (i poneka polemika)*, (Izabrao, sastavio, predgovor napisao Boris Domagoj Biletić), Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula, 2016.
- Črnja, Zvane: *Četrdeset godina poslije*, Otokar Keršovani, Opatije, 1988.
- Črnja, Zvane: *Kulturna historija Hrvatske*, Epoha, Zagreb, 1964.
- Črnja, Zvane i Mihovilović, Ive: *Antologija čakavske poezije. Korablja začinjavca u versih hrvacki složena mnogim cvitjem oplićena po zakonu dobrih poet*. Rijeka, 1969.
- Escarpit, Robert: *Sociologija književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
- Frangeš, Ivo: *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana, 1987.
- Jelčić, Dubravko: *Povijest hrvatske književnosti / Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Drugo, znatno prošireno izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb, 2004.
- Jonke, Ljudevit: *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb, 1971.
- Jurković Ivan: „Hrvatski identitet plemstva austrijskog dijela Istre krajem XV. i tijekom XVI. stoljeća”, u: Marino Manin / Ljiljana Dobrovšak / Gordan Črpić / Robert Blago-

- ni (urednici), *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2006.
- Katičić, Radoslav: *Hrvatski jezik*, Školska knjiga, Zagreb, 2013.
- Katičić, Radoslav: «Hrvatski jezični standard», u: Radoslav Katičić, *Hrvatski jezični standard* / August Kovačec, *Izazovi globalizacije i hrvatski jezični standard*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Razred za filološke znanosti, Zagreb, 2004.
- Meić, Perina: *Čitanje povijesti književnosti*, Alfa, Mostar, 2010.
- Mićanović, Krešimir: *Varijacije na temu jezika i varijanata / Standardologija Dalibora Brozovića*, Matica hrvatska, Zagreb, 2018.
- Petrović, Sreten (ur.): *Sociologija književnosti / Sociološka hrestomatija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1990.
- Pranjeković, Ivo: «Glavne sastojnice hrvatskoga jezičnog identiteta», u: Jagoda Granić (ur.), *Jezik i identiteti*, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb – Split, 2007.
- Prosperov Novak, Slobodan: *Povijest hrvatske književnosti / Od Bašćanske ploče do danas*, Golden Marketing, Zagreb, 2003.
- Smit, Antoni D. [Anthony D. Smith]: *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek – Knjižara krug, Beograd, 2010.
- Strčić, Petar: „Pravaška ideologija i politička praksa u Istri”, u: Dubravko Jelčić / Tomislav Sabljak (ur.): *Ante Starčević i njegovo djelo*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1977.
- Šetić, Nevio: „Istra u 19. stoljeću“, u: Marko Trogrlić – Nevio Šetić, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Leykam international, Zagreb 2015.
- Ujčić, Rudolf: *Istarske čakavske dijalektološke teme*, Matica hrvatska, Pula, 2015.
- Vončina, Josip: „Belostenčev hibridni jezik», u: *Suvremena lingvistika*, Hrvatsko filološko društvo i Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, vol. 43-44, br. 1-2, Zagreb 1997.

Željko Trbušić

Arhivsko gradivo o književnicima iz Istre i šireg istarskog područja u arhivu Odsjeka za povijest hrvatske književnosti

Sažetak

Arhivske zbirke predstavljaju gradivo koje je prikupila osoba, ustanova ili repozitorij iz različitih izvora. One su umjetno je stvorene i zapisi su svrstani po nekoj zajedničkoj značajki, npr. načinu prikupljanja, temi, jeziku, obliku ili stvaratelju zbirke, neovisno o provenijenciji dokumenata. U ovom radu prikazana je konceptualna tematska zbirka, točnije pregled fondova čiji stvaratelji dijele zajedničku osobinu, u ovom slučaju činjenicu da je njihovo podrijetlo usko vezano uz Istru ili šire istarsko područje. Grupiranje arhivskih zapisa na konceptualnoj razini ne podrazumijeva fizičko razdvajanje ili spajanje fondova ili predmetnih smotaka, već odabir i izradu obavijesnog pomagala koje može poslužiti za proučavanje neke specifične teme. Istraživanje se bazira na arhivskom gradivu Odsjeka za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Rad sadrži sumarni arhivistički opis relevantnih fondova te vremensko-prostorni vizualni model izrađen korištenjem relacijske baze podataka i sustava nodegoat. Vremensko-prostorna vizualizacija omogućava stjecanje drugačijeg pogleda na kvalitativnu i kvantitativnu strukturu informacija sadržanih u arhivskom gradivu i interpretaciju koja nije ostvariva korištenjem klasičnih tekstualnih obavijesnih pomagala.

Ključne riječi: arhivsko gradivo, književnost, Istra, vizualizacija, digitalizacija

Uvod

Arhivsko gradivo predstavlja odabranu količinu zapisa čije je dugoročno očuvanje od interesa za određenu društvenu zajednicu, državu, instituciju, korporaciju ili pojedinca. Njegovo prikupljanje i diseminacija posao je za koji su primarno zaduženi arhivisti i koji upošljavaju raznolike metode kako bi postigli zadane ciljeve. Arhivsko gradivo smatra se kulturnom baštinom i odražava evidenciju ljudskog

djelovanja u određenom vremenskom periodu, a ugrubo ga je moguće razdijeliti na gradivo koje stvaraju institucije i čija svrha očuvanja je zadržavanje određenih prava i obaveza kojima gradivo svjedoči (npr. ugovori, rješenja, potvrde) te na gradivo koje je od iznimnog umjetničko-povijesnog značaja i njegovo očuvanje od interesa je za održavanje i promicanje nacionalnog identiteta. Ova podjela ne bi se trebala shvatiti kao definicija i česta je pojava ispreplitanje jednog koncepta u drugi i obrnuto, no u kontekstu ovog rada važno je primijetiti kako proučavano gradivo pripada skoro isključivo u drugu kategoriju s obzirom da se radi o ostavštinama hrvatskih književnika čiji je rad već i za vrijeme njihova života prepoznat u stručnoj zajednici te je iz tog razloga očuvanje njihovih zapisa od interesa za zajednicu.

Arhivske zbirke predstavljaju gradivo koje je prikupila osoba, ustanova ili repozitorij iz različitih izvora. One su umjetno je stvorene i zapisi su svrstani po nekoj zajedničkoj značajki, npr. načinu prikupljanja, stvaratelju, temi, jeziku, obliku ili stvaratelju zbirke, neovisno o provenijenciji dokumenata.¹ Ovaj rad prilika je za predstavljanje cjelokupnog arhivskog gradivo Odsjeka za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i može se koristiti kao referenca za buduća istraživanja provedena u okviru Odsjeka te istovremeno proučava tematski zadani okvir Istre i istarskog područja stvaranjem konceptualne zbirke gradiva. Uz pomoć suvremenih digitalnih tehnologija izrađen je vremensko-prostorni vizualizacijski model i baza podataka koja je jedna od osnova za uključivanje gradiva Odsjeka u suvremene digitalizacijske procese. Vizualizacija omogućava stjecanje drugačijeg pogleda na kvalitativnu i kvantitativnu strukturu informacija sadržanih u arhivskom gradivu i interpretaciju koja nije ostvariva korištenjem klasičnih tekstualnih obavijesnih pomagala.²

Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti i identifikacija gradiva o književnicima iz Istre i šireg istarskog područja

Arhivsko gradivo hrvatskih književnika se na Odsjeku za povijest hrvatske književnosti počelo prikupljati od osamostaljivanja Odsjeka 1952. godine, točnije nakon što je na njegovo čelo došao Dragutin Tadijanović 1953. godine.³ Arhiv danas broji 239 arhivskih fondova i kao takav predstavlja jedinstvenu cjelinu koja je nezaobilazno mjesto književno-povijesnih istraživanja 19. i 20. stoljeća. Cjelokupan

¹ Marta Mihaljević, Milica Mihaljević, Hrvoje Stančić: *Arhivistički rječnik*, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015., 108.

² Anne Bahde: „Conceptual Data Visualization in Archival Finding Aids: Preliminary User Responses“, *portal: Libraries and the Academy*, 17 (2017.), br. 3, 485.

³ Ana Batinić i Željko Trbušić: „Književne ostavštine u Odsjeku za povijest hrvatske književnosti HAZU“, *@rhivi*, 5 (2019.), 29.

popis fondova sa pripadajućim signaturama nalazi se u prilogu 1. Popis je izrađen 2020. godine u sklopu temeljite revizije arhiva i gradiva koje je u njemu sadržano. Identifikacija gradiva o književnicima iz Istre provedena je s ciljem stvaranja konceptualne tematske zbirke, a kriterij odabira bio je podrijetlo stvaratelja fonda. Treba napomenuti da su u ovaj odabir uključeni i književnici iz šireg riječkog područja iako grad Rijeka danas nije sastavni dio Istarske županije. Ova odluka donesena je na temelju razumijevanja šireg utjecaja djelovanja pojedinih književnika i njihovog značaja ne samo za rodni grad nego i za širu okolicu. Sukladno tome, za prikaz su identificirani i odabrani sljedeći arhivski fondovi: Viktor Car Emin (HR-AHAZU-KN-32), Ivan Dežman (HR-AHAZU-KN-43), Ante Dukić (HR-AHAZU-KN-49), Rikard Katalinić-Jeretov (HR-AHAZU-KN-92), Eugen Kumičić (HR-AHAZU-KN-121), Milan Marjanović (HR-AHAZU-KN-133), Nikola Polić (HR-AHAZU-KN-175) i Janko Polić-Kamov (HR-AHAZU-KN-176).

Viktor Car Emin

Arhivski fond Viktora Cara Emina sastoji se od predmetnog smotka sa strojopisom naslovljenim Autobiografija na 34 stranice, napisanim u Opatiji u svibnju 1949. godine, pisma iz Opatije naslovljenog Mnogo poštovani druže Predsjedniče, primjerka knjige Nove borbe: Srpska književna zadruga, Kolo XXIX., br. 190, Beograd 1926. te pisma iz Opatije datiranog 3. studeni 1949. i naslovljenog Moj dragi druže načelniče. Uz to sačuvana je i razglednica koju je Natko Frndić, novinar Borbe, darovao 28. ožujka 1958. godine Dragutinu Tadijanoviću, a koju mu je 4. veljače 1957. iz Opatije poslao V. Car Emin.

Ivan Dežman

Ostavštinu Ivana Dežmana Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (tadašnja Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti) pribavila je 12. lipnja 1953. godine od njegove udovice Kornelije Dežman. Prvo sređivanje ovog fonda obavio je Dežmanov prijatelj August Šenoa, a on se sumarno sastoji od: knjižne građe, osobnih dokumenata (krsni list, svjedodžbe, diplome, potvrde, razni dekreti, priznanja, smrtni list i 2 smrtovnice datirane 24. listopada 1873.), rukopisa (42 komada), tiskanih priloga, letaka, slika i crteža Julija Gnezde, sinopsisa predavanja iz Požege iz 1872. godine (15 listova), korespondencije iz razdoblja od 1863. do 1894. godine te ostale razne dokumentacije (računi, adresar, troškovnici vezani uz Vienac, tiskarske i knjižarske pogodbe vezane uz Vienac, izdavanje pjesama P. Preradovića, rukopisa Og. Utišenića i dr.). Fond se čuva u 2 arhivske kutije.

Ante Dukić

Fond Ante Dukića sredio je sâm stvaratelj i 15. lipnja 1948. godine predao arhivu Odsjeka, točnije tadašnjem Institutu za književnost. Fond se sastoji od novinskih izrezaka domaće i inozemne periodike vezanih uz obljetnice života i rada A. Dukića i prijevode Dukićevih pjesama i djela na strane jezike te osvrta na pojedina Dukićeva djela (npr. Od osvita do sutona, Dnevnik jednog magarca. Nedužna priča o nevinom futurizmu, Pogledi na život i svijet, Marija Devica, Naš domaći glas i dr.). Fond sadrži i korespondenciju stvaratelja s Božom Lovrićem, drugim hrvatskim književnicima i istaknutim javnim djelatnicima, talijanskim književnicima i prevoditeljima, poljskim književnicima, srpskim i slovenskim književnicima u Americi, češkim i bugarskim književnicima itd. Dodatno, fond sadrži osobne dokumente i ponešto fotografija.

Rikard Katalinić-Jeretov

Vrlo mala ostavština književnika Rikarda Katalinića-Jeretova rođenog u Voloskom, Opatija, sastoji se od jednog pisma koje je stvaratelj uputio Petru Grgecu iz Splita 22. siječnja 1941. godine.

Eugen Kumičić

Ostavština Eugena i Marije Kumičić sređena je nanovo 2021. godine i identificirane su sljedeće cjeline gradiva: 1. Govori i koncepti govora Marije Kumičić, 2. Članci u novinama i časopisima i 3. Korespondencija. Prva serija objedinjuje rukopisne i strojopisne tekstove govora Marije Kumičić iz razdoblja od 1936. do 1943. godine, a druga serija članke vezane uz Eugena i Mariju tiskane u novinama i časopisima objavljenim od 1927. do 1950. godine. Treća serija obuhvaća više od polovine gradiva fonda i sadrži bogatu korespondenciju iz razdoblja od 1882. do 1945. godine. Ona sumarno sadrži pisma upućena Eugenu (3.1.), sažalnice Mariji povodom Eugeneve smrti (3.2.), pisma upućena Mariji (3.3.) i sažalnice upućene obitelji povodom njene smrti 1945. godine (3.4.).

Milan Marjanović

Fond Milana Marjanovića, hrvatskog književnika rođenog u Kastvu 1879. godine, jedan je od najvećih u arhivu ukupne količine 12 dužnih metara. Fond je nesređen i ne postoje obavijesna pomagala.

Nikola Polić

Ostavštinu Nikole Polića darovao je Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti Vladimir Šiffer 16. svibnja 1956. godine. Sastoji se od strojopisa pjesme Oproštaj sa potpisom autora i nadnevkom Rijeka, bolnica, 25. travnja 1956.

Janko Polić-Kamov

Arhivski fond književnika Janka Polića-Kamova otkupljen je 10. listopada 1948. godine od Jankova brata Nikole Polića. Arhivski fond tvore rukopisi djela: Čuška (napisana krajem listopada 1906., a u arhivu Odsjeka čuva se u prijepisu Nikole Polića od 12. kolovoza. 1952.), Sloboda (iz ciklusa Naše duše u ogledalu smrti), Historijat jednog članka (1906. godina), Samostanske drame, Orgije monaha (Rim, 26. - 29. kolovoza 1907.), Djevica (Rim, 1907.), Garibaldi (prijepis Nikole Polića), Isušena kaljuža (I. Na dnu, II. U šir, III. U vir), S. S. Kranjčević (objavljeno 1910. u Bosanskoj vili, fotokopija rukopisa što ih je u veljači 1958. dao načiniti D. Tadijanović od izvornika koji se čuva u Muzeju grada Sarajeva), Čovječanstvo (komedija u 4 dijela nastala u Puntu početkom rujna 1908.). Dodatno, fond sadrži pisma i dopisnice Janka Polića Kamova braći Vladimiru, Dušanu, Milutinu i Nikoli u razdoblju od 1901. do 1910. godine, pisma drugih Kamovu, fotografije i književnu građu. Dodatno gradivo poklonio je Dragutin Tadijanović i sastoji se od Knjige lakrdije, tri lista djela Ispovijesti, tridesetak članaka iz Pokreta, prijepis djela Na Veliki petak te dodatni dio korespondencije.

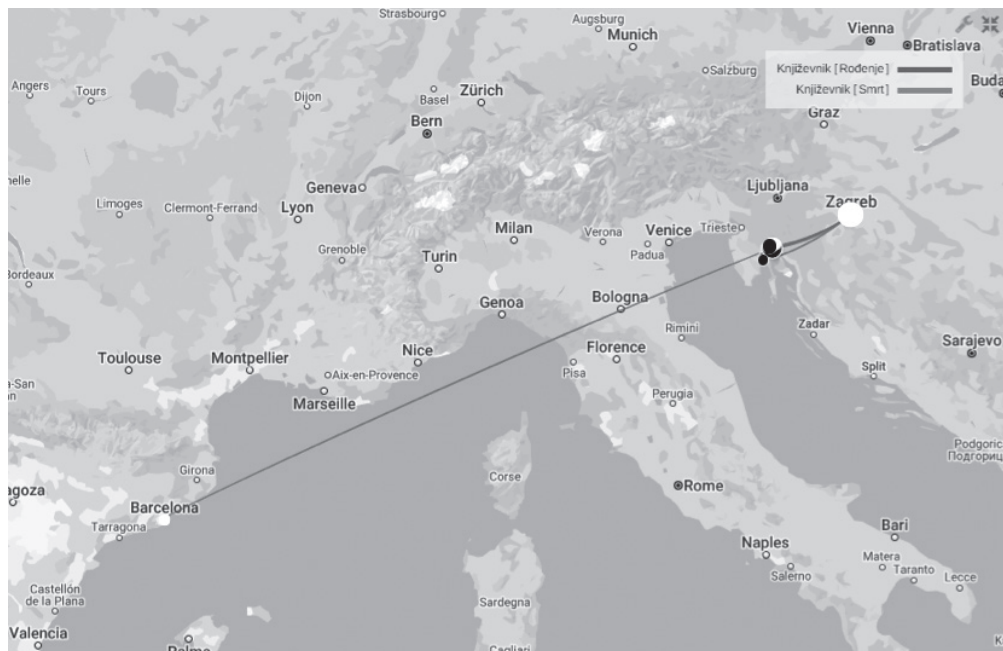
Vremensko-prostorna vizualizacija i analiza rezultata

Vremensko-prostorna vizualizacija izrađena korištenjem sustava nodegoat⁴ podrazumijevala je izradu relacijske baze podataka te upis informacija sadržanih u gradivu. U ovom slučaju radi se o mjestu i datumu rođenja i smrti pojedinog književnika. Izrađena baza omogućava upisivanje velikog broja podataka, a ovdje upisani služe samo kao primjer te je moguće korištenjem ovog modela nadograditi bazu za bilo koju regiju te ostvariti njihovo međusobno povezivanje. Radni tijek izrade ovakvog modela detaljno opisuju Burnać i Trbušić⁵. Slika 1 i 2 prikazuju geografski odnos mjesta rođenja i smrti književnika uključenih u vizualizacijski model. Kružići označeni crnom bojom označavaju mjesto rođenja dok oni označeni bijelom bojom predstavljaju mjesto smrti. Dodatno, na slici 2 prikazani su

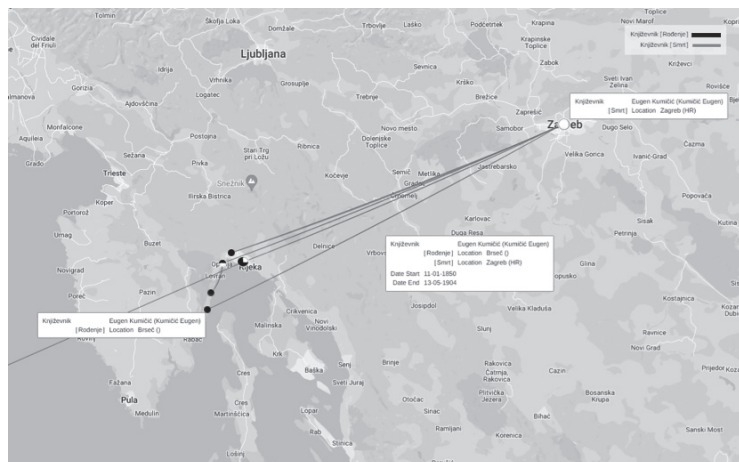
⁴ Sustav nodegoat koristi se u mrežnom okruženju putem poveznice <https://nodegoat.net/>, pristupljeno 3. srpnja 2022.

⁵ Ivana Burnać i Željko Trbušić: „Vizualizacija podataka kao metoda obogaćivanja arhivskih obavijesnih pomagala: primjer izvora za povijest Dalmacije u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti“, *Vjesnik dalmatinskih arhiva*, 2 (2021.), 93-94.

podaci o književniku Eugenu Kumičiću upisani u relacijsku bazu podataka kojima je određen prikaz na karti. Za svakog književnika upisan je i datum rođenja i smrti što omogućuje vremensku vizualizaciju prikazanu na slici 3. Stupci označeni crnom bojom predstavljaju godine u kojima su pojedini književnici rođeni, a stupci označeni sivom bojom godine u kojima su umrli.

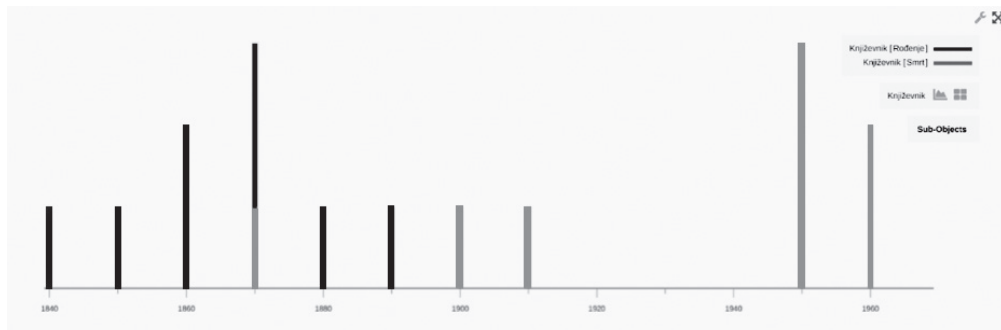

Slika 1. Prostorna vizualizacija mjesta rođenja i smrti književnika iz Istre i šireg istarskog područja.

Slika 2. Uvećani prikaz prostorne vizualizacije mjesta rođenja i smrti književnika iz Istre i šireg istarskog područja.

Analiza pokazuje kako su književnici iz Istre i istarske okolice većinom migrirali u smjeru Zagreba. Mjesto smrti, naravno, nije dokaz lokacije cjelokupnog života i rada određene osobe, no ipak, i u ovom slučaju, dovoljno sugerira. Analizu je potrebno proširiti te uključiti druge životne okolnosti (npr. mjesto ili mjesta rada) kako bi se dobila cjelokupna slika kretanja određene osobe. Isto je primjenjivo i na vremensku vizualizaciju koja pokazuje kako je većina književnika uključenih u ovu analizu rođena u drugoj polovici 19. stoljeća te je umrla u prvoj polovici 20. stoljeća. Ove podatke potrebno je proširiti i usporediti sa podacima za sve stvaraatelja arhivskog gradiva koje Odsjek posjeduje.

Slika 3. Vremenska vizualizacija odnosa rođenja i smrti književnika iz Istre i šireg istarskog područja.

Zaključak i mogućnosti daljnjeg rada

Ovaj rad poslužio je predstavljanju cjelokupnog popisa arhivskoga gradiva Odsjeka za povijest hrvatske književnosti nanovo definiranog 2020. godine, ali i kao prikaz mogućnosti ekstrakcije informacija za vremensko-prostornu analizu. U te svrhe odabran je mikrosegment gradiva vezanog uz književnike iz Istre i šireg istarskog područja. Ovakve analize provedene na arhivskom gradivu omogućuju stjecanje drugačijeg, općenitijeg, ali ponekad i dubljeg uvida u strukturu gradiva i informacije koje su u njemu sadržane. Ovdje provedena analiza nije ni na koji način sveobuhvatna i služi samo kao primjer mogućnosti koje omogućuju suvremene informacijsko-komunikacijske tehnologije. Unatoč tome, već i ona pruža dovoljno informacija koje mogu poslužiti za daljnja književno-povijesna istraživanja.

Rad osvještava o bogatstvu povijesnih informacija arhiva Odsjeka za povijest hrvatske književnosti koji se s pravom može smatrati neizbježnom lokacijom za svako proučavanje hrvatske književnosti 19. i 20. stoljeća. Arhiv i dalje, iako u manjem omjeru, preuzima relevantno gradivo i uključuje se u suvremene procese digitalizacije.

ARCHIVAL MATERIAL ON WRITERS FROM ISTRIA AT THE ARCHIVES OF THE DIVISION OF THE CROATIAN LITERATURE

Summary

Archival collections present the material collected by a person, institution or repository from various sources. These are artificial products, and thus, records are systematized according to a common denominator – e.g. the manner of collecting, creator, topic, language, form or creator of collection, regardless of the provenance of the documents.⁶ This paper will present the conceptual thematic collection, or rather offer a survey of the holdings whose creators share a common feature – in this case the fact that their activity or origin stands in close connection with the territory of Istria. Patterning archival records in groups at conceptual level need not imply physical separation or merging of holdings or scrolls, but rather a selection and drafting of an information aid, which may serve for the study of a particular topic. The research is based upon the archival material of the Division of the History of the Croatian Literature of the Institute of the History of the Croatian Literature, Theatre and Music of the Croatian Academy of Sciences and Arts.

This paper includes drafting a summarized archival description of relevant holdings and of a visual model by using a relational database. Spatial-temporal visualisation enables us to gain a different view of the qualitative and quantitative structure of the information contained in the archival material and the interpretation not realizable by using classic textual information aids.⁷ In this manner, scholars will be offered a manifold usable overall survey of the material related to the literary writers of Istria, which may well serve as basis for further theoretical literary research.

Keywords: archives; material; creator; language; literary writers; holdings.

⁶ Hrvoje Stančić: *Arhivistički rječnik*, Institute of Information Studies, Department of Information and Communication Sciences, Faculty of Humanities and Social Studies, University of Zagreb, Zagreb, 2015., p. 108.

⁷ Anne Bahde, "Conceptual Data Visualization in Archival Finding Aids: Preliminary User Responses", *portal: Libraries and the Academy*, 17 (2017), no. 3, p. 485.

MATERIALE ARCHIVISTICO SUI LETTERATI DELL'ISTRIA E DI UN TERRITORIO ISTRIANO PIÙ AMPIO PRESSO L'ARCHIVIO DEL DIPARTIMENTO DI STORIA DELLA LETTERATURA CROATA

Riassunto

Le collezioni archivistiche presentano il materiale raccolto da una singola persona, un'istituzione o un repository proveniente da diverse fonti. Esse sono state formate artificialmente e le annotazioni sono state compilate secondo una caratteristica comune, e cioè secondo il modo della raccolta, in conformità al tema, alla lingua, alla forma o al collezionista, indipendentemente dalla provenienza dei documenti. In questo saggio è stata presentata la collezione tematica concettuale, e più precisamente la rassegna dei fondi i cui creatori condividono una caratteristica comune, in questo specifico caso il fatto che le loro origini siano strettamente legate all'Istria o a un'area istriana più vasta. Il raggruppamento degli scritti d'archivio al livello concettuale non implica una divisione fisica o un'unificazione dei fondi o degli incartamenti tematici, bensì la selezione e la formazione di uno strumento d'informazione che possa servire allo studio di un specifico tema. La ricerca è basata sul materiale d'archivio del Dipartimento per la storia della letteratura croata dell'Istituto per la storia della letteratura croata, del teatro e della musica dell'Accademia croata delle scienze e delle arti. Il saggio contiene una descrizione archivistica sommaria dei fondi relativi e un modello visuale di tempo e spazio, formato tramite l'uso della base relazionale dei dati e del sistema nodegoat. La visualizzazione di tempo e spazio offre la possibilità di ottenere una visione differente sopra la struttura qualitativa e quantitativa delle informazioni contenute nel materiale archivistico e un'interpretazione che non è possibile attualizzare mediante l'uso di classici strumenti d'informazione testuali.

Parole chiave: materiale archivistico, letteratura, Istria, visualizzazione, digitalizzazione

Literatura

- Bahde, Anne: „Conceptual Data Visualization in Archival Finding Aids: Preliminary User Responses“, portal: *Libraries and the Academy*, 17 (2017.), br. 3.
- Batinić, Ana i Trbušić, Željko: „Književne ostavštine u Odsjeku za povijest hrvatske književnosti HAZU“, @rhivi, 5 (2019.).
- Burnač, Ivana i Trbušić, Željko: „Vizualizacija podataka kao metoda obogaćivanja arhivskih obavijesnih pomagala: primjer izvora za povijest Dalmacije u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti“, *Vjesnik dalmatinskih arhiva*, 2 (2021.)
- Marta Mihaljević, Milica Mihaljević, Hrvoje Stančić: *Arhivistički rječnik*, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015.

Boris Domagoj Biletić

Kronologija hrvatske književnosti Istre

Sažetak

U prošlosti, od ranoga srednjovjekovlja i glagoljske epigrafike, pa sve do danas, postojala je i postoji istarska književnost koju možemo nazvati (a da se njezin identitet i njezini sadržaji ne mijenjaju niti dovode u pitanje, jednako kao ni cjelovitost hrvatske književnosti) sintagmama: hrvatska književnost u Istri, hrvatskoistarska književnost, književnost hrvatskih pisaca iz Istre, istarska hrvatska ili hrvatska istarska književnost... Estetski uvjerljivo svjedočeći o ljudskome, humanom sadržaju i svekolikim obzorima istarskoga hrvatstva, ona nije samo regionalan (bilo tzv. dijalektalan, bilo na književnu jezičnom standardu) fenomen i/ili zavičajna vrijednost, nego najbolji njezini autori i najznačajnija njihova djela ulaze u matični tijek naše nacionalne, hrvatske književnosti kao cjeline.

Ključne riječi: hrvatska književnost Istre – dijakronija, kronologija hrvatske književnosti u Istri od početaka do danas, najpoznatiji, poznati, manje poznati i nepoznati istarski hrvatski pisci...

Dolazak Slavena u Istru, o kojima prve vijesti postoje s kraja VI. stoljeća, temeljito mijenja svekoliku sliku poluotoka na povijesnoj vjetrometini te razdjelnici civilizacija i kultura.¹ Od ranoga srednjega vijeka u Istri se dodiruju i prožimlju tri „etnosa“ i uljudbe: slavenska, romanska i germanska. Starohrvatske nekropole iz VIII. stoljeća rana su potvrda o životu i kulturi Hrvata u Istri, koji najkasnije u IX. st. primaju kršćanstvo.

Hrvatska pismenost u Istri kao temelj književnosti dio je cjeline hrvatske pismenosti i literature, s korijenima u misiji *slavenske braće* ili *svete braće*, Konstan-

¹ Tekst je donekle izmijenjena i dopunjena te mjestimice ažurirana inačica članka „Hrvatska književnost“, objavljenoga u *Istarskoj enciklopediji* Leksikografskoga zavoda „Miroslav Krleža“, Zagreb, 2005., str. 394-397. Isto je dostupno na mrežnim stranicama: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1380>. Godine 2019. objavio sam *Istarsko troknjižje* (Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb) na gotovo 1.000 stranica, a Knjiga prva te trilogije (*Vodeća imena 20. stoljeća*) započinje upravo tekstem „O hrvatskoj književnosti Istre“, str. 9-20. Tekst nisam opterećivao/„opterećivao“ naslovima djela (naj)novijih autora, koja su dostupna, kao i podatci o njihovim piscima, već i na mreži („online„). (Op. aut.)

tina-Ćirila i Metoda, čiji su putovi iz Panonije, odnosno Moravske u Veneciju, Rim i natrag zasigurno vodili kroz Istru. Ćirilovo slavensko pismo, *glagoljica*, i uređen književni jezik, te rimsko bogoslužje na narodnome jeziku (s izvorom u staroslavenskome pa zatim u njegovoj hrvatskoj redakciji) i rano potvrđen osnovni crkveni repertorij, sve to rasvjetljava činjenicu zašto već od X. st. hrvatska pisana riječ u Istri supostoji s latinskom pismenošću, a najveći dio istarskoga stanovništva otad baštini glagoljsku kulturu.

Granica srednjovjekovne hrvatske države išla je rijekom Rašom, no nije bila zaprekom širenju glagoljice s Kvarnerskih otoka, preko istočne istarske obale tj. Liburnije, do duboko u unutrašnjost poluotoka, te tako od XI. st. i pisanu kulturu središnje Istre (Gračišće, Lindar, Pićan, Pazin, Beram...) obilježava glagoljica. Dapače, pismo se širi prema tzv. kajkavskoj hrvatskoj Istri (Draguč, Roč, Hum, Buzet), i dalje prema Trstu i Gorici, pa su i Slovenci, zahvaljujući glagoljici, bili pod utjecajem hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika. Do pojave dalmatinsko-dubrovačke renesanse, istarski glagoljizam – kao samosvojan oblik pismenosti i književnosti na narodnome jeziku – ima presudan značaj i važnost za hrvatsku kulturu.

Istarsku glagoljašku baštinu, tu riznicu neprocjenjivih kulturnih spomenika i snažnu potvrdu hrvatskoga identiteta, može se pratiti od glagoljske epigrafike, tj. natpisa iz XI. st. uklesanih u kamenu, do matičnih knjiga pisanih glagoljicom sve do u XIX. stoljeće. Tako je, primjerice, iz XI. st. *Plominski natpis* s crkve Sv. Jurja, iz XII. st. *Supetarski ulomak*, a iz druge polovice istoga stoljeća *Grdoselski ulomak*. U nešto kasnijemu razdoblju širenje glagoljice potvrđuju glagoljski misali, brevijari, zbornici, homilijari, grafiti, zapisi na freskama, statuti itd. U Istri su nastale mnoge lijepo iluminirane i opremljene liturgijske knjige, kodeksi – uglavnom iz XIV. i XV. st. – osobito brevijari i misali iz Huma, Roča, Draguča, Berma i Barbana. Iz Istre potječe sedam brevijara, u njoj napisanih ili su se tu nalazili, među kojima: *Brevijar Vida Omišljanina*, *Brevijar iz Draguča*, dva brevijara iz Berma i sl. Najpoznatija su tri ročka misala (*Novakov*, *Ročki* i *Kopenhagenski*) i dva beramska. Važni su *Pazinski fragmenti* (XIV. st.), ostatci opsežnoga zbornika legendi, a godine 1463. pisar Petar Fraščić prepisao je u Lindaru poznati *Fraščićev psaltir*. Većina tih knjiga danas se čuva u Zagrebu, Beču, Ljubljani i Kopenhagenu.

Kako je Istra bila most između europskoga Zapada te slavenskoga Juga i Istoka, u njoj su prevođena i priređivana popularna djela srednjovjekovne književnosti. Dio tih tekstova (*Rumanac trojski*, *Pjesma nad pjesmama*) sačuvan je i u zbornicima duhovnoga, zabavnoga i apokrifnoga štiva, među kojima se ističu hrvatskoglagoljski *Petrisov zbornik* (XV. st.) i *Žgombićev zbornik* (XVI. st.), a u Istri je priređen i *Lucidar*, srednjovjekovna enciklopedija (XV. st.). Istarski su popovi glagoljaši pripremili za tisak prvu hrvatsku i južnoslavensku tiskanu knjigu, *Misal* iz 1483.,

redigiran prema *Novakovu misalu*, koji se kao tekstualni predložak istodobno nalazio u Nugli. Slično je i s prvotiskom brevijara iz godine 1491.

Najvažniji hrvatskoglagoljski tekst nastao u Istri i ujedno jedan od najbitnijih hrvatskih kulturnih spomenika uopće jest *Istarski razvod*, skup dokumenata nastajao u rasponu duljemu od stoljeća (1275. – 1395.); jezična je to, povijesna, diplomatska, književna, društvena i politička isprava našega srednjovjekovlja, koja obrađuje razgraničenja među istarskim seoskim općinama i feudalnim gospodarima (gorički knez, Venecija, akvilejski patrijarh). Danas ga se čita i kao putopis, kroniku ili reportažu napisanu živim jezikom. Notar i pisac hrvatskoga izvornika *Razvoda* Mikula je Gologorički. Pisan je latinskim, njemačkim i hrvatskim jezikom, a cjelovito je sačuvan samo hrvatski izvornik u prijepisu iz XVI. st. To je dokument u kojemu se jezik naroda u Istri izričito i višeput naziva *jazik hrvacki*, što dokazuje kako se iz Istre hrvatsko ime širilo i u druge hrvatske krajeve, gdje su dotad prevladavali razni latinski ili hrvatski oblici i izvedenice imena Slaven (slovinstvo, ilirstvo i sl.). *Istarski razvod* prvi je objavio Ante Starčević (1852. g.), a u razmjerno novije vrijeme pomno ga je kritički raščlanio, opisao i vrjednovao Josip Bratulić.

U ranome razdoblju hrvatske pismenosti i književnosti moguće je izdvojiti nekoliko pisaca, prevoditelja, priređivača i prepisivača koji su rodom iz Istre ili su u njoj djelovali, primjerice: Petar Frašić iz Lindara, Žakan Jurij (Jurij Žakan; Juri, Juraj) iz Roča, pop Mikula iz Gologorice (Gologorički), Bartol iz Krbave (Krbavac) te Šimun Greblo (XV./XVI. st.) iz Roča, koji je napisao, prepisao ili priredio *Kvarezim*, *Tlmačenje od muki gospoda našega Isukrsta* (1493.) i *Kvadrigu duhovnim zakonom*, a mnoga su imena tih vrlo ranih, značajnih i svestranih kulturnih djelatnika danas, nažalost, nepoznata.

Svećenički su katolički redovi – benediktinci, franjevci i pavlini – vrlo zaslužni i za širenje knjige u Istri. No, sredinom XVI. st. glagoljaška, specifično humanistička, Istra postaje pogodnom za prodor reformacije iz Venecije i Kranjske. Prelazak nekih visokih katoličkih prelata iz Istre (P. P. Vergerije i dr.) na protestantizam te skrb o hrvatskome jeziku i knjigama, dakle identitetu, bili su glavnim poticajem popovima glagoljašima da se okrenu „pravoj staroj krstijanskoj viri”. Osobito u doba luteranstva, Istra je otvorena tada suvremenim europskim idejama i stvaralački prednjači u hrvatskome i južnoslavenskome kulturnom prostoru. Zbog progona, ne mogavši ostati ni u mletačkoj ni u austrijskoj Istri, mnogi su protestanti prešli u Kranjsku i Njemačku ili su stradali, poput fra Balda Lupetine (1502. – 1562.) iz Labina, koji je završio u mletačkoj tamnici i utopljen. Njegov nećak Matija Vlačić Ilirik (Matthias Flacius Illyricus), rođen u Labinu 1520., a umro u Frankfurtu na Majni 1575., uz Hermana je Dalmatina (XII. st.) najpoznatiji istarski Hrvat – filolog, teolog, filozof, povjesnik, nakladnik, enciklopedist, humanist i latinski pisac, najbliži suradnik Martina Luthera te veliki rodoljub; reformator je europskoga glasa i začetnik hermeneutike. Iz golema, doduše latinskoga, njegova

opusa valja izdvojiti: *Catalogum testium veritatis* (Katalog svjedoka istine, 1553-55.), *Clavis Scripturae sacrae* (Ključ Svetoga pisma, 1567.) i *Ecclesiastica Historia, Centuriae Magdeburgenses* (Crkvena povijest, Magdeburške centurije, 1559-74.). Vlačiću je dolazak u Njemačku olakšao sumještanin, također latinist, Matija Grbac (Grbić, 1508. – 1559.), filolog, filozof i prevoditelj. U Urachu kraj Tübingena naši protestanti osnivaju hrvatsku tiskaru te između 1561. i 1565. tiskaju knjige na svim trima hrvatskim pismima (glagoljici, latinici i ćirilici), pretežito na istarskoj čakavici, ali i s elementima kajkavskoga i štokavskoga, već tada težeći jedinstvenome književnu jeziku i pravopisu za Hrvate i južne Slavene. Nekoliko je knjiga tiskano i na talijanskome. Objavljeno je ukupno tridesetak knjiga u oko 25.000 primjeraka. Stjepan Konzul Istranin (Stipan Konzul Istrijanin/Istrijan, 1521. – oko 1568.), pop glagoljaš iz Buzeta, najplodniji je hrvatski protestantski pisac. Prognan zbog protestantizma našao se u Njemačkoj, a na poticaj Primoža Trubara i P. P. Vergerija prevodi protestantske knjige na hrvatski: *Tabla za dicu*, tj. *Abecedarij*, i *Katekizam*. Konzul Istranin i Senjanin Anton Dalmatin zajedno pišu, prevode i objavljuju djela: *Prvi i Drugi del Novoga teštamenta* (1562-63.), *Postila* (1568.), *Vsih prorokov stumačenje hrvatsko* i dr. Prevoditelji, redaktori i korektori protestantskih knjiga također su mnogobrojni istarski svećenici glagoljaši: Juraj Cvečić, Matija Živčić, Ivan Fabijanić, Ivan Lamella, Franjo Hlaj, Vincenzo Vernković, Mikula Kolarić i dr.

Zbog podrijetla tj. pripadnosti zavičaju, zanimljiva je u ovom kontekstu i spomena vrijedna pojava „Ilirske Sapfo“, odnosno pjesnikinje imenom Filipa Lacea (Lazea, Lazaea, Lazeja; Philippa; Pula, 1545. ili 1546. – Trst, 1576.).

Protureformacija ili katolička obnova postupno potiskuje izvorno glagoljaštvo donoseći, u promidžbene svrhe, knjige „jednake“ protestantskima. Jedino je važnije hrvatsko istarsko književno ime u XVII. st. bio franjevac Franjo Glavinić (1586. – 1650.) iz Kanfanara, naglašena rodoljublja i poznavatelj jezika. Prihvatio je zamisao protestanata o zajedničkome hrvatskom književnome jeziku i pravopisu. Pisao je na latinskome i talijanskom, a hrvatska su mu djela: *Četiri posljednja človiaka*, tj. od smrti, suda pakla i kraljevstva nebeskoga (1628.), *Cvit svetih to jest život svetih* (1628.) i *Svitlost duše verne* (1632.). U znamenitu rječniku *Gazophylacium* (1740.) Ivan Belostenec (1594. – 1675.) zapisao je i istarsko jezično blago.

Prosvjetiteljstvo u Istri nije imalo većega odjeka, a u XVIII. i početkom XIX. st. glagoljica izumire. Bez obzira na narodnost pojedinih stvaralaca, talijanstvo je zbog društvenih čimbenika i radi probitaka imalo prvenstvo. Hrvatska se kultura povukla u arhaične ruralne sredine, a tada su joj tek djelomice pripadala dva istaknuta imena. Tinjanac Josip Voltić-Voltiggi (Voltigi/Voltigy, 1750. – 1825.) u Beču g. 1803. objavljuje *Ričoslovník iliričkoga, italijanskoga i nimačkoga jezika s jednom pridpostavljenom gramatikom ili pismenstvom*; vrstan gramatičar, izvjesno je utjecao na Gaja i zagrebačke ilirce. Barbanski kanonik Petar (Pietro) Stanković

(1771. – 1852.), podrijetlom iz pazinske okolice, nijekao je svoje hrvatsko podrijetlo, ali je uz djela na talijanskome objavio i *Kratak nauk krstjanski* (1825.) te hrvatsku pjesmicu *Za pir* (1818.).

Biskup Juraj Dobrila (1812. – 1882.) znamenito je ime u duhovnom, kulturnom pa i književnom životu Istre postao, uza sve, i pokretanjem prvih istarskih novina na hrvatskome jeziku, *Naša sloga* (1870.), te molitvenikom *Otče, budi volja tvoja* (1854.), knjigom s vjerojatno najviše izdanja u hrvatskoj književnosti. Nakon Dobrile u Istri započinje novo doba snažnoga jačanja hrvatske nacionalne svijesti, s književnošću koja promiče i svoju društvenu i samobitnu estetsku funkciju u životu naroda i pojedinca.

Početak hrvatskoga Narodnog preporoda (Ilirskoga pokreta), ograničena dometa, u Istri se povezuje s imenom kanfanarskoga župnika Petra Studenca (1811. – 1898.), koji je surađivao u *Danici*, a Gaju poslao svoju pjesmu *Molitva Ilirom*. Hrvatska književnost tada postaje jedinstvenijom cjelinom, s manje centrifugalnih silnica, tj. regionalne rascjepkanosti. Većina istarskih hrvatskih autora toga doba podrijetlom je iz istarsko-kvarnerskoga tj. liburnijskoga prostora, koji je dugo jedini u Istri imao stanovitu hrvatsku građansku tradiciju. Osobito je Kastavština bila jakim središtem istarskoga hrvatstva, hrvatske političke misli i kulturnih nastojanja. Svećenik Matko Baštijan (Bastijan/Bastian, 1828. – 1885.), također jedan od osnivača i urednika *Naše sloge*, godine 1855. u *Nevenu* je objavio pjesmu *Liburnjanin s vrha Učke na povratku u domovinu*. Vjekoslav Spinčić (1848. – 1933.), poznatiji kao političar, na stranicama *Naše sloge* polemizirao je o glagoljici i slavenškome bogoslužju u Istri te objavio *Crtice iz hrvatske književne kulture Istre* (1926.). Svećenik Antun Kalac (1849. – 1919.), s Pazinštine, piše uglavnom nabožnu poeziju i prozu, a poznatiji je niz njegovih budničkih soneta posvećenih Istri (1884–89.).

Najpoznatiji i najpopularniji Istranin u hrvatskoj književnosti XIX. st. Liburnjanin je Eugen Kumičić (1850. – 1904.), pisac i političar. Tekstom *O romanu* (1883.) skrenuo je pozornost domaće publike na naturalizam, ali je pisao društvene i povijesne romane s elementima romantizma i realizma. Najpoznatija su mu djela iz zagrebačke sredine romani *Olga i Lina* (1881.) i *Gospođa Sabina* (1883.), veliku čitanost postigao je povijesnim romanima *Urota zrinsko-frankopanska* (1894.) i *Kraljica Lepa* (1902.), a primorski i liburnijsko-istarski ambijent obrađivao je u djelima *Jelkin bosiljak* (1881.), *Primorci* (1882.), *Začudeni svatovi* (1883.), *Sirota* (1885.), *Teodora* (1889.) i *Obiteljska tajna* (1890.). U svoje „istarske” proze unosi prve dojmljive opise mora u hrvatskoj književnosti.

Nacionalni prvak istarskih Hrvata Matko Laginja (1852. – 1930.) napisao je nekoliko književnih tekstova: *Basne, prekrojene poglavito za hrvatski puk u Istri* (1876.), *Istarske priče* (1879–80.) i komediju *Šilo za ognjilo* (1880.), a veliku je zaslugu stekao izdavanjem *Hrvatskih narodnih pjesama što se pjevaju po Istri i Kvarnerskih otocih* (1880.). Crešanin Ante Tentor (1860. – 1910.) tematski uvodi

zapađnu Istru u hrvatsku književnost, objavivši 1904. u Puli dva „istarska“ romana zajednički naslovljena *Sa zapadnih strana* – tj. *Ljubav na prijevaru* i *Suvišna usta*. Pićanac Karlo Lukež (1869. – 1905.), pod pseudonimom Trnoplesar, pisac je zbirke pjesama *Cvijeće i trnje* (1898.) i libreta za operu *Petar Svačić*, koja je izvedena 1905. godine u Ljubljani.

Društveni i kulturno-prosvjetni život istarskih Hrvata na prijelazu iz XIX. u XX. st. uvelike su obilježili osnutak Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru (1893.) i otvaranje hrvatske gimnazije u Pazinu (1899.).

Većim dijelom svojih opusa u XX. stoljeće pripadaju Rikard Katalinić Jeretov (1869. – 1954.) i Viktor Car Emin (1870. – 1963.). Katalinić Jeretov prvu zbirku *Pozdrav istarskog Hrvata* objavljuje 1891. Poetski je tradicionalist, prigodničar, ali i lirik bez lažna patosa. Objavio je više kraćih zbirka (samo od 1894. do 1910.: *Mrtvoj majci*, *Primorkinje*, *Inje*, *S moje lire*, *Mrtvoj sestri* i dr.), autor je dobrih pjesama u prozi i štiva namijenjena djeci. Pripovjedač, romansijer i dramski pisac Car Emin naglašeno je nacionalno angažiran. Napisao je nekoliko romana iz istarskoga života, a važnija su mu djela romani *Pusto ognjište*, 1900., *Usahlo vrelo*, 1904., *Nove borbe*, 1908., *Iza plime*, 1913., *Pod sumnjom*, 1918., *Presječeni puti*, 1938., *Suor Aurora Veronika*, 1940.; drame *Zimsko sunce*, 1902. i *Na straži*, 1923. te najbolje piščevo ostvarenje, romansirana kronika *Danuncijada* (1946.). Izdavao je dječji časopis *Mladi Istranin*, poslije *Mladi Hrvat*.

Boraveći u Istri kao prosvjetnik od 1903. do 1918., ali i nakon odlaska iz Istre, Vladimir Nazor (1876. – 1949.) napisao je vrijedan („istarski“) dio svoga opusa: *Krvava košulja*, 1905., *Krvavi dani*, 1908., *Veli Jože*, 1908., *Istarske priče*, 1913., *Istarski gradovi*, 1930. i dr. Da je samo napisao netom spomenuto, te kao jedan od zaslužnika za renesansu čakavskoga stiha u XX. st., zasigurno bi ostao trajnom veličinom u povijesti hrvatske književnosti. Putopisnim djelom *Istarski puti* (1919.), tematski je za Istru vezan Franjo Horvat Kiš (1876. – 1924.). Kritik i književnik Milan Marjanović (1879. – 1955.), još jedan u nizu važnih Kastavaca, bio je skloniji općenacionalnim temama, pa tako njegov roman *Karijera* (1904.) govori o zagrebačkome životu, a ne o zavičajnim prilikama. Čakavski pjesnik, komediograf, novelist i pisac humoreski Drago Gervais (1904. – 1957.) jedan je od posljednjih Liburnjana koji su svoje djelo uglavnom posvetili Istri. Objavio je zbirku Čakavski stihovi (1929.), koja sadrži mnoge antologijske pjesme. *Karolina riječka* (1952.), *Duhi* (1953.) i druga scenska djela potvrđuju ga kao komediografa.

Najpoznatiji je, a uz Zvanu Črnju i najvažniji, hrvatski književnik iz Istre u XX. st. Mijo Mirković (Rakalj, 1898. – Zagreb, 1963.) – znanstvenik, ekonomist, političar, sveučilišni profesor i akademik – poznatiji pod književnim pseudonimom Mate Balota. Autor je *Dragoga kamena* (1938.), jedne od najboljih dijalektalnih zbirka hrvatske književnosti, koja sublimira povijesnu sudbinu istarskih Hrvata, tematsko-motivski povezujući težačko i urbano, socijalno i intimno te tradiciju

i civilizaciju profita. Esejističko-memoarskim prozama *Stara pazinska gimnazija* (1950.) i *Puna je Pula* (1954.) predstavio se kao erudit i esteta. Jedini mu je roman *Tijesna zemlja* (1946.), a na prijelazu između umjetnosti i znanosti Mirkovićeve su tekstovi/inačice o Vlačiću: *Flacius* (1938.), *Matija Vlačić Ilirik* (1960.) i *Matija Vlačić-Ilirik I-II* (1980.).

Za talijanske okupacije nakon I. svjetskoga rata i dolaskom fašizma, kada je sve hrvatsko zabranjeno i gotovo zatrto (elementi genocida, etnocida i kulturocida istodobno), hrvatski književnici iz Istre stvaraju u izdomništvu, uglavnom u Zagrebu, a tek dio se njih nakon II. svjetskoga rata vratio u zavičaj. Ta je plejada istarskih intelektualaca još uvijek nedovoljno vrjednovana u hrvatskoj književnoj povijesti.

Ante Dukić (1867. – 1952.) autor je za to doba moderno strukturirana moralizatorskog romana *Iz dnevnika jednog magarca* (1925.) te *Pogleda na život i svijet* (1929.), koji su imali nekoliko izdanja i prijevoda. Pod pseudonimom Tone Valić, Ante Ciliga (1898. – 1992.) na čakavici južne Istre godine 1944. objavljuje *Štorice iz Proštine*, a njegova politička publicistika i memoaristika imaju literarnih odlika (*U zemlji velike laži*, *Sam kroz Europu u ratu*, *Svjedok najvećih laži dvadesetoga stoljeća* i dr.). Ernest Radetić (1899. – 1980.) pokretač je zagrebačkoga emigrantskog časopisa *Istra*, pripovjedač, dramatičar i publicist. Godine 1928. objavljuje zbirku pripovijedaka *Kad se užge mlada krv*, 1943. priče i crtice za mladež *Iskre pod pepelom*, 1944. dokumentarno-publicističko djelo *Istra pod Italijom*, a 1962. izlaze mu istarski zapisi *Razbijeni mozaik*. Ante Modrušan (pseud. Tone Smoljanac, 1901. – 1966.) nepreuzetan je čakavski pjesnik, koji u *Pjesmama za djecu* (1963.) spaja neposrednost s nenametljivom refleksivnošću. Pedagog i publicist Tone Peruško (1905. – 1967.), rodom iz Premanture, autor je mladenačke književne proze *Sumraci pod Učkom* (1928.) te niza crtica i feljtona. Njegov sumještani i vršnjak, novinar i publicist Ive Mihovilović (1905. – 1988.) u periodici je 1930-ih objavio pedesetak razmjerno zapaženih štokavskih pjesama, a za neke od njih kritika piše kako su utjecale na Balotin poetski izraz. Pazinjanin Tugomil Ujčić (1906. – 1995.) pjesnik je, prozaik i dramatičar; mnogo je objavljivao, a najuvjerljivija mu je čakavska zbirka *Po pazinskeh briegah* (1954.).

Zvane Črnja (Črnjeni/Žminj, 1920. – Zagreb, 1991.) žanrovski je najsvestraniji, uz Matu Balotu najpoznatiji te najvažniji hrvatski pisac iz Istre druge polovice XX. stoljeća. Pjesnik je, esejist, polemičar, kulturolog, feljtonist, dramatičar, pisac za djecu, antologičar, osnivač Čakavskoga sabora (1969.) i pokretač edicije *Istra kroz stoljeća* (1979.). U književnost ulazi zajedničkom zbirkom *Istrijska zemlja* (1940.) sa zanimljivim, ali danas zanemarenim pjesnikom Ivanom Bostjančićem (1915. – 1975.). Glasovite su Črnjine zbirke napisane u arhaičnoj žminjskoj čakavici: *Žminjski libar* (1966.) i *Bezak na toware* (1976.). Osebuja je i trajnije vrijednosti njegova esejistika u kojoj se potvrđuje kao odvažan i znatiželjan erudit: *Hrvatski*

Don Kihoti (1971.) i *Pogled iz provincije* (1978.), a *Obećana zemlja* (1978.) primjer je dobre memoaristike. Črnjino kapitalno (ne)književno djelo jest *Kulturna povijest Hrvatske* u više izdanja i prijevoda (od 1960-ih →), gdje se kulturolog i povjesnik „susreću“ s piscem. Sa Črnjom, ili bar s dijelom njegova opusa, završava antejska epoha hrvatske književnosti u Istri, no s njim istodobno započinje i posvemašnje estetsko poetsko „osvještenje“, sve do inovativnih i katkad eksperimentalnih poetika mladih i najmlađih istarskih pjesnika današnjice.

Među suvremenim hrvatskim književnicima iz Istre, u matičnom toku nacionalne književnosti i okušavajući se u svim žanrovima, od tzv. primarne književnosti do književne (prvenstveno kritičke i povijesne) refleksije, te s Pulom kao kulturnim i književnim središtem, ali i drugim istarskim mjestima stanovitih književnih potencijala, mnogi su potpuno, a neki među njima tek donekle, afirmirani autori: Ivo Balentović (1913. – 2001.), Tatjana Arambašin Slišković (1922. – 2009.), Emil Kazimir Žeravica (1922. – 2012.), Ante Dabo (1925. – 2009.), Fedor Putinja (1927. – 2014.), Zlata Klapčić (1931. – 2012.), Stjepan Vukušić (1931.), Ivan Ivica Pilat (1934. – 2016.), Miroslav Sinčić (1937.), Rudolf Ujčić (1937.), Milan Rakovac (1939.), Albino Crnobori (1941.), Vladimir Pernić (1946.), Drago Orlić (1948. – 2021.), Zdenka Višković-Vukić (1949.), Aldo Kliman (1950.), Jelena Lužina (1950.), Daniel Načinović (1952.), Valnea Delbianco (1954.), Goran Filipi (1954. – 2021.), Nada Grubišić (1954. – 2018.), Slavko Kalčić (1954. – 2012.), Antun Milovan (1954.), Mate Ćurić (1955.), Tomislav Milohanić (1956.), autor ovoga teksta (1957.), Tatjana Pokrajac-Papucci (1957.), Edo Budiša (1958. – 1984.), Edino Salamon (1959.), Nada Galant (1961.), Igor Grbić (1970.), Tatjana Gromača (1971.), Evelina Rudan (1971.), Jure Iskra (1972.), Neven Ušumović (1972.), Vanesa Begić (1973.), Natalija Grgorinić (1974.), Ognjen Rađen (1975.), Tijana Vukić (1976.), Daniel Radočaj (1979.)... Djela im ne navodim jer je većinom riječ o „živoj“ literaturi koja još pulsira, još se ili se tek stvara, podatci o njoj lako su dostupni, kako u knjižnicama i njihovim katalozima tako i u mnogim mrežnim izvorima.

„Austrijska“ Pula i, donekle, ostatak Istre u doba austrougarske vladavine vrijeme su i prostor pokretanja prvih važnijih novinskih izdanja i druge istarske periodike na hrvatskome jeziku. Spomenimo opet *Našu slogu* (od 1870. izlazila je u Trstu, a od 1899. do 1915. godine u Puli), zatim od 1898. do 1918. pulska tiskarsko-nakladnička ostvarenja Josipa Krmpotića (1864. – 1949.) itd. Posebna je tema istarska periodika između dvaju svjetskih ratova, osobito ona emigrantska pod fašizmom (npr. zagrebačka *Istra*, 1929. – 1940.) te izdanja i angažman Katoličke crkve na ovome području, poglavito kada je posrijedi vjerski, nabožni i sl. tisak za većinski slavenski, hrvatski i slovenski, puk istarski. I te su tiskovine pomogle podizanju i snaženju nacionalne svijesti, stvarale čitalačku publiku i čitateljske navike te doprinijele višoj razini pismenosti i književno-estetske prosvijećenosti istarskoga čovjeka.

U posljednjih gotovo sedam desetljeća Pula i Istra imale su i imaju suvremene, ne isključivo zavičajne/regionalne književne časopise, koji su uz književnost tematizirali i tematiziraju napose kulturu i opća društvena pitanja. Slijedom pokretanja bili su to: *Istarski borac / Ibor* (1953. – 1979., s prekidima), *Istarski mozaik* (1963. – 1974.) i *Istra* (1974. – 1993.), a danas u Puli izlazi općehrvatski časopis međunarodna odjeka *Nova Istra* (od 1996. →), za književnost, umjetnost i kulturu, u izdanju Istarskoga ogranka Društva hrvatskih književnika utemeljenog 1990. – <http://www.dhk-pula.hr/io-dhk/>). Osim u tiskanu obliku, bibliografije svih četiriju navedenih časopisa dostupne su i na mreži: <http://www.dhk-pula.hr/bibliografije-online/>.

Književnošću Istre i Hrvatskoga primorja u ne tako davnoj prošlosti, među inima, opširnije se bavio Antun Barac (1894. – 1955.). Istarske teme posljednjih nekoliko desetljeća književnokritički i književnopovijesno iscrpnije su obradili i obrađuju, primjerice: Zvane Črnja, Glorija Rabac-Čondrić (1920. – 2008.), Mirjana Strčić (1937. – 2018.), Josip Bratulić (1939.), Milorad Stojević (1948.) i dr. Istarsku narodnu hrvatsku književnost u novije su doba književnopovijesno i etnomuzikološki istraživali: Maja Bošković-Stulli (1922. – 2012.), Renato Pernić (1938. – 2002.), Ive Rudan (1940. – 1983.), Tatjana Perić-Polonijo (1947.) i dr. Kao znanstvenik, istraživač, putopisac, esejist i, u prvome redu, vrsni poznavatelj i promicatelj glagoljaške baštine (i) istarskoga podneblja, u ovaj kontekst svakako ulazi Branko Fučić (1920. – 1999.).

Književnost hrvatskih pisaca iz Istre uvijek je bila jasan i čvrst argument pripadnosti i identiteta ljudi za koje je najprije napisana i kraja u kojemu je ili za koji je u prvome redu nastala. Potvrda tomu jest i njezin prirodni kontinuitet, uklapanje u nacionalnu književnost te razvitak u novim, slobodni(ji)m – napose u odnosu na posvemašnju ugrozu svih temeljnih oblika hrvatskoga identiteta i hrvatske tradicije pod talijanskim fašizmom – dakle drukčijim, ipak neusporedivo povoljnijim društvenim prilikama nakon Drugoga svjetskog rata.

Iz rečenoga proizlazi: u prošlosti, od ranoga srednjovjekovlja i glagoljske epigrafike, pa sve do danas, postojala je i postoji istarska književnost koju možemo nazvati (a da se njezin identitet i njezini sadržaji ne mijenjaju niti dovode u pitanje, jednako kao ni cjelovitost hrvatske književnosti) sintagmama: hrvatska književnost u Istri, hrvatskoistarska književnost, književnost hrvatskih pisaca iz Istre, istarska hrvatska ili hrvatska istarska književnost... Estetski uvjerljivo svjedočeći o ljudskome, humanom sadržaju i svekolikim obzorima istarskoga hrvatstva, ona nije samo regionalan (bilo tzv. dijalektalan, bilo na književnu jezičnom standardu) fenomen i/ili zavičajna vrijednost, nego najbolji njezini autori i najznačajnija njihova djela ulaze u matični tijek naše nacionalne, hrvatske književnosti kao cjeline.

Ova je najkraća moguća sinteza/kronologija pisana i s mišlju na sjajne rečenice Nedjeljka Fabrija napisane u znakovitu vremenu pa stoga, za novijega, mlađeg

čitatelja danas, možda i donekle patetične/„patetične“ (uostalom, zašto ne!?): „Vrijeme je, mislimo, da se hrvatska Istra i domovina Hrvatska napokon susretnu i da u znaku međusobnoga predanoga služenja, kao ono Isus svojim učenicima, jedna drugoj operu noge. Željeli bismo, naime, da nas taj izraz međusobne gostoljubivosti i uljudnosti pripremi i osposobi za ostatak puta koji nam je zajednički proći do završetka svijeta.“ (*Koncert za pero i život*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997.).

CHRONOLOGY OF THE CROATIAN LITERATURE OF ISTRIA

Summary

The Istrian literature that may be described as syntagmatic has existed (without changing or questioning thereby either its identity and its contents or the wholeness of the Croatian literature) since the Early Middle Ages and the Glagolitic epigraphy: the Croatian literature in Istria; the Istrian Croatian literature; the literature of the Istrian Croatian writers; the Istrian Croatian or the Croatian Istrian literature; etc. Aesthetically convincing in testifying about the human and humane content and the overall horizons of the Istrian Croatian mentality, it is more than merely a regional (either dialectal or in the literary linguistic standard) phenomenon and/or homeland value. Moreover, its finest authors and their best works form part of the mainstream of our national Croatian literature as a whole.

Keywords: Croatian literature in Istria – diachrony; chronology of the Croatian literature in Istria from the beginnings to the present; best known, well known, lesser known and unknown Istrian Croatian writers.

CRONOLOGIA DELLA LETTERATURA CROATA DELL'ISTRIA

Riassunto

Durante il passato, dall'alto medioevo e dall'epigrafica glagolitica, fino ad oggi giorno, è esistita e tuttora esiste una letteratura istriana che possiamo chiamare (senza mutare la sua identità e i suoi contenuti e senza metterli in discussione, e neanche mettere in discussione la totalità della letteratura croata) con i seguenti sintagmi di: letteratura croata in Istria, letteratura istrocroata, letteratura degli scrittori croati dall'Istria, letteratura istriana croata o letteratura croata istriana... Testimoniando in un modo estetico convincente sul contenuto umano e umanistico e su ogni altro orizzonte della croaticità istriana, essa non presenta soltanto un fenomeno regionale (sia cosiddetto dialettale o in lingua letteraria standard) e/o un valore locale, bensì i suoi migliori autori e le loro opere più significative fanno parte del corso principale di tutta la nostra letteratura nazionale croata.

Parole chiave: letteratura croata dell'Istria – diacronia, cronologia della letteratura croata in Istria dalle origini fino ad oggi, scrittori istriani croati celebri, noti, meno noti o sconosciuti...

LITERATURA (izbor)

Povijest hrvatske književnosti, Liber – Mladost, 1-5, Zagreb, 1974.-1978.

Barac, Antun: *Književnost Istre i Hrvatskog primorja*, Matica hrvatska, Rijeka – Zagreb, 1968.

Biletić, Boris Domagoj: *I ča i što i kaj: iz suvremene hrvatskoistarske lirike*, Sveučilišna knjižnica – Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula, 1997.

Biletić, Boris Domagoj: *Glasi književne Istre*, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula, 2002.

Biletić, Boris Domagoj: *Istarski pisci i obzori*, Alfa, Zagreb, 2012.

Biletić, Boris Domagoj: *Ex Provincia*, Alfa, Zagreb, 2021.

Bratulić, Josip <i dr.>: *Dva tisućljeća pisane riječi u Istri* (katalog), Povijesni muzej Istre, Pula, 1994.

Bratulić, Josip, *Leksikon hrvatske glagoljice*, Minerva, Zagreb, 1995.

Bučar, Franjo: *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, Daruvar, 1996. (1. izd. Matica hrvatska, Zagreb, 1910.)

Črnja, Zvane / Mihovilović, Ive (urednici): *Korablja začinjavca, u versih hrvacki složena, mnozim cvitjem opkićena po zakonu dobrih poet*, časopis *Dometi*, poseb. izd., Matica hrvatska, Rijeka, 1969.

Črnja, Zvane: *Hrvatski Don Kihoti*, „Otokar Keršovani“, Rijeka, 1971.

Črnja, Zvane: *Pogled iz provincije*, Čakavski sabor, Pula, 1978.

Fučić, Branko: *Terra incognita*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1997.

Jelenović, Ive / Petris, Hijacint (urednici): *Antologija nove čakavske lirike*, [s. n.], Zagrebačka privredna štamparija, Zagreb, 1934.

Peruško, Tone <i dr.>: *Knjiga o Istri*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.

Spinčić, Vjekoslav: *Crtice iz hrvatske književne kulture Istre*, [s. n.], Tisak Nadbiskupske tiskare, Zagreb, 1926.

Strčić, Mirjana: *Hrvatsko pjesništvo Istre 19. i 20. stoljeća*, *Istarska pjesmarica*, I-II, Čakavski sabor <i dr.>, Pula, 1989.

Sadržaj

PREDGOVOR/NAGOVOR	5
Boris Domagoj Biletić KULTURNI IDENTITET / HRVATSKI (I HRVATSKOISTARSKI) KULTURNI IDENTITET	7
August Kovačec JEZIČNA SLIKA ISTRE	17
Marino Manin ISTRA: „KRASNA ZEMLJO“ PONEKAD „VARLJIVA“	41
Krešimir Nemec KUMIČIĆEVI ISTARSKI ROMANI	53
Boris Senker ZAVIČAJNI REPERTOAR ISTARSKOGA NARODNOG KAZALIŠTA U PULI	73
Valnea Delbianco KNJIŽEVNOST NA TALIJANSKOME JEZIKU U ISTRI DRUGE POLOVICE 20. STOLJEĆA	99
Hrvojka Mihanović-Salopek ODRAZ ISTRE U PJESNIČKOM STVARALAŠTVU BORISA DOMAGOJA BILETIĆA	123
Ana Batinić KNJIŽEVNI KRUG VIKTORA CARA EMINA	155
Ivica Matičević KNJIŽEVNO DJELO ANTE DUKIĆA: ESTETIČKI I IDEJNI ASPEKTI U SVJETLU KORESPONDENCIJE S IVANOM BRLIĆ MAŽURANIĆ	183
Andrea Sapunar Knežević DOMOLJUBNA DJELATNOST RIKARDA KATALINIĆA JERETOVA – HRVATSKOGA KNJIŽEVNIKA IZ ISTRE	201
Antun Pavešković ZVANE ČRNJA, MULTIKULTURALNOST U SVJETLU MULTIJEZIČNOSTI ISTRE	217
Željko Trbušić ARHIVSKO GRADIVO O KNJIŽEVNICIMA IZ ISTRE I ŠIREG ISTARSKOG PODRUČJA U ARHIVU ODSJEKA ZA POVIJEST HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI	243
Boris Domagoj Biletić KRONOLOGIJA HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI ISTRE	253

Nakladnik

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Trg Nikole Šubića Zrinskog, HR-10000 Zagreb

Za nakladnika

Akademik Dario Vretenar, glavni tajnik

Glavni urednik

Dr. sc. Antun Pavešković

Lektura:

Ivica Matičević i Antun Pavešković

Korektura

Antun Pavešković

Prijevod i sažetaka:

Gorka Radočaj (engleski), Marino Manin (talijanski)

Tehnička priprema, oblikovanje naslovnice i prijelom

David Ivić

Na naslovnici: Most na Rječini, motiv iz razglednice koju je Viktor Car Emin poslao Anti Dukiću 1936. godine

Tisak

Stega tisak, Zagreb

Listopad, 2022.

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001150837.

ISBN 978-953-347-482-3

Zbornik radova nastao je novčanom potporom Zaklade Adris u okviru projekta *Hrvatski književni regionalizam: udio Istre u hrvatskoj književnosti* fondacijom iste Zaklade.

Cijena: 113,02 kn / 15,00 €